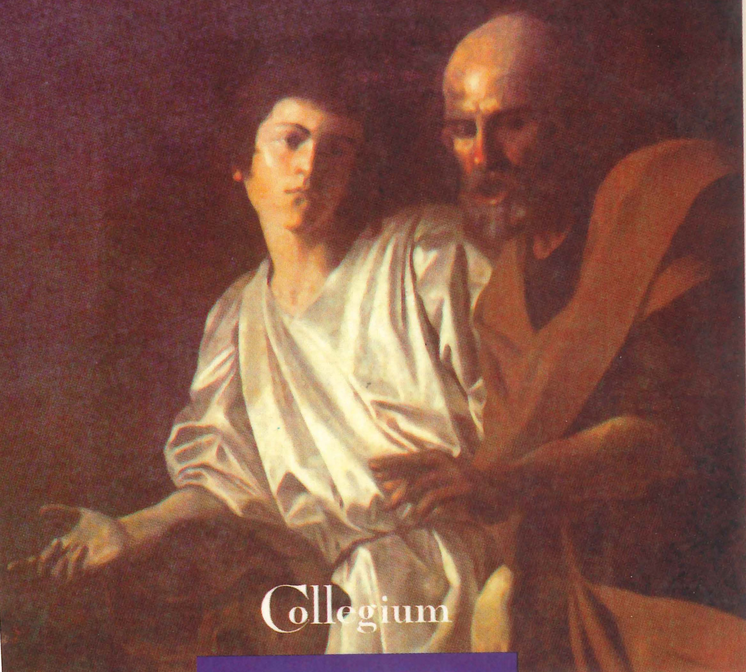
Litere

Ferdinand de Saussure

Curs de LINGVISTICĂ GENERALĂ



Collegium

POLIROM

COLLEGIUM

Litere

Redactor: Luminiţa Botoşineanu

Editura POLIROM, B-dul Copou nr. 3
P.O. BOX 266, 6600, Iaşi, ROMÂNIA
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7;

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale:

SAUSSURE, FERDINAND DE

Curs de lingvistică generală / Ferdinand de Saussure

Traducere de Irina Izverna Tarabac – Iaşi: Polirom, 1998
432 p.; 21 cm – (Collegium, Litere)

Tit. orig. (fr.) – *Cours de linguistique générale*

ISBN: 976-683-127-2

I. Tarabac Izverna, Irina (trad.)

CIP: 800(075.8)

Printed in ROMANIA

Ferdinand de Saussure

CURS DE LINGVISTICĂ GENERALĂ

Publicat de Charles Bally şi Albert Sechehaye,
în colaborare cu Albert Riedlinger

Ediţie critică de Tullio De Mauro

Traducere şi cuvînt înainte
de Irina Izverna Tarabac

POLIROM
1998

Cuvînt înainte

Destinul *Cursului de lingvistică generală* al lui Ferdinand de Saussure este, în România, unul mai special. Citit şi citat în cercuri relativ închise, el a rămas, netradus fiind, necunoscut unui public mai puţin specializat. Identificată pentru acesta cu cîteva clişee cu mare putere de circulaţie culturală – limbă şi vorbire, semnificat şi semnificant, limba ca sistem de semne, structuralism –, care-i dădeau doar iluzia accesului la complexitatea ei, gîndirea saussuriană a rămas astfel, pentru o perioadă mult prea lungă, necunoscută unor variate şi importante categorii de intelectuali care ar fi putut fi interesaţi de ea.

Lingvişti din numeroase alte ţări au înţeles încă de acum mai bine o jumătate de secol importanţa traducerii pentru înţelegerea în profunzime şi propagarea operei lui Saussure, a unei traduceri concepută şi ca hermeneutică. Transpus în limbile altor culturi – pe care le-a îmbogăţit cu termeni dintre cei mai specifici pentru secolul nostru –, *Cursul de lingvistică generală* a indus în noile spaţii culturale nu numai o nouă filosofie lingvistică, ci şi, prin contaminare din aproape în aproape, o nouă filosofie globală, care, prin mijlocirea modelului lingvistic, a devenit operatorie pentru toate celelalte „ştiinţe ale omului". Asemenea lui Einstein în domeniul fizicii, Saussure a înlocuit, în domeniul său, vechea paradigmă printr-una nouă.

Netradus, Saussure ar fi rămas poate încă şi astăzi aproape un necunoscut, iar influenţa lui nu s-ar fi putut exercita atît de adînc şi la scară mondială. Dar încă din 1928 asistăm la un fenomen extraordinar : o avalanşă de traduceri, începînd cu cea în limba japoneză (de Kobayashi), urmată de un lung şir de reeditări, şi continuînd cu cele în limbile germană, spaniolă, italiană, engleză, poloneză, maghiară, cehă, rusă, norvegiană, suedeză etc. etc. (şi acestea urmate de reeditări). O privire atentă asupra istoricului propagării gîndirii saussuriene prin traducerile acestea foarte specializate ne-ar putea face să afirmăm că, prin mijlocirea lor, s-a actualizat o virtualitate pe care, fără ele, o pîndea riscul de a nu se realiza niciodată.

Acum apare în sfîrşit şi în limba română această carte fundamentală, pentru traducerea căreia am folosit ediţia lui Tullio De Mauro, încă neegalată. Aflat şi în momentul de faţă, ca şi la începutul secolului, în centrul multor contestări (ceea ce autentifică prezenţa lui intensă), *Cursul* lui Saussure, în care îşi află originile întreaga lingvistică modernă, chiar şi cea care se declară în dezacord cu el, este o operă mereu vie.

Iată de ce publicarea traducerii lui în română se impunea şi astăzi tot atît de mult cît şi ieri.

În încheiere, cîteva date „tehnice" asupra versiunii româneşti. Am adoptat, de fiecare dată cînd soluţia aceasta s-a impus, terminologia consacrată prin utilizarea ei în textele lingviştilor români şi în parte intrată chiar într-un circuit mai larg. Chiar şi în

profesor de la Universitatea din Leipzig dacă nu cumva este rudă cu marele lingvi elveţian Ferdinand de Saussure; şi nu are încă douăzeci şi patru de ani cînd, după u semestru de studii la Sorbona, unde venise să-şi desăvîrşească formaţia, i s încredinţează cursul de gramatică comparată de la această facultate; acceptîndu- Saussure îşi asumă sarcina de a inaugura noua disciplină în universităţile franceze.

Este firesc ca după un asemenea debut precoce şi intens să urmeze o lungă perioad de reculegere. Dar asemenea pauze devin tot mai lungi o dată cu trecerea timpului: lucrările lui Saussure continuă să fie ca nişte „piese de muzeu" (aşa cum va spune ma tîrziu Jacob Wackernagel), dar ele sînt tot mai reduse ca volum şi mai rare. În 1894, adică după trei ani de la întoarcerea sa la Geneva, organizează congresul orientaliştilo şi participă la această manifestare cu un memoriu de mare importanţă pentru istori studiilor baltice; acestea sînt ultimele manifestări publice importante ale talentulu său. Saussure se închide în cercetări despre care le vorbeşte uneori prietenilor săi, păstrînd însă o tăcere aproape totală în faţa publicului ştiinţific internaţional.

În 1913, chiar după moartea sa, un discipol şi prieten genevez scrie despre Saussure că „a trăit ca un singuratic". Imaginea omului solitar se justifică prin izolarea sa din ce în ce mai mare, prin tăcerea sa ştiinţifică prelungită, prin anumite trăsături ale vieţii sale private, prin tristeţea ce apare în ultimele sale întîlniri cu discipolii şi în scrisori.

Şi totuşi, chiar şi în termeni strict biografici, ar fi o greşeală să ne mulţumim să-i constatăm doar singurătatea. Saussure a avut, într-adevăr, puţini prieteni; dar aceştia erau Michel Bréal, Gaston Paris şi Wilhelm Streitberg, nume mari în lingvistica şi filologia din Germania şi Franţa, ţări care, în această privinţă, se aflau pe atunci în fruntea celorlalte. Şi chiar dacă sălile sale de curs de la Paris şi Geneva puteau să pară şi erau pe jumătate goale, lista discipolilor săi, reconstituită de curînd cu o răbdare meritorie, arată că mulţi dintre ei au fost cei care, la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi la începutul secolului al XX-lea, au constituit cadrele medii, veriga vitală a universităţii franceze şi elveţiene romande. Şi mai mult încă: savanţii care au orientat lingvistica modernă s-au format la şcoala lui Saussure: Paul Passy care, printre primii, a elaborat o viziune funcţională a fenomenelor fonetice; Maurice Grammont, magistru al foneticii din secolul al XX-lea, unul dintre primii care au propus o interpretare sistematică a schimbărilor diacronice; Antoine Meillet, pe care un mare filolog ca Giorgio Pasquali îl considera „cel mai remarcabil lingvist al secolului al XX-lea", şeful recunoscut al şcolii franceze de lingvistică istorică şi care s-a distins prin elaborarea şi verificarea unei interpretări sociologice a istoriei lingvistice; Charles Bally, care a ridicat la nivel ştiinţific cercetările de stilistică a limbilor; Albert Sechehaye, care a deschis un cîmp fertil de cercetare la intersecţia dintre psihologie şi lingvistică; Serge Karcevskij, care a aplicat în domeniul slav viziunea dinamică a mecanismului lingvistic elaborată de Saussure (aflîndu-se la Moscova în 1915 şi la Praga prin anii '20, Serge Karcevskij, coautor al lucrării *Thèses*, redactată de lingviştii moscoviţi fondatori ai şcolii de la Praga, a transmis ideile savantului genevez lui Trubeckoj, Jakobson şi chiar şi multor lingvişti elveţieni mai tineri).

Sînt prea multe personalităţi de excepţie ca să considerăm că apariţia lor ar fi o pură întîmplare şi ca să nu vedem în asta rezultatul marii vocaţii a lui Saussure pentru

formarea cercetătorilor, semnul voinţei sale de a se perpetua prin discipoli şi de a-şi învinge în acest fel sentimentul izolării.

Dar contrastul dintre izolare şi participare nu domină numai viaţa privată şi destinul omenesc al lui Saussure. Îl regăsim la un nivel mai adînc, în raporturile sale cu lingvistica şi cu gîndirea timpului său şi al nostru.

Temele de cercetare pe care le considerăm astăzi tipic saussuriene circulă în întreaga cultură din cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Preocuparea pentru o gramatică descriptivă, statică, este prezentă la Spitzer şi se accentuează la Whitney, Brugmann şi Osthoff, Ettmayer, Gabelentz, Marty ; necesitatea de a studia fenomenele fonice în raport cu funcţia lor semnificativă este susţinută de un mare grup de savanţi ca Dufriche, Winteler, Passy, Sweet, Baudouin, Kruszewski, Noreen; Frege face distincţia dintre sens (*Bedeutung*) şi semnificat (*Sinn*); Svedelius preconizează „o algebră a limbii" ; Noreen face deosebirea dintre studiul substanţial şi studiul formal al conţinuturilor semantice şi al aspectelor fonice ; Whitney, Steinthal, Paul, Finck insistă asupra aspectului social al faptelor lingvistice şi, împreună cu mulţi neogramatici, asupra necesităţii de a considera limba în contextul său social ; Steinthal, pe urmele lui Humboldt, propune din nou o viziune globală asupra faptelor lingvistice. Am putea continua, evocînd pe Schuchardt şi reflecţiile sale ce rafinau sensibilitatea la aspectul concret-individual al expresiei, pe neogramatici şi geolingvistica, ce subliniau, în mod diferit, aspectul accidental al schimbărilor lingvistice, pe Peirce şi Marty, ce simţeau caracterul stringent al unei ştiinţe generale a semnelor, şi, din nou, pe Peirce, Marty, Mach şi Dewey, care au început reevaluarea momentelor abstracte ale experienţei umane. Nu putem spune întotdeauna dacă aceşti savanţi cunoşteau ideile lui Saussure şi dacă Saussure le cunoştea pe ale lor. Dar chiar dacă ar trebui să răspundem întotdeauna în mod negativ la această întrebare, rămîne faptul că, în ansamblu, Saussure a trăit într-un raport de adîncă armonie şi de schimb mutual cu timpul său.

Pe de altă parte, se ştie cît de mult îi datorează lui Saussure lingvistica, semiologia şi antropologia din vremea noastră. În centrul diferitelor direcţii de cercetare se află concepte şi teme din *Cursul de lingvistică generală*. Îşi au într-adevăr originea în *Curs*, sociolingvistica (Meillet şi Sommerfelt), stilistica geneveză (Bally), lingvistica psihologică (Sechehaye), funcţionaliştii (Frei şi Martinet), instituţionaliştii italieni (Devoto şi Nencioni), fonologii şi structuraliştii praghezi (Trubeckoj, Karcevskij şi Jakobson), lingvistica matematică (Mandelbrot şi Herdan), semantica (Ullmann, Prieto, Trier, Lyons), psiholingvistica (Bresson şi Osgood), istoriciştii (Pagliaro şi Coşeriu), precum şi Bloomfield (dar nu şi discipolii săi), Hjelmslev şi şcoala sa glosematică, Chomsky (mai mult decît partizanii săi).

De altfel, este de ajuns să privim lista cuvintelor care au apărut pentru prima oară în *Curs* sau care au primit aici consfinţirea definitivă într-o anumită accepţie, bine determinată, rămasă apoi ca atare: *sincronie, diacronie, idiosincronic, pancronie, pancronic* etc.; *limbă, limbaj, vorbire; semn, semnificant, semnificat; unitate lingvistică; sintagmă, sintagmatic; execuţie, conştiinţă lingvistică; fonem, fonologie; substanţă* şi *formă lingvistică; economie lingvistică, valoare lingvistică; cod, circuit al vorbirii, model; stare de limbă, static, semiologie, semiologic, sem;*

opoziţie, opozitiv, relativ, diferenţial; lanţ, poate *structură*, cu siguranţă *sistem*. În lingvistica contemporană, puţine sînt cuvintele-cheie care, fiind comune mai multor direcţii de cercetare, să nu-şi aibă sursa în *Cursul de lingvistică generală*.

Şi totuşi, în ciuda acestor legături cu timpul său, personalitatea lui Saussure continuă să se profileze în chip original pe fundalul epocii. Şi aceasta pentru că dacă materia reflecţiilor sale i-a fost furnizată de epoca în care a trăit, pe cînd forma finală a concepţiei îi aparţine în întregime. Problema centrală a biografiei sale ştiinţifice şi intelectuale, scopul celor treizeci de ani de cercetări nesatisfăcute au constat tocmai în a găsi această formă. Ajunge la ea spre sfîrşitul vieţii şi îi trasează contururile în lecţiile de deschidere, în concluziile şi în principalele momente din cel de-al doilea şi cel de-al treilea curs de lingvistică generală (1908-1909, 1910-1911), ţinute la Geneva. Recentele lucrări ale lui R. Godel şi R. Engler ne îngăduie să o cunoaştem.

Nu putem spune acelaşi lucru despre *Cursul de lingvistică generală*. După cum se ştie, textul acestei lucrări a fost elaborat de Bally şi Sechehaye pe baza notiţelor luate de discipolii lui Saussure în timpul celor trei cursuri de lingvistică generală ţinute de acesta şi a rarelor însemnări autografe găsite după moartea savantului printre hîrtiile sale. Fragmentele din gîndirea saussuriană (cu excepţia cîtorva rare neclarităţi) sînt, în general, bine înţelese şi redate exact. *Cursul* reprezintă suma absolută a doctrinei saussuriene şi probabil că este destinat să rămînă astfel. Prin urmare, este evident cît de mult datorăm lui Bally şi Sechehaye. Dar ar însemna să nesocotim munca pe care au săvîrşit-o pentru a difuza teoriile savantului, dacă am ascunde faptul că acest *Curs*, fidel în ceea ce priveşte reproducerea anumitor elemente din doctrina lingvistică a lui Saussure, nu este la fel de fidel în ceea ce priveşte reproducerea felului în care ele se îmbină. Or, poate mai mult decît în oricare altă teorie, în teoria limbii ordinea în care sînt aşezate elementele, după cum spunea însuşi Saussure, este esenţială. Opera lui Bally şi Sechehaye nu este continuată astăzi cu adevărat decît de către cel care înţelege şi face să se înţeleagă că, în mod conştient sau nu, o bună parte din lingvistica secolului al XX-lea a lucrat pentru ca, dincolo de redactarea *Cursului*, învăţătura lui Saussure să se regăsească în forma ei cea mai autentică, şi astfel să i se deschidă în faţă noi perspective.

Punctul de plecare al reflecţiilor lui Saussure este conştiinţa profundă a individualităţii absolute, unice, a fiecărui act expresiv, a actului pe care el îl denumeşte *vorbire (parole)*. Saussure îşi invită discipolii să fie atenţi la un individ care vorbeşte şi care, de exemplu, exclamă: „Războiul, v-o spun eu, războiul...” Se constată că autorul a repetat de două ori acelaşi cuvînt, cuvîntul *războiul*. E adevărat, dar numai într-un anumit sens. Dacă sîntem atenţi la conţinutul „psihologic” (ca să utilizăm chiar termenul lui Saussure) efectiv şi concret pe care cuvîntul *războiul* îl comunică de fiecare dată, sau la actul fonator concret prin care cuvîntul *războiul* este realizat, constatăm că, de fiecare dată, ne aflăm în faţa a ceva diferit. Rostind cuvîntul *războiul*, unii vor avea în minte fanfarele, defilările glorioase, drapelele fluturînd în vînt; alţii, un frate mort sau vreo casă distrusă; von Clausewitz va medita la continuarea politicii prin alte mijloace, iar soldatul Švejk se va gîndi la cuvinte pe care nu le voi transcrie aici, din decenţă. Dar Saussure vrea să spună că pînă şi aceeaşi persoană şi chiar în

elaşi discurs, dacă repetă de două ori acelaşi cuvînt, va comunica de fiecare dată un cru diferit: „Războiul, v-o spun eu, războiul..." Felul concret de a pronunţa cuvîntul petat va diferi de fiecare dată, cu siguranţă, chiar şi atunci cînd el este rostit de către eeaşi persoană. Testele de analiză psihologică şi de asociere, pe de o parte, şi, pe de tă parte, instrumentele de analiză electroacustică şi electromiografică, ce devin tot ai perfecţionate, ne dau astăzi confirmarea ştiinţifică, instrumentală, a ceea ce aussure afirma pe baze aşa-zis artizanale. Acelaşi cuvînt repetat în discursul aceleiaşi ersoane este rostit diferit de la un moment la altul: dacă nu facem abstracţie de nici n detaliu, sensul precis, în realitatea sa concretă, apare, de la o manifestare la alta, ca iind format din asocieri şi din rezonanţe emotive diferite; iar fonia reală, dacă o onsiderăm în integralitatea sa efectivă, are, şi ea, de fiecare dată, inflexiuni şi nuanţe liferite. Doar Croce a mai insistat cu atîta forţă asupra caracterului individual şi unic l actului expresiv particular. Dar ceea ce pentru Croce este punct de sosire reprezintă entru Saussure punctul de plecare.

Dacă este adevărat că luînd exemplul dat, cuvîntul *războiul* este diferit de la un caz la altul, este adevărat şi că acest cuvînt variază pentru că are, în alte contexte, nuanţe de sens diferite. Ca să putem afirma aceasta, e limpede că trebuie să avem un *ubi consistam*, adică un punct ferm care nu variază şi care ne îngăduie să spunem că un lucru variază şi este diferit. Dar lăsînd la o parte aceste consideraţii şi privind spre modul nostru de a aprecia limba pe care o folosim şi nu spre modul de a o folosi, numai în discursul concret ca locutori şi ca auditori recunoaştem, de la o ocurenţă la alta, diferitele repetări ale cuvîntului *războiul* tocmai ca pe nişte repetări, altfel spus ca pe nişte variaţii ale unui anumit lucru care, pentru a varia, trebuie să rămînă identic dintr-un anumit punct de vedere.

Acest punct de vedere nu este şi nu poate fi cel al substanţei psihologice sau fonice din care sînt făcute actele de *vorbire*. Din acest punct de vedere, actele de *vorbire* sînt, după cum am văzut, irevocabil diferite unele de altele. Deci punctul de vedere ce îngăduie identificarea nu este cel al executării. El nu trebuie căutat în ceea ce locutorii „fac", ci în ceea ce locutorii „ştiu", adică în interiorul ştiinţei lor: locutorii ştiu că amîndouă repetările, şi chiar şi nenumăratele repetări ale cuvîntului *războiul* sînt, dincolo de orice variaţie a sensului şi a foniei, replicile aceleiaşi entităţi.

Seria nesfîrşită a diferiţilor produşi fonici şi seria la fel de nesfîrşită a diferitelor sensuri constituie două serii pe care le putem considera continue („continue" în accepţia matematică, în sensul că fiind date două fonii sau două sensuri extrem de apropiate, se poate găsi întotdeauna o fonie sau un sens intermediar). În aceste serii continue locutorii fac diferite regrupări, referindu-se la limite în interiorul cărora fenomenele diferite din punct de vedere psihologic sau fonic sînt identificate pe baza unităţii lor de funcţie: foniile unui anumit grup sînt diferite din punct de vedere sonor, dar toate *pot* transmite acelaşi sens particular; sensurile unui anumit grup sînt diferite din punct de vedere psihologic, dar toate *pot* fi transmise prin aceeaşi fonie particulară. Ansamblul limitelor dintre diferitele regrupări este limba. Ea este deci un ansamblu de limite, de articulări ce fac astfel ca masa realizărilor fonice şi masa sensurilor să fie discontinue. Datorită limbii, auditorul reduce o realizare fonică particulară la una sau alta dintre clasele de realizări fonice şi o semnificaţie particulară la una sau alta dintre clasele de semnificaţii.

Pentru a marca mai bine diferenţa dintre cele două puncte de vedere, cel al *vorbirii*, executării, şi cel al *limbii*(*langue*), al ştiinţei, Saussure introduce o discrimin terminologică : el rezervă termenii de *sens* (sau *semnificaţie*) şi *fonaţiune* pen substanţa din care e făcută *vorbirea* şi, după multe ezitări, propune termenii *semnificant* (*signifiant*) şi *semnificat* (*signifié*) pentru a desemna clasele de *sens* şi *fonaţiuni*.

Clasele pe care Saussure le numeşte *semnificanţi* şi *semnificaţi* sînt, după cu putem spune azi fără nici o dificultate, nişte clase „abstracte" ; şi cînd, auzind, într situaţie particulară, o anumită fonie, stabilim între fonaţiune şi sens o anumită uniu de tipul semnificant şi semnificat, de exemplu în cazul cuvîntului *război*, săvîrşim operaţie de clasificare prin abstractizare. Pe de altă parte, cînd ne exprimăm, n realizăm numai o uniune între semnificaţie şi fonie ce se situează static în clas constituită prin unirea unei clase semnificante şi a unei clase semnificate, ci realizăm o uniune între semnificaţie şi fonie, uniune care constituie, dinamic, o *actualizare* unei clase (sau a unei uniuni de clase) ce există *potenţial* „în creier" (cum îi place lu Saussure să spună). Desemnarea raporturilor dintre *limbă* şi *vorbire* în ceea ce priveşt latura realizării active este făcută de Saussure adoptînd vechii termeni scolastici de *virtualitate* şi de *act* ; dar lui Saussure îi este mai greu să desemneze aceleaşi raporturi în ceea ce priveşte latura audierii. Uşurinţa cu care, în a doua treime a secolului al XX-lea, putem adopta unii termeni ca *abstract, abstracţiune* este, după cum vom vedea, necunoscută la sfîrşitul ultimului secol, cînd, pe urmele lui Kant, o sută de ani de gîndire filosofică conferiseră acestor doi termeni asemenea valori negative, încît *abstract* şi *abstracţiune* însemnau în mod unanim „lăsat la o parte", sau chiar erau în mod incorect şi fals, evitaţi.

Acesta este motivul pentru care Saussure, înţelegînd totuşi şi definind perfect caracterul abstract al entităţilor lingvistice, este nevoit să evite folosirea termenului *abstract*, ce era expus unor confuzii nedorite. El sfîrşeşte prin a vorbi de entităţi *psihice* (termen pe care îl deosebeşte cu grijă de *psihologic*), sau prin a se îndrepta spre un alt cuplu scolastic : *substanţă* şi *formă*. *Vorbirea*, adică uniunea dintre o fonie concretă şi un sens concret, este *substanţa*, în timp ce ceea ce se actualizează în *vorbire* şi serveşte la clasificarea *vorbirii*, adică ansamblul semnificanţilor şi a semnificaţilor, *limba*, este numit şi definit de Saussure ca *formă*.

Constituirea claselor abstracte sau formale pe care Saussure le numeşte semnificanţi şi semnificaţi nu depinde de nici un motiv intrinsec substanţei fonice sau psihologice. De exemplu, ['mite] şi ['mi : te] sînt clasificate în italiană ca fiind manifestări diferite ale aceleiaşi entităţi semnificante, entitate pe care o putem simboliza prin /mite/, în timp ce în germană sînt clasificate ca manifestări diferite a două entităţi diferite, pe care le putem simboliza în grafia germană curentă prin *Mitte* „centru" şi *Miete* „chirie" sau prin /mite/ şi /mi : te/. Aceeaşi diferenţă la nivelul substanţei este ignorată într-o limbă, dar este utilizată într-o alta pentru a constitui două clase formale diferite. Clasele formale nu depind deci mecanic, în mod determinat, de caracteristicile fizice ale substanţei. Acelaşi lucru se întîmplă în cazul semnificaţiilor şi al semnificaţilor. Desemnarea unei fiinţe tinere de sex feminin şi desemnarea unei fiinţe tinere de sex masculin se realizează prin acelaşi semnificant în germană (*Kind*), în greacă (*téknon*)

sau în dialectul napolitan (*criatura*), în timp ce în alte idiomuri le corespund doi semnificanţi diferiţi : în latină (*puella* şi *puer*), în romanică (*pupa* şi *pupo*) şi în italiană (*bambino* şi *bambina*).

În concluzie, distincţiile pe care semnificanţii şi semnificaţii le introduc în realizările fonice şi în semnificaţii sînt *independente* de caracteristicile intrinsece ale substanţei fonice şi psihologice. Adică sînt *arbitrare*. La originea lor nu se află dependenţa mecanică de caracteristicile prelingvistice ale substanţei fonice, de caracteristicile lumii obiective sau de felul nostru de a o percepe, ci, dimpotrivă, capacitatea înnăscută a omului de a discrimina şi de a asocia în clase, în mod liber, actele şi datele experienţei sale, şi de a coordona în mod diferit clasele formate astfel.

Cu unele oscilaţii, Saussure tinde să numească *semn* orice unire a unui semnificant cu un semnificat, începînd cu unităţile minimale (pe care Frei le-a numit, mai tîrziu, *moneme : aim- , -ont, parl- , -er* etc.) şi sfîrşind cu unităţile complexe, pe care Saussure le numeşte *sintagme* (*chien ; il parle ; par ici s'il vous plaît ; ce soir, la lune rêve avec plus de paresse* etc.). Se poate spune că, fiind constituit prin unirea a două clase abstracte formate arbitrar, semnul este, în mod radical, arbitrar.

Saussure vede în caracterul arbitrar al semnului principiul fundamental al întregii realităţi lingvistice. Acest caracter arbitrar oferă un principiu de clasificare a sistemelor semiologice (rituri, obiceiuri, coduri de comunicare, limbaje de toate felurile), în funcţie de gradul lor de arbitrar mai mult sau mai puţin ridicat. În al doilea rînd, arbitrarul îngăduie limbajului verbal să se realizeze după celălalt principiu, cel al linearităţii : dacă semnele lingvistice nu ar fi arbitrare atît din punct de vedere semantic, cît şi din punctul de vedere al semnificantului, ele nu ar putea codifica (aşa cum codifică) într-o succesiune lineară de situaţii, semnificaţiile (*purports* în termenii lui Hjelmslev) ce se prezintă în mod unitar memoriei, percepţiei şi cunoaşterii subiecţilor vorbitori.

Organizarea limbii provine înainte de orice din întretăierea celor două principii. Arbitrarul se află la originea caracterului opozitiv al entităţilor semnificante şi semnificate : acestea, neavînd o bază absolută, sînt ceea ce sînt fiind delimitate astfel de către celelalte entităţi cu care coexistă. Linearitatea se află, dimpotrivă, la originea caracterului sintagmatic al entităţilor : acestea, în măsura în care se desfăşoară în mod linear, în lungul axei succesiunilor, se pot descompune în segmente semantico-semnificante de mai mică extensie. Opozitivitatea şi sintagmaticitatea sînt dubla rădăcină a ceea ce Saussure numea „echilibru" şi a ceea ce editorii, urmaţi apoi de Martinet, au numit „economia" limbii. Limba este şi poate fi considerată, mai mult decît ansamblul tuturor semnelor, ansamblul tuturor semnelor posibile. Ea este constituită din segmentele semnificante şi semnificate cele mai mici (*unităţile concrete* ale lui Saussure, *monemele* lui Frei şi ale lui Martinet) şi din schemele fundamentale (pe care Saussure le numeşte „abstracte") ale combinărilor lor posibile. Altfel spus, limba este sistemul structurilor posibile de semne minimale. Saussure insistă mult pe caracterul potenţial, pe „productivitate" şi, după cum spune el, pe „creativitatea" limbii : faptul că o combinaţie sintagmatică determinată există are o importanţă cu mult mai mică decît faptul că ea *poate* să existe. Modalitatea de producere a unor noi semne complexe este analogia, care este forţa creatoare a limbii.

Caracterul „sistemic” al limbii impune lingvisticii o atitudine „sistematică” : chiar dacă trebuie să descriem o unitate minimală, căci a o descrie implică a i se determina *valoarea*, este nevoie să o vedem în toate asociaţiile sale opozitive posibile (pe care le numim astăzi paradigmatice) şi în toate posibilităţile sale de combinare sintagmatică. Altfel spus, chiar dacă obiectivul studiului nu este în mod direct sistemul, ci numai o parte din el, chiar minimă, pentru ca studiul să fie complet trebuie să considerăm acea parte în raport cu totalitatea care îi dă valoare, sau în raport cu întregul sistem lingvistic.

Caracterul sistemic al limbii impune ca lingvistica să-şi dezvolte cercetările în primul rînd pe planul în care coexistă diferitele unităţi şi structuri posibile, adică pe planul contemporaneităţii şi al coexistenţei funcţionale: acest plan este numit de Saussure *sincronic* sau, mai exact, *idiosincronic*. Studiul idiosincronic nu exclude, în intenţiile lui Saussure, studiul diacronic, adică studiul evoluţiei unui sistem şi al uneia dintre părţile sale în timp, după cum el nu exclude comparaţia între diferite sisteme şi părţi ale unor sisteme genetic înrudite, domeniu spre care lingviştii secolului al XIX-lea îşi îndreptau toate eforturile. Saussure dă întîietate studiului idiosincronic, dar (spre deosebire de ceea ce făceau lingviştii secolului al XIX-lea în cadrul lingvisticii comparate) nu îi acordă dreptul de monopol asupra cercetărilor lingvistice.

Motivul acestei întîietăţi este simplu : legitimitatea confruntărilor dintre unităţile lingvistice ce aparţin unor sisteme lingvistice diferite nu poate fi dovedită decît pe bază idiosincronică. Acest aspect este foarte delicat, din două motive : din punct de vedere biografic, aceasta este tema primelor reflecţii ale lui Saussure în materie de „filosofie a lingvisticii” ; doi dintre interpreţii cei mai profunzi ai operei lui Saussure, Mario Lucidi şi Robert Godel, independent unul de celălalt, au susţinut că teoria saussuriană a sistemului şi a idiosincroniei închidea lingvistica „într-un cerc” (Godel SM 221) şi compromitea posibilitatea de comparaţie diacronică (Lucidi, lucrare inedită citată în De Mauro 1966. 130-131). După ei, autorul acestor rînduri şi-a îngăduit să spună că această concepţie aducea după sine, printre alte consecinţe, şi pe aceea a imposibilităţii de a comunica. Şi, la drept vorbind, cei doi savanţi şi cel ce li s-a alăturat aveau dreptate, în măsura în care nu vedeau că Saussure elaborase cu grijă distincţia dintre sens şi semnificat, dintre fonaţiune şi semnificant, adică dintre executare sau *vorbire* şi sistem sau *limbă*. Această distincţie, asupra căreia am insistat încă de la începutul introducerii şi asupra căreia Saussure însuşi a reflectat în repetate rînduri, oricît de incredibil ar părea, n-a fost înţeleasă în toată importanţa ei pînă la apariţia unui scurt şi important articol al lui A. Burger, pe care mulţi nu l-au remarcat nici pînă acum ; aceste cîteva pagini despre *sens* sau *semnificaţie*, *semnificat* şi *valoare* ce se află într-un aparent dezacord cu ceea ce Godel descrisese în SM, dar în realitate la perfect unison cu restul interpretărilor pe care Godel le elaborase, au pus întreaga exegeză a gîndirii saussuriene pe axa sa adevărată şi au deschis perspective teoretice de cea mai mare importanţă. Făcînd distincţia dintre semnificaţie şi semnificat, fonaţiune şi semnificant, Saussure poate să elaboreze o noţiune de sistem şi de idiosincronie care se află la adăpost de consecinţele absurde de care ar putea avea parte în lipsa acestei distincţii (şi de care are parte în ochii celor ce nu înţeleg această distincţie în toată importanţa ei). Printre altele, această distincţie oferă o bază studiului diacronic.

În numele cărei legitimităţi confruntăm, ca fiind genetic înrudite, unităţi lingvistice ce aparţin unor sisteme lingvistice diferite ? Nu o facem pe baza identităţii lor fonatorii (altfel n-am putea explica de ce confruntăm, ca termeni ai unei succesiuni continue, cuvîntul latinesc *calidum* şi cuvîntul franţuzesc *chaud*, ce nu prezintă nici o asemănare fonică şi de ce, invers, nu considerăm ca fiind aşezate pe aceeaşi linie continuă de dezvoltare două fraze precum cea latinească I VITELLI DEI ROMANI SONO BELLI, „du-te, o, Vitellius, la semnalul de luptă al zeului roman" şi fraza italienească omografă[1]) ; nici pe baza identităţii lor de sens (în care caz ar trebui să considerăm cuvîntul italienesc *spada* ca o dezvoltare din cuvîntul *gladium* şi nu am putea considera cuvîntul italienesc *cattivo* „rău", ca fiind dezvoltat din latinescul *captivus* „prizonier") ; nici pe baza similarităţii contemporane de sens şi de fonie : în acest caz ar trebui să considerăm ca genetic înrudite (dar ne ferim s-o facem) cuvîntul german *Feuer* „foc" şi cuvîntul franţuzesc *feu* „foc", cuvîntul englezesc *bad* „rău" şi cuvîntul persan *bad* „rău". Nici valoarea nu este o bază suficientă : doi termeni, în măsura în care aparţin unor sisteme diferite, au o valoare iremediabil diferită (Lucidi avea perfectă dreptate să sublinieze acest lucru). Chomsky şi Halle au dreptate să vorbească de „the still puzzling phenomenon of language change" : schimbarea lingvistică rămîne încă un fenomen enigmatic pentru lingviştii străini de gîndirea saussuriană. Atît de enigmatic încît nu izbutim nici măcar să justificăm baza pe care constatăm o schimbare.

Pentru Saussure, la capătul meditaţiilor sale, problema este relativ simplă. Formula prin care el o rezolvă este următoarea : o serie de ecuaţii idiosincronice între semnificaţii divergente şi fonii divergente, dar care, în fiecare stare de limbă în care coexistă, sînt variante ale aceluiaşi semnificat şi ale aceluiaşi semnificant, leagă, de la o stare de limbă la alta, punctele extreme ale unei serii diacronice (*calidum* şi *chaud*) sau ale unei serii comparative (cuvîntul latinesc *nātus* şi vechiul cuvînt indian *jātás*). Bazîndu-se pe aceste ecuaţii, lingvistul comparatist putea şi poate să-i uimească pe profani, explicîndu-le, de exemplu, că germanul *Tür* este „acelaşi lucru" cu italienescul *fuori* şi că *zehn* este „acelaşi lucru" cu *dix*.

Aşa cum se vede, concepţia saussuriană a limbii ca sistem idiosincronic, cu distincţia dintre executare şi sistem, nu numai că nu neagă studiul diacronic, ci, dimpotrivă, se coroborează în modul cel mai riguros cu el. Merită să adăugăm că această concepţie clarififică, aşa cum vom avea prilejul să vedem, în parte, în cele ce urmează, şi alte probleme, ca aceea a comunicării dintre doi indivizi sau ca aceea (care este o variantă mai complicată a celei dintîi) a traducerii dintr-o limbă în alta. Dar Saussure nu s-a oprit asupra acestor două probleme, care au reţinut atenţia cercetătorilor doar într-o epocă mai recentă : după părerea mea, el a dat cheia celor mai bune rezolvări ale lor.

Din arbitrar decurg alte două caracteristici antitetice ale limbii. Înainte de toate, mutabilitatea sa în decursul timpului. Semnificanţii, semnificaţii şi organizarea lor în sistem fiind liberi de legăturile rigide cu realitatea logică sau naturală etc., limba este

1. Fraza italienească omografă *I vitelli dei romani sono belli* înseamnă „viţeii romanilor sînt frumoşi" (n.tr.fr.).

supusă schimbărilor celor mai profunde, celor mai imprevizibile, celor „mai puţin" logice şi celor „mai puţin" naturale. Se întîmplă astfel ca nişte tradiţii lingvistice îndepărtate să înceapă să conveargă, sau ca aceeaşi tradiţie lingvistică să se poată scinda în idiomuri profund divergente. Limbile nu au în faţa lor alte limite în afară de acelea, numai şi cu adevărat universale (universale, bineînţeles, pentru specia umană), ale structurii aparatului perceptiv şi conştient al omului şi ale aparatului său fonator şi acustic: în interiorul acestora, posibilităţile de a regrupa în semnificanţi şi în semnificaţi infinita serie a diferitelor fonii şi a diferitelor sensuri sînt nelimitate.

În ultimă analiză, arbitrarul amortizează zguduirile provocate de posibilele schimbări ale foniilor şi ale semnificaţiilor. Foniile şi semnificaţiile reprezintă semnificanţii şi semnificaţii unei limbi, îi realizează, dar nu îi epuizează. Ele pot oscila chiar mult, şi de fapt ele oscilează mult (ne amintim de diversitatea sensurilor şi foniilor pe care le are fraza „războiul, v-o spun eu, războiul...") fără ca sistemul limitelor să se schimbe. Prin urmare, arbitrarul este atît condiţia şi coeficientul schimbării, cît şi condiţia şi coeficientul stabilităţii sistemelor lingvistice.

În sfîrşit, dată fiind analiza profundă a lui Saussure, din caracterul arbitrar decurge o consecinţă: aspectul radical social al limbii. Pentru că semnele, în diferenţierea lor reciprocă şi în organizarea lor în sistem, nu răspund nici unei exigenţe naturale care le-ar fi externă, singura bază validă a configuraţiei lor particulare într-o limbă sau alta este consensul social. Cu siguranţă, consensul social joacă un anume rol chiar şi în concepţiile convenţionaliste, de la Aristotel şi pînă la Whitney; dar el îşi află limita în faptul că limba, concepută ca o nomenclatură, înglobează ca pe o parte esenţială „semnificaţi" care coincid cu „lucrurile" şi sînt, deci, fapte preconstituite. De aici rezultă că acest consens social nu are libertate de acţiune decît pentru a organiza semnificanţii: dar lumea semnificaţilor se impune convenţiei ca o realitate care îi preexistă. În concepţia saussuriană a realităţii lingvistice, organizarea semnificaţiilor în semnificaţi nefiind mai puţin arbitrară decît aceea a foniilor în semnificanţi, consensul social este totul. Uzajul pe care societatea îl dă limbii este condiţia pentru ca limba să fie *viabilă*. Numai Wittgenstein, şi doar patruzeci de ani mai tîrziu, a mai ajuns cu o asemenea claritate la viziunea caracterului radical social al limbii. „Sistemul de semne este făcut pentru colectivitate, aşa cum vaporul este făcut pentru mare", spunea Saussure în timpul unei lecţii din cel de al doilea curs, folosind o imagine care n-a trecut în textul „vulgatei", una dintre acele numeroase imagini sugestive prin care, ca şi Wittgenstein, căuta să fixeze, dîndu-i un corp sensibil, o gîndire a cărei adîncă noutate istorică o măsurăm abia astăzi. Întocmai ca arbitrarul, legătura socială este factor de stabilitate şi, în acelaşi timp, de schimbare. Tocmai faptul că ea este socială fereşte limba de capriciile indivizilor sau ale grupurilor restrînse. Pe de altă parte, acelaşi caracter social expune limba la schimbări, atunci cînd nevoia de distincţii deja existente se micşorează sau, dimpotrivă, atunci cînd se iveşte nevoia de noi distincţii.

Arbitrarul şi aspectul social al limbii, combinate cu complexitatea relaţiilor opozitive şi sintagmatice dintre unităţile concrete, fac ca apariţia şi dispariţia unor distincţii în decursul timpului să fie absolut imprevizibile. Schimbarea atinge distincţia şi reacţionează asupra sistemului în modurile cele mai variate. Trecerile de la o stare de

limbă la alta nu răspund nici unei raţionalităţi universale. Lingvistica se află, în descrierea lor, în faţa unor fenomene contingente, circumscrise temporal şi spaţial, produse de rezultatul imprevizibil al întîlnirii, în sistem, dintre evenimente eterogene, interne şi externe în raport cu echilibrul sistemului lingvistic într-o anumită fază.

Punînd arbitrarul în centrul aspectelor universale, comune tuturor limbilor, recunoaştem implicit că limbile particulare, atît în planul semnificanţilor cît şi în planul semnificaţilor, sînt de natură contingentă şi au o validitate circumscrisă în timp şi spaţiu, legată de durata unor structuri determinate ale societăţii umane.

Istorie şi *istoric* sînt termeni pe care o îndelungată tradiţie i-a încărcat cu sensuri multiple şi care, din această pricină, au devenit echivoci. În lingvistică, termenul de *istorie* a fost şi mai este încă şi acum utilizat ca sinonim al termenilor *devenire, diacronie*. Gîndindu-se la această accepţie a cuvîntului, Saussure insistă asupra caracterului „antiistoric" al sistemului lingvistic şi al lingvisticii sincronice care îl descrie. Dar termenii de *istorie* şi de *istoric* au şi un alt sens : sensul conform căruia se spune, de exemplu, că un sistem de legi juridice este *istoric,* în măsura în care este legat de contingenţe temporale şi sociale, independent de faptul că a avut sau nu o dezvoltare în timp. În acest sens, cum bine a văzut Saussure, o stare de limbă este *istorică*, nu pentru că ea „se dezvoltă", ci pentru că motivaţiile care o susţin au un caracter contingent, temporal şi social determinat. Dacă, aşa cum pare corect, nu reţinem decît acest al doilea sens (care nu-l neagă, ci mai degrabă îl include pe primul), care este în totală concordanţă cu gîndirea şi limbajul istoricismului modern, ajungem la o necesară concluzie. Saussure, aprofundînd analiza aspectelor universale ale realităţii lingvistice şi elaborînd propria sa versiune a vechii *gramatici generale*, a precizat caracterul radical arbitrar şi prin aceasta radical social al tuturor limbilor : el a ratificat astfel caracterul lor radical istoric.

Arbitrarul este modalitatea generală cu care operează în timp capacitatea de a coordona şi de a asocia – caracteristică biologică universală, comună tuturor oamenilor dînd loc unor sisteme lingvistice diferite de la o societate umană la alta. Este modalitatea prin care ceea ce este, în om, ereditate biologică, dincoace de contingenţele sociale şi temporale, întîlneşte contingenţa istorică. Este forma sub care natura devine istorie.

Aici se află cea mai adîncă rădăcină a neînţelegerilor care au însoţit *Cursul* ; aici se găseşte motivul pentru care textul – unul dintre cele mai citate şi mai cunoscute din istoria culturală a secolului al XX-lea – apare profund izolat în sînul acestei culturi. O bază de gîndire ştiinţifică şi raţională şi o perspectivă de *gramatică generală* raţionalistă sînt în serviciul unei concluzii profund istoriciste ; pe de altă parte, viziunea istorică a realităţii lingvistice este eliberată de accentele mistice şi iraţionale care o însoţesc de obicei în istoricismul literar, şi se verifică pe planul celei mai mari rigori empirice şi analitice. Acest lucru este suficient pentru a-i deconcerta pe cei care, în mod academic, sînt obişnuiţi să separe raţiunile ştiinţifice de cele istorice, spiritul de geometrie de spiritul de fineţe. O geometrie riguroasă are aici drept teoremă extremă recunoaşterea radicalei istoricităţi a faptelor lingvistice.

Însăşi forma gîndirii saussuriene conţine, în germene, reacţiile pe care le-a suscitat timp de o jumătate de secol. Dacă o privim în integritatea sa, înţelegem bine iritarea istoriciştilor, obligaţi să renunţe la orice formă de verbalism şi transportaţi într-un plan de o extremă rigoare, ca şi iritarea scientiştilor, constrînşi să urmeze o înlănţuire cu adevărat logică, ducînd spre rezultate istoriciste neobişnuite. Înţelegem astfel cum legăturile interne ale unei asemenea gîndiri au putut fi voalate chiar şi prin redactarea făcută de editori, demersul autentic fiind încărcat cu adăugiri şi texte postişe. Vedem pentru ce şi cum acestei cărţi i s-au adus tot felul de acuzaţii, pe cît de violente pe atît de disparate, ea fiind acuzată, pe rînd, de psihologism şi de scientism, de prea multă fineţe şi de grosolănie ingenuă, de idealism şi de pozitivism, de spiritualism burghez şi de materialism. În sfîrşit, putem înţelege originea refuzului de a lua cunoştinţă de *totalitatea* gîndirii saussuriene, fiecare lingvist preferînd să ia din *Curs* cîteva fragmente susceptibile de a fi utilizate ca arme defensive sau ofensive în polemicile acestei jumătăţi de secol.

Dar poate că nu numai din motive filologice gîndirea saussuriană nu ne este redată în toată autenticitatea sa decît astăzi. Probabil că, înainte de a se profila posibilitatea ca ea să apară în complexitatea sa integrală şi originară, erau necesare multiple experienţe inspirate de o interpretare parţială. Este o reîntoarcere care nu se va efectua fără greutăţi. Şi, raportîndu-ne la *Curs*, merită, şi pentru acest motiv, să reluăm cuvintele pe care Croce le scria despre *Enciclopedia* lui Hegel : „Desigur că această carte nu este o carte uşoară, nici ea însăşi şi nici prezentarea pe care i-o fac. Dar cred că, pentru oamenii care gîndesc, dificultatea constituie mai curînd un motiv de atracţie decît de respingere".

Consideraţiile precedente ar trebui să servească şi la aprofundarea a ceea ce reprezintă, de altfel, opinia comună : gîndirea lui Saussure s-a aflat şi se află în centrul multor cercetări din domeniul ştiinţelor istorice şi antropologice, dintre care unele nu sînt decît la începuturile lor ; şi, pentru simplul motiv că judecăţii istorice nu-i plac clasificările, trebuie să ne abţinem să spunem despre *Curs* că se află printre cărţile cele mai importante ale culturii secolului al XX-lea. Încercarea de a-i da o interpretare validă, atît în plan documentar cît şi în plan critic, reprezintă o sarcină importantă pentru lingvistică, şi nu numai pentru ea. Această importanţă nu este numai de ordin istoric şi erudit : adeseori (e de ajuns să ne gîndim la lucrări ca aceea, deja menţionată, a lui Burger, despre *semnificaţie* şi *valoare*) o mai bună exegeză coincide cu un progres notabil în teoria generală a faptelor lingvistice. Toate acestea au drept scop să pună în lumină faptul că ceea ce s-a făcut pînă acum este insuficient. De altfel, va fi de ajuns să spunem că discuţia critică asupra materialului manuscris, utilizat sau nu de către editorii *Cursului*, nu este decît la începuturile sale : contribuţiile critice sînt rare*,

---

* În prefaţa de la recenta ediţie critică a *Cursului*, Rudolf Engler nu citează decît trei studii care, după S.M. (1957), au utilizat următoarele surse manuscrise : articolul lui A. Burger amintit deja, eseul unui tînăr şi remarcabil specialist italian, Giorgio Derossi (vezi lista abrevierilor) şi *Introduction à la sémantique* de autorul acestor rînduri. La această listă redusă putem adăuga şi cîteva rare lucrări ca : o lucrare a lui Heinimann, o lucrare a lui G. Lepschy despre arbitrar (dar în unele lucrări ulterioare Lepschy continuă să nu ia în considerare gîndirea lui Saussure, clarificată de textele inedite : cf. şi foarte recentul Lepschy 1970. 42-52) şi mai ales scrierile cele mai recente ale lui Engler, E. Buyssens şi R. Godel (vezi abrevierile de la sfîrşitul acestui volum).

aprofundările ce trebuie făcute sînt numeroase, materialul, de abia editat, cere încă multe lecturi minuţioase. În plus, o mare parte din materialul inedit nu a fost încă cercetată public de nimeni: caiete cu notiţe de la cursurile de lingvistică istorică, scrisori private, manuscrise despre anagrame şi despre epopeea germanică. Pentru a aduna şi a înţelege documentele disponibile, legate de biografia şi de opera ştiinţifică a lui Ferdinand de Saussure, mai rămîn de făcut încă multe studii.

În *Note*, am încercat să pregătesc terenul pentru cel care va scrie o biografie completă a lui Saussure; am încercat să adun şi să coordonez faptele deja cunoscute (dar adeseori dispersate şi greu accesibile) legate de viaţa curentă şi privată, de studiile şi de relaţiile lui Saussure. Datorită amabilităţii lui R. Godel, a lui R. Jakobson şi a celor de la Biblioteca din Geneva, am putut adăuga la faptele cunoscute cîteva informaţii noi şi am putut corecta sau interpreta mai bine cîteva fapte cunoscute. Am elaborat apoi cîteva note asupra felului cum au fost dezvoltate ideile teoretice ale lui Saussure din *Mémoire* în cadrul celor trei cursuri de lingvistică generală şi am dat cîteva informaţii despre raporturile dintre Saussure şi alţi savanţi; în acest fel doresc să contribui la o readucere în atenţie a unor savanţi cum sînt Kruszewski, Marty, Noreen, adevăraţi fraţi spirituali ai lui Saussure, mult prea sacrificaţi în memoria lingviştilor. Pentru a da o vedere sintetică asupra unor probleme ce sînt tratate apoi în mod mai analitic în comentariu, am căutat să schiţez un tablou al receptării de care s-a bucurat *Cursul* în diferite curente ale lingvisticii şi în diferite ţări. În special pentru această parte este de dorit să-mi fie semnalate lacunele, desigur numeroase, pentru ca să pot arăta mai bine uriaşul succes pe care l-a avut această carte aproape pretutindeni.

Notele din comentariu au scopuri diferite. Unele dintre ele urmăresc doar să completeze, dezvoltîndu-le, referinţele la autori şi la fapte prezente în text. Multe dintre ele compară textul cunoscut cu materialul inedit sau în curs de editare: note autografe, notiţele studenţilor la cursuri, scrisorile lui Saussure etc. Şi comparaţia este legată, de cele mai multe ori, pe de o parte de analiza muncii de redactare săvîrşită de Bally şi de Sechehaye şi, pe de altă parte, de analiza multor *vexatae quaestiones* exegetice şi teoretice. Alte note, pentru a istoriciza textul lui Saussure, încearcă să-i indice antecedentele în cultura anterioară sau în reflecţiile şi în publicaţiile autorului, şi să arate care au fost dezvoltările şi schimbările punctelor de vedere din 1916 pînă în prezent.

Cifrele puse pe marginea textului lui Saussure trimit la notele comentariului.

La baza acestei lucrări se află două tipuri de cercetare: lectura textelor pe cale de a fi editate şi explorarea unei bibliografii vaste şi dispersate. Primul tip de cercetare nu ar fi fost posibil fără generoasa colaborare a lui Rudolf Engler. Datorită intervenţiei sale, editorul Harrassowitz din Wiesbaden mi-a îngăduit, încă din 1964, să văd şi să utilizez şpalturile ediţiei Engler. Cred că asemenea cazuri nu sînt foarte frecvente, şi de aceea îi sînt foarte recunoscător.

În cel de-al doilea tip de cercetare, m-am izbit, ca toţi cercetătorii italieni, de haosul din bibliotecile noastre, de ridicola meschinărie a mijloacelor puse la dispoziţia cercetării şi de numărul insuficient de cărţi achiziţionate de institutele universitare. Faptul că munca a putut fi, dacă nu terminată, cel puţin începută, se datorează concursului amical şi plin de amabilitate dat de specialiştii din Italia şi din alte ţări.

Îngăduiţi-mi să mulţumesc cu căldură mai ales domnilor F. Albano Leoni (Göteborg), J. Balász (Budapesta), E. Benveniste (Paris), J. Cremona (Cambridge), C. De Simone (Tübingen), W. Dressler (Viena), lui R. Engler încă o dată, lui Kennosouke Ezawa (Köln), R. Godel (Geneva), C. Luporini (Florenţa), domnişoarei Matthée Marcellesi (Paris), domnilor L.E. Rossi (Roma) şi P. Palumbo (Palermo), doamnei Inga Ščekina (Moscova) şi domnului Dieter Wanner (Elveţia).

Biblioteca publică şi universitară din Geneva a răspuns cu amabilitate cererilor mele legate de materialul saussurian pe care îl are. Robert Godel mi-a dat preţioase lămuriri şi pentru prezenta ediţie franceză. Roman Jakobson a suportat cu stoicism un interviu amănunţit pe tema multor probleme saussuriene, în cursul unei lungi conversaţii pe care am avut-o la Roma.

Multe lucruri au putut fi discutate, direct sau prin scrisori, cu alţi savanţi (în afară de Robert Godel şi Roman Jakobson), cărora vreau să le mulţumesc, pentru corecturile şi sugestiile făcute : R. Amacker (Geneva), E. Garroni (Roma), G. Lepschy (Reading), B. Marzullo (Bologna), L. Prieto (Geneva), R. Simone (Palermo). Prezentările făcute de I. Baumer, G. Derossi, R. Engler, L. Muraro Vaiani, V. Pisani, L. Zgusta, pe care le-am putut cunoaşte înainte de publicarea acestei ediţii franceze, mi-au fost şi ele de folos, atît cînd am fost în acord, cît şi cînd am fost în dezacord cu ele. Pentru prezenta ediţie franceză ţin să mulţumesc traducătorului, domnul L.-J. Calvet, precum şi domnului P. van Molle (U.C. Louvain).

Ediţia italiană a acestor note şi notiţe saussuriene era dedicată lui Antonino Pagliaro, unul dintre puţinii lingvişti italieni care de mulţi ani se inspiră din teoriile lui Ferdinand de Saussure. Această carte îi datorează mult şi aş vrea să-mi reînnoiesc dedicaţia.

Tullio De Mauro

N.B. Numele savanţilor ruşi au fost transcise după normele transliteraţiei internaţionale (n.tr.).

CURS DE LINGVISTICĂ GENERALĂ

Prefaţă la prima ediţie

L-am auzit adeseori pe Ferdinand de Saussure deplîngînd insuficienţa principiilor şi a metodelor care caracteriza lingvistica în mijlocul căreia s-a format geniul său ; întreaga lui viaţă el a căutat cu îndărătnicie legile directoare care ar fi putut să-i orienteze gîndirea prin acel haos*. Numai în 1906, cînd i-a succedat lui [1]
Joseph Wertheimer* la Universitatea din Geneva, a putut să-şi facă cunoscute ideile [2]
personale la care reflectase timp de atîţia ani. A ţinut trei cursuri de lingvistică generală, în 1906-1907, 1908-1909 şi 1910-1911 ; este adevărat că necesităţile programului l-au obligat să consacre cîte o jumătate din fiecare curs unei expuneri despre limbile indo-europene, istoriei şi descrierii lor ; partea esenţială a subiectului său a fost astfel mult micşorată*. [3]

Toţi cei care au avut privilegiul de a-i urma învăţătura atît de fecundă au regretat că ea nu a dus la publicarea unei cărţi. După moartea profesorului, speram să găsim în manuscrisele sale, puse cu amabilitate la dispoziţia noastră de doamna de Saussure, imaginea fidelă sau cel puţin suficientă a acestor geniale lecţii ; întrevedeam posibilitatea unei publicări pe baza unei simple puneri la punct a notelor personale ale lui Ferdinand de Saussure, combinate cu notiţele studenţilor. Mare ne-a fost decepţia : nu am găsit nimic sau aproape nimic care să corespundă caietelor discipolilor săi. Ferdinand de Saussure îşi distrugea treptat foile pe care îşi schiţa zi cu zi expunerea ! În sertarele sale nu am găsit decît nişte ciorne destul de vechi*, desigur nu fără valoare, dar cu neputinţă de utilizat şi de combinat cu [4]
materia celor trei cursuri.

Această constatare ne-a dezamăgit, cu atît mai mult cu cît unele obligaţii profesionale ne împiedicaseră aproape cu desăvîrşire să profităm noi înşine de aceste ultime cursuri, care marchează în cariera lui Ferdinand de Saussure o etapă tot atît de strălucitoare ca aceea, deja îndepărtată, cînd apăruse *Mémoire sur les voyelles**. [5]

Trebuia deci să recurgem la notiţele studenţilor, luate în cursul celor trei serii de conferinţe. Ne-au fost încredinţate caiete foarte complete, pentru primele două cursuri, de către domnii Louis Caille, Léopold Gautier, Paul Regard şi Albert Riedlinger ; pentru cel de-al treilea, cel mai important, de către doamna Albert Sechehaye şi domnii George Dégallier şi Francis Joseph*. Îi datorăm domnului [6]
Louis Brütsch notiţe cu privire la un punct special* ; toţi au dreptul la sincera [7]
noastră recunoştinţă. Aducem de asemenea cele mai vii mulţumiri domnului Jules Ronjat, eminent romanist, care a binevoit să revadă manuscrisul înainte de tipărire, şi ale cărui sfaturi ne-au fost de mare folos.

Ce urma să facem cu aceste materiale? Se impunea o primă analiză critică: pentru fiecare curs, şi pentru fiecare detaliu din curs, trebuia, comparînd toate versiunile, să ajungem pînă la teoria din care nu ne parveneau decît ecouri, uneori discordante. Pentru primele două cursuri am recurs la colaborarea domnului A. Riedlinger, unul dintre discipolii care au urmărit teoriile profesorului cu cel mai
[8] mare interes; munca sa, în această privinţă, ne-a fost foarte utilă*. Pentru cel de-al treilea curs, unul dintre noi, A. Sechehaye, a făcut aceeaşi muncă minuţioasă de
[9] colaţionare şi de punere la punct*.

Dar după aceea? Forma predării orale, adeseori contradictorie cu cea a cărţii, ne rezerva cele mai mari dificultăţi. Iar Ferdinand de Saussure era dintre acei oameni ce se reînnoiesc întruna; gîndirea sa evolua în toate direcţiile, fără să intre totuşi în contradicţie cu ea însăşi. Era cu neputinţă să publicăm totul în forma originară; repetiţiile inevitabile într-o expunere liberă, coincidenţele, formulările variabile ar fi dat textului publicat un aspect heteroclit. A ne mărgini la un singur curs – şi la care? – însemna să sărăcim cartea, lipsind-o de toate bogăţiile răspîndite din abundenţă în celelalte două; nici măcar al treilea curs, aproape definitiv, nu ar fi putut, singur, să dea o idee completă despre teoriile şi metodele lui Ferdinand de
[10] Saussure*.

Ni s-a sugerat să publicăm ca atare anumite părţi, cu deosebire originale; această idee ne-a surîs mai întîi, dar curînd s-a văzut că ea ar dăuna gîndirii profesorului nostru, neînfăţişînd decît fragmente ale unei construcţii a cărei valoare
[11] nu este evidentă decît dacă este privită în totalitate*.

Ne-am oprit la o soluţie mai îndrăzneaţă, dar şi, credem noi, mai raţională: să încercăm o reconstituire, o sinteză, pe baza celui de al treilea curs, folosind toate materialele de care dispuneam, inclusiv notele personale ale lui Ferdinand de Saussure. Era vorba aşadar de o recreare, cu atît mai dificilă cu cît urma să fie pe de-a-ntregul obiectivă; cu privire la fiecare punct, pătrunzînd pînă în adîncul fiecărui gînd, trebuia, la lumina întregului sistem, să încercăm să vedem *Cursul* în forma lui definitivă, degajîndu-l de variaţiile, de oscilaţiile inerente unei lecţii vorbite şi apoi să-l introducem în mediul său natural, toate părţile fiind prezentate într-o ordine conformă intenţiei autorului, chiar cînd această intenţie mai curînd se
[12] ghicea decît era evidentă*.

Din această muncă de asimilare şi de reconstituire s-a născut cartea pe care o înfăţişăm, nu fără o anumită temere, publicului savant şi tuturor prietenilor
[13] lingvisticii*.

Ideea noastră principală a fost să constituim un tot organic, fără să neglijăm nimic din ceea ce ar putea contribui la impresia de ansamblu. Dar tocmai de aceea riscăm poate o dublă critică.

Mai întîi ni se poate spune că acest ansamblu este incomplet: învăţătura profesorului nu a avut niciodată pretenţia să abordeze toate părţile lingvisticii şi nici să proiecteze asupra tuturor acestor părţi o lumină la fel de vie; materialmente

nu putea să o facă. Preocuparea sa era, de altfel, cu totul alta. Călăuzit de cîteva principii fundamentale, personale, pe care le regăsim pretutindeni în opera sa şi care alcătuiesc trama acestei ţesături, pe cît de solide pe atît de variate, el lucrează în profunzime şi nu se extinde în suprafaţă decît acolo unde aceste principii îşi află aplicări cu deosebire frapante, precum şi acolo unde se lovesc de vreo teorie care le-ar putea compromite.

Astfel se explică de ce anumite discipline sînt abia atinse, semantica, de exemplu*. Nu avem impresia că aceste lacune dăunează arhitecturii generale. Mai [14]
simţită se face absenţa unei „lingvistici a vorbirii". Făgăduit celor care au audiat cel de al treilea curs, acest studiu ar fi ocupat, fără îndoială, un loc de cinste în următoarele*; ştim prea bine de ce această făgăduială n-a putut fi ţinută. Ne-am [15]
mărginit să adunăm şi să punem la locul lor firesc indicaţiile fugare ale acestui program abia schiţat; nu puteam face mai mult.

Invers, vom fi blamaţi poate că am reprodus dezvoltări referitoare la punctele cucerite înainte de Ferdinand de Saussure. Nu totul poate fi nou într-o expunere atît de vastă. Dar dacă principii deja cunoscute sînt necesare înţelegerii ansamblului, ni se va reproşa oare că nu le-am suprimat? Astfel, capitolul despre schimbările fonetice cuprinde lucruri deja spuse, şi poate într-un mod mai definitiv; dar, în afară de faptul că această parte ascunde multe detalii originale şi preţioase, o lectură, chiar superficială, va arăta, prin contrast, la ce consecinţe ar duce suprimarea sa pentru înţelegerea principiilor pe care Ferdinand de Saussure îşi întemeiază sistemul de lingvistică statică.

Simţim întreaga responsabilitate pe care ne-o asumăm faţă de critică, faţă de autorul însuşi, care poate nu ar fi autorizat publicarea acestor pagini*. [16]

Acceptăm pe de-a-ntregul această responsabilitate şi am vrea să fim singurii care să o purtăm. Va şti critica să distingă între maestru şi interpreţii săi? I-am fi recunoscători dacă ar îndrepta asupra noastră loviturile cu care ar fi nedrept să împovăreze o memorie care ne este scumpă.

Geneva, iulie 1915

Ch. Bally, A. Sechehaye

Prefaţă la ediţia a doua

Această a doua ediţie nu aduce nici o schimbare esenţială în textul primei ediţii.
[17] Editorii s-au mărginit la modificări de detaliu*, menite să-l facă, în anumite privinţe, mai clar şi mai precis.

Ch. Bally, A. Sechehaye

Prefaţă la ediţia a treia

[18] Cu excepţia cîtorva corecturi de detaliu, această ediţie* este conformă cu precedenta.

Ch. Bally, A. Sechehaye

INTRODUCERE

Capitolul I

Scurtă prezentare a istoriei lingvisticii* [19]

Înainte de a stabili care este adevăratul şi unicul său obiect*, ştiinţa care s-a [20]
constituit în jurul faptelor de limbă* a trecut prin trei faze succesive. [21]

La început s-a făcut ceea ce se numea „gramatică". Acest tip de studiu, inaugurat de greci şi continuat, în primul rînd, de francezi, este fondat pe logică şi este lipsit de orice vedere ştiinţifică şi dezinteresată asupra limbii în sine; el urmăreşte, în exclusivitate, să dea reguli pentru a se putea deosebi formele corecte de formele incorecte; este o disciplină normativă, foarte îndepărtată de observaţia pură şi al cărei punct de vedere este, prin forţa lucrurilor, îngust*. [22]

Apoi a apărut filologia. La Alexandria a existat o şcoală „filologică", dar acest termen este legat, mai ales, de mişcarea ştiinţifică creată de Friedrich August Wolf începînd din 1777, şi care continuă în zilele noastre*. Limba nu este unicul obiect [23]
al filologiei, care urmăreşte, înainte de orice, să fixeze, să interpreteze şi să comenteze textele; acest prim scop al ei o face să se ocupe şi de istoria literară, de obiceiuri, de instituţii etc.*; peste tot ea foloseşte metoda sa proprie care este [24]
critica. Cînd abordează problemele lingvistice, o face mai ales pentru a compara texte din diferite epoci, pentru a determina limba specifică fiecărui autor, pentru a descifra şi a explica inscripţii redactate într-o limbă arhaică sau obscură. Fără îndoială că aceste cercetări au pregătit lingvistica istorică: lucrările lui Ritschl despre Plaut pot fi numite lingvistice*; dar în acest domeniu, critica filologică are [25]
un punct slab; ea este prea servil legată de limba scrisă şi uită limba vie; de altfel, ea este aproape complet absorbită de antichitatea greacă şi latină.

Cea de a treia perioadă a început atunci cînd s-a descoperit că limbile puteau fi comparate între ele. Aceasta a fost originea filologiei comparative sau a „gramaticii comparate". În 1816, într-o lucrare intitulată *Sistemul conjugării în sanscrită*, Franz Bopp studiază raporturile ce unesc limba sanscrită cu germanica, cu greaca, cu latina etc.* Bopp nu era primul care constata afinităţile şi care admitea că toate [26]
aceste limbi aparţin uneia şi aceleiaşi familii; acest lucru fusese făcut şi înaintea lui, mai ales de orientalistul englez W. Jones (mort în 1794); dar cîteva afirmaţii izolate nu sînt suficiente pentru a dovedi că, în 1816, fuseseră înţelese semnificaţia şi importanţa acestui adevăr*. Bopp nu are deci meritul de a fi descoperit că limba [27]
sanscrită este înrudită cu unele idiomuri din Europa şi din Asia, dar a înţeles că relaţiile dintre limbile înrudite puteau deveni materialul unei ştiinţe autonome.

A lămuri unele aspecte dintr-o limbă printr-o alta, a explica formele uneia prin formele alteia, iată ce nu fusese încă făcut.

Este îndoielnic că Bopp şi-ar fi putut crea ştiinţa – sau cel puţin nu ar fi făcut-o atît de repede –, fără descoperirea sanscritei. Aceasta, devenind un al treilea martor alături de greacă şi de latină, i-a oferit o bază de studiu mai largă şi mai solidă, avantaj sporit şi de faptul că, printr-un noroc nesperat, sanscrita îndeplineşte condiţii deosebit de favorabile pentru a clarifica această comparaţie.

Iată un exemplu. Dacă se consideră paradigma din latină *genus* (*genus, generis, genere, genera, generum* etc.) şi cea din greacă *génos* (*génos, géneos, géneï, génea, genéōn* etc.), aceste serii, fie că le luăm izolat, fie că le comparăm între ele, nu spun nimic. Dar lucrurile se schimbă de îndată ce le alăturăm seria corespunzătoare
[28] din sanscrită (*ǵanas, ǵanasas, ǵanasi, ǵanassu, ǵanasām* etc.)*. Este de ajuns să aruncăm o privire ca să vedem legătura ce există între paradigmele din greacă şi din latină. Admiţînd provizoriu că *ǵanas* reprezintă starea primitivă, pentru că acest lucru ajută explicaţia, se conchide că în formele greceşti *géne(s)os* etc. a căzut un *s*, ori de cîte ori acesta se afla plasat între două vocale. S-a tras apoi concluzia că, în aceleaşi condiţii, *s* devine în latină *r*. Din punct de vedere gramatical, paradigma sanscrită precizează noţiunea de radical, acest element corespunzînd unei unităţi (*ǵanas-*) perfect determinabilă şi fixă. Latina şi greaca nu au cunoscut decît la origini starea reprezentată de sanscrită. Sanscrita este instructivă prin conservarea tuturor sunetelor *s* indo-europene. Este adevărat că în alte privinţe nu a păstrat atît de bine caracterele prototipului : astfel, ea a răsturnat complet vocalismul. Dar, în general, elementele originare conservate de ea ne ajută foarte mult în cercetare; hazardul a făcut din sanscrită o limbă foarte potrivită pentru a lămuri multe aspecte din alte limbi într-o serie de cazuri.

De la început vedem ivindu-se, alături de Bopp, lingvişti de seamă ca : Jacob Grimm, fondatorul studiilor germanice (*Gramatica germană* a fost publicată din 1822 pînă în 1836) ; Pott, ale cărui cercetări etimologice au pus la dispoziţia lingviştilor o cantitate mare de materiale; Kuhn, ale cărui lucrări au abordat atît domeniul lingvisticii cît şi pe acela al mitologiei comparate, indianiştii Benfey şi
[29] Aufrecht etc.*

În sfîrşit, printre ultimii reprezentanţi ai acestei şcoli, trebuie să-i semnalăm în mod deosebit pe Max Müller, G. Curtius şi Aug. Schleicher. Toţi trei, în moduri
[30] diferite, au făcut mult pentru studiile comparative. Max Müller* le-a popularizat prin discuţii pline de strălucire (*Lecţii despre ştiinţa limbajului*, 1861, în engleză),
[31] dar nu se poate spune că a păcătuit prin exces de conştiinciozitate. Curtius*, filolog distins, cunoscut mai ales prin lucrarea sa *Principii de etimologie greacă* (1879), a fost unul dintre primii care au reconciliat gramatica comparată cu filologia clasică. Aceasta din urmă privise cu neîncredere progresele noii ştiinţe şi neîncrederea
[32] devenise reciprocă. Schleicher* este primul care a încercat să codifice rezultatele cercetărilor de detaliu. Lucrarea sa *Scurt tratat de gramatică comparată a limbilor*

indo-germanice (1861) este un fel de sistematizare a ştiinţei fondate de Bopp. Această carte, care mult timp a adus mari servicii, evocă mai bine decît oricare alta fizionomia şcolii comparatiste, care constituie prima perioadă a lingvisticii indo-europene.

Dar această şcoală, care a avut meritul incontestabil de a deschide un cîmp nou şi fecund, nu a izbutit să constituie adevărata ştiinţă lingvistică. Ea nu s-a preocupat niciodată să definească natura obiectului său de studiu. Or, fără această operaţie elementară, o ştiinţă este incapabilă să-şi creeze o metodă.

Prima eroare, care le conţine în germene pe toate celelalte, constă în faptul că în investigaţiile sale, limitate de altfel la limbile indo-europene, gramatica comparată nu s-a întrebat niciodată la ce foloseau apropierile pe care le făcea, adică ce semnificau raporturile pe care le descoperea. Ea a fost exclusiv comparativă în loc să fie istorică. Fără îndoială, comparaţia este condiţia necesară a oricărei reconstituiri istorice. Dar ea singură nu ne permite să tragem concluzii. Şi concluzia scapă acestor comparatişti cu atît mai mult cu cît ei considerau dezvoltarea a două limbi aşa cum ar considera un naturalist creşterea a două plante. Schleicher, de exemplu, care ne îndeamnă întotdeauna să pornim de la indo-europeană, care pare deci într-un anume sens un adevărat istoric, nu ezită să spună că în greacă *e* şi *o* sînt două „grade” (*Stufen*) ale vocalismului, pentru că sanscrita prezintă un sistem de alternanţe vocalice care sugerează această idee de grade. Presupunînd deci că acestea din urmă trebuie să fie parcurse separat şi în paralel în fiecare limbă, aşa cum plantele din aceeaşi specie parcurg, în mod independent unele de altele, aceleaşi faze de dezvoltare, Schleicher vede în *o* din greacă un grad „întărit” al lui *e*, după cum vede în *ā* din sanscrită o „întărire” a lui *ă*. De fapt, este vorba de o alternanţă indo-europeană care se reflectă în mod diferit în greacă şi în sanscrită, fără să existe nici o paritate necesară între efectele gramaticale pe care ea le dezvoltă în cele două limbi* (vezi pp. 165 şi urm.). [33]

Această metodă exclusiv comparativă duce la un ansamblu de concepţii eronate, care nu corespund cu nimic din realitate şi care sînt străine de adevăratele condiţii ale oricărui limbaj. Limba era considerată ca o sferă particulară, ca un al patrulea regn al naturii ; de aici decurgeau moduri de a raţiona care, într-o altă ştiinţă, ar fi stîrnit uimirea. Astăzi nu putem citi nici măcar cîteva rînduri scrise în acea epocă fără să fim şocaţi de ciudăţenia gîndirii şi a termenilor ce erau folosiţi pentru a o justifica.

Dar din punct de vedere metodologic, nu este lipsit de interes să cunoaştem aceste erori : greşelile dintr-o ştiinţă aflată la începuturile sale sînt imaginea mărită a celor pe care le comit indivizii angajaţi în primele cercetări ştiinţifice ; în cursul expunerii noastre vom avea prilejul să semnalăm mai multe dintre ele.

Cercetătorii au ajuns să se întrebe care sînt condiţiile vieţii limbilor de abia pe la anul 1870. Atunci şi-au dat seama că afinităţile care le unesc nu sînt decît unul dintre aspectele fenomenului lingvistic, iar comparaţia nu este decît un mijloc, o metodă pentru a reconstitui faptele.

Lingvistica propriu-zisă, care a acordat comparaţiei exact locul care îi revine, s-a născut din studiul limbilor romanice şi al limbilor germanice. Studiile consacrate
[34] limbilor romanice, inaugurate de Diez* – *Gramatica limbilor romanice* datează din 1836-1838 –, au contribuit în mod deosebit la apropierea lingvisticii de adevăratul său obiect. Explicaţia constă în faptul că romaniştii se aflau în condiţii privilegiate, necunoscute indo-europeniştilor; cunoşteau latina, prototipul limbilor romanice; apoi, bogăţia documentelor îngăduia să se urmărească în detaliu evoluţia idiomurilor. Aceste două circumstanţe limitau cîmpul ipotezelor şi dădeau întregii cercetări o fizionomie deosebit de concretă. Germaniştii se aflau într-o situaţie analoagă; fără îndoială că protogermanica nu este cunoscută direct, dar istoria limbilor care derivă din ea poate fi urmărită, cu ajutorul multor documente, de-a lungul multor secole. De aceea germaniştii, mai apropiaţi de realitate, au ajuns la
[35] concepţii diferite de cele ale primilor indo-europenişti*.

[36] Un prim impuls a fost dat de americanul Whitney*, autorul lucrării *Viaţa limbajului* (1875). Curînd după aceea s-a format o şcoală nouă, a neogramaticilor (*Junggrammatiker*), ai cărei şefi erau cu toţii germani: K. Brugmann, H. Osthoff,
[37] germaniştii W. Braune, E. Sievers, H. Paul, slavistul Leskien etc.* Meritul lor a fost acela de a situa în perspectivă istorică toate rezultatele comparaţiei şi, prin aceasta, de a înlănţui faptele în ordinea lor naturală. Datorită lor, limba n-a mai fost privită ca un organism care se dezvoltă prin el însuşi, ci ca un produs al spiritului colectiv al grupurilor lingvistice. Totodată s-a înţeles cît de eronate şi de insuficiente erau ideile filologiei şi ale gramaticii comparate[1]. Dar, oricît de mari ar fi serviciile aduse de această şcoală, nu se poate spune că ea a făcut lumină în ansamblul problemei; şi astăzi încă întrebările fundamentale ale lingvisticii generale aşteaptă o soluţie.

1. Noua şcoală, apropiindu-se mai mult de realitate, a combătut terminologia comparatiştilor şi mai ales metaforele ilogice de care ea se folosea. Din acel moment nu se mai spune: „limba face asta sau asta" şi nici nu se mai vorbeşte despre „viaţa limbii" etc., pentru că limba nu este o entitate, şi pentru că ea nu există decît în subiecţii vorbitori. N-ar trebui totuşi să mergem prea departe pe această linie; este suficient să ne înţelegem între noi. Există unele imagini de care nu ne putem lipsi. A cere să nu ne folosim decît de termeni ce corespund realităţilor limbajului ar însemna să pretindem că aceste realităţi nu mai au mistere pentru noi. Or, mai e mult pînă acolo; de aceea nu ne vom feri să
[36] folosim, dacă se va ivi prilejul, anumite expresii care au fost blamate în acea vreme*.

Capitolul II

Materia şi sarcina lingvisticii, raporturile sale cu ştiinţele conexe* [39]

Materia* lingvisticii este constituită în primul rînd din toate manifestările [40] limbajului uman, fie că este vorba de popoarele sălbatice sau de naţiunile civilizate, de epocile arhaice, clasice sau de decadenţă, ţinîndu-se cont, în fiecare perioadă, nu numai de „limbajul frumos", ci de toate formele de exprimare. Dar asta nu e totul : limbajul scăpînd, de cele mai multe ori, observaţiei, lingvistul va trebui să ţină seama de textele scrise, pentru că numai acestea îl vor face să cunoască idiomurile trecute sau îndepărtate.

Sarcina lingvisticii va fi :

a) să facă descrierea şi istoricul* tuturor limbilor la care va putea ajunge, ceea [41] ce înseamnă să facă istoricul familiilor de limbi şi să reconstituie, în măsura posibilului, limbile-mamă ale fiecărei familii ;

b) să caute forţele ce sînt în joc în mod permanent şi universal în toate limbile şi să determine legile generale cărora li se supun toate fenomenele particulare ale istoriei* ; [42]

c) să se delimiteze şi să se definească pe ea însăşi*. [43]

Lingvistica are raporturi foarte strînse cu alte ştiinţe, care uneori împrumută de la ea date, iar alteori i le furnizează. Limitele care o separă de celelalte ştiinţe nu sînt întotdeauna foarte clare. De exemplu, lingvistica trebuie să fie diferenţiată cu grijă de etnografie şi de preistorie, unde limba nu intervine decît cu titlu de document ; de asemenea, ea trebuie deosebită de antropologie*, care nu studiază [44] omul decît din punct de vedere al speciei, în timp ce limbajul este un fapt social. Ar trebui oare să o integrăm sociologiei ? Ce legătură există între lingvistică şi psihologia socială ? În fond, totul este psihologic în limbă, inclusiv manifestările sale materiale şi mecanice, precum schimbările de sunete ; şi, dat fiind că lingvistica furnizează psihologiei sociale date atît de preţioase, oare ea nu face corp comun cu aceasta ? Sînt tot atîtea probleme pe care aici nu facem decît să le atingem, dar pe care le vom relua ceva mai jos.

Raporturile lingvisticii cu fiziologia nu sînt atît de greu de descoperit : relaţia este unilaterală, în sensul că studiul limbilor cere lămuriri de la fiziologia sunetelor, fără să-i furnizeze în schimb nimic. În orice caz, aceste două discipline nu pot fi confundate între ele ; esenţialul din limbă – după cum vom vedea – este străin de caracterul fonic al semnului lingvistic*. [45]

În ceea ce priveşte filologia, sîntem siguri : ea se deosebeşte net de lingvistică, în ciuda punctelor de contact dintre cele două ştiinţe şi a serviciilor reciproce pe care şi le aduc.

Dar care este utilitatea lingvisticii ? Foarte puţini oameni au idei clare asupra acestui lucru ; nu este aici locul pentru a le arăta. Este însă evident faptul că, de exemplu, chestiunile de lingvistică îi interesează pe toţi cei care, istorici, filologi etc., lucrează cu texte. Şi mai evidentă încă este importanţa lingvisticii pentru cultura generală : în viaţa indivizilor şi a societăţilor, limbajul este un factor mai important decît oricare altul. Ar fi inadmisibil ca studiul său să-i preocupe doar pe cîţiva specialişti ; de fapt, toată lumea se ocupă de el mai mult sau mai puţin ; dar – ca o consecinţă paradoxală a interesului ce i se acordă – nu există domeniu în care să se fi născut mai multe idei absurde, prejudecăţi, miraje, ficţiuni. Din punct de vedere psihologic, aceste erori nu sînt neglijabile, dar sarcina lingvistului este, înainte de orice, să le facă cunoscute şi, pe cît posibil, să le spulbere.

Capitolul III
Obiectul lingvisticii

§ 1. *Limba; definiţia sa** [46]

Care este obiectul*, integral şi totodată concret al lingvisticii? Întrebarea este deosebit de grea şi vom vedea mai departe din ce motiv; să ne limităm aici să arătăm în ce constă această dificultate. [47]

Alte ştiinţe operează cu obiecte dinainte date, care pot fi considerate apoi din diferite puncte de vedere; în domeniul nostru, nimic asemănător. Cineva rosteşte cuvîntul franţuzesc *nu*: un observator superficial va fi înclinat să vadă în el un obiect lingvistic concret; dar cercetîndu-l mai atent va găsi aici, succesiv, trei sau patru lucruri complet diferite, după modul în care îl priveşte: ca un sunet, ca o expresie a unei idei, ca un corespondent al latinescului *nūdum* etc. Nu numai că obiectul nu precede punctul de vedere, dar s-ar spune că punctul de vedere este acela ce creează obiectul; de altfel, nimic nu ne spune dinainte că unul din aceste moduri de a considera faptul luat în discuţie este anterior sau superior faţă de celelalte.

Oricare ar fi punctul de vedere pe care-l adoptăm, fenomenul lingvistic prezintă întotdeauna două feţe* care îşi corespund una alteia, fiecare faţă neavînd valoare decît prin cealaltă. De exemplu: [48]

1⁰ Silabele pe care le articulăm sînt impresii acustice percepute de ureche, dar sunetele nu ar exista fără organele fonatoare; astfel, un *n* nu există decît prin corespondenţa acestor două aspecte. Nu putem reduce limba la sunet, şi nici despărţi sunetul de articularea bucală; reciproc, nu putem defini mişcările organelor fonatoare, dacă facem abstracţie de impresia acustică (vezi pp. 61 şi urm.).

2⁰ Dar să admitem că sunetul ar fi un lucru simplu: oare el este cel care alcătuieşte limbajul? Nu, el nu este decît instrumentul gîndirii şi nu există pentru el însuşi. Aici apare o nouă şi redutabilă corespondenţă: sunetul, unitate complexă acustico-vocală, formează, la rîndul său, cu ideea o unitate complexă, fiziologică şi mentală. Şi asta nu este încă totul:

3⁰ Limbajul are o latură individuală şi o latură socială, şi nu o putem concepe pe una fără cealaltă. Mai mult:

4⁰ În fiecare moment el implică, totodată, un sistem stabilit şi o evoluţie; în fiecare moment, el este o instituţie actuală şi un produs al trecutului. La prima vedere

pare foarte simplu să distingem între acest sistem şi istoricul său, între ceea ce este şi ceea ce a fost; în realitate, raportul care uneşte aceste două lucruri este atît de strîns încît este greu să le separi. Oare problema nu ar fi mai simplă dacă am considera fenomenul lingvistic la începuturile sale, dacă – de exemplu – am
[49] începe prin a studia limbajul copiilor*? Nu, căci este foarte greşit să credem că, în materie de limbaj, problema originilor diferă de aceea a condiţiilor
[50] permanente*; deci nu putem ieşi din acest cerc vicios.

Astfel, din orice latură am aborda problema, obiectul lingvisticii nu ni se oferă integral; peste tot întîlnim aceeaşi dilemă: sau abordăm o singură latură a fiecărei probleme şi riscăm să nu percepem dualităţile semnalate mai sus; sau, dacă studiem limbajul din mai multe laturi deodată, obiectul lingvisticii ne apare ca o grămadă confuză de lucruri heteroclite, fără nici o legătură între ele. Cînd procedăm astfel, deschidem poarta mai multor ştiinţe – psihologie, antropologie, gramatică normativă, filologie etc. –, pe care le separăm net de lingvistică, dar care, prin folosirea unei metode incorecte, ar putea revendica limbajul ca fiind unul dintre
[51] obiectele lor*.

După părerea noastră, pentru a face faţă tuturor acestor dificultăţi, nu există decît o soluţie: *trebuie să te plasezi mai întîi pe terenul limbii şi să iei limba drept normă a tuturor celorlalte manifestări ale limbajului*. Într-adevăr, printre atîtea dualităţi, numai limba pare a fi susceptibilă de o definiţie autonomă şi oferă un punct de sprijin satisfăcător pentru spirit.

[52, 53] Dar ce este limba*? Pentru noi, ea nu se confundă cu limbajul*; ea nu este decît o parte determinată, esenţială – ce-i drept – din el. Este, totodată, un produs social al facultăţii limbajului şi un ansamblu de convenţii necesare, adoptate de corpul social pentru a îngădui exercitarea acestei facultăţi de către indivizi. Luat în întregul său, limbajul este multiform şi heteroclit; intersectîndu-se în acelaşi timp cu mai multe domenii: fizic, fiziologic şi psihic, el aparţine atît domeniului individual cît şi domeniului social; el nu se lasă clasificat în nici o categorie a faptelor umane, pentru că nu ştim cum să-i definim unitatea.

Limba, dimpotrivă, este un tot în sine şi un principiu de clasificare. De îndată ce îi dăm primul loc printre faptele de limbaj, introducem o ordine naturală într-un ansamblu care nu se pretează la nici o altă clasificare.

Acestui principiu de clasificare i s-ar putea aduce obiecţia că exerciţiul limbajului se bazează pe o facultate pe care o deţinem de la natură, în timp ce limba este un lucru dobîndit şi convenţional, care ar trebui să fie subordonat instinctului natural şi nu invers.

Iată ce putem răspunde.

Mai întîi, nu s-a dovedit nicidecum că funcţia limbajului, aşa cum se manifestă ea cînd vorbim, este în întregime naturală, că aparatul nostru fonator ar fi făcut
[54] pentru vorbit aşa cum picioarele noastre sînt făcute pentru mers*. Lingviştii sînt departe de a se fi pus de acord în această privinţă. Astfel, pentru Whitney, care

asimilează limba cu o instituţie socială ca toate celelalte, ne folosim de aparatul fonator ca instrument al limbii din întîmplare şi din simple motive de comoditate : oamenii ar fi putut alege, la fel de bine, gestul, şi ar fi putut folosi, în locul imaginilor acustice, imaginile vizuale*. Fără îndoială că această teză este prea [55] absolută ; limba nu este o instituţie asemănătoare, din toate punctele de vedere, cu celelalte (vezi pp. 92-94) ; în plus, Whitney merge prea departe atunci cînd spune că omul a ales organele vocale din întîmplare ; într-un fel, ele ne-au fost impuse de natură. Dar lingvistul american pare a avea dreptate în punctul esenţial : limba este o convenţie, şi natura semnului asupra căruia s-a convenit este indiferentă. În problema limbajului, chestiunea aparatului fonator este deci secundară.

Această idee ar putea fi confirmată de o anumită definiţie a ceea ce se numeşte *limbaj articulat*. În latină *articulus* înseamnă „membru, parte, subdiviziune într-o suită de lucruri" ; în materie de limbaj, articularea poate să desemneze fie subdiviziunea lanţului vorbit în silabe, fie subdiviziunea lanţului semnificaţiilor în unităţi semnificative ; acesta este sensul în care se spune, în germană, *gegliederte Sprache*. Pornind de la această a doua definiţie, am putea spune că nu limbajul vorbit este natural pentru om, ci facultatea de a constitui o limbă, adică un sistem de semne distincte ce corespund unor idei distincte*. [56]

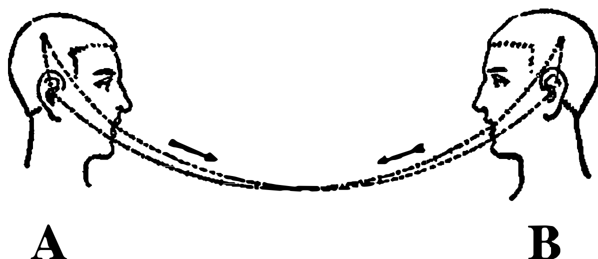
Broca a descoperit că facultatea de a vorbi este localizată în cea de a treia circumvoluţiune frontală stîngă ; este un argument folosit şi el pentru a se atribui limbajului un caracter natural*. Dar se ştie că această localizare a fost constatată [57] pentru *tot* ceea ce se raportează la limbaj, inclusiv scrierea ; aceste constatări, adăugate la observaţiile făcute pe diferitele forme de afazie prin lezarea acestor centri de localizare, par să indice : 1^0 că diferitele tulburări ale limbajului oral se întreţes în foarte multe feluri cu acelea ale limbajului scris ; 2^0 că în toate cazurile de afazie sau de agrafie este atinsă nu atît facultatea de a emite anumite sunete sau de a trasa anumite semne cît aceea de a evoca printr-un mijloc, oricare ar fi el, semnele unui limbaj ce funcţionează conform anumitor reguli. Toate acestea ne fac să credem că peste funcţionarea diferitelor organe există o facultate mai generală, aceea care comandă semnelor, şi care ar fi facultatea lingvistică prin excelenţă. În felul acesta ajungem la aceeaşi concluzie ca mai sus.

Pentru a atribui limbii primul loc în studiul limbajului, putem folosi şi argumentul că facultatea – naturală sau nu – de a articula cuvinte* nu se exercită [58] decît cu ajutorul instrumentului creat de colectivitate ; deci nu e iluzoriu să spunem că unitatea limbajului este dată de limbă.

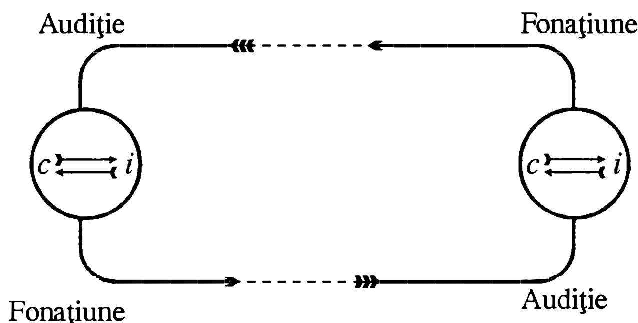
§ 2. *Locul limbii între faptele de limbaj* * [59]

Pentru a găsi în ansamblul limbajului sfera care corespunde limbii, trebuie să ne plasăm în faţa actului individual care ne permite să reconstituim circuitul vorbirii*. [60]

Acest act presupune cel puţin doi indivizi ; este numărul minim cerut pentru ca circuitul să fie complet. Fie deci două persoane, *A* şi *B*, care îşi vorbesc una alteia :



Punctul de plecare al circuitului se află în creierul uneia, de exemplu al lui *A*, unde faptele de conştiinţă pe care le numim concepte sînt asociate cu reprezentările semnelor lingvistice sau cu imaginile acustice ce servesc la exprimarea lor. Să presupunem că un concept dat declanşează în creier o imagine acustică corespunzătoare : este un fenomen în întregime *psihic*, urmat la rîndul său de un proces *fiziologic* : creierul transmite organelor fonaţiunii un impuls corelativ imaginii ; apoi undele sonore se propagă din gura lui *A* la urechea lui *B* : este un proces pur *fizic*. După aceea circuitul se prelungeşte în *B* într-o ordine inversă : de la ureche la creier, transmisie fiziologică a imaginii acustice ; în creier, asociere psihică a acestei imagini cu conceptul corespunzător. Dacă *B* vorbeşte la rîndul său, acest nou act va urma – de la creierul său la cel al lui *A* – exact acelaşi drum ca şi primul şi va trece prin aceleaşi faze succesive, pe care le vom figura după cum urmează :



Această analiză nu pretinde că este completă ; s-ar mai putea distinge : senzaţia acustică pură, identificarea acestei senzaţii cu imaginea acustică latentă, imaginea musculară a fonaţiunii etc. Nu am ţinut seama decît de elementele considerate

esenţiale ; dar figura de mai sus ne îngăduie să distingem de la început părţile fizice (unde sonore) de cele fiziologice (fonaţiunea şi audiţia) şi de cele psihice (imagini verbale şi concepte). Este, într-adevăr, capital să remarcăm că imaginea verbală nu se confundă cu sunetul şi că ea este psihică la fel ca şi conceptul care îi este asociat.

Circuitul, aşa cum l-am reprezentat, poate să se mai împartă :

a) într-o parte exterioară (vibraţia sunetelor care se propagă de la gură spre ureche) şi o parte interioară, ce cuprinde tot restul ;
b) într-o parte psihică şi o parte nonpsihică, cea de a doua cuprinzînd faptele fiziologice al căror sediu se află în organe, ca şi faptele fizice exterioare individului ;
c) într-o parte activă şi o parte pasivă : este activ tot ceea ce merge de la centrul de asociere al unuia dintre subiecţi la urechea celuilalt subiect, şi pasiv tot ceea ce merge de la urechea acestuia la centrul său de asociere* ; [61]
d) în sfîrşit, în partea psihică localizată în creier, putem numi executiv tot ceea ce este activ ($c \rightarrow i$) şi receptiv tot ceea ce este pasiv ($i \rightarrow c$).

Trebuie să adăugăm o facultate de asociere şi de coordonare, care se manifestă de îndată ce nu mai este vorba de semne izolate ; aceasta este facultatea care joacă cel mai mare rol în organizarea limbii ca sistem (vezi pp. 135 şi urm.)*. [62]

Dar, pentru a înţelege bine acest rol, trebuie să ieşim din actul individual, care nu este decît embrionul limbajului, şi să abordăm faptul social.

Între toţi indivizii legaţi astfel prin limbaj, se va stabili un fel de medie : toţi vor reproduce – nu exact, ci aproximativ – aceleaşi semne unite cu aceleaşi concepte.

Care este originea acestei cristalizări sociale ? Despre care din părţile circuitului poate fi vorba ? Căci este probabil că ele nu participă toate în mod egal la acesta.

Partea psihică poate fi îndepărtată de la bun început. Cînd auzim vorbindu-se o limbă pe care nu o cunoaştem, percepem bine sunetele, dar, neînţelegîndu-le, rămînem în afara faptului social.

Partea fizică nu intră nici ea în întregime în joc : latura executivă rămîne în afară, căci ea nu ţine niciodată de masă ; ea este întotdeauna individuală, şi individul este întotdeauna stăpînul ei ; o vom numi *vorbire**. [63]

Prin funcţionarea facultăţilor receptivă şi coordonativă se formează la subiecţii vorbitori amprente care ajung să fie la toţi aproape aceleaşi. Cum trebuie să ne reprezentăm acest produs social pentru ca limba să apară perfect desprinsă de rest ? Dacă am putea cuprinde suma imaginilor verbale înmagazinate de toţi indivizii, am ajunge la legătura socială care constituie limba. Este o comoară depusă de practica vorbirii în subiecţii ce aparţin uneia şi aceleiaşi comunităţi, un sistem gramatical ce există virtual în fiecare creier, sau mai bine zis în creierele unui ansamblu de indivizi ; căci limba nu este completă la nici unul, ea nu există în chip perfect decît vorbită de masă*. [64]

Separînd limba de vorbire, separăm în acelaşi timp : 1⁰ ceea ce este social de ceea ce este individual ; 2° ceea ce este esenţial de ceea ce este accesoriu şi mai
[65] mult sau mai puţin accidental*.

Limba nu este o funcţie a subiectului vorbitor, ea este produsul pe care individul îl înregistrează în mod pasiv ; ea nu presupune niciodată premeditare, şi reflecţia nu intervine aici decît pentru activitatea de clasificare despre care va fi vorba la pp. 144 şi urm.

Vorbirea este, dimpotrivă, un act individual de voinţă şi de inteligenţă, în care
[66] putem distinge : 1⁰ combinaţiile prin care subiectul vorbitor utilizează codul* limbii pentru a-şi exprima gîndirea personală ; 2⁰ mecanismul psihofizic care îi îngăduie
[67] să exteriorizeze aceste combinaţii*.

Trebuie să facem observaţia că am definit lucrurile şi nu cuvintele ; distincţiile stabilite nu au deci a se teme de anumiţi termeni ambigui care nu corespund întocmai între ei dintr-o limbă în alta. Astfel, în germană *Sprache* înseamnă „limbă" şi „limbaj" ; *Rede* corespunde aproximativ cu „vorbire", dar îi adaugă sensul special de „discurs". În latină *sermo* înseamnă mai curînd „limbaj" şi „vorbire", în timp ce *lingua* înseamnă „limbă", şi aşa mai departe. Nici un cuvînt nu corespunde exact uneia dintre noţiunile precizate mai înainte ; este motivul pentru care este zadarnică orice definiţie dată în legătură cu un cuvînt ; să porneşti de la cuvinte
[68] pentru a defini lucrurile este o metodă inadecvată*.

Să recapitulăm caracteristicile limbii :

1⁰ Ea este un obiect bine definit în ansamblul heteroclit al faptelor de limbaj. O putem localiza în porţiunea bine determinată a circuitului unde o imagine auditivă se asociază cu un concept. Ea este partea socială a limbajului, exterioară individului, care prin el însuşi nu poate nici să o creeze şi nici să o modifice ; ea nu există decît în virtutea unui fel de contract încheiat între membrii comunităţii. Pe de altă parte, individul are nevoie de o ucenicie pentru
[69] a o cunoaşte ; copilul nu şi-o asimilează decît treptat*. Ea este ceva atît de distinct, încît un om lipsit de facultatea vorbirii îşi păstrează limba, dacă înţelege semnele vocale pe care le aude.

2⁰ Limba, distinctă de vorbire, este un obiect pe care îl putem studia separat. Noi nu mai vorbim limbile moarte, dar putem foarte bine să ne însuşim organismul lor lingvistic. Ştiinţa limbii nu numai că se poate lipsi de alte elemente ale limbajului, dar ea nu este posibilă decît dacă aceste alte elemente nu intervin.

3⁰ În timp ce limbajul este heterogen, limba astfel delimitată este de natură omogenă : ea este un sistem de semne unde nu este esenţială decît unirea dintre sens şi imaginea acustică şi unde cele două părţi ale semnului sînt în egală măsură psihice.

4⁰ Limba, nu mai puţin decît vorbirea, este un obiect de natură concretă şi acest lucru reprezintă un mare avantaj pentru studiu. Semnele lingvistice, deşi esenţial

psihice, nu sînt nişte abstracţii; asociaţiile ratificate prin consimţămîntul colectiv, şi al căror ansamblu alcătuieşte limba, sînt realităţi care îşi au sediul în creier. Pe de altă parte, semnele limbii sînt, ca să spunem aşa, tangibile; scrierea le poate fixa în imagini convenţionale, în timp ce este cu neputinţă să fotografiezi, în toate detaliile lor, actele vorbirii; fonaţiunea unui cuvînt, oricît de scurt ar fi el, reprezintă o infinitate de mişcări musculare extrem de dificil de cunoscut şi de figurat. În limbă, dimpotrivă, nu există decît imaginea acustică, şi aceasta poate să se traducă într-o imagine vizuală constantă. Căci, dacă facem abstracţie de această multitudine de mişcări necesare pentru a o realiza în vorbire, fiecare imagine acustică nu este, aşa cum vom vedea, decît suma unui număr limitat de elemente sau foneme, susceptibile la rîndul lor să fie evocate printr-un număr corespunzător de semne scrise. Această posibilitate de a fixa lucrurile privitoare la limbă face ca un dicţionar şi o gramatică să poată fi reprezentări fidele ale ei, limba fiind depozitul imaginilor acustice, iar scrisul forma tangibilă a acestor imagini*. [70]

§ 3. *Locul limbii între faptele umane. Semiologia** [71]

Aceste caracteristici ne fac să descoperim o alta, mai importantă. Limba, astfel delimitată în ansamblul faptelor de limbaj, poate fi clasificată printre faptele umane, nu însă şi limbajul.

Am văzut că limba este o instituţie socială; dar ea se deosebeşte prin mai multe trăsături de alte instituţii, politice, juridice etc. Pentru a-i înţelege natura specială, trebuie să introducem o nouă ordine de fapte.

Limba este un sistem de semne ce exprimă idei şi, prin aceasta, ea este comparabilă cu scrisul, cu alfabetul surdomuţilor, cu riturile simbolice, cu formele de politeţe, cu semnalele militare etc., etc. Numai că ea este cel mai important dintre aceste sisteme*. [72]

Se poate deci concepe *o ştiinţă care studiază viaţa semnelor în viaţa socială*; ea ar forma o parte a psihologiei sociale şi, prin urmare, a psihologiei generale; o vom numi *semiologie*[1] (din gr. *sēmeîon* „semn")*. Ea ne-ar învăţa în ce constau [73] semnele şi ce legi le cîrmuiesc. Pentru că nu există încă, nu putem spune cum va fi, dar are dreptul la existenţă şi locul ei este dinainte determinat. Lingvistica nu este decît o parte a acestei ştiinţe generale; legile pe care le va descoperi semiologia vor fi aplicabile lingvisticii şi aceasta va fi astfel legată de un domeniu bine definit în ansamblul faptelor umane.

---

1. Ne vom feri să confundăm *semiologia* cu *semantica*, care studiază schimbările de *semnificaţie*, şi asupra căreia F. de Saussure nu a făcut o expunere metodică; principiul ei fundamental va fi formulat la p. 93.

Sarcina de a determina locul exact al semiologiei[1] îi revine psihologului ; sarcina lingvistului este de a defini ceea ce face din limbă un sistem special în ansamblul faptelor semiologice. Această problemă va fi reluată mai jos ; nu reţinem aici decît un lucru : am putut să-i acordăm lingvisticii un loc printre ştiinţe pentru că am legat-o de semiologie.

Oare de ce aceasta nu este încă recunoscută ca ştiinţă autonomă ea avînd, ca oricare alta, obiectul său propriu ? Pentru că ne învîrtim într-un cerc vicios : pe de o parte, nimic nu-i mai potrivit decît limba pentru a face să se înţeleagă natura problemei semiologice ; dar pentru a pune această problemă în mod convenabil, ar trebui să studiem limba în sine ; or, pînă acum am abordat-o aproape întotdeauna în funcţie de altceva şi din alte puncte de vedere.

Există mai întîi concepţia superficială a marelui public : acesta nu vede în limbă decît o nomenclatură (vezi p. 85), ceea ce suprimă orice cercetare asupra adevăratei
[74] sale naturi*.

Apoi există punctul de vedere al psihologului, care studiază mecanismul semnului la individ ; este metoda cea mai simplă, dar ea nu ne duce dincolo de execuţia individuală şi nu ajunge la semn, care este social prin natura sa.

Sau, cînd ne dăm seama că semnul trebuie studiat din punct de vedere social, nu reţinem decît trăsăturile ce leagă limba de alte instituţii, cele ce depind într-o măsură mai mare sau mai mică de voinţa noastră ; în felul acesta nu ne atingem scopul, neglijînd caracteristicile ce nu aparţin decît sistemelor semiologice în general şi limbii în particular. Căci semnul scapă întotdeauna, într-o oarecare măsură, voinţei individuale sau sociale şi aceasta este caracteristica sa esenţială ; dar ea este şi aceea care apare cel mai puţin la prima vedere.

Această caracteristică nu apare clar decît în limbă, dar ea se manifestă în lucrurile pe care le studiem cel mai puţin, şi iată de ce nu vedem clar necesitatea sau utilitatea particulară a unei ştiinţe semiologice. Pentru noi, dimpotrivă, problema lingvistică este înainte de toate semiologică şi toată expunerea noastră îşi trage semnificaţia din acest fapt important. Dacă vrem să descoperim adevărata natură a limbii, trebuie mai întîi să o abordăm în ceea ce are în comun cu toate celelalte sisteme de acelaşi ordin ; factori lingvistici care apar, la prima vedere, ca fiind foarte importanţi (ca, de exemplu, funcţionarea aparatului fonator), nu trebuie luaţi în considerare decît în al doilea rînd, dacă ei nu servesc decît pentru a deosebi limba de alte sisteme. În felul acesta, nu numai că vom lămuri problema lingvistică, dar credem că, socotind riturile, obiceiurile etc. ca fiind nişte semne, aceste fapte ne vor apărea într-o altă lumină şi vom simţi nevoia să le grupăm în semiologie şi să le explicăm prin legile acestei ştiinţe.

---

1. Cf. Ad. Naville, *Classification des sciences*, ed. a 2-a, p. 104.

Capitolul IV

Lingvistica limbii şi lingvistica vorbirii* [75]

Acordîndu-i ştiinţei limbii adevăratul său loc în ansamblul studiului limbajului, am situat totodată întreaga lingvistică. Toate celelalte elemente ale limbajului, care constituie vorbirea, vin de la sine să se subordoneze acestei prime ştiinţe, şi toate părţile lingvisticii îşi găsesc locul lor firesc datorită acestei subordonări.

Să considerăm, de exemplu, producerea sunetelor necesare vorbirii : organele fonatoare sînt exterioare limbii tot aşa cum aparatele electrice ce servesc la transcrierea alfabetului Morse sînt străine de acest alfabet ; şi fonaţiunea, adică executarea imaginilor acustice, nu afectează cu nimic sistemul în sine. Sub acest raport, putem compara limba cu o simfonie, a cărei realitate este independentă de felul în care este executată ; greşelile pe care le pot face muzicienii ce o cîntă nu compromit în nici un fel această realitate*. [76]

Acestei separări dintre fonaţiune şi limbă îi vom opune, poate, transformările fonetice, alterările de sunete ce se produc în vorbire şi care exercită o influenţă atît de adîncă asupra destinelor limbii înseşi. Avem dreptul să pretindem că limba există independent de aceste fenomene ? Da, căci ele nu ating decît substanţa materială a cuvintelor. Dacă atacă limba ca sistem de semne, acest lucru nu se produce decît indirect, prin schimbarea de interpretare ce rezultă de aici ; or, acest fenomen nu are nimic fonetic (vezi p. 101). Poate fi interesant să cercetăm cauzele acestor schimbări, şi studiul sunetelor ne va ajuta să o facem ; dar acest lucru nu este esenţial : pentru ştiinţa limbii, va fi de ajuns, întotdeauna, să constatăm transformările de sunete şi să calculăm efectele lor.

Şi ceea ce spunem despre fonaţiune va fi adevărat şi pentru toate celelalte părţi ale vorbirii. Activitatea subiectului vorbitor trebuie să fie studiată într-un ansamblu de discipline care nu-şi au locul în lingvistică decît prin relaţia lor cu limba.

Studiul limbajului comportă deci două părţi : una, esenţială, are drept obiect limba, care este socială în esenţa ei şi independentă de individ ; acest studiu este numai psihic ; cealaltă, secundară, are drept obiect partea individuală a limbajului, adică vorbirea, inclusiv fonaţiunea : ea este psihofizică*. [77]

Fără îndoială, aceste două obiecte sînt strîns legate şi se presupun unul pe celălalt ; limba este necesară pentru ca vorbirea să fie inteligibilă şi să-şi producă toate efectele ; dar vorbirea este necesară pentru ca limba să se instituie ; istoric, faptul de vorbire o precedă întotdeauna. Cum ne-am putea gîndi să asociem o idee cu o imagine verbală, dacă nu am surprinde mai întîi această asociere într-un act de vorbire ? Pe de altă parte, învăţăm limba maternă ascultîndu-i pe ceilalţi ; ea nu

ajunge să se depună în creierul nostru decît în urma a nenumărate experienţe. În sfîrşit, vorbirea face ca limba să evolueze : impresiile primite ascultîndu-i pe ceilalţi ne modifică deprinderile lingvistice. Există deci o interdependenţă între limbă şi vorbire ; limba este totodată instrumentul şi produsul vorbirii. Dar asta nu le
[78] împiedică să fie două lucruri absolut distincte*.

Limba există în colectivitate sub forma unei sume de amprente depuse în fiecare creier, aproape ca un dicţionar ale cărui exemplare, toate identice, ar fi repartizate între indivizi (vezi p. 39). Este deci ceva care se află în fiecare dintre ei, fiind comun tuturor şi situat în afara voinţei depozitarilor. Acest mod de existenţă a limbii poate fi reprezentat prin formula :

[79] $$1 + 1 + 1 + 1 \ldots = \mathrm{I}\ (\text{model}^{*}\ \text{colectiv})$$

În ce fel vorbirea este prezentă în această colectivitate ? Ea este suma a ceea ce oamenii spun şi cuprinde : a) combinaţii individuale, ce depind de voinţa celor ce vorbesc ; b) acte de fonaţiune, tot voluntare, necesare pentru executarea acestor
[80] combinaţii*.

În vorbire nu există, deci, nimic colectiv ; manifestările sînt individuale şi momentane. Aici nu există nimic mai mult decît suma cazurilor particulare conform formulei :

$$(1 + 1' + 1'' + 1''' \ldots).$$

Pentru toate aceste motive ar fi o eroare să reunim sub un acelaşi punct de vedere limba şi vorbirea. Limbajul luat în întregul lui este incognoscibil, pentru că nu este omogen, în timp ce distincţia şi subordonarea propuse lămuresc totul.

Aceasta este prima bifurcaţie pe care o întîlnim de îndată ce încercăm să facem teoria limbajului. Trebuie să alegem între două căi pe care este cu neputinţă să le urmăm în acelaşi timp ; ele trebuie urmate separat.

La nevoie, putem păstra numele de lingvistică pentru fiecare dintre aceste două
[81] discipline şi putem vorbi despre o lingvistică a vorbirii*. Dar nu va trebui să o confundăm cu lingvistica propriu-zisă, aceea al cărei unic obiect este limba.

Ne vom ocupa numai de aceasta din urmă şi chiar dacă, în cursul demonstraţiilor, vom apela şi la studiul vorbirii, ne vom strădui să nu ştergem niciodată graniţele ce despart cele două domenii.

Capitolul V

Elemente interne şi elemente externe ale limbii* [82]

Definiţia dată de noi limbii presupune că îndepărtăm tot ceea ce este străin de organismul său, de sistemul său, într-un cuvînt tot ceea ce este desemnat prin termenul de *lingvistică externă**. Această lingvistică se ocupă totuşi de lucruri [83]
importante şi, cînd abordăm studiul limbajului, ne gîndim mai ales la ele.

Acestea sînt, în primul rînd, toate punctele prin care lingvistica vine în atingere cu etnologia, toate relaţiile care pot exista între istoria unei limbi şi aceea a unei rase sau a unei civilizaţii. Aceste două istorii se îmbină una cu cealaltă şi întreţin raporturi de reciprocitate. Aceasta aminteşte într-o oarecare măsură de corespondenţele constatate între fenomenele lingvistice propriu-zise (vezi pp. 35 şi urm.). Obiceiurile unei naţiuni au o influenţă asupra limbii, iar, pe de altă parte, naţiunea
este determinată, într-o mare măsură, de limbă*. [84]

În al doilea rînd, trebuie să menţionăm relaţiile ce există între limbă şi istoria politică. Marile evenimente istorice, precum cucerirea romană, au avut o influenţă incalculabilă asupra multor fapte lingvistice. Colonizarea, care nu este decît o formă a cuceririi, transportă un idiom în medii diferite, ceea ce aduce după sine o serie de schimbări în acest idiom. În sprijinul celor spuse s-ar putea cita tot felul de fapte: astfel, Norvegia a adoptat limba daneză unindu-se politic cu Danemarca; este adevărat că astăzi norvegienii încearcă să se elibereze de această influenţă lingvistică. Pentru viaţa limbilor, politica internă a statelor este şi ea la fel de importantă: unele cîrmuiri ca aceea a Elveţiei, admit coexistenţa mai multor idiomuri; altele, ca aceea din Franţa, aspiră la unitatea lingvistică. Un grad de civilizaţie avansat favorizează dezvoltarea unor limbi speciale (limba juridică,
terminologia ştiinţifică etc.)*. [85]

Acest fapt ne conduce spre un al treilea punct: raporturile limbii cu tot felul de instituţii, ca Biserica, şcoala etc. Acestea, la rîndul lor, sînt intim legate de dezvoltarea literară a unei limbi, fenomen cu atît mai general cu cît el însuşi este inseparabil de istoria politică. Limba literară depăşeşte, în toate direcţiile, limitele pe care pare să i le traseze literatura; să ne gîndim la influenţa saloanelor, a curţii, a academiilor. Pe de altă parte, se pune problema importantă a conflictului ce apare între limba literară şi dialectele locale (vezi pp. 198 şi urm.). Lingvistul trebuie să cerceteze şi raporturile reciproce dintre limba cărţilor şi limba curentă; căci orice limbă literară, produs al culturii, ajunge să-şi desprindă sfera de existenţă de sfera
naturală, adică de aceea a limbii vorbite*. [86]

În sfîrşit, tot ceea ce se referă la extinderea geografică a limbilor şi la fracţionarea dialectală ţine de lingvistica externă. Fenomenul geografic este atît de strîns legat de existenţa oricărei limbi, încît, fără îndoială, distincţia dintre lingvistica externă şi lingvistica internă pare în această privinţă paradoxală ; şi
[87] totuşi, în realitate, el nu atinge organismul interior al idiomului*.

S-a spus că este absolut imposibil să separăm toate aceste probleme de studiul limbii propriu-zise. Este un punct de vedere care a prevalat mai ales după ce s-a insistat atît de mult asupra aşa-numitelor „realii". Oare, aşa cum planta este modificată în organismul său intern de factori externi : teren, climat etc., organismul gramatical nu depinde şi el, în mod constant, de factorii externi ai schimbării lingvistice ? Dacă nu luăm în considerare provenienţa lor, se pare că explicăm greşit termenii tehnici şi împrumuturile de care limba e plină. Oare este cu putinţă să deosebim dezvoltarea naturală, organică a unui idiom, de formele sale artificiale, cum ar fi limba literară, ce se datorează unor factori externi şi prin urmare anorganici ? Oare nu vedem cum, alături de dialectele locale, se dezvoltă constant o limbă comună ?

Considerăm că studiul fenomenelor lingvistice externe este foarte fructuos ; dar este greşit să spunem că fără ele nu putem cunoaşte organismul lingvistic interior. Să luăm ca exemplu împrumutul cuvintelor străine ; mai întîi, putem constata că acesta nu este nicidecum un element constant în viaţa unei limbi. În unele văi retrase există graiuri care, ca să spunem aşa, nu au admis niciodată nici măcar un singur termen artificial venit din afară. Oare vom spune că aceste idiomuri se află în afara condiţiilor obişnuite ale limbajului, că sînt incapabile să ne furnizeze vreo idee despre acesta, că – dat fiind că nu au suferit nici un amestec – cer un studiu „teratologic" ? Dar cuvîntul împrumutat nu mai contează ca atare, de îndată ce este studiat în cadrul sistemului ; el nu există decît prin relaţia şi opoziţia sa cu cuvintele care îi sînt asociate, la fel ca oricare semn autohton. În general, nu-i
[88] niciodată indispensabil să cunoaştem circumstanţele în care s-a dezvoltat o limbă*. În cazul unor idiomuri, cum sînt zenda şi paleoslava, nu ştim exact nici măcar ce popoare le-au vorbit ; dar acest fapt nu ne împiedică nicidecum să le studiem în
[89] interiorul lor şi să ne dăm seama de transformările pe care le-au suferit*. În orice caz, separarea celor două puncte de vedere se impune şi, cu cît o vom respecta mai riguros, cu atît va fi mai bine.

Cea mai bună dovadă este că fiecare dintre ele creează o metodă distinctă. Lingvistica externă poate acumula, detaliu după detaliu, fără să se simtă strînsă în menghina unui sistem. De exemplu, fiecare autor va grupa cum înţelege el faptele referitoare la extinderea unei limbi în afara teritoriului său ; dacă vom căuta factorii care au creat o limbă literară în raport cu dialectele, vom putea întotdeauna să ne folosim de simpla enumerare ; dacă ordonăm faptele într-un mod mai mult sau mai puţin sistematic, o facem numai din nevoia de claritate.

În cazul lingvisticii interne, lucrurile stau cu totul altfel : ea nu admite orice fel de ordine ; limba este un sistem care nu cunoaşte decît propria sa ordine. Vom

înţelege mai bine lucrurile, dacă vom face o comparaţie cu jocul de şah*. Este [90]
relativ uşor să deosebim ceea ce este extern de ceea ce este intern: faptul că a trecut din Persia în Europa este de ordin extern; dimpotrivă, intern este tot ceea ce priveşte sistemul şi regulile. Dacă înlocuiesc piesele de lemn prin piese de fildeş, schimbarea este indiferentă pentru sistem, dar dacă micşorez sau măresc numărul pieselor, această schimbare atinge în profunzime „gramatica" jocului. Este adevărat că, pentru a face distincţii de acest fel, este nevoie de o anumită atenţie. Astfel, în fiecare caz, se va pune problema naturii fenomenului şi, pentru a o rezolva, se va respecta următoarea regulă: este intern tot ceea ce schimbă sistemul într-un grad
oarecare*. [91]

Capitolul VI
Reprezentarea limbii prin scriere

[92] ### § 1. *Necesitatea de a studia acest subiect* *

Obiectul concret al studiului nostru este deci produsul social depus în creierul fiecăruia, adică limba. Dar acest produs diferă după grupurile lingvistice : ceea ce ne este dat, sînt limbile. Lingvistul este obligat să cunoască cît mai multe, pentru a determina, prin observarea şi compararea lor, ceea ce este universal în ele.

Or, în general nu le cunoaştem decît prin scriere. Chiar şi pentru limba maternă, documentul intervine în fiecare clipă. Cînd este vorba de un idiom vorbit la oarecare depărtare, este şi mai necesar să recurgem la mărturia scrisă ; şi încă şi mai mult în cazul idiomurilor care nu mai există. Pentru a dispune în toate cazurile de documente directe, ar fi trebuit să se facă, dintotdeauna, ceea ce se face acum la
[93] Viena şi la Paris : o colecţie de eşantioane fonografice din toate limbile*. Ar trebui însă să se recurgă şi la scriere, pentru a face cunoscute textele consemnate în acest fel.

Astfel, cu toate că scrierea este în ea însăşi străină sistemului intern, e cu neputinţă să facem abstracţie de un procedeu prin care limba este figurată fără încetare ; este necesar deci să cunoaştem utilitatea, defectele şi primejdiile scrierii.

§ 2. *Prestigiul scrierii ;*
[94] ### *cauzele ascendentului său asupra formei vorbite**

Limba şi scrierea sînt două sisteme de semne distincte ; singurul motiv de a fi al celui de-al doilea este de a-l reprezenta pe primul ; obiectul lingvistic nu este definit prin combinarea cuvîntului scris şi a cuvîntului vorbit ; acesta din urmă constituie prin el însuşi respectivul obiect. Dar cuvîntul scris se amestecă atît de intim cu cel vorbit, a cărui imagine este, încît sfîrşeşte prin a uzurpa rolul principal ; ajungem să dăm o mai mare importanţă reprezentării semnului vocal decît semnului însuşi. Este ca şi cum ai crede că, pentru a cunoaşte pe cineva, este mai bine să-i priveşti fotografia decît faţa.

Această iluzie a existat dintotdeauna şi opiniile curente asupra limbii sînt contaminate de ea. Astfel, mulţi consideră că un idiom se alterează mai repede cînd nu există scrierea : nimic mai fals. În anumite condiţii, scrierea poate să încetinească schimbările limbii, dar păstrarea limbii nu este nicidecum compromisă

prin absenţa scrierii. Lituaniana care se vorbeşte încă şi astăzi în Prusia orientală şi într-o parte din Rusia, nu este cunoscută din documente scrise decît începînd din 1540; dar în această epocă tîrzie, ea oferă, în ansamblu, o imagine la fel de fidelă a indo-europenei ca şi latina din secolul al III-lea înainte de Cristos. Este destul pentru a arăta cît de independentă este limba în raport cu scrierea.

Anumite fapte lingvistice foarte mărunte s-au conservat fără ajutorul vreunei notaţii. În prima perioadă a vechii germane de sus s-a scris *tōten, fuolen* şi *stōzen*, în timp ce la sfîrşitul secolului al XII-lea apar grafiile *tōten, füelen*, faţă de *stōzen* ce subzistă ca atare. De unde vine această diferenţă? Pretutindeni unde ea s-a produs, exista un *y* în silaba următoare; protogermanica oferea **daupyan*, **fōlyan*, dar **stautan*. În pragul perioadei literare, pe la anul 800, acest *y* a slăbit în aşa măsură, încît scrierea nu păstrează nici o urmă a sa timp de trei secole; totuşi el lăsase o urmă uşoară în pronunţare; şi iată că, pe la anul 1180, aşa cum am văzut mai sus, reapare în mod miraculos sub formă de „umlaut". Astfel, această nuanţă de pronunţare s-a transmis exact fără ajutorul scrierii.

Limba are deci o tradiţie orală independentă de scriere, şi în alt fel fixă; dar prestigiul formei scrise ne împiedică să vedem acest lucru. Primii lingvişti s-au înşelat în această privinţă, aşa cum se întîmplase înaintea lor şi cu umaniştii. Bopp însuşi nu face o deosebire netă între literă şi sunet; citindu-l, crezi că o limbă este inseparabilă de alfabetul ei. Succesorii săi imediaţi au căzut în aceeaşi cursă; grafia *th* a fricativei *þ* l-a făcut pe Grimm să creadă nu numai că acest sunet este dublu, dar şi că este o oclusivă aspirată; de aici decurge locul pe care i-l acordă în ceea ce el numeşte legea mutaţiei consonantice sau „Lautverschiebung" (vezi p. 155). Şi astăzi unii oameni luminaţi încă mai confundă limba cu ortografia sa; oare Gaston Deschamps nu spunea despre Berthelot „că scăpase franceza de la pieire" pentru că se opusese reformei ortografice*? [95]

Dar cum se explică acest prestigiu al scrierii?

1⁰ În primul rînd, imaginea grafică a cuvintelor ne frapează ca un obiect permanent şi solid, mai potrivit decît sunetul pentru a constitui unitatea limbii de-a lungul timpului. Chiar dacă această legătură este superficială şi creează o unitate nefirească, ea este mult mai uşor de sesizat decît legătura naturală, singura adevărată, aceea a sunetului.

2⁰ Pentru majoritatea indivizilor, impresiile vizuale sînt mai nete şi mai durabile decît impresiile acustice; de aceea ei sînt mai legaţi de primele. Imaginea grafică se impune în cele din urmă în detrimentul sunetului.

3⁰ Limba literară contribuie şi ea la creşterea importanţei nemeritate a scrierii. Ea îşi are dicţionarele şi gramaticile sale; la şcoală se învaţă după carte şi prin intermediul cărţii; limba apare reglată de un cod; or, acest cod este, el însuşi, o regulă scrisă, supusă unei folosinţe riguroase: ortografia; iată ce conferă scrierii o importanţă primordială. Sfîrşim prin a uita că învăţăm să vorbim înainte de a învăţa să scriem, şi raportul firesc este răsturnat.

4⁰ În sfîrşit, cînd există un dezacord între limbă şi ortografie, conflictul este greu de tranşat pentru oricine altcineva în afară de lingvist; dar cum acesta nu are autoritatea necesară, forma scrisă are întîietate aproape prin forţa lucrurilor, căci orice soluţie care vine prin ea este mai uşoară; astfel, scrierea îşi arogă o importanţă la care nu are dreptul.

[96] § 3. *Sistemele de scriere**

Nu există decît două sisteme de scriere:

1⁰ Sistemul ideografic, în care cuvîntul este reprezentat printr-un semn unic şi străin de sunetele din care se compune. Acest semn se referă la ansamblul cuvîntului şi, prin aceasta, indirect, la ideea pe care cuvîntul o exprimă. Exemplul clasic al acestui sistem este scrierea chineză.

2⁰ Sistemul numit de obicei „fonetic", care urmăreşte să reproducă şirul de sunete care se succedă într-un cuvînt. Scrierile fonetice sînt uneori silabice, alteori alfabetice, adică bazate pe elementele ireductibile ale vorbirii.

De altfel, scrierile ideografice devin mixte: anumite ideograme, deturnate de
[97] la valoarea lor iniţială, sfîrşesc prin a reprezenta sunete izolate*.

Am spus că cuvîntul scris tinde să se substituie în spiritul nostru cuvîntului vorbit: afirmaţia este adevărată pentru ambele sisteme de scriere, dar această tendinţă este mai puternică în primul. Pentru un chinez, ideograma şi cuvîntul vorbit sînt, în egală măsură, semnele ideii; pentru el, scrierea este o a doua limbă, şi în conversaţie, cînd două cuvinte vorbite au acelaşi sunet, i se întîmplă să recurgă la cuvîntul scris pentru a-şi explica gîndirea. Dar această substituţie, tocmai pentru că poate fi absolută, nu are aceleaşi urmări supărătoare ca în scrierea noastră; cuvintele chineze din diferite dialecte, cuvinte ce corespund aceleiaşi idei, se încorporează la fel de bine în acelaşi semn grafic.

Vom limita studiul nostru la sistemul fonetic, şi mai ales la acela care se foloseşte astăzi şi al cărui prototip este alfabetul grecesc.

În momentul în care se stabileşte un alfabet de acest gen, el reflectă limba într-un fel destul de raţional, cu condiţia să nu fie vorba de un alfabet împrumutat şi atins deja de inconsecvenţe. În privinţa logicii, alfabetul grecesc este cu totul remarcabil, aşa cum vom vedea la pagina 61. Dar această armonie între grafie şi pronunţie nu durează. De ce oare? Este un fapt ce trebuie cercetat.

[98] § 4. *Cauzele dezacordului dintre grafie şi pronunţie**

Aceste cauze sînt numeroase; nu le vom reţine decît pe cele mai importante.

Mai întîi, limba evoluează fără încetare, în timp ce scrierea tinde să rămînă imobilă. Urmează de aici că grafia sfîrşeşte prin a nu mai corespunde cu ceea ce ea

trebuie să reprezinte. ● notaţie, consecventă la un moment dat, va fi absurdă un secol mai tîrziu. Un timp, semnul grafic este modificat, pentru a fi pus de acord cu schimbările de pronunţie; apoi se renunţă la acest lucru. Aşa s-a întîmplat în franceză cu *oi*.

		Se pronunţa :	Se scria :
în secolul al XI-lea	1.	*rei, lei*	*rei, lei.*
în secolul al XIII-lea	2.	*roi, loi*	*roi, loi.*
în secolul al XIV-lea	3.	*roè, loè*	*roi, loi.*
în secolul al XIX-lea	4.	*rwa, lwa*	*roi, loi.*

Astfel, pînă în epoca a doua, s-a ţinut seama de schimbările survenite în pronunţie; unei etape din istoria limbii îi corespunde o etapă din istoria grafiei. Dar, începînd din secolul al XIV-lea, scrierea a rămas staţionară, în timp ce limba îşi urma evoluţia şi, din acest moment, a existat un dezacord din ce în ce mai mare între aceasta şi ortografie. Cum se continua să se alăture termeni discordanţi, acest fapt a avut o repercusiune asupra sistemului de scriere: expresia grafică *oi* a căpătat o valoare străină de elementele din care este formată.

Exemplele ar putea fi multiplicate la nesfîrşit. Astfel, de ce oare scriem *mais* şi *fait*, şi pronunţăm *mè* şi *fè*? De ce oare în franceză *c* are adeseori valoare de *s*? Din pricină că am păstrat grafii care nu mai au motive să existe.

Această cauză acţionează în toate timpurile: acum *l* muiat se schimbă în *iot*; spunem *éveyer, mouyer*, ca *essuyer, nettoyer*, dar continuăm să scriem *éveiller, mouiller*.

● altă cauză a dezacordului dintre grafie şi pronunţie este următoarea: cînd un popor împrumută alfabetul de la un alt popor, se întîmplă adeseori ca resursele acestui sistem grafic să fie nepotrivite pentru noua sa funcţie; în acest caz apare necesitatea de a se recurge la expediente; de exemplu, ne vom servi de două litere pentru a desemna un singur sunet. Este cazul lui *þ* (fricativă dentală surdă) din limbile germanice: alfabetul latinesc neoferind nici un semn pentru a-l reprezenta, a fost redat prin *th*. Regele merovingian Chilpéric a încercat să adauge la literele latineşti un semn special pentru acest sunet, dar nu a izbutit şi uzanţa a consacrat acest *th*. Engleza din Evul mediu avea un *e* închis (de exemplu în *sed* „sămînţă") şi un *e* deschis (de exemplu în *led* „a conduce"); alfabetul neoferind semne distincte pentru aceste două sunete, s-a scris *seed* şi *lead*. În franceză, pentru a reprezenta şuierătoarea *š*, s-a recurs la semnul dublu *ch* etc. etc.

Mai există şi preocuparea etimologică; ea a fost preponderentă în anumite epoci, ca de exemplu în Renaştere. Adeseori, o etimologie falsă impune o grafie; astfel, s-a introdus un *d* în cuvîntul *poids*, ca şi cum ar fi venit din latinescul *pondus*, cînd, în realitate, vine de la *pensum*. Dar nu are mare importanţă dacă aplicarea principiului este corectă sau nu, căci însuşi principiul scrierii etimologice este eronat.

Alteori, cauza rămîne necunoscută; anumite ciudăţenii nu au nici măcar scuza etimologiei. De ce în germană s-a scris *thun* în loc de *tun*? S-a spus că este un *h* aspirat ce urmează după consoană; dar atunci ar fi trebuit să fie introdus ori de cîte ori apare acelaşi sunet aspirat, însă o mulţime de cuvinte nu l-au căpătat niciodată (*Tugend, Tisch* etc.).

[99] ## § 5. *Efectele acestui dezacord* *

Ar dura prea mult să clasificăm inconsecvenţele scrierii. Una dintre cele mai nefericite este înmulţirea semnelor pentru acelaşi sunet. Astfel, pentru *ž* avem, în franceză: *j, g, ge* (*joli, geler, geai*); pentru *z*: *z* şi *s*; pentru *s*: *c, ç* şi *t* (*nation*); *ss* (*chasser*), *sc* (*acquiescer*), *sç* (*acquiesçant*), *x* (*dix*); pentru *k*: *c, qu, k, ch, cc,*
[100] *cqu* (*acquérir*). Invers, mai multe valori sînt figurate prin acelaşi semn: astfel, *t* reprezintă *t* sau *s*, *g* reprezintă *g* sau *ž* etc.*

Să semnalăm şi „grafiile indirecte". În germană, deşi nu există consoane duble în *Zettel, Teller* etc., se scrie *tt, ll* cu unicul scop de a arăta că vocala precedentă este scurtă şi deschisă. Printr-o eroare de acelaşi fel, engleza adaugă un *e* mut final pentru a lungi vocala care-i precedă; comparaţi *made* (pronunţaţi *mēd*) şi *mad* (pronunţaţi *măd*). Acest *e*, care interesează în realitate o unică silabă, creează o a doua pentru ochi.

Aceste grafii iraţionale corespund totuşi în limbă cu ceva, dar altele sînt cu totul lipsite de sens. Franceza actuală nu are consoane duble, cu excepţia formelor de viitor *mourrai, courrai*: totuşi şi ortografia noastră este plină de consoane duble nelegitime (*bourru, sottise, souffrir* etc.).

Se întîmplă de asemenea ca, nefiind fixată şi căutîndu-şi regulile, scrierea să ezite; de aici decurg aceste ortografii fluctuante, care reprezintă încercările făcute în diferite epoci pentru a figura sunetele. Astfel în *ertha, erdha, erda*, sau în *thrī, dhrī, drī* din germana veche, *th, dh, d* figurează acelaşi element fonic, dar pe care? Este cu neputinţă să ştim din scriere. De aici decurge complicaţia că, în faţa a două grafii pentru aceeaşi formă, nu putem decide întotdeauna dacă este vorba, în mod real, de două pronunţii. Documentele scrise în dialecte învecinate notează acelaşi cuvînt unele prin *asca*, altele prin *ascha*; dacă sînt aceleaşi sunete, este un caz de ortografie fluctuantă, dacă nu, diferenţa este fonologică şi dialectală, ca în formele greceşti *daízō, paízdō, paíddō*. Sau este vorba de două epoci succesive; în engleză, întîlnim la început *hwat, hweel* etc., apoi *what, wheel* etc.; oare ne aflăm în prezenţa unei schimbări de grafie sau a unei schimbări fonetice?

Rezultatul evident este că scrierea voalează imaginea limbii; ea nu este o îmbrăcăminte, ci un travesti. Acest lucru este evident în ortografia cuvîntului franţuzesc *oiseau*, unde nici unul din sunetele cuvîntului rostit (*wazo*) nu este reprezentat printr-un semn propriu; nu rămîne astfel nimic din imaginea limbii.

Un alt rezultat este acela că, cu cît scrierea reprezintă mai puţin ceea ce ea trebuie să reprezinte, cu atît se întăreşte mai mult tendinţa de a o lua drept bază ; gramaticienii se încăpăţînează să atragă atenţia asupra formei scrise. Din punct de vedere psihologic, acest lucru se explică foarte bine, dar el are urmări supărătoare. Folosirea ce se dă cuvintelor „a pronunţa" şi „pronunţie" este o consacrare a acestui abuz şi răstoarnă raportul legitim şi real ce există între scriere şi limbă. Cînd se spune că o literă trebuie pronunţată într-un anume fel, se ia imaginea în locul modelului. Pentru ca *oi* să se poată pronunţa *wa*, ar trebui să existe pentru el însuşi. În realitate, ceea ce se scrie *oi* este *wa*. Pentru a explica această ciudăţenie, adăugăm că, în acest caz, este vorba de o pronunţare excepţională a lui *o* şi a lui *i* ; este încă o expresie falsă, pentru că ea implică o dependenţă a limbii faţă de forma scrisă. S-ar zice că ne permitem ceva împotriva scrierii, ca şi cum semnul grafic ar fi norma.

Aceste ficţiuni se manifestă pînă şi în regulile gramaticale, de exemplu în aceea a lui *h* în franceză. Avem cuvinte cu iniţială vocalică fără aspiraţie, dar care au primit un *h* ca amintire a formei lor latineşti, ca, de exemplu, *homme* (vechiul *ome*), din pricina lui *homo*. Dar avem şi alte cuvinte, provenite din germană, al căror *h* a fost cu adevărat pronunţat : *hache, hareng, honte* etc. Atîta timp cît aspiraţia a subzistat, aceste cuvinte s-au supus legilor privitoare la consoanele iniţiale ; se spunea : *deu haches, le hareng*, în timp ce, după legea cuvintelor ce încep printr-o vocală, se spunea *deu – z – hommes, l'omme*. În acea epocă, regula care spunea că : „în faţa unui *h* aspirat legătura şi eliziunea nu se fac" era corectă. Dar acum această formulă nu are nici un sens ; *h* aspirat nu mai există, dacă nu cumva dăm acest nume acelui lucru care nu este un sunet, dar în faţa căruia nu se face nici legătura şi nici eliziunea. Este deci un cerc vicios şi *h* nu este decît o „fiinţă" fictivă provenită din scriere.

Pronunţarea unui cuvînt nu este fixată de ortografia sa, ci de istoria sa. Forma sa, la un moment dat, reprezintă un moment al evoluţiei pe care este nevoit să o urmeze şi care este determinată de legi precise. Fiecare etapă poate fi fixată prin cea care o precedă. Singurul lucru de care trebuie să se ţină seama, şi tocmai de acesta uităm cel mai mult, este ascendenţa cuvîntului, etimologia sa.

Numele oraşului Auch este *oš* în transcriere fonetică. Este singurul caz în care *ch* din ortografia noastră reprezintă *š* la sfîrşitul cuvîntului. Nu explicăm nimic cînd spunem : *ch* final nu se pronunţă *š* decît în acest cuvînt. Singura problemă este să ştim cum latinescul *Auscii* a putut, transformîndu-se, să devină *oš* ; ortografia nu are importanţă.

Oare trebuie să pronunţăm *gageure* cu *ö* sau cu *ü* ? Unii susţin că *gažör*, pentru că *heure* se pronunţă *ör*. Alţii susţin că *gažür*, căci *ge* echivalează cu *ž*, în *geôle* de exemplu. Dezbatere zadarnică ! Adevărata problemă este etimologică : *gageure* a fost format după *gager*, ca *tournure* după *tourner* ; ele aparţin aceluiaşi tip de derivaţie : forma *gažür* este singura justificată ; *gažör* este o pronunţie datorată numai echivocului scrierii.

Dar tirania literei merge şi mai departe: impunîndu-se mereu masei, ea influenţează limba şi o modifică. Acest lucru nu se întîmplă decît în idiomurile foarte literare, în care documentul scris joacă un rol considerabil. În acest caz, imaginea vizuală ajunge să creeze pronunţii greşite; este un fapt cu adevărat patologic. Acest lucru apare adeseori în franceză. Astfel, pentru numele de familie *Lefèvre* (din latinescul *faber*) existau două grafii, una populară şi simplă, *Lefèvre*, şi alta savantă şi etimologică, *Lefèbvre*. Datorită confuziei dintre *v* şi *u* din vechea scriere, *Lefèbvre* a fost citit *Lefébure*, cu un *b* care nu a existat niciodată în realitate în acest cuvînt şi cu un *u* provenind dintr-un echivoc. Or, acum această formă este, cu adevărat, pronunţată.

Probabil că aceste deformări vor deveni din ce în ce mai frecvente şi că, din ce în ce mai mult, se vor pronunţa literele inutile. La Paris, se spune deja *sept femmes,* făcîndu-se să se audă *t*; Darmesteter prevede ziua cînd se vor pronunţa chiar şi
[101] cele două litere finale din *vingt*, adevărată monstruozitate ortografică*.

Aceste deformări fonice aparţin limbii, numai că nu rezultă din jocul său firesc; ele se datorează unui factor care îi este străin. Lingvistica trebuie să le pună sub observaţie într-un compartiment special: sînt cazuri teratologice.

Capitolul VII
Fonologia

§ 1. *Definiţie** [102]

Cînd suprimăm scrierea prin gîndire, cel pe care îl privăm de această imagine sensibilă riscă să nu mai vadă decît o masă informă cu care nu ştie ce să facă. E ca şi cum ai lua colacul de salvare celui care învaţă să înoate.

Ar trebui să înlocuim pe dată artificialul cu naturalul; dar acest lucru e cu neputinţă, atîta vreme cît nu s-au studiat sunetele limbii; căci, desprinse de semnele lor grafice, ele nu mai reprezintă decît nişte noţiuni vagi şi deci preferăm să avem sprijinul, chiar înşelător, al scrierii. De aceea primii lingvişti, care nu ştiau nimic despre fiziologia sunetelor articulate, au căzut mereu în aceste capcane; a se desprinde de literă însemna pentru ei a pierde orice sprijin; pentru noi aceasta înseamnă un prim pas spre adevăr, căci studiul sunetelor în sine ne furnizează ajutorul pe care îl căutăm. Lingviştii epocii moderne au înţeles, în sfîrşit, acest lucru; reluînd unele cercetări inaugurate de alţii (fiziologi, teoreticieni ai muzicii etc.), ei au înzestrat lingvistica cu o ştiinţă auxiliară care a eliberat-o de cuvîntul scris.

Fiziologia sunetelor (în germană *Laut-* sau *Sprachphysiologie*) este adeseori numită *fonetică* (în germană *Phonetik*, în engleză *phonetics*). Acest termen ni se pare impropriu; îl înlocuim prin acela de *fonologie*. Căci *fonetica* a desemnat la început şi trebuie să continue să desemneze studiul evoluţiilor sunetelor; nu trebuie contopite sub acelaşi nume două tipuri de studiu absolut distincte. Fonetica este o ştiinţă istorică; ea analizează evenimente, transformări şi se mişcă în timp. Fonologia se află în afara timpului, pentru că mecanismul articulării rămîne mereu asemănător cu el însuşi*. [103]

Dar aceste două studii nu numai că nu se confundă, dar nici măcar nu pot fi puse în opoziţie. Primul este una din părţile esenţiale ale ştiinţei limbii; fonologia – trebuie să o repetăm – nu este decît o disciplină auxiliară şi nu ţine decît de vorbire (vezi p. 43). Fără îndoială, nu vedem bine la ce ar putea folosi mişcările fonatorii, dacă nu ar exista limba; dar ele nu o alcătuiesc şi, chiar dacă am explica toate mişcările aparatului fonator necesare pentru a produce fiecare impresie acustică, nu am lămuri cu nimic problema limbii. Aceasta este un sistem bazat pe opoziţia psihică dintre impresiile acustice, aşa cum o tapiserie este o operă de artă produsă prin opoziţia vizuală dintre firele de culori diferite; or, ceea ce contează pentru analiză este jocul acestor opoziţii şi nu procedeele prin care au fost obţinute culorile.

Pentru schiţa unui sistem fonologic, vezi *Apendicele* de la pagina 61 ; aici vom cerceta numai ajutorul pe care îl poate aştepta lingvistica de la această ştiinţă pentru a scăpa de iluziile scrierii.

[104] § 2. *Scrierea fonologică**

Înainte de orice, lingvistul cere să i se furnizeze un mijloc de a reprezenta sunetele articulate care să înlăture orice echivoc. De fapt, au fost propuse nenumărate
[105] sisteme grafice*.

Care sînt principiile unei adevărate scrieri fonologice? Ea trebuie să-şi propună să reprezinte printr-un semn fiecare element al lanţului vorbit. Nu se ţine întotdeauna seama de această exigenţă: astfel, fonologii englezi, preocupaţi mai mult de clasificare decît de analiză, au pentru anumite sunete semne de două sau
[106] chiar de trei litere*. După cum vom arăta, distincţia dintre sunetele explozive şi sunetele implozive ar trebui făcută cu rigoare (vezi pp. 71 şi urm.).

E oare bine să se înlocuiască ortografia uzuală cu un alfabet fonologic? Această problemă interesantă nu poate fi aici decît atinsă; după părerea noastră, scrierea fonologică trebuie să rămînă numai în slujba lingviştilor. În primul rînd, cum să-i poţi face pe englezi, pe germani, pe francezi etc. să adopte un sistem uniform? Pe deasupra, un alfabet aplicabil tuturor limbilor ar risca să fie plin de semne diacritice; şi, fără să mai vorbim de aspectul dezolant pe care l-ar avea o pagină dintr-un asemenea text, este evident că, tot făcînd precizări, această scriere ar complica mult ceea ce vrea să lămurească şi l-ar încurca şi mai mult pe cititor. Aceste neajunsuri nu ar fi compensate de destule avantaje. În afara ştiinţei,
[107] exactitatea fonologică nu este foarte de dorit*.

Mai există şi problema lecturii. Citim în două feluri: cuvîntul nou sau necunoscut este descifrat literă cu literă; dar cuvîntul uzual şi familiar este cuprins dintr-o privire, independent de literele care îl alcătuiesc; imaginea acestui cuvînt dobîndeşte pentru noi o valoare ideografică. Aici ortografia tradiţională poate să-şi revendice drepturile: este util să distingem *tant* de *temps, et* de *est* şi de *ait*, *du* de *dû, il devait* de *ils devaient* etc. Să dorim deci a vedea scrierea uzuală debarasată de cele mai mari absurdităţi ale sale; deşi în învăţarea limbilor un alfabet fonologic poate aduce servicii, nu trebuie să-i generalizăm folosirea.

[108] § 3. *Critica mărturiei scrierii* *

Este deci o greşeală să credem că, după ce am recunoscut caracterul înşelător al scrierii, primul lucru care trebuie făcut este să reformăm ortografia. Adevăratul serviciu pe care ni-l face fonologia este acela că ne permite să luăm anumite precauţii faţă de această formă scrisă, prin care trebuie să trecem ca să ajungem la limbă. Mărturia scrierii nu are valoare decît cu condiţia de a fi interpretată. În faţa fiecărui caz trebuie să alcătuim sistemul *fonologic* al idiomului studiat, adică tabloul sunetelor pe care le

utilizează, căci fiecare limbă operează asupra unui număr determinat de foneme, bine diferenţiate. Acest sistem este singura realitate care îl interesează pe lingvist. Semnele grafice nu sînt decît o imagine a sa, imagine a cărei exactitate urmează să fie determinată. Dificultatea acestei determinări variază după idiomuri şi după circumstanţe.

Cînd este vorba de o limbă ce aparţine trecutului, trebuie să ne mulţumim cu date indirecte; care sînt, în acest caz, resursele ce trebuie folosite pentru a stabili sistemul fonologic?

1⁰ În primul rînd, *indicii externi* şi, înainte de orice, mărturia contemporanilor care au descris sunetele şi pronunţia din epoca lor. Astfel, gramaticienii francezi din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, mai ales cei care voiau să-i înveţe pe străini limba, ne-au lăsat multe observaţii interesante. Dar asemenea sursă de informaţii este foarte nesigură, pentru că aceşti autori nu au nici un fel de metodă fonologică. Descrierile lor sînt făcute în termeni folosiţi la întîmplare, fără rigoare ştiinţifică. Deci mărturia lor trebuie să fie şi ea, la rîndul ei, interpretată. Astfel, denumirile date sunetelor furnizează indicii adeseori foarte ambigue: gramaticienii greci desemnau sonorele (ca *b, d, g)* prin termenul de consoane *mésai* „medii", iar surdele (ca *p, t, k*) prin acela de *psīlai*, pe care latinii îl traduceau prin *tenuēs*.

2⁰ În al doilea rînd, putem găsi informaţii mai sigure combinînd aceste prime date cu *indicii interni*, pe care îi vom clasifica în două rubrici:

a) Indici extraşi din regularitatea evoluţiilor fonetice

Cînd ne propunem să determinăm valoarea unei litere, este foarte important să ştim ce a fost într-o epocă anterioară sunetul pe care ea îl reprezintă. Valoarea sa actuală este rezultatul unei evoluţii care ne îngăduie să îndepărtăm, de la bun început, anumite ipoteze. Astfel, nu ştim exact care era valoarea lui *ç* sanscrit, dar, cum el îl continuă pe *k* palatal indo-european, aceast lucru limitează clar cîmpul presupunerilor.

Dacă, în afară de punctul de plecare, se cunoaşte şi evoluţia paralelă a unor sunete analoage din aceeaşi limbă, în aceeaşi epocă, se poate judeca prin analogie şi se poate extrage o proporţie.

Problema este, desigur, mai uşoară dacă ne propunem să determinăm o pronunţie intermediară pentru care cunoaştem atît punctul de plecare cît şi punctul de sosire*. *Au* franţuzesc (de exemplu în *sauter*) era în Evul mediu, cu siguranţă, un [109]
diftong, pentru că el se află plasat între un *al* mai vechi şi acel *o* din franceza modernă; şi dacă aflăm, pe o altă cale, că la un moment dat diftongul *au* mai exista încă, este sigur că el exista şi în perioada precedentă. Nu ştim exact ce figurează *z* dintr-un cuvînt precum vechiul cuvînt german *wazer*; dar punctele de reper sînt, pe de o parte, cuvîntul mai vechi *water* şi, pe de altă parte, forma modernă *wasser*. Acest *z* trebuie deci să fie un sunet intermediar între *t* şi *s*; putem elimina orice ipoteză care nu ar fi conciliabilă cu *t* sau cu *s*; este, de exemplu, imposibil să credem că el a reprezentat o palatală, căci între două articulaţii dentale nu putem presupune decît existenţa unei dentale.

b) Indici contemporani ; ei sunt de mai multe feluri

Există o diversitate a grafiilor ; într-o anumită epocă a limbii germane vechi, găsim scris : *wazer, zehan, ezan,* dar niciodată *wacer, cehan* etc. Dacă, pe de altă parte, găsim de asemenea *esan* şi *essan, waser* şi *wasser* etc., vom trage concluzia că acest *z* avea un sunet foarte asemănător cu *s*, dar destul de diferit de ceea ce este reprezentat, în aceeaşi epocă, prin *c*. Cînd, mai tîrziu, vom întîlni forme ca *wacer* etc., acest lucru va dovedi că aceste două foneme, odinioară distincte, s-au confundat într-o măsură mai mare sau mai mică.

Textele poetice sînt documente preţioase pentru cunoaşterea pronunţiei : după cum sistemul de versificaţie este bazat pe numărul silabelor, pe cantitatea sau pe conformitatea sunetelor (aliteraţie, asonanţă, rimă), monumentele în cauză ne vor furniza informaţii în toate aceste privinţe. Dacă greaca distinge anumite sunete lungi prin grafie (de exemplu, *ō*, notat *ω*), pentru altele ea nu face această precizare ; informaţii asupra cantităţii lui *a, i* şi *u* trebuie să cerem de la poeţi. În franceza veche, rima ne îngăduie să cunoaştem, de exemplu, pînă în ce epocă sunetele finale din *gras* şi *faz* (în latină *faciō* „eu fac") au fost diferite, şi începînd din ce moment ele s-au apropiat şi s-au confundat. Rima şi asonanţa ne mai învaţă şi că, în franceza veche, orice *e* provenind dintr-un *a* latinesc (de exemplu *père* din *patrem, tel* din *talem, mer* din *mare*) avea un sunet cu totul diferit de ceilalţi *e*. Niciodată aceste cuvinte nu rimează sau nu intră în asonanţă cu *elle* (de la *illa*), *vert* (de la *viridem*), *belle* (de la *bella*) etc., etc.

Să menţionăm şi grafia cuvintelor împrumutate dintr-o limbă străină, jocurile de cuvinte etc. Astfel, în gotică, *kawtsjo* ne informează asupra pronunţării lui *cautio* din latina tîrzie. Pronunţarea *rwè* pentru *roi* este atestată pentru sfîrşitul secolului al XVIII-lea prin anecdota următoare, citată de Nyrop, în *Gramatica istorică a limbii franceze*, I[3], p. 140 : la tribunalul revoluţionar o femeie este întrebată dacă nu a spus, în faţa unor martori, că era nevoie de un rege ; ea răspunde „că nu a vorbit despre vreun rege precum Capet sau oricare altul, ci despre un
[110] *rouet maître* (vîrtelniţă)"*.

Toate aceste procedee de informare ne ajută să cunoaştem într-o oarecare măsură sistemul fonologic dintr-o epocă şi să rectificăm mărturia scrierii, folosindu-ne în acelaşi timp de ea.

Cînd este vorba de o limbă vie, singura metodă raţională constă în : a) a stabili sistemul de sunete aşa cum este recunoscut prin observarea directă ; b) a-l pune faţă-n faţă cu sistemul semnelor care servesc la reprezentarea imperfectă a sunetelor. Mulţi gramaticieni se slujesc încă de vechea metodă, criticată mai sus, care constă în a spune cum se pronunţă fiecare literă în limba pe care vor să o descrie. Prin această metodă este cu neputinţă să prezinţi în mod clar sistemul fonologic al unui idiom.

Totuşi, este sigur că s-au făcut mari progrese în acest domeniu şi că fonologii au contribuit mult la schimbarea ideilor noastre asupra scrierii şi a ortografiei.

APENDICE

Principii de fonologie

Capitolul I
Speciile fonologice

§ 1. *Definiția fonemului** [111]

[Pentru această parte am putut utiliza reproducerea stenografică a trei conferințe ținute de F. de S. în 1897 despre *Teoria silabei*, unde el atinge și principiile generale din primul capitol; mai mult, o bună parte din notele sale personale se ocupă de fonologie; în multe privințe ele lămuresc și completează datele furnizate de cursurile I și III (ed.)]*. [112]

Mulți fonologi se ocupă aproape în exclusivitate de actul de fonațiune, adică de producerea sunetelor de către organe (laringe, gură etc.), și neglijează latura acustică. Această metodă nu este corectă: nu numai că impresia produsă asupra urechii ne este dată la fel de direct ca și imaginea motrice a organelor, dar ea se află la baza naturală a oricărei teorii*. [113]

Datele acustice există deja în mod inconștient atunci cînd abordăm unitățile fonologice; prin intermediul urechii, știm ce este un *b*, un *t* etc. Dacă am putea reproduce cu ajutorul unui aparat de proiecție toate mișcările gurii și ale laringelui, executînd un lanț de sunete, ar fi cu neputință să descoperim subdiviziunile din acest șir de mișcări articulatorii; nu știm unde începe un sunet și unde sfîrșește un altul. Cum am putea afirma, fără impresia acustică, că în *fāl*, de exemplu, există trei unități și nu două sau patru?

Ne putem da seama dacă un sunet rămîne sau nu asemănător cu el însuși numai în lanțul vorbirii auzite; atîta timp cît avem impresia a ceva omogen, acest sunet este unic. Ceea ce contează nu este durata sa (cf. *fal* și *fāl*), ci calitatea impresiei. Lanțul acustic nu se divizează în timpi egali, ci în timpi omogeni, caracterizați prin unitatea de impresie; acesta este punctul de plecare natural pentru studiul fonologic*. [114]

În această privință, alfabetul grecesc primitiv merită toată admirația noastră. Aici fiecare sunet simplu este reprezentat printr-un singur semn grafic, și – reciproc – fiecare semn corespunde unui sunet simplu, mereu același. Este o descoperire de geniu pe care au moștenit-o și latinii. În notarea cuvîntului *bárbaros* „barbar", Β Α Ρ Β Α Ρ Ο Σ, fiecare literă corespunde unui timp omogen; în figura



de mai sus, linia orizontală reprezintă lanțul fonic, iar micile bare verticale, trecerile de la un sunet la altul. În alfabetul grecesc primitiv, nu găsim grafii complexe ca acel *ch* al nostru pentru *š*, nici reprezentări duble ale unui sunet unic precum *c* și *s*

pentru *s*, nici un semn simplu pentru un sunet dublu, ca *x* pentru *ks*. Acest principiu, necesar şi suficient pentru o bună scriere fonologică, a fost realizat de greci aproape în întregime[1].

Celelalte popoare nu au perceput acest principiu şi alfabetele lor nu analizează lanţul vorbit în fazele sale acustice omogene. Ciprioţii, de exemplu, s-au oprit la unităţi mai complexe, de tipul *pa, ti, ko* etc. ; această notaţie se numeşte silabică ; este o denumire oarecum inexactă, pentru că o silabă poate fi formată şi pe baza altor tipuri ca, de exemplu, *pak, tra* etc. Semiţii nu au marcat decît consoanele ; un cuvînt ca *bárbaros* ar fi fost notat de ei prin *B R B R S*.

Delimitarea sunetelor lanţului vorbit nu poate să se bazeze decît pe impresia acustică ; dar, pentru a le descrie, trebuie să mergem pe o altă cale. Această descriere nu poate fi făcută decît pe baza actului articulatoriu, căci unităţile acustice, luate în propria lor înlănţuire, sînt inanalizabile. Trebuie să recurgem la înlănţuirea mişcărilor de fonaţiune ; se observă că aceluiaşi sunet îi corespunde acelaşi act : *b* (timp acustic) = *b'* (timp articulatoriu). Primele unităţi ce se obţin decupînd lanţul vorbit vor fi compuse din *b* şi *b'* ; le numim *foneme* ; fonemul este suma impresiilor acustice şi a mişcărilor articulatorii, a unităţii auzite şi a unităţii vorbite, una condi-
[115] ţionînd-o pe cealaltă : este o unitate complexă, care are un picior în fiecare lanţ*.

Elementele ce se obţin mai întîi prin analiza lanţului vorbit sînt asemenea inelelor acestui lanţ : momente ireductibile pe care nu le putem analiza în afara timpului pe care îl ocupă. Astfel, un ansamblu ca *ta* va fi întotdeauna un moment plus un moment, un fragment de o anumită întindere plus un alt fragment. În schimb, fragmentul ireductibil *t*, luat separat, poate să fie analizat *in abstracto*, în afara timpului. Putem vorbi despre *t* în general, ca de specia *T* (vom desemna speciile prin majuscule), despre *i* ca despre specia *I*, neocupîndu-ne decît de caracterul distinctiv, fără a ne preocupa de tot ceea ce depinde de succesiunea în timp. În acelaşi fel, un ansamblu muzical *do, re, mi* nu poate fi tratat decît ca o serie concretă în timp ; dar dacă luăm unul din elementele sale ireductibile, putem să-l considerăm *in abstracto*.

După ce am analizat un număr suficient de lanţuri vorbite aparţinînd diferitelor limbi, ajungem să cunoaştem şi să clasificăm elementele cu care ele operează ; se

---

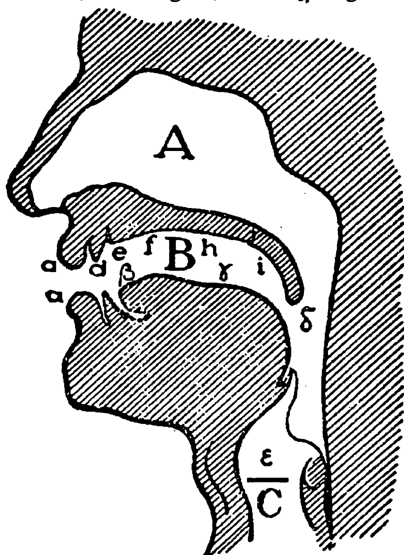
1. Este adevărat că ei au scris Χ, Θ, Φ, pentru *kh, th, ph* ; Φ Ε Ρ Ω reprezintă *phérō* ; dar este o inovaţie posterioară ; inscripţiile arhaice notează ΚΗΑΡΙΣ şi nu ΧΑΡΙΣ. Aceleaşi inscripţii oferă două semne pentru k, *kappa* şi *koppa*, dar faptul e diferit : se punea problema să se noteze două nuanţe reale de pronunţare, *k* fiind uneori palatal, alteori velar ; de altfel, mai tîrziu, *koppa* a dispărut. În sfîrşit, punct mai delicat, inscripţiile primitive greceşti şi latineşti notează adeseori o consoană dublă printr-o literă simplă ; astfel, cuvîntul latinesc *fuisse* a fost scris *FUISE* ; deci este o abatere de la principiu, pentru că acest *s* dublu durează doi timpi care, după cum vom vedea, nu sînt omogeni şi produc impresii distincte ; este însă o eroare scuzabilă pentru că aceste două sunete, fără să se confunde, prezintă un caracter comun (cf. pp. 71 şi urm.)

constată că, dacă neglijăm unele nuanţe acustic indiferente, numărul speciilor date nu este nedefinit. Vom găsi lista şi descrierea lor amănunţită în lucrări speciale[1]; aici am vrea să arătăm pe ce principii constante şi foarte simple este bazată orice clasificare de acest fel*. [116]

Dar să spunem mai întîi cîteva cuvinte despre aparatul fonator, despre posibila funcţionare a organelor şi despre rolul aceloraşi organe ca producătoare ale sunetului.

§ 2. *Aparatul fonator şi funcţionarea sa*[2*] [117]

1. Pentru descrierea aparatului, ne mărginim la o figură schematică, unde *A* desemnează cavitatea nazală, *B* cavitatea bucală, *C* laringele, ce conţine glota *ε* între cele două corzi vocale.



În gură este esenţial să distingem buzele α şi *a*, limba β – γ (β desemnînd vîrful şi γ tot restul), dinţii superiori *d*, palatul, cuprinzînd o parte anterioară, osoasă şi inertă *f* – *h*, şi o parte posterioară, moale şi mobilă sau vălul palatului *i* şi, în sfîrşit, lueta δ.

Literele greceşti desemnează organele active în articulaţie, literele latineşti părţile pasive.

Glota ε, formată din doi muşchi paraleli sau coarde vocale, se deschide prin îndepărtarea lor sau se închide prin strîngerea lor. Închiderea completă nu intră, ca să spunem aşa, în discuţie; în ceea ce priveşte deschiderea, ea este uneori mare, alteori mică. În primul caz, aerul trecînd liber, coardele vocale nu vibrează; în cel de al doilea caz, trecerea aerului determină vibraţii sonore. Nu există altă alternativă în emisiunea normală a sunetelor.

1. Cf. Sievers, *Grundzüge der Phonetik*, ed. a 5-a, 1902; Jespersen, *Lehrbuch der Phonetik*, ed. a 2-a, 1913; Roudet, *Éléments de phonétique générale*, 1910.
2. Descrierea oarecum sumară a lui F. de Saussure a fost completată după *Lehrbuch der Phonetik* a lui Jespersen, de la care am împrumutat principiul după care vor fi stabilite mai jos formulele fonemelor. Dar aici este vorba despre chestiuni de formă, de punere la punct, şi cititorul se va convinge că aceste schimbări nu alterează nicăieri gîndirea lui F. de S. (n.ed.).

Cavitatea nazală este un organ cu totul imobil; trecerea aerului poate fi oprită prin ridicarea luetei δ şi nimic mai mult; este o poartă deschisă sau închisă.

Cavitatea bucală oferă posibilităţi foarte variate: putem mări lungimea canalului cu ajutorul buzelor, ne putem umfla sau suge obrajii, putem îngusta şi chiar închide cavitatea prin diferite mişcări ale buzelor şi ale limbii.

Rolul acestor organe ca producătoare de sunet este în raport direct cu mobilitatea lor: aceeaşi uniformitate în funcţionarea laringelui şi a cavităţii nazale, aceeaşi diversitate în funcţionarea cavităţii bucale.

Aerul eliminat din plămîni traversează mai întîi glota; există posibilitatea producerii unui sunet din laringe prin apropierea coardelor vocale. Dar varietăţile fonologice ce permit să se distingă şi să se clasifice sunetele limbii nu pot fi produse de „jocul" laringelui; sub acest raport, sunetul laringian este uniform. Perceput în mod direct, aşa cum e emis de glotă, el ne-ar apărea aproape invariabil în ceea ce priveşte calitatea sa.

Canalul nazal serveşte numai ca rezonator pentru vibraţiile vocale care îl traversează; deci nici el nu are rolul de producător de sunet.

Dimpotrivă, cavitatea bucală cumulează funcţiile de generator de sunet şi de rezonator. Dacă glota este larg deschisă, nu se produce nici o vibraţie laringiană, şi sunetul pe care îl vom percepe nu porneşte decît din cavitatea bucală (lăsăm fizicianului sarcina de a decide dacă este un sunet sau numai un zgomot). Dacă, dimpotrivă, apropierea coardelor vocale face să vibreze glota, gura intervine în primul rînd ca modificator al sunetului laringian.

Astfel, în producerea sunetului, factorii care pot intra în joc sînt expiraţia, articulaţia bucală, vibraţia laringelui şi rezonanţa nazală.

Dar a enumera aceşti factori de producere a sunetului nu înseamnă încă a determina elementele diferenţiale ale fonemelor. Pentru a le clasifica pe acestea din urmă, este mai important să ştim ce le deosebeşte unele de altele decît în ce constau ele. Or, un factor negativ poate avea mai multă importanţă pentru clasificare decît un factor pozitiv. De exemplu, expiraţia, un element pozitiv, dar care intervine în orice act fonatoriu, nu are valoare de diferenţiere, în timp ce absenţa rezonanţei nazale, un factor negativ, va servi, ca şi prezenţa sa, la a caracteriza unele foneme. Esenţialul este deci că doi dintre factorii enumeraţi mai sus sînt constanţi, necesari şi suficienţi pentru producerea sunetului:

a) expiraţia,
b) articulaţia bucală,

în timp ce ceilalţi doi factori pot lipsi sau se pot adăuga primilor:

c) vibraţia laringelui,
d) rezonanţa nazală.

Pe de altă parte, ştim deja că *a, c* şi *d* sînt uniforme, în timp ce *b* comportă varietăţi infinite.

Trebuie să ne aducem aminte că un fonem este identificat cînd s-a determinat actul fonatoriu, şi că, reciproc, determinăm toate speciile de foneme identificînd toate actele fonatorii. Or acestea, aşa cum arată clasificarea factorilor ce intră în joc în producerea sunetului, nu sînt diferenţiate decît prin ultimii trei. Pentru fiecare fonem va trebui deci să se stabilească : care este articulaţia sa bucală, dacă acesta comportă un sunet laringian (~~) sau nu ([ ]), dacă presupune o rezonanţă nazală (....) sau nu ([ ]). Cînd unul dintre cele trei elemente nu este determinat, identificarea sunetului este incompletă ; dar, de îndată ce sînt cunoscute toate trei, diferitele lor combinaţii determină toate speciile esenţiale de acte fonatorii.

Se obţine schema variaţiilor posibile :

	I	II	III	IV
a	Expiraţie	Expiraţie	Expiraţie	Expiraţie
b	Art. buc.	Art. buc.	Art. buc.	Art. buc.
c	[ ]	~~	[ ]	~~
d	[ ]	[ ]	....	....

Coloana I desemnează sunetele *surde*, II sunetele *sonore*, III sunetele surde nazalizate, IV sunetele sonore nazalizate.

Dar subzistă o necunoscută : natura articulaţiei bucale ; deci este important să determinăm varietăţile ei posibile.

§ 3. *Clasificarea sunetelor după articularea lor bucală** [118]

În general, sunetele se clasifică după locul articulării lor. Punctul nostru de plecare va fi diferit. Oricare ar fi locul articulării, el prezintă întotdeauna o anumită *apertură*, adică un anumit grad de deschidere între două limite extreme care sînt : ocluzia completă şi deschiderea maximală. Pe această bază, şi pornind de la apertura minimală spre apertura maximală, sunetele vor fi clasificate în şapte categorii desemnate prin cifrele 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6. Vom repartiza fonemele în diferite tipuri după locul articulării lor, în interiorul fiecărei categorii.

Ne vom conforma terminologiei curente, deşi ea este imperfectă sau incorectă, din mai multe puncte de vedere : termeni ca guturale, palatale, dentale, lichide etc. sînt toţi, mai mult sau mai puţin, ilogici. Ar fi mai raţional să împărţim palatul în mai multe suprafeţe ; în acest fel, şi ţinînd seama de articulaţia linguală, am putea spune întotdeauna în faţa cărui punct se află, în fiecare caz, principala îngustare. Ne vom inspira din această idee şi, utilizînd literele din figura de la pagina 63,

vom simboliza fiecare articulaţie printr-o formulă în care cifra de apertură se află plasată între litera grecească ce marchează organul activ (la stînga) şi litera latinească ce desemnează organul pasiv (la dreapta). Astfel β o *e* vrea să spună că, la un grad de apertură ce corespunde ocluziunii complete, vîrful limbii β se aplică pe alveolele dinţilor superiori *e*.

În interiorul fiecărei articulaţii, diferitele feluri de foneme se disting prin concomitenţele sunet laringian – rezonanţă nazală, a căror absenţă şi prezenţă vor fi un element de diferenţiere.

Vom clasifica sunetele după acest principiu. Este vorba de o simplă schemă de clasificare raţională ; deci nu trebuie să ne aşteptăm să găsim aici foneme de un tip complex sau special, oricare ar fi importanţa lor practică, de exemplu aspiratele (*ph, dh* etc.), africatele (*ts, dž, pf* etc.), consoanele muiate, vocalele „slabe" (*ə* sau *e* mut etc.), şi nici, invers, foneme simple, care sînt lipsite de importanţă practică şi nu sînt socotite sunete diferenţiate.

A. – *Apertura zero : oclusivele.* Această clasă cuprinde toate fonemele obţinute prin închiderea completă, prin ocluzia ermetică, dar momentană, a cavităţii bucale. Nu e locul să cercetăm dacă sunetul se produce în momentul închiderii sau în cel al deschiderii ; în realitate el se poate produce în amîndouă felurile (vezi p. 71 şi urm.).

După locul de articulare se disting trei tipuri principale de oclusive : tipul labial (*p, b, m*), tipul dental (*t, d, n*), tipul zis gutural (*k, g, ṅ*).

Primul se articulează cu cele două buze ; în al doilea, extremitatea limbii se aplică pe partea anterioară a palatului ; în al treilea, dosul limbii se află în contact cu partea posterioară a palatului.

În anumite limbi, mai ales în indo-europeană, se disting net două articulaţii guturale, una palatală, pe *f – h*, cealaltă velară, pe *i*. Dar în altele, în franceză de exemplu, se neglijează această diferenţă şi urechea asimilează un *k* posterior, ca acela din *court*, cu un *k* anterior, ca acela din *qui*.

Tabloul ce urmează arată formulele acestor foneme diferite :

LABIALE			DENTALE			GUTURALE		
p	*b*	*(m)*	*t*	*d*	*(n)*	*k*	*g*	*(n)*
α O *a*	α O a	α O a	β O *e*	β O *e*	β O e	γ O *h*	γ O *h*	γ O *h*
[ ]	~~	~~	[ ]	~~	~~	[ ]	~~	~~
[[	[ ]	....	[ ]	[ ]	....	[ ]	[ ]	....

Nazalele *m, n, ṅ* sînt de fapt oclusive sonore nazalizate ; cînd pronunţăm *amba*, lueta se ridică pentru a închide fosele nazale în momentul în care se trece de la *m* la *b*.

În teorie, fiecare tip posedă o nazală fără vibraţie glotală sau surdă ; astfel, în limbile scandinave *m* surd există după o surdă ; asemenea exemple s-ar putea găsi şi în franceză, dar subiecţii vorbitori nu văd în aceasta un element diferenţial.

Nazalele figurează în tablou între paranteze ; într-adevăr, deşi articularea lor comportă o închidere completă a gurii, deschiderea canalului nazal le conferă un grad superior de apertură (vezi clasa C).

B. – *Apertura 1 : fricativele sau spirantele.* Sînt caracterizate printr-o închidere incompletă a cavităţii bucale, ce permite trecerea aerului. Termenul de spirantă este cu totul general ; cel de fricativă, fără să spună nimic asupra gradului de închidere, aminteşte de impresia de frecare produsă de trecerea aerului (lat. *fricāre*).

În această clasă nu ne mai putem limita la trei tipuri, ca în prima categorie. În primul rînd, labialele propriu-zise (corespunzînd oclusivelor *p* şi *b*), sînt foarte rar folosite ; putem face abstracţie de ele ; ele sînt, de obicei, înlocuite prin labio--dentale, produse prin apropierea buzei inferioare şi a dinţilor (*f* şi *v* din franceză) ; dentalele se împart în mai multe varietăţi, după forma pe care o ia extremitatea limbii în mişcarea de îngustare ; fără să le detaliem, vom desemna prin β, β' şi β" diferitele forme ale vîrfului limbii. În sunetele care interesează palatul, urechea distinge, în general, o articulare anterioară (palatale) şi o articulare posterioară (velare)[1].

LABIO-DENTALE				DENTALE			
f	*v*	*þ*	*đ*	*s*	*z*	*ś*	*ž*
α 1 *d*	α 1 *d*	β 1 *d*	β 1 *d*	β' 1 *d*	β' 1 *d*	β" 1 *d*	β" 1 *d*
[ ]	~	[ ]	~	[ ]	~	[ ]	~
[ ]	[ ]	[ ]	[ ]	[ ]	[ ]	[ ]	[ ]

PALATALE		GUTURALE	
χ'	γ'	χ	γ
γ 1 *f*	γ 1 *f*	γ 1 *i*	γ 1 *i*
[ ]	~	[ ]	~
[ ]	[ ]	[ ]	[ ]

þ	=	în engleză	*th*	din	*thing*
đ	=	" "	*th*	"	*then*
s	=	în franceză	*s*	"	*si*
z	=	" "	*s*	"	*rose*
ś	=	" "	*ch*	"	*chant*
ž	=	" "	*g*	"	*génie*
χ'	=	în germ.	*ch*	"	*ich*
γ'	=	în germ. nord.	*g*	"	*liegen*
χ	=	în germ.	*ch*	"	*Bach*
γ	=	în germ. nord.	*g*	"	*Tage*

1. Fidel metodei sale de simplificare, F. de Saussure nu a considerat că trebuie să facă aceeaşi distincţie cu privire la clasa A, cu toată importanţa considerabilă a celor două serii K_1 şi K_2 din indo-europeană. E o omisiune voită (n.ed.).

Există oare în fricative ceva ce ar corespunde lui *n, m, ṅ* etc. din oclusive, adică un *v* nazal, un *z* nazal etc.? Se poate presupune; astfel, se aude un *v* nazal în franţuzescul *inventer*; dar, în general, fricativa nazală nu este un sunet de care limba să fie conştientă.

C. – *Apertura 2*: *nazalele* (vezi mai sus, p. 66)

D. – *Apertura 3*: *lichidele*

De această clasă ţin două feluri de articulaţii:

1. Articulaţia *laterală*: limba se sprijină pe partea anterioară a palatului, dar lăsînd o deschidere la dreapta şi la stînga, poziţie figurată printr-un *!* din formulele noastre. După locul de articulare, se distinge *l* dental, *l'* palatal sau „muiat" şi *ł* gutural sau velar. În aproape toate limbile, aceste foneme sînt sonore, ca şi *b*, *z* etc. Totuşi, consoana surdă nu este imposibilă, ea există chiar şi în franceză, unde un *l* ce urmează după o consoană surdă va fi rostit fără sunetul laringian (de exemplu în *pluie*, prin opoziţie cu *bleu*); dar noi nu ne dăm seama de această diferenţă.
   Este inutil să vorbim despre *l* nazal, foarte rar şi nediferenţiat, cu toate că el există, mai ales după un sunet nazal (de exemplu, în franţuzescul *branlant*).
2. Articulaţia *vibrantă*: limba este mai puţin apropiată de palat decît pentru *l*, dar ea vibrează cu un număr variabil de bătăi (semnul *ṿ* din formule), şi prin aceasta se obţine un grad de apertură echivalent cu cel al lateralelor. Această vibraţie poate fi produsă în două feluri: cu vîrful limbii aplicat în faţă, pe alveole (*r* numit „rulat" din franceză), sau în spate, cu partea posterioară a limbii (*r* graseiat). Putem repeta despre vibrantele surde sau nazale ceea ce s-a spus despre laterale.

i	*l'*	*t*	*r*	
$\beta^{l}3e$ ~~ [ ]	$\gamma^{l}3f$-h ~~]]	$\gamma^{l}3\,i$ ~~ [ ]	$\beta^{\upsilon}3\,e$ ~~ [ ]	$\gamma\,3\,\delta^{\upsilon}$ ~~ [ ]

Dincolo de gradul 3, intrăm într-un alt domeniu: de la *consoane* trecem la *vocale*. Pînă aici, nu am prevăzut această distincţie, mecanismul fonaţiunii rămînînd acelaşi. Formula unei vocale este întru totul comparabilă cu aceea a oricărei consoane sonore. Din punctul de vedere al articulaţiei bucale, nu există nici o distincţie. Numai efectul acustic este diferit. Dacă a depăşit un anumit grad de apertură, gura funcţionează mai ales ca rezonator. Timbrul sunetului laringian apare din plin şi zgomotul bucal se şterge. Cu cît gura se închide mai mult, cu atît sunetul laringian este interceptat într-o măsură mai mare; cu cît se deschide mai mult, cu atît zgomotul se micşorează; astfel, cu totul mecanic, sunetul predomină în vocală.

E. – *Apertura 4*: *i u ü*

În raport cu alte vocale, aceste sunete presupun o închidere destul de mare, destul de învecinată cu aceea a consoanelor. Rezultă de aici anumite consecinţe ce vor apărea mai tîrziu şi care justifică denumirea de *semivocale* dată, în general, acestor foneme.

i se pronunţă cu buzele trase (semn ¯) şi articulaţie anterioară, *u* cu buzele rotunjite (semn °) şi articulaţie posterioară, *ü* cu poziţia buzelor de *u* şi articulaţie de *i*.

Ca toate vocalele, *i u ü* au forme nazalizate, dar acestea sînt rare şi putem face abstracţie de ele. Trebuie să remarcăm că sunetele scrise *in* şi *un* în ortografia franceză corespund cu altceva (a se vedea mai jos).

i	*u*	*ü*
¯γ4*f*	°γ 4 *i*	°γ 4 *f*
~	~	~
[ ]	[ ]	[ ]

Există un *i* surd, adică articulat fără sunet laringian? Aceeaşi întrebare se pune pentru *u* şi *ü* şi pentru toate vocalele; aceste foneme, care ar corespunde consoanelor surde, există, dar ele nu trebuie confundate cu vocalele şoptite, adică articulate cu glota destinsă. Vocalele surde pot fi asimilate cu *h* aspirat rostit înaintea lor; astfel în *hi* se aude mai întîi un *i* fără vibraţie, apoi un *i* normal.

F. – *Apertura 5*: *e o ö*, a căror articulaţie corespunde cu aceea a lui *i u ü*. Vocalele nazalizate sînt frecvente (*ẽ õ ö̃*, de exemplu în franceză în *pin, pont, brun*). Formele surde sînt *h* aspirat din *he ho hö*.

N.B. Multe limbi disting aici mai multe grade de apertură; astfel, franceza are cel puţin două serii, una numită închisă *ẹ ö o* (de exemplu în *dé, dos, deux*), cealaltă deschisă *ę, ǫ, ǫ̈* (de exemplu în *mer, mort, meurt*).

e	*o*	*ö*	*ẽ*	*õ*	*ö̃*
–γ 5 *f*	° γ 5 *i*	° γ 5 *f*	– γ 5 *f*	° γ 5 *i*	° γ 5 *f*
~	~	~	~	~	~
[ ]	[ ]	[ ]	....	....	....

a	*ã*
γ 6 *h*	γ 6 *h*
~	~
[ ]	....

G. – *Apertura 6*: *a*, deschidere maximală care are o formă nazalizată, puţin mai închisă, e adevărat, *ã* (de exemplu în *grand*) şi o formă surdă, *h* din *ha*.

Capitolul II

Fonemul în lanţul vorbit

[119] § **1.** ***Necesitatea de a studia sunetele în lanţul vorbit*** *

În tratatele speciale şi mai ales în lucrările foneticienilor englezi putem găsi analize
[120] amănunţite ale sunetelor limbajului*.

Oare sînt de ajuns pentru ca fonologia să răspundă menirii sale de ştiinţă auxiliară a lingvisticii? Multe detalii acumulate nu au valoare în ele înseşi; doar sinteza contează. Lingvistul nu are nevoie să fie un fonolog desăvîrşit, el nu cere decît să i se furnizeze un anumit număr de date necesare pentru studiul limbii.

Într-o anumită privinţă, metoda acestei fonologii are o mare lipsă; ea uită că în limbă există nu numai sunete, ci chiar „întinderi" de sunete vorbite; ea nu acordă încă destulă atenţie raporturilor lor reciproce. Or, nu sunetele ne sînt date mai întîi; silaba se oferă mai direct decît sunetele ce o compun. Am văzut că anumite scrieri primitive au marcat unităţile silabice: numai mai tîrziu s-a ajuns la sistemul alfabetic.

În lingvistică, o unitate simplă nu produce niciodată complicaţii: dacă, de exemplu, la un moment dat, într-o limbă dată, orice *a* devine *o*, de aici nu rezultă nimic; ne putem mărgini să constatăm fenomenul fără să încercăm să-l explicăm fonologic. Ştiinţa sunetelor nu devine preţioasă decît atunci cînd două sau mai multe elemente se află implicate într-un raport de dependenţă internă; căci există o limită pentru variaţiile unuia în funcţie de variaţiile celuilalt; numai faptul că există două elemente permite instituirea unui raport şi a unei reguli, ceea ce diferă foarte mult de o simplă constatare. În cercetarea principiului fonologic, ştiinţa lucrează deci în contrasens, marcîndu-şi predilecţia pentru sunetele izolate. Ajung două foneme pentru ca lucrurile să se complice. Astfel, în vechea germană de sus, *hagl, balg, wagn, lang, donr, dorn* au devenit mai tîrziu *hagal, balg, wagan, lang, donnar, dorn*; astfel, după natura şi ordinea de succesiune în grupă, rezultatul este diferit: uneori între două consoane se dezvoltă o vocală, alteori grupul rămîne compact. Dar cum să formulăm legea? De unde vine diferenţa? Fără îndoială, din grupurile de consoane (*gl, lg, gn* etc.) conţinute în aceste cuvinte. Este foarte clar că ele se compun dintr-o oclusivă care, în unul din cazuri, este precedată şi în celălalt caz urmată de o lichidă sau de o nazală; dar ce rezultă de aici? Atîta timp cît *g* şi *n* sînt considerate cantităţi omogene, nu înţelegem de ce contactul *g – n* ar produce alte efecte decît *n – g*.

Alături de fonologia speciilor, există loc pentru o ştiinţă care ia drept punct de plecare grupurile binare şi consecuţiile de foneme şi care reprezintă un cu totul alt tip de abordare. În studiul sunetelor izolate, este de ajuns să constatăm poziţia organelor; calitatea acustică a fonemului nu intră în discuţie; ea este fixată de ureche; în ceea ce priveşte articulaţia, avem întreaga libertate să o facem cum dorim. Dar, de îndată ce se pune problema să pronunţăm două sunete combinate, problema e mai puţin simplă; sîntem obligaţi să ţinem seama de discordanţa posibilă dintre efectul căutat şi efectul produs; nu ne stă întotdeauna în putinţă să pronunţăm ceea ce am vrut. Libertatea de a lega specii fonologice este limitată de posibilitatea de a lega mişcările articulatorii. Pentru a ne da seama de ceea ce se petrece în grupuri trebuie să stabilim o fonologie în care acestea să fie considerate ca nişte ecuaţii algebrice; un grup binar implică un anumit număr de elemente mecanice şi acustice care se condiţionează reciproc; cînd unul variază, această variaţie are asupra celorlalte o repercusiune necesară ce va putea fi calculată.

În fenomenul fonaţiunii, ceea ce dă un caracter universal, superior tuturor diversităţilor locale ale fonemelor, este, fără îndoială, această mecanică regulată despre care a fost vorba. Se vede de aici importanţa pe care fonologia grupurilor o are pentru lingvistica generală. În timp ce, în general, ne mărginim să dăm reguli pentru a articula toate sunetele, elemente variabile şi accidentale ale limbilor, această fonologie combinatorie circumscrie posibilităţile şi fixează relaţiile constante ale fonemelor interdependente. Astfel, cazul lui *hagl, balg* etc. (vezi p. 70), ridică problema, atît de discutată, a sonantelor indo-europene; or, acesta este domeniul unde putem cel mai puţin să ne lipsim de o fonologie astfel concepută, căci împărţirea în silabe este, ca să spunem aşa, singurul fapt pe care ea îl utilizează, de la început pînă la sfîrşit. Dar nu este singura problemă ce trebuie rezolvată prin această metodă; un lucru e însă sigur: este aproape cu neputinţă să discutăm problema sonantelor în afara unei aprecieri exacte a legilor ce controlează combinarea fonemelor.

§ 2. *Implozia şi explozia** [121]

Plecăm de la o observaţie fundamentală: cînd rostim grupul *appa*, distingem o diferenţă între cei doi *p*; primul corespunde unei închideri, cel de al doilea unei deschideri. Aceste două impresii sînt destul de asemănătoare pentru a reprezenta suita *pp* printr-un singur *p* (vezi p. 62, nota). Şi totuşi această diferenţă ne permite să distingem prin semne speciale (˃ ˂) pe cei doi *p* din *appa* (*ap˃p˂a*) şi să-i caracterizăm cînd nu urmează unul după altul într-un lanţ (cf. *ap˃ta, atp˂a*). Aceeaşi distincţie se poate urmări dincolo de oclusive şi se aplică fricativelor (*af˃f˂a*), nazalelor (*am˃m˂a*), lichidelor (*al˃l˂a*) şi, în general, tuturor fonemelor pînă la vocale (*ao˃o˂a*), în afară de *a*.

Închiderea a fost numită *implozie* şi deschiderea *explozie*, un *p* este numit imploziv (*p˃*) sau exploziv (*p˂*). În acelaşi sens se poate vorbi despre sunete *închise* (*fermants*) şi de sunete *deschise* (*ouvrants*).

Fără îndoială că, într-un grup ca *appa*, se distinge, în afară de implozie şi de explozie, un timp de repaos în care ocluzia se prelungeşte *ad libitum*, iar dacă e vorba de un fonem cu o apertură mai mare, ca în grupul *alla*, emisiunea sunetului continuă în timpul imobilităţii organelor. În general, în orice lanţ vorbit există asemenea faze intermediare pe care le vom numi prelungite sau *articulări sistante*. Dar ele pot fi asimilate cu articulările implozive, pentru că efectul lor este analog ; în cele ce vor urma nu vom ţine seama decît de implozii sau de explozii[1].

Această metodă, care nu ar fi admisibilă într-un tratat complet de fonologie, se justifică într-o expunere care reduce fenomenul împărţirii în silabe, considerat în factorul său esenţial, la o schemă cît se poate de simplă ; nu pretindem că rezolvăm prin aceasta toate dificultăţile pe care le ridică împărţirea lanţului vorbit în silabe, ci doar că punem o bază raţională studiului acestei probleme.

Încă o observaţie. Nu trebuie să confundăm mişcările de închidere şi de deschidere pe care le necesită emiterea sunetelor cu diversele aperturi ale acestor sunete. Oricare fonem poate fi atît imploziv cît şi exploziv ; dar e adevărat că apertura are influenţă asupra imploziei şi a exploziei, în sensul că deosebirea dintre cele două mişcări devine cu atît mai puţin netă cu cît apertura sunetului este mai mare. Astfel, la *i u ü*, diferenţa se percepe încă foarte bine ; în *aỉía* putem deosebi un *i* închis şi un *i* deschis ; acelaşi lucru se observă în *aủúa, aü̉ǘa*, unde sunetul imploziv se distinge net de sunetul exploziv care urmează ; acest lucru se întîmplă într-o asemenea măsură încît, contrar obiceiului, scrierea marchează uneori această distincţie ; *w* englezesc, *j* german şi adeseori *y* franţuzesc (în *yeux* etc.) reprezintă sunete deschise (*ú, í*) în opoziţie cu *u* şi *i* care sînt folosite pentru *ủ* şi *ỉ*. Dar la un grad de apertură mai înalt (*e* şi *o*), implozia şi explozia, teoretic posibile (cf. *aẻéa, aỏóa*), sînt foarte greu de deosebit în practică. În sfîrşit, aşa cum am văzut mai înainte, în gradul cel mai înalt de apertură, *a* nu mai prezintă nici implozie şi nici explozie, căci pentru fonemul în chestiune apertura şterge orice diferenţă de acest fel.

Prin urmare, trebuie să dublăm tabloul fonemelor, cu excepţia lui *a*, şi să stabilim lista unităţilor ireductibile după cum urmează :

---

1. Este unul dintre punctele teoriei care se pretează cel mai mult la discuţie. Pentru a preveni unele obiecţii, putem observa că orice articulare sistantă, ca aceea a unui *f*, este rezultanta a două forţe : 1. presiunea aerului pe suprafeţele care i se opun şi 2. rezistenţa acestor suprafeţe care se apropie între ele pentru a echilibra presiunea. Durata nu este deci decît o implozie continuată. Este motivul pentru care, dacă facem să se succeadă un impuls şi o durată de acelaşi fel, efectul este continuu de la un capăt la altul. Iată de ce nu este lipsit de logică să reunim aceste două genuri de articulare într-o unitate mecanică şi acustică. Explozia, dimpotrivă, se opune atît uneia, cît şi celeilalte, reunite : ea este, prin definiţie, o destindere ; a se vedea § 6 (n.ed.).

p̀ ṕ etc.
f̀ f́ etc.
m̀ ḿ etc.
r̀ ŕ etc.
ì ý etc.
è é etc.
a

Nu numai că nu suprimăm distincţiile consacrate de grafie (*y*, *w*), dar le păstrăm cu grijă; justificarea acestui punct de vedere se află mai departe, la § 7.

Pentru prima oară, am ieşit din abstracţie; pentru prima oară apar elemente concrete, ce nu pot fi descompuse, care ocupă un loc şi reprezintă un timp în lanţul vorbit; putem spune că *P* nu e nimic altceva decît o unitate abstractă ce reuneşte caracterele comune ale lui *p̀* şi *ṕ*, care singure se întîlnesc în realitate, întocmai cum *B P M* sînt reunite într-o abstracţie superioară, labialele. Se vorbeşte despre *P* ca şi cum s-ar vorbi despre o specie zoologică; există exemplare masculine şi feminine, dar nu există un exemplar ideal al speciei. Sînt abstracţiile pe care le-am deosebit şi clasificat pînă acum; dar e nevoie să mergem mai departe şi să ajungem la elementul concret. Fonologia a făcut o mare greşeală cînd a considerat aceste abstracţii ca fiind nişte unităţi reale, fără să cerceteze mai îndeaproape definiţia unităţii. Alfabetul grecesc izbutise să deosebească aceste elemente abstracte, şi analiza pe care o presupune este, am spus-o, dintre cele mai remarcabile; dar e o analiză incompletă, oprită la un anumit stadiu.

Într-adevăr, ce este un *p* fără altă determinare? Dacă îl considerăm în timp, ca membru al lanţului vorbit, acesta nu poate fi nici *ṕ*, nici *p̀*, şi încă şi mai puţin *p̀ṕ*, acest grup putînd fi descompus; şi dacă îl luăm în afara lanţului şi a timpului, el nu mai este decît un lucru ce nu are existenţă proprie şi cu care nu putem face nimic. Ce semnifică în sine un grup precum *l* + *g*? Două abstracţii nu pot forma un moment, în timp. Altceva este să vorbim despre *l̀k̀*, despre *l̀ḱ*, despre *ĺk̀* şi despre *ĺḱ*, şi să reunim astfel adevăratele elemente ale vorbirii. Vedem cum sînt de ajuns două elemente pentru a stînjeni fonologia tradiţională; astfel s-a demonstrat imposibilitatea de a proceda, aşa cum ea procedează, prin unităţi fonologice abstracte.

S-a emis teoria că, în orice fonem simplu considerat în lanţ, de exemplu *p* în *pa* sau *apa*, există succesiv o implozie şi o explozie (*àp̀ṕa*). Fără îndoială, orice deschidere trebuie să fie precedată de o închidere; pentru a lua încă un exemplu, dacă spun *r̀ṕ*, va trebui, după ce am operat închiderea lui *r*, să articulez cu lueta un *r* deschis, în timp ce ocluzia lui *p* se va forma spre buze. Dar pentru a răspunde la această obiecţie, este de ajuns să specificăm care este punctul nostru de vedere. În actul fonator pe care îl vom analiza, noi nu ţinem seama decît de elementele diferenţiale, izbitoare pentru ureche şi capabile să servească la o delimitare a unităţilor acustice în lanţul vorbit. Numai aceste unităţi acustico-motrice trebuie luate

în considerare; astfel, articularea lui *r* exploziv, care o însoţeşte pe aceea a lui *p* exploziv, este pentru noi inexistentă, pentru că ea nu produce un sunet perceptibil, sau, cel puţin, pentru că ea nu contează în lanţul fonemelor. Este o idee esenţială, de care trebuie să ne pătrundem pentru a înţelege ceea ce urmează.

§ 3. *Diferite combinări ale exploziilor*
[122] ## *şi ale imploziilor în lanţ**

Să vedem acum ce rezultă din consecuţia exploziilor şi a imploziilor în cele patru combinări teoretic posibile: 1° < >, 2° > <, 3° < <, 4° > >.

1° *Grupul explozivo-imploziv* (< >). Putem întotdeauna, fără să rupem lanţul vorbit, să alipim două foneme dintre care unul e exploziv şi al doilea e imploziv. Ex. *k̔r̓, k̔i̓, y̔m̓* etc. (cf. sanscr. *k̔r̔̓ta-*, fr. *k̔i̓te* „quitter", i.-e. *y̔m̓to-* etc.). Fără îndoială, anumite combinaţii, precum *k̔t̔* etc. nu au un efect acustic susceptibil de realizare practică, dar nu e mai puţin adevărat că, după ce ai articulat un *k* deschis, organele se află în poziţia voită pentru a proceda la o strîngere într-un punct oarecare. Aceste două faze fonatoare se pot succeda fără să se stingherească una pe cealaltă.

2° *Grupul implozivo-exploziv* (> <). În aceleaşi condiţii şi sub aceleaşi rezerve, nu există nici o imposibilitate de a alătura două foneme dintre care unul este imploziv şi al doilea exploziv; astfel *i̓m̔, k̓t̔* etc. (cf. gr. *haîma*, fr. *actif* etc.).

Fără îndoială că aceste momente articulatorii succesive nu urmează unul după altul într-un mod la fel de natural ca în cazul precedent. Între o primă implozie şi o primă explozie există deosebirea că explozia, tinzînd spre o atitudine neutră a gurii, nu angajează momentul următor, în timp ce implozia creează o poziţie determinată care nu poate servi ca punct de plecare pentru nici o explozie. Este nevoie întotdeauna de o mişcare de acomodare care să pună organele fonatoare în poziţia necesară pentru articularea celui de al doilea fonem; astfel, în timp ce pronunţăm *s*-ul dintr-un grup *s̓p̔*, trebuie să închidem buzele pentru a pregăti *p*-ul deschis. Dar experienţa arată că această mişcare de acomodare nu produce nimic apreciabil, în afară de unul dintre acele sunete „furişate" de care nu trebuie să ţinem seama şi care nu stingheresc şirul lanţului.

3° *Lanţ exploziv* (< <). Două explozii pot să se producă consecutiv; dar dacă cea de a doua aparţine unui fonem de apertură mai mică sau de apertură egală, nu vom avea senzaţia acustică de unitate pe care o vom găsi în cazul contrar şi pe care o prezentau cele două cazuri precedente; *p̔k̔* se poate pronunţa (*p̔k̔a*), dar aceste sunete nu formează un lanţ, pentru că speciile *P* şi *K* sînt de apertură egală. Această

pronunţare nenaturală s-ar obţine dacă ne-am opri după primul *a* din *cha – ṕk̀a*[1]. Dimpotrivă, *ṕŕ* dă o impresie de continuitate (cf. *prix*); *ŕý*, de asemenea, nu prezintă nici o dificultate (cf. *rien*). De ce? Pentru că în momentul în care se produce prima explozie, organele implicate s-au putut deja aşeza în poziţia dorită pentru a executa a doua explozie fără ca efectul acustic al celei dintîi să fie, prin aceasta, stingherit; de exemplu în *prix*, în timp ce se rosteşte *p*, organele se află deja în *r*. Dar e cu neputinţă să pronunţăm în lanţ continuu seria inversă *ŕṕ*; şi aceasta nu pentru că ar fi cu neputinţă, din punct de vedere mecanic, să se ia poziţia lui *ṕ* în timp ce se articulează un *ŕ* deschis, ci pentru că mişcarea acestui *ŕ*, întîlnind apertura mai mică a lui *ṕ*, nu va putea fi percepută. Deci, dacă vrem să facem să se audă *ŕṕ*, va trebui să procedăm astfel de două ori şi emisia va fi întreruptă.

Un lanţ exploziv continuu poate cuprinde mai mult de două elemente, dacă se trece întotdeauna de la o deschidere mai mică la o deschidere mai mare (de exemplu *ḱŕẃa*). Făcînd abstracţie de unele cazuri particulare asupra cărora nu putem insista[2], se poate spune că numărul posibil al exploziilor îşi găseşte limita naturală în numărul gradelor de apertură pe care practic le putem distinge.

4° *Lanţul imploziv* (> >) este condus de legea inversă. Atîta timp cît un fonem este mai deschis decît următorul, avem impresia de continuitate (de ex. *ìr̀*, *r̀t̀*); dacă această condiţie nu este îndeplinită, dacă fonemul următor este mai deschis sau de aceeaşi apertură ca precedentul, pronunţarea rămîne posibilă, dar impresia de continuitate dispare: astfel, *s̀r̀* din *às̀r̀ta* are acelaşi caracter ca şi grupul *ṕk̀* din *cha-pka* (vezi mai sus şi p. 74). Fenomenul este în întregime paralel cu acela pe care l-am analizat în lanţul exploziv: în *r̀t̀*, *t̀*, în virtutea gradului său inferior de apertură, îl dispensează pe *r̀* de explozie; sau, dacă se ia un lanţ ale cărui două foneme nu se articulează în acelaşi punct, ca *r̀m̀*, *m̀* nu-l dispensează pe *r̀* de explozie, dar – ceea ce este acelaşi lucru – acoperă complet explozia acestuia prin

---

1. Fără îndoială că unele grupuri din această categorie sînt foarte folosite în anumite limbi (ex. *kt* iniţial în greacă; cf. *kteinō*); dar, cu toate că sînt uşor de pronunţat, ele nu prezintă o unitate acustică (vezi nota următoare).

2. Aici, printr-o simplificare voită, nu luăm în considerare în fonem decît gradul său de apertură, şi nu ţinem seama nici de locul şi nici de caracterul particular al articulaţiei (dacă este vorba de o surdă sau de o sonoră, de o vibrantă sau de o laterală etc.). Concluziile trase numai pe baza principiului aperturii nu pot să se aplice în toate cazurile reale, fără excepţie. Astfel, într-un grup ca *trya* primele trei elemente pot fi greu rostite fără ruperea lanţului: *t́ŕýà* (decît dacă *ý* nu se contopeşte cu *ŕ*, palatalizîndu-l); totuşi aceste trei elemente *try* formează un lanţ exploziv perfect (cf. p. 81, în legătură cu *meurtrier* etc.); dimpotrivă, grupul *trwa* nu prezintă nici o dificultate. Se pot cita şi alte lanţuri, ca *pmla* etc., în care e foarte greu să nu pronunţăm imploziv nazala (*ṕm̀ĺà*). Aceste cazuri aberante apar mai ales în explozie care este, prin natura sa, un act instantaneu şi care nu suferă întîrzieri (n.ed.).

articulaţia sa mai închisă. În caz contrar, precum în grupul invers *m̀ŕ*, explozia mai ştearsă, mecanic indispensabilă, rupe lanţul vorbit.

Se vede de aici că atît lanţul imploziv cît şi lanţul exploziv pot conţine mai mult de două elemente, dacă fiecare dintre ele are o deschidere superioară celui ce urmează (cf. *ȁřšt*).

Lăsînd la o parte ruperile de lanţuri, să ne plasăm acum în faţa lanţului continuu normal, pe care l-am putea numi „fiziologic", cel ce este reprezentat prin cuvîntul franţuzesc *particulièrement* (*ṕȁřťǐǩǘľýėřṁã*). El este caracterizat printr-o succesiune de verigi explozive şi implozive gradate, corespunzînd unei succesiuni de deschideri şi de închideri ale cavităţii bucale.

Lanţul normal astfel definit dă loc următoarelor constatări, a căror importanţă este capitală.

[123] ## § 4. *Frontieră de silabă şi punct vocalic**

Dacă într-un lanţ de sunete se trece de la o implozie la o explozie (>|<), se obţine un efect particular care este indicele *frontierei silabei*, de exemplu în *ǐǩ* din *particulièrement*. Această coincidenţă regulată a unei condiţii mecanice cu un efect acustic determinat asigură grupului implozivo-exploziv o existenţă proprie în ordinea fonologică: caracterul său persistă, oricare ar fi speciile din care este compus; el constituie un gen ce conţine un număr de specii egal cu acela al combinaţiilor posibile.

Frontiera silabică poate fi, în unele cazuri, plasată în două puncte diferite din aceeaşi serie de foneme, după cum se trece mai repede sau mai încet de la implozie la explozie. Astfel, într-un grup *ardra*, lanţul nu este rupt, fie că tăiem *ȁřďŕá* sau *ȁřďŕá*, pentru că *ȁřď*, lanţ imploziv, este la fel de bine gradat ca şi *ďŕ*, lanţ exploziv. Acelaşi lucru se poate spune şi despre *ülye* din *particulièrement* (*ǘľýė* sau *ǘľýė*).

În al doilea rînd, vom observa că în locul unde se trece de la o pauză la o primă implozie (>), de exemplu în *ȁrt* din *artiste*, sau de la o explozie la o implozie (< >), ca în *ṕȁrt* din *particulièrment*, sunetul unde se produce această primă implozie se distinge de sunetele învecinate printr-un efect propriu, care este efectul vocalic. Acesta nu depinde nicidecum de gradul mai mare de deschidere a sunetului *a*, căci în *ṕřt*, *r* îl produce la fel de bine; el este inerent pentru prima implozie, oricare ar fi specia sa fonologică, adică gradul său de apertură; de asemenea, nu are importanţă dacă el vine după o pauză sau o explozie. Sunetul care dă această impresie prin caracterul său de primă implozivă poate fi denumit *punct vocalic*.

Acestei unităţi i s-a mai dat şi numele de *sonantă*, denumindu-se *consonante* toate sunetele care îi precedă sau îi urmează în aceeaşi silabă. Termenii de vocale şi consoane desemnează, aşa cum am văzut la pagina 68, specii diferite; sonantele şi consonantele desemnează, dimpotrivă, funcţii în silabă. Această terminologie dublă

ne permite să evităm o confuzie care a domnit mult timp. Astfel, specia *I* este aceeaşi în *fidèle* şi în *pied*: este o vocală; dar ea este sonantă în *fidèle* şi consonantă în *pied*. Analiza arată că sonantele sînt întotdeauna implozive şi consonantele uneori implozive (de exemplu, *ì* în cuvîntul englezesc *boì*, scris *boy*) şi alteori explozive (de exemplu *ý* în cuvîntul franţuzesc *ṕýé*, scris *pied*). Aceasta nu face decît să confirme distincţia stabilită între cele două ordine. Este adevărat că, în fapt, *e o a* sînt în mod regulat sonante; dar aceasta este o simplă coincidenţă: avînd o apertură mai mare decît toate celelalte sunete, ele se află întotdeauna la începutul unui lanţ imploziv. Şi invers: oclusivele, care au apertură minimă, sînt întotdeauna consonante. În practică, fonemele de apertură 2, 3 şi 4 (nazale, lichide, semivocale) joacă un rol sau altul, în funcţie de vecinătatea în care se află şi după natura articulării lor.

§ 5. *Critica teoriilor despre împărţirea în silabe** [124]

Auzul percepe în orice lanţ rostit împărţirea în silabe şi în fiecare silabă, o sonantă. Aceste două fapte sînt cunoscute, dar ne putem pune întrebarea care este raţiunea lor de a fi. S-au propus diferite explicaţii:

1° Remarcîndu-se că unele foneme sînt mai sonore decît altele, s-a încercat să se stabilească silaba pe baza sonorităţii fonemelor. Dar, în acest caz, de ce unele foneme sonore ca *i* şi *u* nu formează, în mod obligatoriu, silabe? Apoi, unde se opreşte sonoritatea, dat fiind că fricative ca *s* pot forma silabe, ca, de exemplu, în *pst*? Dacă e vorba doar de sonoritatea relativă a unor sunete în contact, cum ne putem explica grupuri ca *ẃl̀* (exemplu: i.-e. **wlkos* „lup"), unde tocmai elementul cel mai puţin sonor formează silaba?

2° Sievers a stabilit primul că un sunet clasificat printre vocale poate să nu dea impresia de vocală (am văzut, de exemplu, că *y* şi *w* nu sînt altceva decît *i* şi *u*); dar cînd se pune întrebarea în virtutea cărui fapt se produce funcţia dublă, sau dublul efect acustic (căci cuvîntul *funcţie* nu vrea să spună altceva), se răspunde: un anume sunet are o anume funcţie, după cum primeşte sau nu *accentul silabic*.

Ne aflăm într-un cerc vicios: sau sînt liber ca, în orice împrejurare, să împart, după voia mea, accentul silabic care creează sonantele, şi atunci nu există nici o raţiune să-l numesc silabic şi nu sonantic; sau, dacă accentul silabic are un sens, se pare că el e controlat de legile silabei. Nu numai că nu ni se arată aceste legi, dar acestei calităţi sonantice i se dă numele de *silbenbildend*, ca şi cum, la rîndul său, formarea silabei ar depinde de acest accent.

După cum am văzut, metoda noastră se opune primelor două: prin analiza silabei, aşa cum se prezintă ea în lanţ, am obţinut unitatea ireductibilă, sunetul deschis sau sunetul închis; apoi, combinînd aceste unităţi, am ajuns să definim

limita silabei şi punctul vocalic. Din acest moment, ştim în ce condiţii fiziologice trebuie să se producă aceste efecte acustice. Teoriile criticate mai sus urmează drumul invers : se iau specii fonologice izolate, şi din aceste sunete se pretinde a se deduce limita silabei şi locul sonantei. Or, dată fiind o serie oarecare de foneme, poate exista un mod de a le articula mai natural şi mai comod decît un altul, dar facultatea de a alege între articulările deschise şi cele închise subzistă într-o mare măsură şi despărţirea în silabe va depinde de această alegere şi nu direct de speciile fonologice.

Fără îndoială că această teorie nu epuizează şi nici nu rezolvă toate problemele. Astfel, hiatul, utilizat atît de frecvent, nu este altceva decît un *lanţ imploziv întrerupt*, cu sau fără intervenţia voinţei (exemplu *ỉ* – *ả* în *il cria* sau *ả* – *ỉ* în *ébahi*). El se produce mai uşor cu speciile fonologice de mare apertură.

Există, de asemenea, cazul *lanţurilor explozive întrerupte* care, fără să fie gradate, intră în lanţul fonic la fel ca şi grupurile normale ; am pomenit despre acest caz în legătură cu grecescul *kteinō*, p. 75, nota 1. Să mai luăm, de exemplu, şi grupul *pzta* : el nu se poate pronunţa normal decît *ṕźt́ả* ; el trebuie deci să cuprindă două silabe, şi le are, într-adevăr, dacă facem să se audă net sunetul laringian *z* ; dar dacă *z* devine surd, cum este unul dintre fonemele care cer o mai mică deschidere, opoziţia dintre *z* şi *a* face să nu se mai perceapă decît o silabă şi să se audă aproape *ṕźt́ả*.

În toate cazurile de acest fel, voinţa şi intenţia pot, intervenind, să ascundă şi să schimbe într-o anumită măsură necesităţile fiziologice ; adeseori este greu să spui, cu exactitate, ce parte revine fiecăreia dintre cele două serii de factori. Dar oricum, fonaţiunea presupune o succesiune de implozii şi de explozii, şi aici se află condiţia fundamentală a despărţirii în silabe.

[125] § 6. *Durata imploziei şi a exploziei**

Explicînd silaba prin jocul exploziilor şi al imploziilor, ajungem la o observaţie importantă care nu este decît generalizarea unui fapt de metrică. În cuvintele greceşti şi latineşti se disting două feluri de silabe lungi : cele prin natură (*māter*) şi cele prin poziţie (*făctus*). De ce *fac* este considerat lung în *factus* ? Ni se răspunde : din pricina grupului *ct* ; dacă lucrul acesta ţine de grupul în sine, orice silabă ce începe prin două consoane va fi, de asemenea, lungă ; şi totuşi nu este aşa (cf. *clĭens* etc.).

Adevăratul motiv este că explozia şi implozia sînt total diferite sub raportul duratei. Prima este întotdeauna atît de rapidă, încît ea rămîne, pentru ureche, o cantitate iraţională ; tot pentru acest motiv ea nu dă niciodată o impresie vocalică. Numai implozia poate fi apreciată ; de unde sentimentul că se rămîne mai mult timp pe vocala prin care ea începe.

Pe de altă parte, se ştie că vocalele aşezate înaintea unui grup format dintr-o oclusivă sau fricativă + o lichidă sînt tratate în două feluri : în *patrem, a* poate fi lung sau scurt, ceea ce ţine de acelaşi principiu. Într-adevăr, *t̓ŕ* şi *t̓ŕ* sînt la fel de uşor de pronunţat ; primul mod de articulare îi permite lui *a* să rămînă scurt ; al doilea creează o silabă lungă. Acest tratament dublu al lui *a* nu este posibil într-un cuvînt ca *factus*, pentru că nu se poate pronunţa decît *t́*, excluzîndu-se *c̓t*.

§ 7. *Fonemele de apertura a patra. Diftongul. Probleme de scriere** [126]

Fonemele de apertura a patra dau loc la anumite observaţii. Am văzut la pagina 72 că, spre deosebire de ceea ce se constată pentru alte sunete, obişnuinţa a consacrat pentru acestea o dublă grafie (*w* = *ú, u* = *u̓* ; *y* = *í, i* = *i̓*). Aceasta pentru că în grupuri ca *aiya, auwa* se percepe, mai bine decît în oricare alt loc, distincţia marcată prin < şi > ; *i̓* şi *u̓* dau în mod clar impresia de vocale, *í* şi *ú* impresia de consoane[1]. Fără să avem pretenţia de a explica acest fapt, observăm că acest *i̓* consoană nu există niciodată sub aspectul închis. Astfel, nu putem avea un *ai* al cărui *i̓* să provoace acelaşi efect ca şi *y* din *aiya* (comparaţi engl. *boy* cu fr. *pied*) ; deci *y* este consoană şi *i* vocală prin poziţie, pentru că aceste varietăţi ale speciei *I* nu se pot manifesta la fel peste tot. Aceleaşi observaţii se pot aplica şi lui *u* şi *w*, *ü* şi *ẅ*.

Acest lucru clarifică problema diftongului. El nu este decît un caz special al lanţului imploziv ; grupurile *a̓r̓ta* şi *a̓u̓ta* sînt absolut paralele ; între ele nu există decît o diferenţă de apertură a elementului al doilea : un diftong este un lanţ imploziv de două foneme din care cel de al doilea este relativ deschis, de unde rezultă o impresie acustică particulară, ca şi cum sonanta se continuă în cel de al doilea element al grupului. Invers, un grup ca *t́ýa* nu se deosebeşte de un grup ca *t́ŕa* decît prin gradul de apertură al ultimei explozive. Asta înseamnă că grupurile numite de fonologi diftongi ascendenţi nu sînt diftongi, ci grupuri explozivo--implozive al căror prim element este relativ deschis, dar fără să rezulte din aceasta nimic deosebit din punct de vedere acustic (*t́ýa̓*). În ceea ce priveşte grupurile de tipul *u̓o, i̓a* cu accentul pe *u̓* şi *i̓*, aşa cum le găsim în unele dialecte germane (cf. *buob, liab*), ele nu sînt de asemenea decît nişte falşi diftongi, care nu dau impresia de unitate ca *o̓u̓, a̓i̓* etc. ; nu poţi pronunţa *u̓o̓* ca imploziv + imploziv fără să rupi lanţul, decît dacă un artificiu impune acestui grup unitatea pe care nu o are în mod firesc.

---

1. Nu trebuie să confundăm elementul celei de a patra aperturi cu fricativa palatală moale (ca în *liegen* în germana din nord). Această specie fonologică aparţine consoanelor şi are toate caracteristicile lor.

Această definiţie a diftongului, care ne duce la principiul general al lanţurilor implozive, arată că el nu este, cum s-ar putea crede, un lucru discordant, neclasificat printre fenomenele fonologice. Este inutil să-l introducem într-o căsuţă separată. Caracteristica sa proprie nu prezintă, în realitate, nici un interes şi nici o importanţă: ceea ce trebuie fixat nu este sfîrşitul sonantei, ci începutul ei.

[127] Sievers şi mulţi alţi lingvişti* disting în scris *i, u, ü, r̥, n̥* etc. de *i̯, u̯, ü̯, r, n* etc. (*i̯* = „unsilbisches" *i*, *i* = „silbisches" *i*), şi scriu *mirta, mai̯rta, mi̯arta*, în timp ce noi scriem *mirta, mairta, myarta*. Constatîndu-se că *i* şi *y* sînt de aceeaşi specie fonologică, s-a dorit a se folosi, înainte de toate, acelaşi semn generic (intervine tot aceeaşi idee că lanţul sonor se compune din specii juxtapuse!). Dar această notaţie, deşi se bazează pe mărturia auzului, este în contradicţie cu bunul simţ şi şterge tocmai distincţia care ar trebui făcută. De aici rezultă că: 1° se confundă *i, u* deschise (= *y, w*) şi *i, u* închise; de exemplu, nu se poate face nici o distincţie între *newo* şi *neuo*; 2° invers, se scindează în două *i, u* închise (cf. *mirta* şi *mairta*). Iată cîteva exemple privind inconvenientele acestei grafii. Fie cuvintele din greaca veche *dwis* şi *dusi* şi, pe de altă parte, *rhéwō* şi *rheûma*; aceste două opoziţii se produc exact în aceleaşi condiţii fonologice şi se traduc în mod normal prin aceeaşi opoziţie grafică: după cum *u* este urmat de un fonem mai mult sau mai puţin deschis, el devine uneori deschis (*w*) şi alteori închis (*u*). Scriind *du̯is, dusi, rheu̯ō, rheu̯ma*, totul se şterge. La fel, în indo-europeană, seriile *māter, mātrai, māteres, mātrsu* şi *sūneu, sūnewai, sūnewes, sūnusu* sînt strict paralele în dublul lor tratament, a lui *r* pe de o parte şi a lui *u* pe de altă parte; în cea de a doua cel puţin apare în scriere opoziţia implozivelor şi a explozivelor, în timp ce în grafia criticată aici ea se şterge (*sūnu̯e, sūneu̯ai, sūneu̯es, sūnusu*). Nu numai că ar trebui să se păstreze distincţiile făcute prin folosire între deschise şi închise (*u*: *w* etc.), dar ar trebui ca ele să fie extinse la întregul sistem şi să scriem, de exemplu, *māter, mātρai, māteρes, mātrsu*; atunci jocul împărţirii în silabe ar apărea în mod evident; punctele vocalice şi limitele silabelor s-ar deduce de la sine.

Nota editorilor. Aceste teorii lămuresc mai multe probleme, dintre care cîteva au fost atinse de F. de Saussure în lecţiile sale. Vom da aici cîteva exemple.

1. Sievers citează *beritn̥nn̥* (ger. *berittenen*) ca exemplu tipic pentru faptul că acelaşi sunet poate funcţiona alternativ de două ori ca sonantă şi de două ori în calitate de consonantă (în realitate *n* nu funcţionează aici decît o dată în calitate de consonantă) şi că trebuie să scriem *beritnnn*. Nu există exemplu mai izbitor pentru a arăta că „sunet" şi „specie" nu sînt sinonime. Într-adevăr, dacă am rămîne pe acelaşi *n*, adică pe implozie şi pe articulare sistantă, nu am obţine decît o singură silabă lungă. Pentru a crea o alternanţă de *n* sonanţi şi consonanţi, trebuie să facem ca implozia (primul *n*) să fie urmată de explozie (cel de-al doilea *n*) şi apoi din nou de implozie (cel de-al treilea *n*). Cum cele două implozii nu sînt precedate de nici o alta, ele au caracter sonantic.

2. În cuvintele franţuzeşti de tipul *meurtrier, ouvrier* etc., finalele *-trier -vrier* nu formau altădată decît o silabă (oricum s-ar fi pronunţat ele, cf. p. 75, nota 2). Mai tîrziu au început să fie pronunţate în două silabe (*meur–tri–er*, cu sau fără hiat, adică *t̔r̔i̔ė* sau *t̔r̔i̔y̔ė*). Schimbarea nu s-a produs punîndu-se un „accent silabic" pe elementul *i*, ci transformîndu-se articularea sa explozivă într-o articulare implozivă.

   Poporul spune *ouvérier* pentru *ouvrier*: este un fenomen foarte asemănător, doar că cel care şi-a schimbat modul de articulare şi a devenit sonant este cel de al doilea element în loc de cel de-al treilea: *uvr̔y̔ė → uvr̓y̔ė*. Mai tîrziu, în faţa lui *r* sonant s-a putut dezvolta un *e*.
3. Să citām de asemenea cazul atît de cunoscut al vocalelor protetice înaintea lui *s* urmat de consoană, în franceză: lat. *scūtum → iscūtum* → fr. *escu, écu*. Grupul *s̔k̓*, după cum am văzut la pagina 75, este un lanţ rupt; *s̓k̔* este mai natural. Dar acest *s* imploziv trebuie să facă punct vocalic cînd se află la începutul frazei sau cînd cuvîntul precedent se termină printr-o consoană de mică apertură. *I* sau *e* protetici nu fac decît să exagereze această calitate sonantică; orice caracter fonologic mai puţin sensibil tinde să se mărească atunci cînd ţinem să-l păstrăm. Acelaşi fenomen se produce în cazul lui *esclandre* şi în pronunţiile populare *esquelette, estatue*. Tot acest fenomen se regăseşte în pronunţarea vulgară a prepoziţiei *de*, care e transcrisă prin *ed*: *un oeil ed tanche*. Prin sincopă, *de tanche* a devenit *d'tanche*, dar, pentru a se face simţit în această poziţie, *d* trebuie să fie imploziv: *d̓t̔anche*; ca şi în cazurile precedente, înaintea lui se dezvoltă o vocală.
4. Abia dacă mai e necesar să revenim asupra problemei sonantelor indo-europene şi să ne întrebăm, de exemplu, de ce în vechea germană de sus *hagl* s-a transformat în *hagal*, în timp ce *balg* a rămas neatins. *L* din ultimul cuvînt, al doilea element dintr-un lanţ imploziv (*bál̓g̓*), joacă rolul de consonantă şi nu avea nici un motiv să-şi schimbe funcţia. Dimpotrivă, *l*, de asemenea imploziv, din *hagl* făcea punct vocalic. Fiind sonantic, el a putut dezvolta în faţa lui o vocală mai deschisă (un *a*, dacă e să dăm crezare mărturiei grafiei). De altfel, ea s-a şters cu timpul, căci astăzi *Hagel* se pronunţă din nou *hág̓l̓*. În aceasta constă diferenţa dintre pronunţarea acestui cuvînt şi aceea a cuvîntului franţuzesc *aigle*; *l* este închis în cuvîntul germanic şi deschis în cuvîntul franţuzesc cu *e* mut final (*ėg̓l̔e*).

PARTEA ÎNTÎI

Principii generale

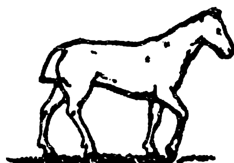
Capitolul I

Natura semnului lingvistic

§ 1. *Semn, semnificat, semnificant* * [128]

Pentru unii oameni limba, redusă la principiul său esenţial, este o nomenclatură, adică o listă de termeni ce corespund cu tot atîtea lucruri*. De exemplu : [129]





Această concepţie este criticabilă în multe privinţe. Ea presupune nişte idei gata făcute, preexistente cuvintelor (asupra acestui punct, vezi mai jos, p. 126) ; ea nu ne spune dacă numele este de natură sonoră sau psihică, căci *arbor* poate fi considerat sub un aspect sau altul ; în sfîrşit, ea ne lasă să presupunem că legătura care uneşte un nume cu un lucru este o operaţie foarte simplă, ceea ce e departe de a fi adevărat. Totuşi, această vedere simplistă poate să ne apropie de adevăr, arătîndu-ne că unitatea lingvistică este un lucru dublu, făcut prin apropierea a doi termeni.

La pagina 38 am văzut, în legătură cu circuitul vorbirii, că termenii implicaţi în semnul lingvistic sînt amîndoi psihici şi că ei sînt uniţi în mintea noastră printr-o legătură de asociere. Să insistăm asupra acestui punct.

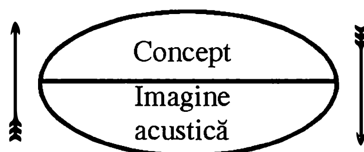
Semnul lingvistic nu uneşte un lucru şi un nume, ci un concept şi o imagine
acustică[1]*. Aceasta din urmă nu este sunetul material, lucru pur fizic, ci amprenta [130]
psihică* a acestui sunet, reprezentarea pe care ne-o dă mărturia simţurilor noastre ; [131]
ea este senzorială, şi o numim „materială" numai în acest sens şi în opoziţie cu celălalt termen al asocierii, conceptul, în general mai abstract.

---

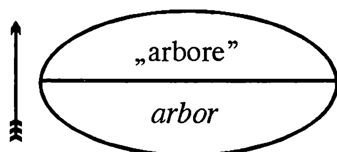
1. Acest termen de imagine acustică va părea, poate, prea îngust pentru că, pe lîngă reprezentarea sunetelor unui cuvînt, mai există şi aceea a articulării sale, imaginea musculară a actului fonator. Dar pentru F. de Saussure limba este, în esenţa ei, un depozit, un lucru primit din afară (vezi p. 39). Imaginea acustică este, prin excelenţă, reprezentarea naturală a cuvîntului ca fapt de limbă virtual, în afară de orice realizare prin vorbire. Aspectul motor poate fi deci subînţeles sau, în orice caz, nu poate să ocupe decît un loc inferior în raport cu imaginea acustică (n.ed.).

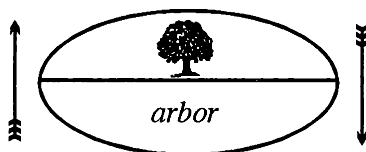
Caracterul psihic al imaginilor noastre acustice apare clar cînd observăm propriul nostru limbaj. Fără să mişcăm buzele şi limba, putem să ne vorbim nouă înşine sau să recităm în minte o poezie. Cuvintele limbii fiind pentru noi imagini acustice, trebuie să evităm să vorbim despre „fonemele" din care sînt compuse. Acest termen, implicînd o idee de acţiune vocală, nu se poate potrivi decît cuvîntului vorbit, realizării imaginii interioare în discurs. Vorbind despre *sunetele* şi *silabele* unui cuvînt, evităm această neînţelegere, cu condiţia să ne amintim că este vorba despre imaginea acustică.

Semnul lingvistic este o entitate psihică cu două feţe, care poate fi reprezentată prin figura:



Aceste două elemente sînt strîns legate şi se implifică unul pe celălalt. Cînd căutăm fie sensul cuvîntului latinesc *arbor*, fie cuvîntul prin care latinul desemnează conceptul de „arbore", este evident că numai apropierile consacrate de limbă ne apar conforme cu
[132] realitatea, şi dăm la o parte orice altă apropiere ce ar putea fi imaginată*.





[133] Această definiţie pune o problemă importantă de terminologie*. Numim *semn* combinarea dintre concept şi imaginea acustică: dar, în folosirea curentă, acest termen desemnează, în general, numai imaginea acustică, de exemplu un cuvînt (*arbor* etc.). Se uită că *arbor* este numit semn tocmai pentru că poartă în el conceptul de „arbore", încît ideea părţii senzoriale o implică pe aceea a totalului.

Ambiguitatea ar dispărea dacă am desemna cele trei noţiuni prezente aici prin nume care se implică unele pe celelalte, aflîndu-se totodată în opoziţie. Propunem să păstrăm cuvîntul *semn* pentru a desemna totalul, şi să înlocuim *conceptul* şi *imaginea acustică* prin *semnificat* şi, respectiv, *semnificant*; aceşti ultimi termeni au avantajul de a marca opoziţia care îi separă fie între ei, fie de totalul din care fac parte. Cît priveşte termenul de *semn*, ne mulţumim cu el pentru că nu ştim cu ce
[134] să-l înlocuim, limba uzuală nesugerînd nici un altul*.

Semnul lingvistic, astfel definit, are două caracteristici primordiale. Enunţîndu-le, vom stabili principiile oricărui studiu de acest fel.

§ 2. *Primul principiu : arbitrarul semnului* * [135]

Legătura ce uneşte semnificantul de semnificat este arbitrară sau, pentru că înţelegem prin semn întregul ce rezultă din asocierea unui semnificant cu un semnificat, putem spune, mai simplu, că *semnul lingvistic este arbitrar**. [136]

Astfel, ideea de „soeur" nu este legată prin nici un raport interior cu suita de sunete *s–ö–r* care îi serveşte drept semnificant ; ar putea fi reprezentat prin oricare altul : ca dovadă diferenţele dintre limbi şi însăşi existenţa unor limbi diferite : semnificatul „boeuf" are drept semnificant *b–ö–f* de o parte a frontierei şi *o–k–s* (*Ochs*) de cealaltă parte*. [137]

Principiul arbitrarului semnului nu este contestat de nimeni ; dar adeseori este mai uşor să descoperi un adevăr decît să arăţi locul care îi revine. Principiul enunţat mai sus domină întreaga lingvistică a limbii ; consecinţele sale sînt nenumărate. Este adevărat că ele apar toate de la bun început la fel de limpede ; le descoperim după multe ocolişuri, şi, o dată cu ele, descoperim importanţa primordială a principiului*. [138]

Să facem, în trecere, o observaţie : cînd semiologia va fi organizată, ea va trebui să-şi pună întrebarea dacă modalităţile de exprimare care se bazează pe semne în întregime naturale – precum pantomima – îi revin de drept*. Presupunînd [139] că le înglobează, principalul său obiect va fi ansamblul sistemelor întemeiate pe arbitrarul semnului. Într-adevăr, orice mijloc de exprimare acceptat de o societate se bazează, în principiu, pe un obicei colectiv sau, ceea ce înseamnă acelaşi lucru, pe o convenţie. Semnele de politeţe, de exemplu, dotate adeseori cu o anumită expresivitate naturală (să ne gîndim la chinezul care îşi salută împăratul prosternîndu-se de nouă ori pînă la pămînt), sînt şi ele fixate de o regulă ; această regulă îi obligă pe oameni să le folosească, şi nu valoarea lor intrinsecă. Putem deci spune că semnele în întregime arbitrare realizează mai bine decît altele idealul procedeului semiologic ; este cauza pentru care limba, cel mai complex şi cel mai răspîndit sistem de exprimare, este şi cel mai caracteristic dintre toate ; în acest sens, lingvistica poate deveni modelul general al oricărei semiologii, cu toate că limba nu este decît un sistem particular.

Ne-am servit de cuvîntul *simbol* pentru a desemna semnul lingvistic, sau mai exact ceea ce numim semnificant. Acest termen prezintă însă neajunsuri, tocmai din pricina primului principiu. Simbolul are caracteristica de a nu fi niciodată cu totul arbitrar ; el nu e vid ; între semnificant şi semnificat există un rudiment de legătură naturală. Simbolul justiţiei, balanţa, n-ar putea fi înlocuit cu orice altceva, de exemplu, cu un car de luptă*. [140]

Cuvîntul *arbitrar* mai necesită o observaţie. El nu trebuie să sugereze ideea că semnificantul depinde de libera alegere a subiectului vorbitor (vom vedea mai departe că individul nu are puterea să schimbe nimic în legătură cu un semn o dată ce a fost stabilit într-un grup lingvistic) ; vrem să spunem că el este *nemotivat*, adică arbitrar în raport cu semnificatul, cu care, în realitate, nu are nici o legătură naturală*. [141]

Să semnalăm, în încheiere, două obiecţii ce s-ar putea aduce instituirii acestui prim principiu :

[142] 1° Ne-am putea sprijini pe *onomatopee** pentru a spune că alegerea semnificantului nu este întotdeauna arbitrară. Dar ele nu sînt niciodată elemente organice ale unui sistem lingvistic. De altfel, numărul lor este cu mult mai mic decît s-ar crede. Unele cuvinte ca *fouet* „bici" sau *glas* „dangăt funebru" pot impresiona auzul printr-o sonoritate sugestivă; dar, pentru a vedea că ele nu au această caracteristică de la origine, este de ajuns să cercetăm formele lor vechi latineşti (*fouet* derivă din *fāgus* „fag", *glas* din *classicum*) ; calitatea sunetelor lor actuale sau, mai curînd, cea pe care le-o atribuim, este un rezultat fortuit al evoluţiei fonetice.

În ceea ce priveşte onomatopeele autentice (cele de tipul *glou-glou, tic-tac* etc.), nu numai că ele sînt puţin numeroase, dar alegerea lor este deja într-o oarecare măsură arbitrară, pentru că ele nu sînt decît imitarea aproximativă şi deja pe jumătate convenţională a anumitor zgomote (comparaţi forma franţuzească *ouaoua* cu forma germană *wauwau*). În plus, o dată introduse în limbă, onomatopeele sînt mai mult sau mai puţin antrenate în evoluţia fonetică, morfologică etc. pe care o suferă celelalte cuvinte (cf. *pigeon*, din forma latinească vulgară *pīpiō*, derivată ea însăşi dintr-o onomatopee) : este o dovadă evidentă că ele au pierdut ceva din caracterul lor primar pentru a-l căpăta pe cel al semnului lingvistic în general, care e nemotivat.

[143] 2° *Exclamaţiile**, foarte asemănătoare cu onomatopeele, dau loc la observaţii asemănătoare şi nu sînt nici ele mai primejdioase pentru teza noastră. Am fi înclinaţi să vedem în ele expresii spontane ale realităţii, dictate – ca să spunem aşa – de către natură. Dar, pentru cea mai mare parte dintre ele, putem nega că ar exista o legătură necesară între semnificat şi semnificant. Este de ajuns să comparăm între ele două limbi pentru a vedea cît de mult variază aceste expresii de la una la cealaltă (de exemplu, cuvîntului franţuzesc *aïe* ! îi corespunde cuvîntul german *au* !). Se ştie, de altfel, că multe exclamaţii au fost la început cuvinte cu sens determinat (cf. *diable* ! *mordieu* ! = *mort Dieu* etc.).

În rezumat, onomatopeele şi exclamaţiile sînt de importanţă secundară, iar originea lor simbolică este, în parte, contestabilă.

§ 3. *Al doilea principiu :*
[144] *caracterul linear al semnificantului**

Fiind de natură auditivă, semnificantul se desfăşoară numai în timp şi are caracteristicile pe care le împrumută de la acesta : a) *el reprezintă o întindere*, şi
[145] b) *această întindere este măsurabilă într-o singură dimensiune* : este o linie*.

Acest principiu este evident, dar se pare că s-a neglijat enunţarea sa, fără îndoială pentru că a fost considerat prea simplu; totuşi, el este fundamental şi consecinţele sale sînt incalculabile; importanţa sa este egală cu aceea a primei legi. Întreg mecanismul limbii depinde de el (vezi p. 135). Prin opoziţie cu semnificanţii vizuali (semnale maritime etc.), ce pot prezenta complicaţii simultane pe mai multe dimensiuni, semnificanţii acustici nu dispun decît de linia timpului, elementele lor se prezintă unul după celălalt; ele formează un lanţ. Acest caracter apare de îndată ce le reprezentăm în scris şi cînd înlocuim succesiunea în timp prin linia spaţială a semnelor grafice.

În anumite cazuri acest lucru nu este evident. Dacă, de exemplu, accentuez o silabă, se pare că acumulez în acelaşi punct elemente semnificative diferite. Dar e o iluzie: silaba şi accentul său nu constituie decît un act fonator; în interiorul acestui act nu există dualitate, ci numai diferite opoziţii faţă de ceea ce se află în vecinătate (în legătură cu acest subiect, vezi p. 141).

Capitolul II
Imutabilitatea şi mutabilitatea semnului

[146] § 1. *Imutabilitatea**

Dacă, în raport cu ideea pe care o reprezintă, semnificantul apare ca fiind liber ales, în schimb, în raport cu comunitatea lingvistică care îl foloseşte, el nu este liber, el este impus. Masa socială nu este deloc consultată şi semnificantul ales de limbă n-ar putea fi înlocuit cu un altul. Acest fapt, care pare a cuprinde o contradicţie, ar putea fi numit, în mod familiar, „cartea de joc impusă". I se spune limbii: „Alege! " dar se adaugă: „Dar vei alege acest semn şi nu un altul". Nu numai că individul, chiar dacă ar vrea, ar fi incapabil să modifice în vreun fel alegerea făcută, dar nici măcar grupul social nu şi-ar putea exercita suveranitatea asupra vreunui cuvînt; colectivitatea este legată de limba ca atare.

Limba nu mai poate fi asimilată cu un contract pur şi simplu, şi tocmai sub acest aspect este deosebit de interesantă studierea semnului lingvistic; căci dacă vrei să demonstrezi că legea admisă într-o colectivitate este un lucru căruia i te supui şi nu o regulă liber consimţită, dovada cea mai evidentă este limba.

Să vedem în ce fel semnul lingvistic scapă voinţei noastre şi să tragem apoi concluziile importante care decurg din acest fenomen.

În oricare epocă şi oricît de departe am urca în timp, limba apare întotdeauna ca o moştenire a epocii precedente. Actul prin care, la un moment dat, s-ar fi dat nume lucrurilor şi prin care s-ar fi încheiat un contract între concepte şi imaginile acustice poate fi conceput, dar nu a fost niciodată constatat. Ideea că lucrurile s-au putut petrece astfel ne este sugerată de sentimentul foarte viu pe care-l avem cu privire la caracterul arbitrar al semnului.

Într-adevăr, nici o societate nu cunoaşte şi nu a cunoscut niciodată limba altfel decît ca pe un produs moştenit de la generaţiile precedente şi pe care îl luăm ca atare. Este motivul pentru care problema originii limbajului nu are importanţa ce i
[147] se atribuie în general*. Ea nu trebuie nici măcar discutată. Singurul obiect real al lingvisticii este viaţa normală şi regulată a unui idiom deja constituit. Stadiul limbii la un moment dat este întotdeauna produsul factorilor istorici care explică de ce semnul este imuabil, adică de ce el rezistă oricărei înlocuiri arbitrare.

Dar a spune că limba este o moştenire nu explică nimic dacă nu mergem mai departe. Oare nu se pot modifica, de la un moment la altul, legi existente şi moştenite?

Această obiecţie ne face să plasăm limba în cadrul său social şi să punem problema aşa cum am pune-o pentru celelalte instituţii sociale. Cum se transmit acestea? Iată problema mai generală, care o cuprinde şi pe aceea a imutabilităţii. Mai întîi trebuie să apreciem mai mult sau mai puţin libertatea de care se bucură celelalte instituţii; vom vedea că pentru fiecare dintre ele există un echilibru diferit între tradiţia impusă şi acţiunea liberă a societăţii. Apoi vom căuta să vedem de ce, într-o categorie dată, primii factori sînt mai puternici sau mai puţin puternici decît ceilalţi. În sfîrşit, revenind la limbă, ne vom întreba de ce factorul istoric al transmiterii o domină în întregime şi exclude orice schimbare lingvistică generală şi subită.

Pentru a răspunde la această întrebare, am putea aduce multe argumente, spunînd, de exemplu, că modificările limbii nu sînt legate de înşiruirea generaţiilor şi că, departe de a se suprapune precum sertarele unei mobile, ele se amestecă, se întrepătrund şi cuprind, fiecare, indivizi de toate vîrstele. Pentru a trage concluzia că o schimbare generală este imposibilă, s-ar mai putea aminti şi marile strădanii pe care le cere învăţarea limbii materne. S-ar mai putea adăuga că gîndirea nu intervine în folosirea unui idiom; că subiecţii, în mare măsură, nu sînt conştienţi de legile limbii; şi, dacă nu-şi dau seama de ele, cum ar putea să le schimbe? Şi chiar dacă ar fi conştienţi de ele, trebuie să ne amintim că faptele lingvistice nu sînt niciodată criticate, în sensul că fiecare popor este în general mulţumit de limba pe care a primit-o.

Aceste consideraţii sînt importante, dar nu sînt la subiect; le preferăm pe cele ce urmează, esenţiale, mai directe şi de care depind toate celelalte:

1. *Caracterul arbitrar al semnului*

Mai sus admiteam posibilitatea teoretică a schimbării; aprofundînd lucrurile, vedem că, de fapt, tocmai caracterul arbitrar al semnului pune limba la adăpost de orice încercare ce urmăreşte să o modifice. Grupul social, chiar dacă ar fi mai conştient decît este, nu ar putea să o schimbe. Căci, pentru ca o problemă să fie pusă în discuţie, trebuie ca ea să se bazeze pe o normă conformă cu exigenţele raţiunii. Putem, de exemplu, să ne întrebăm dacă forma monogamă a căsătoriei este mai întemeiată decît forma poligamă şi să aducem argumente în sprijinul uneia sau al celeilalte. S-ar putea de asemenea discuta un sistem de simboluri, pentru că simbolul are un raport raţional cu lucrul semnificat (vezi p. 87); dar în cazul limbii, sistem de semne arbitrare, această bază lipseşte şi, o dată cu ea, dispare orice teren solid de discuţie; nu există nici un motiv să preferăm *soeur* lui *sister*, *Ochs* lui *boeuf* etc.

2. *Mulţimea semnelor necesare constituirii oricărei limbi*

Consecinţa acestui fapt este foarte mare. Un sistem de scriere compus din douăzeci pînă la patruzeci de litere poate fi, la nevoie, înlocuit cu un altul. Ar fi acelaşi lucru şi cu limba, dacă ea ar cuprinde un număr limitat de elemente; dar semnele lingvistice sînt nenumărate.

3. *Caracterul prea complex al sistemului*

O limbă constituie un sistem, dacă, aşa cum vom vedea, latura în care ea nu este complet arbitrară şi unde domneşte o oarecare raţiune este şi punctul unde apare incompetenţa colectivităţii de a o transforma. Căci acest sistem e un mecanism complex ; nu-l putem înţelege decît prin reflecţie ; chiar şi cei care-l folosesc zilnic nu ştiu nimic despre el. O asemenea schimbare nu este de conceput decît prin intervenţia unor specialişti, gramaticieni, logicieni etc. ; dar experienţa arată că, pînă acum, ingerinţele de acest fel nu s-au bucurat de nici un succes.

4. *Rezistenţa colectivităţii – în virtutea inerţiei – la orice inovaţie lingvistică*

Limba – şi această consideraţie le domină pe toate celelalte –, în fiecare moment, îi implică pe toţi ; răspîndită într-o masă de oameni şi folosită de ea, este
[148] un lucru pe care toţi indivizii îl utilizează de dimineaţa pînă seara*. În această privinţă, nu putem stabili nici o comparaţie între ea şi celelalte instituţii. Prescripţiile unui cod, riturile unei religii, semnalele maritime etc., nu preocupă în acelaşi timp decît un anumit număr de indivizi, pe o durată de timp limitată. Limba, dimpotrivă, este folosită de fiecare individ în fiecare moment ; acesta este motivul pentru care ea suferă, fără întrerupere, influenţa tuturor. Acest fapt capital este suficient pentru a arăta imposibilitatea unei revoluţii. Dintre toate instituţiile sociale, limba este cea care se pretează cel mai puţin la iniţiative. Ea face corp comun cu masa socială, iar aceasta, fiind în chip natural inertă, apare mai înainte de toate ca un factor conservator.

Totuşi nu-i suficient să spunem că limba este un produs al forţelor sociale pentru a vedea clar că ea nu este liberă ; amintindu-ne că ea este întotdeauna moştenirea unei epoci precedente, trebuie să adăugăm că aceste forţe sociale acţionează în funcţie de timp. Limba are un caracter de fixitate nu numai pentru că este legată de inerţia colectivităţii, ci şi pentru că este situată în timp. Aceste două fapte sînt inseparabile. În orice moment, solidaritatea cu trecutul anulează libertatea de a
[149] alege. Spunem *om* şi *cîine* pentru că înaintea noastră s-a spus *om* şi *cîine**. Şi totuşi, în fenomenul total există o legătură între cei doi factori antinomici : convenţia arbitrară în virtutea căreia alegerea este liberă, şi timpul, datorită căruia alegerea este fixată. Semnul nu cunoaşte altă lege decît pe aceea a tradiţiei tocmai
[150] pentru că e arbitrar şi el poate fi arbitrar* tocmai pentru că se bazează pe tradiţie.

§ 2. *Mutabilitatea** [151]

Timpul, care asigură continuitatea limbii, are un alt efect, în aparenţă contradictoriu faţă de primul: acela de a altera, mai repede sau mai încet, semnele; într-un anumit sens se poate vorbi, în acelaşi timp, atît de imutabilitatea cît şi de mutabilitatea semnului[1]*. [152]

De fapt, cele două fapte sînt solidare: semnul se află în situaţia de a se altera pentru că se continuă. În orice alterare domină persistenţa materiei vechi, infidelitatea faţă de trecut nu este decît relativă. Iată pentru ce principiul alterării se bazează pe principiul continuităţii.

Alterarea în timp ia diferite forme şi fiecare din ele ar putea oferi materia pentru un important capitol de lingvistică*. Fără să intrăm în detalii, iată ce trebuie [153] să reţinem.

În primul rînd, să nu ne înşelăm asupra sensului dat aici cuvîntului alterare. Am putea crede că este vorba mai ales de schimbări fonetice suferite de semnificant, sau de schimbări de sens care ating conceptul semnificat. Această părere ar fi insuficientă. Oricare ar fi factorii de alterare, fie că lucrează izolat sau combinaţi, ei ajung întotdeauna să *deplaseze raportul dintre semnificat şi semnificant**. [154]

Iată cîteva exemple. Latinescul *necāre* care înseamnă „a omorî” a devenit în franceză *noyer*, cu sensul pe care îl cunoaştem („a îneca”). S-au schimbat şi imaginea acustică şi conceptul; dar e inutil să distingem cele două părţi ale fenomenului, este de ajuns să constatăm *in globo* că legătura dintre idee şi semn* a [155] slăbit şi că s-a produs o deplasare în raportul lor. Dacă, în loc să comparăm cuvîntul *necāre* din latina clasică cu franţuzescul *noyer*, l-am opune lui *necare* din latina vulgară a secolului al IV-lea sau al V-lea, care înseamnă „a îneca”, situaţia ar fi oarecum diferită; dar şi aici, deşi nu există o alterare apreciabilă a semnificantului, există o deplasare a raportului dintre idee şi semn.

Vechiul cuvînt german *dritteil* „a treia parte”, a devenit în germana modernă *Drittel*. În acest caz, deşi conceptul a rămas acelaşi, raportul a fost schimbat în două feluri: semnificantul a fost modificat nu numai în aspectul său material, dar şi în forma sa gramaticală; el nu mai implică ideea de *Teil* (parte); este un cuvînt simplu. Într-un fel sau altul, este tot o deplasare de raport.

În anglo-saxonă, forma preliterară *fōt* „picior” a rămas *fōt* (în engleza modernă *foot*), în timp ce pluralul său **fōti* „picioare” a devenit *fēt* (în engleza modernă *feet*). Oricare ar fi alteraţiile pe care le presupune, un lucru este sigur: a avut loc o deplasare a raportului; au apărut alte corespondenţe între materia fonică şi idee*. [156]

---

1. N-am avea dreptate dacă i-am reproşa lui F. de Saussure că este ilogic sau paradoxal atunci cînd atribuie limbii două calităţi contradictorii. Prin opoziţia dintre aceşti doi termeni frapanţi, el nu a vrut decît să sublinieze adevărul că limba se transformă fără ca subiecţii să o poată transforma. Putem spune că ea este intangibilă, dar nu inalterabilă (n.ed.).

O limbă este cu totul neputincioasă să se apere împotriva factorilor care deplasează întruna raportul dintre semnificat şi semnificant. Aceasta este una dintre consecinţele caracterului arbitrar al semnului.

Celelalte instituţii umane – obiceiurile, legile etc. – sînt toate întemeiate, în diferite grade, pe raporturile naturale dintre lucruri; există în ele o potrivire necesară între mijloacele utilizate şi scopurile urmărite. Nici chiar moda vestimentară nu este cu totul arbitrară: nu se poate îndepărta de o anumită măsură a condiţiilor dictate de corpul omenesc. Limba, dimpotrivă, nu e limitată în nici un fel în alegerea mijloacelor sale, căci nu vedem ce ne-ar putea împiedica să asociem
[157] o idee oarecare cu un şir oarecare de sunete*.

Pentru a ne face să simţim că limba este o instituţie pură, Whitney a insistat
[158] mult pe caracterul arbitrar al semnelor*; prin aceasta, el a plasat lingvistica pe axa sa adevărată. Dar el nu a mers pînă la capăt şi nu a văzut că acest caracter arbitrar separă radical limba de toate celelalte instituţii. Se vede bine din felul în care ea evoluează; nimic nu este mai complex: fiind situată atît în masa socială cît şi în timp, nimeni nu poate schimba nimic în ceea ce o priveşte şi, pe de altă parte, caracterul arbitrar al semnelor lingvistice aduce teoretic după sine libertatea de a stabili orice raport între materia fonică şi idei. Rezultă de aici că aceste două elemente unite în semne îşi păstrează, fiecare, propria lor viaţă, într-o proporţie necunoscută în alte domenii şi că limba se alterează, sau mai curînd evoluează, sub influenţa tuturor agenţilor ce pot atinge sunetele sau sensurile. Această evoluţie este fatală; nu există nici o limbă care să-i reziste. După un timp oarecare se pot constata, fără excepţie, deplasări vizibile.

Acest lucru este atît de adevărat, încît principiul trebuie să se verifice chiar şi în cazul limbilor artificiale. Cel care creează o limbă artificială, o poate controla atîta vreme cît ea nu se află în circulaţie; dar, de îndată ce ea îşi îndeplineşte misiunea şi devine un lucru al întregii lumi, scapă de sub control. Esperanto este o încercare de acest fel; dacă reuşeşte, va scăpa oare de legea fatală? O dată depăşit primul moment, limba va intra, foarte probabil, în viaţa sa semiologică; ea se va transmite prin legi care nu au nimic comun cu acelea ale creaţiei raţionale şi nu vom putea să ne mai întoarcem înapoi. Omul care ar pretinde că alcătuieşte o limbă imuabilă, pe care posteritatea ar trebui să o accepte ca atare, ar semăna cu găina care a clocit un ou de raţă: limba creată de el ar fi luată, cu voie sau fără voie, de curentul care
[159] duce cu sine toate limbile*.

Continuitatea semnului în timp, legată de alterarea lui în timp, este un principiu al semiologiei generale; confirmarea acestuia poate fi găsită în sistemele de scriere, în limbajul surdomuţilor etc.

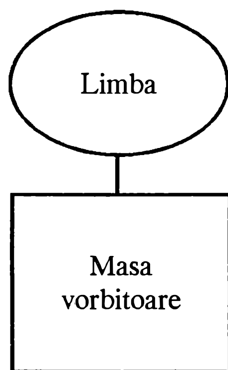
Dar pe ce se bazează necesitatea schimbării? Ni se va reproşa, poate, că în această privinţă nu am fost la fel de expliciţi ca în cazul principiului mutabilităţii; şi asta pentru că nu am pus în evidenţă diferiţii factori de alterare; ar trebui să-i înfăţişăm în varietatea lor pentru a şti în ce măsură ei sînt necesari.

Cauzele continuităţii sînt *a priori* la îndemîna observatorului ; nu acelaşi lucru se poate spune despre cauzele alterării în timp. E mai bine să renunţăm, pentru moment, să facem o prezentare exactă a lor şi deci să ne mărginim a vorbi în general despre deplasarea raporturilor ; timpul alterează toate lucrurile ; nu există nici un motiv ca limba să scape acestei legi universale*. [160]

Să recapitulăm etapele demonstraţiei noastre, raportîndu-ne la principiile stabilite în introducere.

1° Evitînd definiţiile sterile ale cuvintelor, am distins, mai întîi, în sînul fenomenului total pe care îl reprezintă *limbajul*, doi factori : *limba* şi *vorbirea*. Limba este pentru noi limbajul fără vorbire. Ea este ansamblul deprinderilor lingvistice ce îi îngăduie unui subiect să înţeleagă şi să se facă înţeles.

2° Dar această definiţie lasă limba în afara realităţii sale sociale ; ea face din limbă un lucru ireal, pentru că nu cuprinde decît unul dintre aspectele realităţii, aspectul individual ; pentru ca o limbă să existe, este nevoie de o *masă vorbitoare*. În fiecare moment, şi contrar aparenţei, limba nu există în afara faptului social, pentru că ea este un fenomen semiologic*. Natura sa socială este una dintre caracteristicile interne ; definiţia ei completă ne plasează în faţa a două lucruri inseparabile, după cum se vede din schema de mai jos : [161]

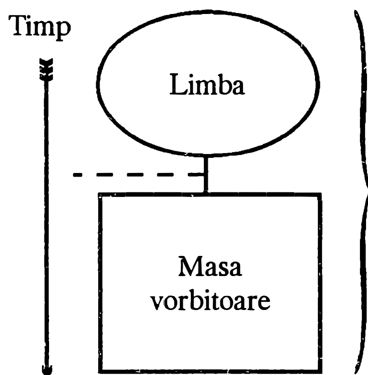


Dar, în aceste condiţii, limba este viabilă, nu vie ; nu am ţinut seama decît de realitatea socială şi nu de faptul istoric*. [162]

3° Cum semnul lingvistic este arbitrar, pare că limba, astfel definită, este un sistem liber, ce poate fi organizat după voie şi care depinde numai de un principiu raţional. Caracterul său social, considerat în sine, nu se opune acestui punct de vedere. Fără îndoială că psihologia colectivă nu operează pe un material pur logic ; ar trebui să se ţină seama de tot ceea ce influenţează raţiunea în relaţiile practice de la individ la individ. Şi totuşi, nu asta ne împiedică să privim limba ca pe o simplă convenţie, ce poate fi schimbată după placul celor interesaţi, ci acţiunea timpului, ce se combină cu aceea a forţei sociale ; în afara duratei, realitatea lingvistică nu este completă şi nici o concluzie nu e posibilă.

Dacă am considera limba în timp, fără masa vorbitoare – să presupunem existenţa unui individ izolat ce ar trăi mai multe secole –, poate că nu am constata nici o alterare ; timpul nu ar acţiona asupra ei. Invers, dacă am considera masa vorbitoare în afara timpului, nu am vedea efectul forţelor sociale ce acţionează asupra limbii.

Pentru a ne afla în realitate, trebuie deci să adăugăm la prima noastră schemă un semn ce indică trecerea timpului:



Din acest moment, limba nu mai este liberă, pentru că timpul va îngădui forţelor sociale ce acţionează asupra ei să-şi dezvolte efectele; şi astfel se ajunge la principiul de continuitate ce anulează libertatea. Dar continuitatea implică, în mod obligatoriu, alterarea, deplasarea mai mare sau mai mică a raporturilor.

Capitolul III
Lingvistica statică şi lingvistica evolutivă

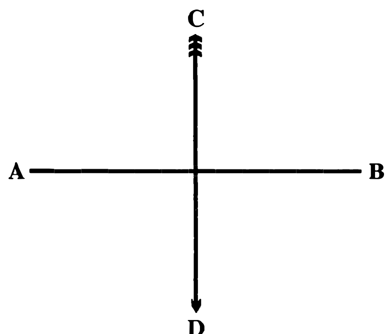
§ 1. *Dualitatea internă a tuturor ştiinţelor care operează asupra valorilor** [163]

Puţini lingvişti se îndoiesc de faptul că intervenţia factorului timp este capabilă să-i creeze lingvisticii dificultăţi deosebite şi că ea plasează această ştiinţă în faţa a două drumuri complet divergente.

Majoritatea celorlalte ştiinţe ignoră această dualitate radicală; timpul nu produce asupra lor efecte deosebite. Astronomia a constatat că astrele suferă schimbări importante; ea nu a fost însă nevoită, pentru acest motiv, să se scindeze în două discipline diferite. Geologia îşi bazează studiul, aproape în mod constant, pe succesivităţi; dar, cînd se ocupă de stările fixe ale pămîntului, ea nu face din acestea un obiect de studiu total distinct. Există o ştiinţă descriptivă a dreptului şi o istorie a dreptului; nimeni nu o opune pe una celeilalte. Istoria politică a statelor se desfăşoară în întregime în timp; şi totuşi, dacă un istoric face tabloul unei epoci, nu avem impresia că ieşim din istorie. Invers, ştiinţa instituţiilor politice este, în mod esenţial, descriptivă, dar ea poate foarte bine, dacă se iveşte prilejul, să trateze o problemă istorică, fără ca unitatea să-i fie tulburată*. [164]

Dimpotrivă, dualitatea despre care vorbim se impune imperios ştiinţelor economice. Aici, spre deosebire de ceea ce se petrece în cazurile precedente, economia politică şi istoria economică constituie două discipline net separate în sînul uneia şi aceleiaşi ştiinţe; lucrările apărute recent în aceste domenii accentuează această distincţie*. Procedînd astfel, ne supunem, fără să ne dăm bine [165]
seama, unei necesităţi interioare: o necesitate întru totul asemănătoare ne obligă să scindăm lingvistica în două părţi, fiecare avînd principiul ei propriu. Acest lucru se întîmplă pentru că, întocmai ca şi în economia politică, ne aflăm în faţa noţiunii de *valoare*; în amîndouă ştiinţele este vorba de *un sistem de echivalenţă între lucruri de ordine diferite*: în una o muncă şi un salariu, în cealaltă un semnificat şi un semnificant*. [166]

Toate ştiinţele au interesul să marcheze mai exact axele pe care sînt situate lucrurile de care se ocupă; conform figurii următoare, trebuie întotdeauna să distingem: 1° *axa simultaneităţilor* (AB), referitoare la raporturile dintre lucruri coexistente, unde orice intervenţie a timpului este exclusă, şi 2° *axa succesivităţilor* (CD), pe care nu putem considera, în acelaşi timp, decît un lucru, dar unde sînt situate toate lucrurile de pe prima axă cu schimbările lor:



Pentru ştiinţele ce operează cu valori, această distincţie devine o necesitate practică şi, în anumite cazuri, o necesitate absolută. În acest domeniu îi desfidem pe savanţi să-şi organizeze cercetările în mod riguros fără să ţină seama de cele două axe, fără să distingă sistemul valorilor considerate în sine de aceleaşi valori considerate în funcţie de timp.

Această distincţie se impune în modul cel mai imperios lingvistului; căci limba este un sistem de valori pure, pe care nu le determină nimic în afară de starea momentană a termenilor săi. Atîta vreme cît, prin una dintre laturile sale, o valoare îşi are rădăcina în lucruri şi în raporturile lor naturale (cum este cazul în ştiinţele economice – de exemplu, o bucată de pămînt are o valoare proporţională cu ceea ce ea produce), putem, pînă la un punct, să urmărim această valoare în timp, amintindu-ne că, în fiecare moment, ea depinde de un sistem de valori contemporane. Legătura sa cu lucrurile îi dă, oricum, o bază naturală, şi, prin aceasta, aprecierile ce se fac asupra sa nu sînt niciodată complet arbitrare; variabilitatea lor este limitată. Dar am văzut că în lingvistică datele
[167] naturale nu ocupă nici un loc*.

Să mai adăugăm că, cu cît un sistem de valori este mai complex şi mai riguros organizat, cu atît este mai necesar – tocmai din pricina complexităţii sale – să-l studiem succesiv în funcţie de cele două axe. Or, nici un sistem nu are această caracteristică în măsura în care o are limba: nicăieri nu se constată o asemenea precizie a valorilor puse în joc, un număr atît de mare şi de divers de termeni, într-o dependenţă reciprocă atît de strictă. Multiplicitatea semnelor, invocată mai înainte pentru a explica continuitatea limbii, ne interzice, în mod absolut, să studiem simultan raporturile în timp şi raporturile în sistem.

Iată de ce distingem două lingvistici. Cum le vom numi? Termenii de care dispunem nu sînt toţi la fel de potriviţi pentru a marca această distincţie. Astfel, termenii „istorie" şi „lingvistică istorică" nu sînt utilizabili, căci denumesc nişte
[168] idei prea vagi*; cum istoria politică cuprinde atît descrierea epocilor cît şi nararea evenimentelor, ne-am putea imagina că, descriind stări succesive ale limbii, studiem limba după axa timpului; în acest scop, ar trebui să studiem separat fenomenele care fac ca limba să treacă de la o stare la alta. Termenii de *evoluţie* şi de *lingvistică evolutivă* sînt mai precişi şi îi vom folosi adeseori; prin opoziţie, putem vorbi
[169] despre ştiinţa *stărilor* limbii sau despre *lingvistica statică**.

Dar, pentru a marca mai bine această opoziţie şi această încrucişare a două ordine de fenomene privitoare la acelaşi obiect, preferăm să vorbim despre o lingvistică
[170] *sincronică* şi o lingvistică *diacronică**. Este sincronic tot ceea ce se referă la aspectul

static al ştiinţei noastre, iar diacronic tot ceea ce are legătură cu evoluţiile. *Sincronia* şi *diacronia* vor desemna aşadar o stare a limbii şi, respectiv, o fază de evoluţie.

§ 2. *Dualitatea internă şi istoria lingvisticii* * [171]

Primul lucru care te izbeşte cînd studiezi faptele de limbă este acela că, pentru subiectul vorbitor, succesiunea în timp este inexistentă : el se află în faţa unei stări. În mod similar, lingvistul care vrea să înţeleagă această stare, trebuie să facă abstracţie de tot ceea ce a produs-o şi să ignore diacronia. El nu poate pătrunde în conştiinţa subiecţilor vorbitori decît suprimînd trecutul. Intervenţia istoriei nu poate decît să-i falsifice judecata. Ar fi absurd să schiţezi o vedere panoramică a Alpilor, simultan de pe mai multe vîrfuri ale munţilor Jura ; o vedere panoramică trebuie schiţată dintr-un singur punct. Acelaşi lucru este valabil şi pentru limbă : nu o putem descrie şi nici nu putem să fixăm norme de uzaj decît plasîndu-ne într-o anumită stare. Cînd lingvistul urmăreşte evoluţia limbii, el se aseamănă cu observatorul în mişcare care merge de la un capăt la altul al munţilor Jura, pentru a nota deplasările de perspectivă.

De cînd există lingvistica modernă, putem spune că ea a fost absorbită în întregime de diacronie. Gramatica comparată a limbilor indo-europene utilizează datele pe care ea le deţine pentru a reconstrui ipotetic un tip antecedent de limbă ; comparaţia nu este pentru ea decît un mijloc de a reconstitui trecutul. Metoda este aceeaşi în studiul particular al subgrupelor (limbi romanice, limbi germanice etc.) ; stările nu intervin decît pe fragmente şi într-un mod cu totul imperfect. Aceasta este tendinţa inaugurată de Bopp ; de aceea concepţia sa despre limbă este hibridă şi ezitantă*. [172]

Pe de altă parte, cum au procedat cei care au studiat limba înainte de întemeierea studiilor lingvistice, adică „gramaticienii" inspiraţi de metodele tradiţionale ? Este interesant să constatăm că punctul lor de vedere asupra problemei care ne preocupă este absolut ireproşabil. Lucrările lor ne arată clar că ei vor să descrie nişte stări ; programul lor este strict sincronic. Astfel gramatica de la Port-Royal încearcă să descrie starea francezei sub Ludovic al XIV-lea şi să-i determine valorile. Pentru asta, ea nu are nevoie de franceza din Evul mediu ; ea urmează fidel axa orizontală (vezi p. 98), fără să se îndepărteze niciodată de ea ; această metodă este deci justă, ceea ce nu înseamnă că aplicarea sa este perfectă. Gramatica tradiţională ignoră părţi întregi din limbă, cum ar fi formarea cuvintelor ; ea este normativă şi consideră că trebuie să dea reguli în loc să constate fapte ; îi lipsesc vederile de ansamblu ; adeseori, ea nu ştie nici măcar să distingă cuvîntul scris de cuvîntul vorbit etc.* [173]

I s-a reproşat gramaticii clasice că nu este ştiinţifică, totuşi baza sa este mai puţin criticabilă şi obiectul ei mai bine definit decît în cazul lingvisticii inaugurate

de Bopp. Aceasta, plasîndu-se pe un teren prost delimitat, nu ştie exact spre ce scop tinde. Ea se suprapune peste două domenii, pentru că nu a ştiut să facă o distincţie clară între stări şi succesivităţi.

După ce a acordat un loc prea mare istoriei, lingvistica se va reîntoarce la punctul de vedere static al gramaticii tradiţionale, dar într-un spirit nou şi cu alte procedee, şi metoda istorică îşi va fi adus contribuţia la această revigorare ; prin contrast, ea va face ca stările limbii să fie mai bine înţelese. Vechea gramatică nu vedea decît faptul sincronic ; lingvistica ne-a revelat o nouă categorie de fenomene ; dar aceasta nu este de ajuns, trebuie pusă în evidenţă opoziţia dintre cele două
[174] categorii, pentru a trage de aici concluziile pe care ea le comportă*.

[175] § 3. *Dualitatea internă ilustrată prin exemple**

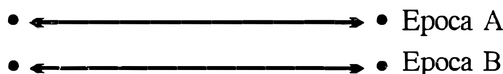
Opoziţia dintre cele două puncte de vedere – sincronic şi diacronic – este absolută
[176] şi nu suferă nici un compromis*. Cîteva fapte de limbă ne vor arăta în ce constă această diferenţă şi de ce ea este ireductibilă.

Latinescul *crispus* „ondulat" (→ *crêpé*) a dat în franceză un radical *crép-*, de unde verbele *crépir* „a tencui" şi *décrépir* „a coşcovi". Pe de altă parte, la un moment dat a fost împrumutat din latină cuvîntul *decrepitus* „uzat de vreme", căruia nu i se cunoaşte etimologia şi care a dat *décrépit*. Or, cu siguranţă că astăzi masa subiecţilor vorbitori stabileşte un raport între *un mur décrépit* „un zid coşcovit" şi *un homme décrépit* „un om decrepit", cu toate că, din punct de vedere istoric, aceste două cuvinte nu au nimic de-a face unul cu celălalt ; se vorbeşte adeseori despre faţada *décrépite* „coşcovită" a unei case. Este un fapt static, pentru că este vorba de un raport între doi termeni coexistenţi în limbă. Pentru ca el să se producă, a fost necesară participarea anumitor fenomene de evoluţie ; a fost nevoie ca *crisp-* să ajungă să se pronunţe *crép-*, şi ca, într-un anumit moment, să se împrumute din latină un cuvînt nou : aceste fapte diacronice – se vede clar – nu au nici o legătură cu faptul static pe care l-au produs, ele sînt de ordin diferit.

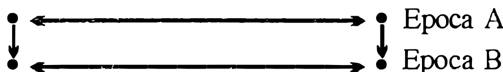
Iată un alt exemplu, cu un caracter foarte general. În vechea germană de sus, pluralul lui *gast* „oaspete", a fost mai întîi *gasti*, cel al lui *hant* „mînă", *hanti* etc. etc. Mai tîrziu acest *i-* a produs un umlaut, adică a avut drept efect schimbarea lui *a* în *e* în silaba precedentă: *gasti* → *gesti*, *hanti* → *henti*. Apoi acest *-i* şi-a pierdut timbrul, de unde *gesti* → *geste* etc. Prin urmare, astăzi avem *Gast* : *Gäste*, *Hand* : *Hände* ; o întreagă clasă de cuvinte prezintă aceeaşi diferenţă între singular şi plural. Un fapt aproape asemănător s-a produs în anglo-saxonă : mai întîi a fost *fōt* „picior", plural **fōti* ; *tōp* „dinte", plural **tōpi* ; *gōs* „gîscă", plural **gōsi* etc. ; apoi, printr-o primă schimbare fonetică, aceea a umlautului, **fōti* a devenit **fēti*, şi, printr-o a doua schimbare, căderea lui *i* final, **fēti* a dat *fēt* ; de atunci, *fōt* are drept plural *fēt* ; *tōp, tēp* ; *gōs, gēs* (în engleza modernă : *foot* : *feet, tooth* : *teeth, goose* : *geese*).

Înainte, cînd se spunea *gast* : *gasti, fōt* : *fōti*, pluralul era marcat prin simpla adăugare a unui *i*; *Gast* : *Gäste* şi *fōt* : *fēt* indică un mecanism nou pentru a marca pluralul. Acest mecanism este diferit pentru fiecare caz în parte: în engleza veche există numai o opoziţie vocalică; în germană, există în plus prezenţa sau absenţa finalei *-e*; dar această diferenţă nu are importanţă aici.

Raportul dintre un singular şi pluralul său, oricare le-ar fi formele, poate să se exprime, în fiecare moment, printr-o axă orizontală:



Faptele, oricare ar fi ele, care au provocat trecerea de la o formă la alta, vor fi, dimpotrivă, situate pe o axă verticală, conform figurii:



Acest exemplu-tip incită la multe reflecţii care se raportează direct la subiectul nostru:

1° Aceste fapte diacronice nu au nicidecum drept scop să marcheze o valoare printr-un alt semn; faptul că *gasti* a dat *gesti, geste* (*Gäste*) nu are nici o legătură cu pluralul substantivelor; în *tragit* → *trägt*, acelaşi umlaut intervine în flexiunea verbală, şi aşa mai departe. Deci un fapt de limbă diacronic este un eveniment care îşi are raţiunea în el însuşi; consecinţele sincronice particulare ce pot decurge de aici îi sînt complet străine*. [177]

2° Aceste fapte diacronice nu tind să schimbe sistemul. Nu s-a urmărit să se treacă de la un sistem de raporturi la un altul; modificarea nu acţionează asupra combinării elementelor, ci asupra elementelor combinate*. [178]

Găsim aici un principiu deja enunţat: niciodată sistemul nu este modificat direct; în el însuşi, este imuabil; sînt alterate numai anumite elemente, fără să se ţină seama de solidaritatea care le leagă într-un întreg. Este ca şi cum una dintre planetele care gravitează în jurul soarelui şi-ar schimba dimensiunile şi greutatea: acest fapt izolat ar avea consecinţe generale şi ar deplasa echilibrul întregului sistem solar. Pentru a exprima pluralul, este nevoie de opoziţia dintre doi termeni: sau *fōt*: **fōti*, sau *fōt*: *fēt*; sînt două procedee la fel de posibile, dar s-a trecut de la unul la celălalt fără să fie atins ansamblul; nu a fost deplasat întregul şi nici nu e vorba de un sistem care a dat naştere unui alt sistem, ci de un element din primul care a fost schimbat, şi aceasta a fost de ajuns ca să se nască un alt sistem.

3° Această observaţie ne face să înţelegem mai bine caracterul *fortuit* al unei stări. Prin opoziţie cu ideea falsă pe care ne-o facem despre ea, limba nu este un

mecanism creat şi întocmit în vederea conceptelor ce trebuie exprimate. Observăm, dimpotrivă, că starea rezultată din schimbare nu era destinată să marcheze semnificaţiile de care ea se impregnează. Fiind dată o stare de limbă oarecare *fōt* : *fēt*, ea e folosită pentru a marca distincţia dintre singular şi plural ; *fōt* : *fēt* nu-i mai potrivit pentru asta decît *fōt* : **fōti*. În fiecare stare, spiritul pătrunde într-o materie dată şi o însufleţeşte. Acest punct de vedere care ne este inspirat de lingvistica istorică, este necunoscut gramaticii tradiţionale, care nu ar fi putut niciodată să ajungă la el prin propriile sale metode. Majoritatea filosofilor limbii o ignoră şi ei : şi totuşi, nimic nu-i mai important din punct de
[179] vedere filosofic*.

4° Oare faptele ce aparţin seriei diacronice sînt măcar de acelaşi ordin cu cele din seria sincronică ? În nici un fel, căci am stabilit că schimbările se produc în afara oricărei intenţii. Dimpotrivă, faptul de limbă sincronic este întotdeauna semnificativ ; el face apel întotdeauna la doi termeni simultani ; nu *Gäste* exprimă pluralul, ci opoziţia *Gast* : *Gäste*. În faptul diacronic lucrurile se întîmplă tocmai invers : el nu interesează decît un singur termen şi, ca să apară o formă nouă (*Gäste*), trebuie ca forma veche (*gasti*) să-i cedeze locul.

A vrea să reuneşti în aceeaşi disciplină fapte atît de disparate ar fi o încercare himerică. În perspectiva diacronică, avem de-a face cu fenomene care nu au nici o legătură cu sistemele, cu toate că le condiţionează.

Iată alte exemple care vor confirma şi vor completa concluziile trase din primele.

În franceză, accentul se află întotdeauna pe ultima silabă, în afară de cazul cînd aceasta cuprinde un *e* mut (ə). Este un fapt sincronic, un raport între ansamblul cuvintelor franţuzeşti şi accent. De unde derivă el ? Dintr-o stare anterioară. Latina avea un sistem de accentuare diferit şi mai complicat : accentul se punea pe penultima silabă cînd aceasta era lungă ; dacă ea era scurtă, el se muta pe antepenultima (cf. *amī́cus, ánĭma*). Această lege evocă raporturi care nu au nici cea mai mică analogie cu legea franceză. Fără îndoială, este acelaşi accent, în sensul că el a rămas în aceleaşi locuri ; în cuvîntul franţuzesc el cade întotdeauna pe silaba pe care era pus şi în latină : *amī́cum* → *ami, ánimam* → *âme*. Cele două formule sînt diferite în cele două momente, pentru că forma cuvintelor s-a schimbat. Ştim că tot ce era după accent a dispărut sau s-a redus la un *e* mut. În urma acestei alterări a cuvîntului, poziţia accentului nu a mai fost aceeaşi faţă de ansamblu ; din acest moment, subiecţii vorbitori, conştienţi de acest nou raport, au pus accentul, în mod instinctiv, pe ultima silabă, chiar şi în cuvintele de împrumut transmise prin scris (*facile, consul, ticket, burgrave* etc.). Este evident că nu s-a urmărit să se schimbe sistemul şi să se aplice o nouă formulă pentru că într-un cuvînt ca *amī́cum* → *ami*, accentul a rămas tot pe aceeaşi silabă ; dar s-a interpus un fapt diacronic : locul accentului s-a schimbat pe nesimţite. O lege a accentului, ca tot ceea ce ţine de sistemul lingvistic, este o aranjare de termeni, un rezultat fortuit şi involuntar al
[180] evoluţiei*.

Iată un caz şi mai izbitor. În paleoslavă, *slovo* „cuvînt" devine la cazul instrum. sg. *slovemъ*, la nom. pl. *slova*, la gen. pl. *slovъ* etc. ; în această declinare, fiecare caz îşi are desinenţa sa. Dar astăzi, vocalele „slabe" *ь* şi *ъ*, reprezentantele slave ale lui *ĭ* şi *ŭ* indo-european, au dispărut ; de unde în cehă, de exemplu, *slovo, slovem, slova, slov* ; la fel *žena* „femeie", la ac. sg. *ženu*, la nom. pl. *ženy*, la gen. pl. *žen*. Aici genitivul (*slov, žen*) are exponentul *zero**. Se vede deci că, pentru a [181]
exprima o idee, nu e nevoie de un semn material* ; limba poate să se mulţumească [182]
cu opoziţia dintre ceva şi nimic ; aici, de exemplu, se recunoaşte gen. pl. *žen* în raport cu ceea ce nu este nici *žena*, nici *ženu*, şi nici una din celelalte forme. La prima vedere, pare ciudat că o idee atît de particulară ca aceea a genitivului plural a luat semnul *zero* ; dar tocmai aceasta este dovada că totul vine dintr-un pur accident. Limba este un mecanism care continuă să funcţioneze, cu toate deteriorările pe care le suportă.

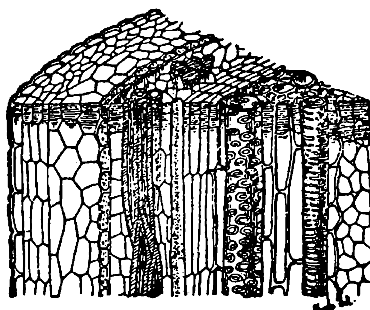
Toate acestea confirmă principiile deja formulate şi pe care le rezumăm după cum urmează :

Limba este un sistem ale cărui părţi pot şi trebuie să fie considerate sincronice.

Alterările nefăcîndu-se niciodată asupra blocului sistemului, ci asupra unuia dintre elementele sale, nu pot fi studiate decît în afara acestuia. Fără îndoială că fiecare alterare are acţiunea ei asupra sistemului ; dar faptul iniţial s-a exercitat numai asupra unui punct ; el nu are nici o legătură internă cu urmările ce pot decurge de aici pentru ansamblu. Această diferenţă de natură între termenii succesivi şi termenii coexistenţi, între faptele parţiale şi faptele ce privesc sistemul, face imposibilă cuprinderea lor, ca material de studiu, într-o singură ştiinţă*. [183]

§ 4. *Diferenţa dintre cele două ordine ilustrată prin comparaţii** [184]

Pentru a arăta totodată autonomia şi interdependenţa sincronicului şi a diacronicului, putem să-l comparăm pe primul cu proiecţia unui corp pe un plan. Într-adevăr, orice proiecţie depinde direct de corpul proiectat şi totuşi ea se deosebeşte de acesta, fiind un lucru aparte. Fără aceasta, nu ar exista o întreagă ştiinţă a proiecţiilor ; ar fi fost de ajuns să fie considerate corpurile înseşi. În lingvistică, există aceeaşi relaţie între realitatea istorică şi o stare de limbă, care este, la un moment dat, ca o proiecţie. Nu vom cunoaşte stările sincronice studiind corpurile, adică evenimentele diacronice, aşa cum nu avem o noţiune asupra proiecţiilor geometrice, după ce am studiat, chiar de la mare apropiere, diferitele feluri de corpuri.



De asemenea, dacă tăiem transversal tulpina unei plante, observăm pe suprafaţa de secţiune un desen mai mult sau mai puţin complicat; el nu este altceva decît o perspectivă a fibrelor longitudinale şi le vom vedea dacă vom face o secţiune perpendiculară pe prima. Şi aici una din perspective depinde de cealaltă: secţiunea longitudinală ne arată înseşi fibrele ce alcătuiesc planta, iar secţiunea transversală, gruparea lor pe un plan particular; dar cea de a doua este diferită de prima, căci ea ne face să constatăm între fibre anumite raporturi pe care nu le-am putea vedea
[185] niciodată pe un plan longitudinal*.

Dar, dintre toate comparaţiile pe care ni le-am putea imagina, cea mai
[186] concludentă este aceea dintre jocul limbii şi o partidă de şah*. Atît într-un caz cît şi în celălalt, ne aflăm în prezenţa unui sistem de valori şi asistăm la modificările lor. O partidă de şah este ca o realizare artificială a ceea ce limba ne prezintă sub formă naturală.

Să vedem lucrurile mai îndeaproape.

Mai întîi, o stare a jocului corespunde bine unei stări a limbii. Valoarea respectivă a pieselor depinde de poziţia lor pe tabla de şah, aşa cum în limbă fiecare termen îşi are valoarea sa prin opoziţie cu toţi ceilalţi termeni.

În al doilea rînd, sistemul este întotdeauna momentan; el variază de la o poziţie la alta. Este adevărat că valorile depind mai ales de o convenţie imuabilă, regula jocului, care există înainte de începutul partidei şi continuă după fiecare mutare. Această regulă, admisă o dată pentru totdeauna, există şi în materie de limbă; acestea sînt principiile constante ale semiologiei.

În sfîrşit, pentru a trece de la un echilibru la altul, sau – după terminologia noastră – de la o sincronie la alta, este suficientă deplasarea unei piese; nu există schimbare generală. Avem aici pandantul faptului diacronic, cu toate particularităţile sale. Într-adevăr:

a) O mişcare nu se aplică decît asupra unei singure piese; la fel şi în limbă, schimbările nu se fac decît asupra unor elemente izolate.
b) Cu toate acestea, mişcarea are un „răsunet" asupra întregului sistem; jucătorului îi este cu neputinţă să prevadă exact limitele acestui efect. Schimbările de valori ce vor rezulta de aici vor fi, după ocurenţă, sau nule, sau foarte grave, sau de importanţă mijlocie. O anumită mişcare poate revoluţiona ansamblul partidei şi poate avea consecinţe chiar şi pentru piesele momentan neimplicate în joc. Am văzut că exact acelaşi lucru se întîmplă şi în cazul limbii.
c) Deplasarea unei piese este un fapt absolut distinct de echilibrul precedent şi de echilibrul următor. Schimbarea operată nu aparţine nici uneia dintre aceste două stări: or, numai stările sînt importante.

Într-o partidă de şah, orice poziţie dată are drept caracteristică deosebită faptul de a fi independentă de poziţiile antecedente; este complet indiferent dacă se ajunge
[187] într-o poziţie pe o cale sau pe alta*; cel care a urmărit toată partida nu are nici cel

mai mic avantaj faţă de curiosul ce vine să vadă starea jocului în momentul critic; pentru a descrie această poziţie, este absolut inutil să pomeneşti despre ceea ce s-a petrecut cu zece secunde înainte. Toate acestea se aplică limbii şi consacră distincţia radicală dintre diacronic şi sincronic. Vorbirea nu operează niciodată decît asupra unei stări de limbă, şi schimbările care intervin între stări nu îşi au nici un loc aici.

Numai într-un singur punct comparaţia nu mai este valabilă: jucătorul de şah are *intenţia* de a opera deplasarea şi de a exercita o acţiune asupra sistemului; în timp ce limba nu premeditează nimic, piesele sale se deplasează spontan şi fortuit, sau mai curînd se modifică; umlautul din *Hände* pentru *hanti*, din *Gäste* pentru *gasti* (vezi p. 100), a produs o nouă formare de plural, dar a făcut să apară şi o formă verbală ca *trägt* pentru *tragit* etc. Pentru ca partida de şah să semene întru totul cu jocul limbii, ar trebui să presupunem un jucător inconştient sau neinteligent. De altfel, această unică diferenţă face comparaţia încă şi mai instructivă, arătînd absoluta necesitate de a distinge în lingvistică cele două ordine de fenomene. Căci, dacă faptele diacronice sînt ireductibile la sistemul sincronic pe care ele îl condiţionează atunci cînd voinţa conduce la o schimbare de acest gen, cu atît mai mult vor fi ireductibile atunci cînd o forţă oarbă se confruntă cu organizarea unui sistem de semne.

§ 5. *Cele două lingvistici opuse în metodele şi în principiile lor** [188]

Opoziţia dintre diacronic şi sincronic apare în toate punctele.

De exemplu – şi pentru a începe prin faptul cel mai aparent – ele nu au aceeaşi importanţă. În această privinţă, este evident că aspectul sincronic primează asupra celuilalt, căci pentru masa vorbitoare el este adevărata şi singura realitate (vezi p. 99). Acelaşi lucru se întîmplă şi pentru lingvist: dacă se plasează în perspectiva diacronică, el nu vede limba, ci o serie de evenimente care o modifică. Se afirmă adeseori că nimic nu-i mai important decît să cunoşti geneza unei stări date; este adevărat, în sensul următor: condiţiile care au contribuit la formarea acestei stări ne lămuresc asupra adevăratei sale naturi şi ne feresc de anumite iluzii (vezi p. 101); dar aceasta dovedeşte tocmai că diacronia nu-şi are sfîrşitul în ea însăşi. Putem spune despre ea ceea ce s-a spus despre jurnalism: diacronia duce la orice, cu condiţia să se iasă din ea.

Metodele fiecărui ordin se deosebesc şi ele în două feluri:

a) Sincronia nu cunoaşte decît o perspectivă, cea a subiecţilor vorbitori, iar întreaga ei metodă constă în a le culege mărturia; pentru a şti în ce măsură un lucru reprezintă o realitate, va trebui şi va fi de ajuns să cercetăm în ce măsură

[189] ea există pentru conştiinţa subiecţilor*. Lingvistica diacronică, dimpotrivă, trebuie să distingă două perspective, una *prospectivă*, care urmează cursul
[190] timpului, cealaltă *retrospectivă**, care urcă în timp: de aici o dedublare a metodei despre care va fi vorba în cea de a cincea parte.

b) O a doua diferenţă decurge din limitele cîmpului pe care îl îmbrăţişează fiecare din cele două discipline. Studiul sincronic nu are drept obiect tot ceea ce este simultan, ci numai ansamblul faptelor ce corespund fiecărei limbi; în măsura în care acest lucru va fi necesar, separarea va merge pînă la dialecte şi la subdialecte. În fond, termenul de *sincronic* nu este destul de precis; el ar
[191] trebui să fie înlocuit prin acela, puţin cam lung, e adevărat, de *idiosincronic**. Dimpotrivă, lingvistica diacronică nu numai că nu are nevoie, dar chiar respinge o asemenea specializare; termenii pe care ea îi consideră nu aparţin în mod obligatoriu uneia şi aceleiaşi limbi (comparaţi i.-e. **esti*, gr. *ésti*, germ. *ist*, fr. *est*). Diversitatea idiomurilor este creată tocmai de succesiunea faptelor diacronice şi de multiplicarea lor spaţială. Pentru a justifica o apropiere între două forme, este de ajuns ca între ele să existe o legătură istorică, oricît de indirectă ar fi ea.

Aceste opoziţii nu sînt cele mai izbitoare şi nici cele mai profunde: antinomia radicală între faptul evolutiv şi faptul static are drept consecinţă că toate noţiunile relative la unul sau la celălalt sînt în aceeaşi măsură ireductibile între ele. Oricare dintre aceste noţiuni poate servi la demonstrarea acestui adevăr. Astfel că „fenomenul” sincronic nu are nimic comun cu cel diacronic (vezi p. 102); unul este un raport între elemente simultane, celălalt este substituirea, în timp, a unui element printr-un altul, în fapt un eveniment. Vom vedea de asemenea, la p. 123, că identităţile diacronice şi sincronice sînt două lucruri foarte diferite: istoriceşte, negaţia *pas* este identică cu substantivul *pas*, în timp ce, luate din limba de astăzi, aceste două elemente sînt cu totul diferite. Aceste constatări ar fi de ajuns ca să ne facă să înţelegem necesitatea de a nu confunda cele două puncte de vedere; dar nicăieri ea nu se manifestă mai evident decît în distincţia pe care o vom face acum.

[192] § 6. *Legea sincronică şi legea diacronică**

În lingvistică se vorbeşte curent despre legi; dar oare faptele limbii sînt conduse, în mod real, de legi, şi de ce natură pot fi aceste fapte? Dat fiind că limba este o instituţie socială, ne putem gîndi *a priori* că ea este reglementată de prescripţii analoage cu acelea care cîrmuiesc colectivităţile. Or, orice lege specială are două caracteristici fundamentale: este *imperativă* şi este *generală*; ea se impune şi se extinde la toate cazurile, bineînţeles între anumite limite de timp şi de loc.

Oare legile limbii corespund acestei definiţii? Pentru a o şti, primul lucru care trebuie făcut, conform celor ce s-au spus, este să separăm încă o dată sferele

sincronicului şi ale diacronicului. Există aici două probleme ce nu trebuie confundate: a vorbi despre legea lingvistică în general este ca şi cum ai vrea să strîngi în braţe o fantomă.

Iată cîteva exemple împrumutate din greacă, în care „legile" celor două ordine sînt confundate anume:

1. Sonorele aspirate din indo-europeană au devenit surde aspirate: **dhūmos* → *thūmós* „suflu de viaţă", **bherō* → *phérō* „eu port" etc.
2. Accentul nu trece niciodată dincolo de antepenultima silabă.
3. Toate cuvintele se termină printr-o vocală sau prin *s, n, r*, fiind exclusă oricare altă consoană.
4. *s* iniţial din faţa unei vocale a devenit *h*: **septm* (în latină *septem*) → *heptá*.
5. *m* final a fost schimbat în *n*: **jugom* → *zugón* (cf. lat. *jugum*[1]).
6. Oclusivele finale au căzut: **gunaik* → *gúnai*, **epheret* → *éphere*, **epheront* → *épheron*.

Prima dintre legile enunţate este diacronică: ceea ce era *dh* a devenit *th* etc. Cea de a doua exprimă un raport între unitatea cuvîntului şi accent, un fel de contract între doi termeni coexistenţi: este o lege sincronică. Acelaşi lucru se poate spune şi despre a treia, pentru că ea se referă la unitatea cuvîntului şi la sfîrşitul său. Legile 4, 5 şi 6 sînt diacronice: ceea ce era *s* a devenit *h*; *-n* l-a înlocuit pe *m*; *-t*, *k* etc. au dispărut fără urmă.

Trebuie să facem observaţia că 3 este rezultatul lui 5 şi 6; două fapte diacronice au creat un fapt sincronic.

După ce am separat aceste două categorii de legi, vom vedea că 2 şi 3 nu sînt de aceeaşi natură cu 1, 4, 5, 6.

Legea sincronică este generală, dar nu este imperativă. Fără îndoială că ea se impune indivizilor prin constrîngerea folosirii colective (vezi p. 92), dar nu ne referim aici la o obligaţie relativă la subiecţii vorbitori.

Vrem să spunem că *în limbă* nici o forţă nu garantează menţinerea regularităţii cînd ea domină într-un anumit punct. Simplă expresie a unei ordini existente, legea sincronică constată o stare de lucruri; ea este de aceeaşi natură ca şi aceea care ar constata că arborii dintr-o livadă sînt plantaţi în grupuri de cîte cinci, dintre care patru la cele patru unghiuri ale unui pătrat, iar al cincilea în centru. Iar ordinea pe care ea o defineşte este precară, tocmai pentru că nu este imperativă. Astfel, nimic nu-i mai supus regulilor decît legea sincronică ce reglementează accentul latinesc (lege întru totul comparabilă cu 2); şi totuşi, acest regim al accentului nu a rezistat

---

1. După Meillet (*Mém. de la Soc. de Ling.*, IX, pp. 365 şi urm.) şi Gauthiot (*La fin de mot en indo-européen*, pp. 158 şi urm.), indo-europeana nu cunoştea decît *-n* final cu excluderea lui *-m*; dacă se admite această teorie, va fi de ajuns să formulăm legea 5 astfel: orice *-n* final i. e. a fost conservat în greacă; valoarea sa demonstrativă nu va fi micşorată prin aceasta, pentru că fenomenul fonetic ce duce la conservarea unei stări vechi este de aceeaşi natură ca şi cel ce se traduce printr-o schimbare (vezi p. 155) (n.ed.).

factorilor de alterare şi a cedat în faţa unei legi noi, cea a francezei (vezi mai sus p. 102). În rezumat, dacă vorbim de lege în sincronie, o facem în sensul de aranjare, de principiu de regularitate.

Diacronia presupune, dimpotrivă, un factor dinamic prin care se produce un efect, un lucru executat. Dar acest caracter imperativ nu este suficient pentru a aplica faptelor evolutive noţiunea de lege; nu se vorbeşte de lege decît atunci cînd un ansamblu de fapte ascultă de aceeaşi regulă şi, în ciuda unor aparenţe contrarii,
[193] evenimentele diacronice au întotdeauna un caracter accidental şi particular*.

În cazul faptelor semantice, ne dăm imediat seama de acest lucru; cuvîntul franţuzesc *poutre* „iapă" a căpătat sensul de „bucată de lemn, grindă", datorită unor cauze particulare, şi acest fapt nu depinde de alte schimbări care s-au putut produce în acelaşi timp; nu-i decît un accident printre toate acelea pe care le înregistrează istoria unei limbi.

În cazul transformărilor sintactice şi morfologice, lucrul nu apare la fel de clar de la prima vedere. Într-o anumită epocă, în franceză, aproape toate formele vechiului caz subiect au dispărut; oare nu există aici un ansamblu de fapte ce ascultă de aceeaşi lege? Nu, căci toate faptele nu sînt decît manifestările multiple ale unuia şi aceluiaşi fapt izolat. A fost atinsă noţiunea particulară de caz subiect şi dispariţia sa a dus, în mod firesc, la dispariţia unei întregi serii de forme. Pentru cel ce nu vede decît lucrurile de la suprafaţa limbii, fenomenul unic este înecat în multitudinea manifestărilor sale; dar el este unul în natura sa adîncă şi constituie un eveniment istoric la fel de izolat în ordinea sa precum schimbarea semantică suferită de *poutre*; el nu ia înfăţişarea unei legi decît pentru că se realizează într-un sistem: alcătuirea riguroasă a acestuia din urmă creează iluzia că faptul diacronic se supune aceloraşi condiţii ca şi cel sincronic.

În cazul schimbărilor fonetice, se întîmplă aceleaşi lucruri; şi totuşi se vorbeşte curent despre legile fonetice. Se constată într-adevăr că, la un moment dat, într-o regiune dată, toate cuvintele ce prezintă aceeaşi particularitate fonică sînt atinse de aceeaşi schimbare; astfel, legea 1 de la pagina 107 (**dhūmos* → gr. *thūmós*) afectează toate cuvintele greceşti ce cuprindeau o sonoră aspirată (cf. **nebhos* → *néphos*, **medhu* → *méthu*, **anghō* → *ánkhō* etc.); regula 4 (**septm* → *heptá*) se aplică la *serpō* → *hérpo*, **sūs* → *hûs*, şi la toate cuvintele ce încep cu *s*. Această regularitate, ce a fost uneori contestată, ni se pare foarte bine stabilită; excepţiile aparente nu atenuează caracterul fatal al schimbărilor de această natură, căci ele se explică fie prin legi fonetice mai speciale (vezi exemplul lui *tríkhes* : *thriksí*, p. 112), fie prin intervenţia unor fapte de un alt ordin (analogie etc.). Deci nimic nu pare a corespunde mai bine definiţiei date mai sus cuvîntului lege. Şi totuşi, oricare ar fi numărul de cazuri în care se verifică o lege fonetică, toate faptele pe care ea le cuprinde nu sînt decît manifestările unui singur fapt particular.

Adevărata problemă este să ştim dacă schimbările fonetice ating cuvintele sau numai sunetele; răspunsul este sigur: în *néphos, méthu, ánkhō* etc., ceea ce se schimbă este un anumit fonem, o sonoră aspirată indo-europeană care se transformă într-o

surdă aspirată ; acelaşi lucru se întîmplă şi cu *s* iniţial din limba greacă primitivă, care se transformă în *h* etc. ; fiecare dintre aceste fapte este izolat, independent de celelalte evenimente de acelaşi ordin, independent, de asemenea, de cuvintele unde se produce[1]. În chip firesc, toate aceste cuvinte se modifică în materia lor fonică, dar acest lucru nu trebuie să ne înşele asupra adevăratei naturi a fonemului.

Pe ce ne bazăm cînd afirmăm că cuvintele în sine nu sînt direct afectate în transformările lor fonetice ? Pe constatarea simplă că asemenea transformări le sînt în fond străine şi nu le pot atinge în esenţa lor. Unitatea cuvîntului nu este constituită numai de ansamblul fonemelor sale ; ea ţine de alte caracteristici decît calitatea sa materială. Să presupunem că o coardă de pian este dezacordată : ori de cîte ori o vom atinge executînd o arie, se va produce o notă falsă ; dar unde ? În melodie ? Desigur că nu ; nu melodia a fost atinsă ; numai pianul a suferit stricăciunea. Acelaşi lucru se întîmplă şi în fonetică. Sistemul fonemelor noastre este instrumentul la care cîntăm pentru a articula cuvintele limbii ; dacă unul din elementele sale se modifică, consecinţele vor putea fi diferite, dar faptul în sine nu afectează cuvintele, care sînt, spre a spune astfel, melodiile repertoriului nostru.

Astfel, faptele diacronice sînt particulare ; deplasarea unui sistem se face sub acţiunea unor evenimente care nu numai că îi sînt străine (vezi p. 101), dar care sînt izolate şi nu formează între ele un sistem*. [194]

Să rezumăm : faptele sincronice, oricare ar fi ele, prezintă o oarecare regularitate, dar nu au un caracter imperativ ; faptele diacronice, dimpotrivă, se impun limbii, dar nu au nimic general.

Într-un cuvînt, şi aici voiam să ajungem, nici unele şi nici celelalte nu sînt conduse de legi în sensul definit mai sus şi, dacă vrem totuşi să vorbim despre legi lingvistice, acest termen va avea semnificaţii cu totul diferite, după cum va fi aplicat lucrurilor de un ordin sau altul.

§ 7. *Există un punct de vedere pancronic* ?* [195]

Pînă aici am luat termenul de lege în sensul juridic. Dar oare în limbă nu există legi în sensul în care este înţeles acest termen în ştiinţele fizice şi naturale, adică raporturi care se verifică peste tot şi întotdeauna ? Într-un cuvînt, oare limba nu poate fi studiată din punct de vedere pancronic ?

---

1. Exemplele citate mai sus au un caracter pur schematic : lingvistica actuală se străduieşte să explice serii cît mai mari de schimbări fonetice prin acelaşi principiu iniţial ; astfel, Meillet explică toate transformările oclusivelor greceşti printr-o slăbire progresivă a articulării lor (vezi *Mém. de la Soc. de Ling.*, IX, pp. 163 şi urm.). În ultimă analiză, aceste concluzii asupra caracterului schimbărilor fonetice se aplică, firesc, tocmai acestor fapte generale, acolo unde ele există (n.ed.).

Fără îndoială că da. Astfel, pentru că se produc şi se vor produce întotdeauna schimbări fonetice, putem considera acest fenomen în general ca fiind unul dintre aspectele constante ale limbajului; este deci una dintre legile sale. În lingvistică, ca şi în jocul de şah (vezi pp. 104 şi urm.), există reguli ce supravieţuiesc tuturor evenimentelor. Dar acestea sînt principii generale ce există independent de faptele concrete; de îndată ce vorbim despre fapte particulare şi concrete, nu mai există punct de vedere pancronic. Astfel, fiecare schimbare fonetică, oricare ar fi de altfel extinderea sa, este limitată la un timp şi la un teritoriu determinate; nici una nu se produce în toate timpurile şi în toate locurile; ea nu există decît în mod diacronic. Este un criteriu după care putem recunoaşte ce aparţine şi ce nu aparţine limbii. Un fapt concret, susceptibil de o explicaţie pancronică, nu poate să-i aparţină. Fie cuvîntul *chose*: din punct de vedere diacronic, el se opune cuvîntului latinesc *causa*, din care derivă; din punct de vedere sincronic, el se opune tuturor termenilor care i se pot asocia în franceza modernă. Numai sunetele cuvîntului luate în ele înseşi (*šọz*) dau loc observaţiei pancronice; dar ele nu au valoare lingvistică; şi chiar din punct de vedere pancronic, *šọz*, prins într-un lanţ ca *ün šọz admirablə* (*une chose admirable*), nu reprezintă o unitate, ci o masă informă, ce nu e delimitată de nimic; într-adevăr, de ce *šọz* mai curînd decît *ọza* sau *nšọ*? Nu e o valoare, pentru că nu are sens. Punctul de vedere pancronic nu ajunge niciodată la faptele particulare ale limbii.

[196] § 8. *Consecinţele confuziei dintre sincronic şi diacronic**

Se pot prezenta două cazuri:

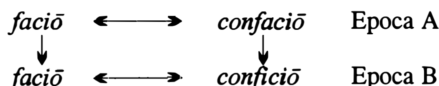
a) Adevărul sincronic pare a fi negarea adevărului diacronic şi, dacă privim lucrurile superficial, ne închipuim că trebuie să alegem între ele; de fapt nu-i deloc necesar; unul dintre adevăruri nu-l exclude pe celălalt. Dacă *dépit* a însemnat în franceză „dispreţ", aceasta nu-l împiedică să aibă în prezent un sens cu totul diferit: etimologia şi valoarea sincronică sînt două lucruri distincte. Astfel, gramatica tradiţională a francezei moderne ne învaţă că, în anumite cazuri, participiul prezent este variabil şi se acordă ca un adjectiv (cf. *une eau courante*) şi că, în alte cazuri, el este invariabil (cf. *une personne courant dans la rue*). Dar gramatica istorică ne arată că nu este vorba despre una şi aceeaşi formă: prima formă este continuarea participiului latinesc (*currentem*), care este variabil, în timp ce cealaltă formă vine de la gerundivul ablativ invariabil (*currendō*)[1]. Oare adevărul sincronic contrazice adevărul

---

1. Această teorie, general admisă, a fost recent combătută de E. Lerch (*Das invariable Participium praesenti*, Erlangen, 1913), dar, credem noi, fără succes; nu era deci cazul să eliminăm un exemplu care, oricum, îşi păstrează valoarea sa didactică (n.ed.).

diacronic, şi trebuie să condamnăm gramatica tradiţională în numele gramaticii istorice? Nu, căci asta ar însemna să nu vedem decît o jumătate din realitate; nu trebuie să credem că numai faptul istoric are importanţă şi că el este de ajuns ca să constituie o limbă. Desigur că, din punct de vedere al originilor, în participiul *courant* există două lucruri, dar conştiinţa lingvistică le apropie şi nu mai recunoaşte decît unul: acest adevăr este la fel de absolut şi de incontestabil ca şi celălalt.

b) Adevărul sincronic concordă în asemenea măsură cu adevărul diacronic, încît le confundăm sau considerăm că e de prisos să le dedublăm. Astfel, considerăm că explicăm sensul actual al cuvîntului *père* „tată" spunînd că *pater* avea aceeaşi semnificaţie. Alt exemplu: *a* scurt latinesc în silabă deschisă neiniţială s-a schimbat în *i*: alături de *faciō* avem *conficiō*, alături de *amīcus, inimīcus* etc. Adeseori formulăm legea spunînd că *a* din *faciō* devine *i* din *conficiō*, pentru că nu se mai află în prima silabă. Nu e exact: niciodată *a* din *faciō* nu a „devenit" *i* din *conficiō*. Pentru a stabili adevărul, trebuie să distingem două epoci şi patru termeni: întîi s-a spus *faciō* – *confaciō*; apoi *confaciō* s-a transformat în *conficiō*, în timp ce *faciō* rămînea neschimbat; s-a pronunţat *faciō* – *conficiō*:



Dacă s-a produs o „schimbare", aceasta este între *confaciō* şi *conficiō*; or, regula, prost formulată, nici nu menţiona prima schimbare! Apoi, alături de această schimbare, firesc diacronică, există un al doilea fapt absolut diferit de primul şi care se referă la opoziţia pur sincronică dintre *faciō* şi *conficiō*. Sîntem tentaţi să spunem că acesta nu este un fapt, ci un rezultat. Totuşi, este un fapt în ordinea sa, şi toate fenomenele sincronice sînt de această natură. Ceea ce ne împiedică să recunoaştem adevărata valoare a opoziţiei *faciō* : *conficiō* este faptul că ea nu este foarte semnificativă. Dacă însă considerăm cuplurile *Gast* : *Gäste, gebe* : *gibt*, vom vedea că aceste opoziţii sînt şi ele nişte rezultate fortuite ale evoluţiei fonetice, dar că nu constituie, în ordinea sincronică, fenomene gramaticale esenţiale. Cum aceste două ordine de fenomene sînt, de altfel, strîns legate între ele, unul condiţionîndu-l pe celălalt, sfîrşim prin a crede că nu merită strădania de a le diferenţia; în fapt, lingvistica le-a confundat timp de zeci de ani fără să-şi dea seama că metoda sa nu valora nimic.

Această eroare apare însă foarte limpede în anumite cazuri. Astfel, pentru a explica cuvîntul grecesc *phuktós*, am putea crede că e suficient să spunem: în greacă *g* sau *kh* se schimbă în *k* înaintea consoanelor surde, exprimînd acest lucru prin corespondenţe sincronice, precum *phugeîn* : *phuktós, lékhos* : *léktron* etc. Dar ne izbim de cazuri ca *tríkhes* : *thriksí*, unde se constată o complicaţie:

„trecerea” de la *t* la *th*. Formele acestui cuvînt nu pot fi explicate decît istoriceşte, prin cronologie relativă. Tema primitivă **thrikh*, urmată de desinenţa *-si*, a dat *thriksí*, fenomen foarte vechi, identic cu cel care a dat *léktron*, rădăcina *lekh-*. Mai tîrziu, orice aspirată urmată de o altă aspirată din acelaşi cuvînt s-a transformat în surdă, iar **thríkhes* a devenit *tríkhes*: *thriksí* se sustrăgea în mod natural acestei legi.

[197] § 9. *Concluzii* *

Astfel, lingvistica se află aici înaintea celei de a doua bifurcaţii ale sale. Mai întîi a trebuit să alegem între limbă şi vorbire (vezi p. 44); iată-ne acum la încrucişarea drumurilor ce duc unul spre diacronie, celălalt spre sincronie.

Aflîndu-ne în posesia acestui dublu principiu de clasificare, putem adăuga că
[198] *tot ceea ce este diacronic în limbă nu este decît prin vorbire**. Germenele tuturor schimbărilor se află în vorbire: fiecare dintre ele, înainte de a intra în uz, este lansată mai întîi de un anumit număr de indivizi. Germanul modern spune: *ich war, wir waren*, în timp ce germanul de altădată, pînă în secolul al XVI-lea, conjuga: *ich was, wir waren* (englezul mai spune încă: *I was, we were*). Cum s-a făcut această înlocuire a lui *war* prin *was*? Cîteva persoane, influenţate de *waren*, l-au creat pe *war* prin analogie; era un fapt de vorbire; această formă, des repetată, şi acceptată de comunitate, a devenit un fapt de limbă. Dar nu toate inovaţiile vorbirii au acelaşi succes, şi atît timp cît ele rămîn individuale, nu trebuie să ţinem seama de ele, pentru că noi studiem limba; ele nu intră în cîmpul nostru de observaţie decît în momentul în care colectivitatea le-a acceptat.

Un fapt de evoluţie este întotdeauna precedat de un fapt, sau mai curînd de o multitudine de fapte similare în sfera vorbirii; aceasta nu infirmă cu nimic distincţia stabilită mai înainte; dimpotrivă, prin aceasta ea este confirmată, pentru că în istoria oricărei inovaţii se întîlnesc întotdeauna două momente distincte: 1. cel în care ea apare la indivizi; 2. cel în care ea a devenit un fapt de limbă, identic în exterior, dar adoptat de colectivitate.

Tabloul următor indică forma raţională pe care trebuie să o ia studiul lingvistic:

Limbaj
- Limbă
  - Sincronie
  - Diacronie
- Vorbire

Trebuie să recunoaştem că forma teoretică şi ideală a unei ştiinţe nu este întotdeauna aceea pe care i-o impun exigenţele practicii. În lingvistică, aceste exigenţe sînt mai imperioase decît oriunde; ele scuză într-o oarecare măsură confuzia ce domneşte în prezent în aceste cercetări. Chiar dacă distincţiile stabilite aici erau admise o dată pentru totdeauna, poate că nu se putea impune investigaţiilor, în numele acestui ideal, o orientare precisă.

Astfel, în studiul sincronic al francezei vechi, lingvistul operează cu fapte şi principii care nu au nimic comun cu cele pe care i le-ar dezvălui istoria acestei limbi, între secolele al XIII-lea şi al XX-lea ; în schimb, ele sînt comparabile cu cele pe care i le-ar revela descrierea unei limbi bantu actuale, a limbii greceşti atice din anul 400 înainte de Cristos sau, în sfîrşit, a francezei de azi. Aceasta din pricină că diferitele prezentări se bazează pe raporturi similare ; dacă fiecare idiom formează un sistem închis, toate presupun anumite principii constante, pe care le regăsim trecînd de la unul la celălalt, pentru că rămînem în aceeaşi ordine. La fel se întîmplă şi cu studiul istoric : fie că parcurgem o perioadă determinată a francezei (de exemplu din secolul al XIII-lea pînă în secolul al XX-lea, sau o perioadă a javanezei, sau a oricărei alte limbi, peste tot se operează asupra unor fapte similare pe care ar fi de ajuns să le apropiem unele de celelalte pentru a stabili adevărurile generale din ordinea diacronică. Idealul ar fi ca fiecare savant să se consacre uneia sau alteia dintre aceste cercetări şi să cuprindă, în acea ordine, cît mai multe fapte posibile ; dar e foarte greu să posezi, ştiinţific, limbi atît de diferite. Pe de altă parte, fiecare limbă formează, practic, o unitate de studiu, şi, prin forţa lucrurilor, ajungem să o studiem, pe rînd, în mod static şi în mod istoric. Oricum, nu trebuie să uităm niciodată că în teorie această unitate e superficială, în timp ce disparitatea idiomurilor ascunde o unitate profundă*. Indiferent dacă, în studiul unei limbi, [199] observaţia se îndreaptă spre o latură sau spre cealaltă, trebuie cu orice preţ să situăm fiecare fapt în sfera sa şi să nu confundăm metodele.

Cele două părţi ale lingvisticii, astfel delimitate, vor face, succesiv, obiectul studiului nostru.

Lingvistica sincronică se va ocupa de raporturile logice şi psihologice care leagă termeni ce coexistă şi formează un sistem, aşa cum sînt ei văzuţi de aceeaşi conştiinţă colectivă.

Lingvistica diacronică va studia, dimpotrivă, raporturile care leagă termeni succesivi nepercepuţi de aceeaşi conştiinţă colectivă, şi care se substituie unii altora, fără să formeze un sistem.

PARTEA A DOUA

Lingvistica sincronică

Capitolul I

Generalităţi* [200]

Obiectul lingvisticii sincronice generale este să stabilească principiile fundamentale ale oricărui sistem idiosincronic, factorii constitutivi ai oricărei stări de limbă. Multe lucruri expuse în cele de mai înainte aparţin mai curînd sincroniei ; astfel, proprietăţile generale ale semnului pot fi considerate ca parte integrantă a acesteia din urmă, cu toate că prin ele am dovedit necesitatea de a distinge cele două lingvistici. Tot ceea ce se numeşte „gramatică generală" aparţine sincroniei ; căci diferitele raporturi care sînt de resortul gramaticii se stabilesc numai prin stările de limbă. În cele ce urmează nu ne ocupăm decît de anumite principii esenţiale, fără de care nu am putea să abordăm problemele mai speciale ale staticii, şi nici să explicăm în detaliu o stare de limbă.

În general, este cu mult mai dificil să faci lingvistică statică decît istorie*. [201]
Faptele de evoluţie sînt mai concrete, ele vorbesc mai mult imaginaţiei ; raporturile ce se observă aici se înnoadă între termeni succesivi pe care îi vedem fără nici o greutate ; este uşor, adeseori chiar amuzant, să urmăreşti o serie de transformări. Dar lingvistica, mişcîndu-se între valori şi raporturi coexistente, prezintă mult mai mari dificultăţi.

În practică, o stare de limbă nu este un punct, ci o durată mai lungă sau mai scurtă, în timpul căreia suma modificărilor survenite este minimă. Acest răstimp poate să dureze zece ani, o generaţie, un secol şi chiar mai mult. O limbă poate să se schimbe foarte puţin într-un interval lung de timp, pentru ca apoi, în cîţiva ani, să sufere transformări considerabile. Din două limbi ce coexistă în aceeaşi perioadă, una poate să evolueze mult şi cealaltă aproape deloc ; în acest ultim caz, studiul va fi, în mod necesar, sincronic, iar în primul caz, diacronic. O stare absolută se defineşte prin absenţa schimbărilor şi, dat fiind că, oricum, limba se transformă, oricît de mici ar fi transformările, a studia o stare de limbă înseamnă, practic, a neglija schimbările puţin importante, aşa cum matematicienii neglijează cantităţile infinitezimale în anumite operaţii, ca în calculul logaritmilor.

În istoria politică se distinge *epoca*, care este un punct al timpului, şi *perioada*, care cuprinde o anumită durată. Cu toate acestea, istoricul vorbeşte despre epoca Antoninilor, despre epoca Cruciadelor etc., cînd consideră un ansamblu de caracteristici care au rămas constante în acest răstimp. S-ar mai putea spune că lingvistica statică se ocupă de epoci ; dar e preferabil să folosim termenul de *stare* ; începutul şi sfîrşitul unei epoci sînt în general marcate printr-o revoluţie mai mult sau mai puţin bruscă, ce tinde să modifice starea de lucruri stabilită. Cuvîntul *stare*

înlătură ideea că în limbă nu s-ar produce nimic asemănător. Termenul *epocă*, tocmai pentru că este împrumutat din istorie, nu ne face să ne gîndim atît la limba însăşi, cît la circumstanţele care o înconjoară şi o condiţionează ; într-un cuvînt, el evocă mai curînd ideea a ceea ce am numit *lingvistică externă* (vezi p. 45).

De altfel, delimitarea în timp nu este singura dificultate pe care o întîlnim în definirea unei stări de limbă ; aceeaşi problemă se pune în legătură cu spaţiul. Pe scurt, noţiunea de *stare de limbă* nu poate fi decît aproximativă. În lingvistica statică, ca în majoritatea ştiinţelor, nici o demonstraţie nu este posibilă fără o
[202] simplificare convenţională a datelor*.

Capitolul II
Entităţile concrete ale limbii

§ 1. *Entităţi şi unităţi. Definiţii** [203]

Semnele din care este compusă limba nu sînt nişte abstracţii, ci nişte obiecte reale (vezi p. 40 şi urm.); lingvistica le studiază pe ele şi raporturile lor; ele pot fi numite *entităţile concrete* ale acestei ştiinţe.

Să ne amintim mai întîi două principii ce domină întreaga problemă:

1. Entitatea lingvistică nu există decît prin asocierea semnificantului şi a semnificatului (vezi p. 86); de îndată ce nu reţinem decît unul dintre aceste elemente, ea se prăbuşeşte; în locul unui obiect concret, nu mai avem în faţa noastră decît o pură abstracţie. În orice moment riscăm să nu cuprindem decît o parte a entităţii, deşi credem că o cuprindem în totalitatea sa; este lucrul ce s-ar întîmpla, de exemplu, dacă am împărţi lanţul vorbit în silabe; silaba nu are valoare decît în fonologie. O suită de sunete nu este lingvistică decît dacă reprezintă suportul unei idei; luată în sine, ea nu mai este decît materia unui studiu fiziologic.

Acelaşi lucru se întîmplă şi cu semnificatul, de îndată ce îl separăm de semnificantul său. Concepte ca „alb", „casă", „a vedea" etc., considerate în ele
înseşi, aparţin psihologiei; ele nu devin entităţi lingvistice decît prin asociere cu
imagini acustice; în limbă, un concept este o calitate a substanţei fonice*, după [204]
cum o sonoritate determinată este o calitate a conceptului.

Această unitate cu două feţe a fost adeseori comparată cu unitatea persoanei umane, compusă din trup şi suflet. Apropierea nu este prea satisfăcătoare. Mai exact ar fi să ne gîndim la un compus chimic, de exemplu la apă; ea este o combinaţie între hidrogen şi oxigen; luat separat, nici unul dintre aceste elemente
nu are vreuna din proprietăţile apei*. [205]

2. Entitatea lingvistică nu este complet determinată decît atunci cînd este *delimitată*,
separată de tot ceea ce o înconjoară în lanţul fonic*. În mecanismul limbii, [206]
aceste entităţi delimitate sau *unităţi* se opun unele altora*. [207]

La prima vedere, sîntem înclinaţi să asimilăm semnele lingvistice cu semnele vizuale, care pot coexista în spaţiu fără să se confunde, şi să ne închipuim că separarea elementelor semnificative poate să se facă în acelaşi fel, fără să fie necesară nici o operaţie a spiritului. Cuvîntul *formă*, de care ne folosim adeseori

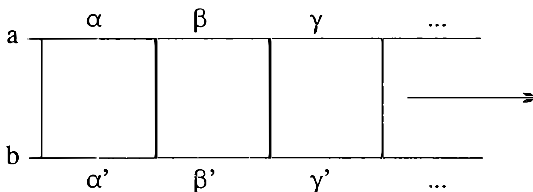
pentru a le desemna – cf. expresiile *formă verbală, formă nominală* –, contribuie la menţinerea acestei erori. Dar se ştie că lanţul fonic are drept primă caracteristică aceea de a fi *linear* (vezi p. 88). Considerat în sine, el nu este decît o linie, o panglică continuă, în care urechea nu percepe nici o divizare suficientă şi precisă;
[208] iată de ce trebuie să facem apel la semnificaţii*. Cînd auzim o limbă necunoscută, nu sîntem în stare să spunem cum trebuie să fie analizată suita de sunete; aceasta pentru că analiza nu poate fi făcută dacă nu se ţine seama decît de aspectul fonic al fenomenului lingvistic. Dar atunci cînd ştim ce sens şi ce rol trebuie să-i atribuim fiecărei părţi a lanţului, vedem cum aceste părţi se detaşează unele de altele şi cum panglica amorfă se decupează în fragmente; or, această analiză nu are în ea nimic material.

În rezumat, nu se prezintă ca un ansamblu de semne delimitate dinainte, ansamblu căruia ar fi de ajuns să i se studieze semnificaţiile şi alcătuirea; limba este o masă indistinctă, unde numai atenţia şi obişnuinţa pot să ne facă să găsim elemente particulare. Unitatea nu are nici o caracteristică fonică specială şi singura definiţie ce i se poate da este următoarea: *o tranşă de sonoritate care este – excluzînd ceea ce precedă şi ceea ce urmează în lanţul vorbit – semnificantul unui anumit concept.*

[209] § 2. ***Metoda de delimitare****

Cel ce posedă o limbă îi delimitează unităţile printr-o metodă foarte simplă – cel puţin în teorie. Ea constă în a se plasa în vorbire, privită ca document de limbă, şi în a o reprezenta prin două lanţuri paralele, cel al conceptelor (*a*) şi cel al imaginilor acustice (*b*).

O delimitare corectă cere ca diviziunile stabilite în lanţul acustic (α, β, γ, ...) să corespundă celor din lanţul conceptelor (α', β', γ', ...).



Fie, în franceză, *sižlaprã*: oare pot tăia acest lanţ după *l* şi să pun *sižl* ca unitate? Nu; este de ajuns să considerăm conceptele, pentru a vedea că această împărţire este falsă. Tăierea în silabe: *siž – la – prã* nu are nici ea nimic lingvistic *a priori*. Singurele împărţiri posibile sînt: 1. *Si – ž – la – prã* (*si je la prends*) şi 2. *Si – ž – l – aprã* (*si je l'apprends*), şi ele sînt determinate de sensul ce li se dă
[210] acestor cuvinte*.

Pentru a verifica rezultatul operaţiei şi a ne asigura că avem de-a face cu o unitate, trebuie ca, luînd şi comparînd o serie de fraze în care se întîlneşte aceeaşi unitate, să putem – în fiecare caz – să o separăm de restul contextului, constatînd că sensul autorizează această delimitare. Fie două fragmente de frază: *laf̨orsdüvā* (*la force du vent*) şi *abudf̨ors* (*à bout de force*): atît în primul cît şi în cel de al doilea, acelaşi concept coincide cu aceeaşi tranşă fonică* *f̨ors*; este deci o unitate [211]
lingvistică. Dar în *ilməf̨orsaparle* (*il me force à parler*), *f̨ors* are un sens cu totul diferit; este deci o altă unitate.

§ 3. *Dificultăţile practice ale delimitării**

[212]

Oare această metodă, atît de simplă în teorie, este uşor de aplicat? În cazul cînd plecăm de la ideea că unităţile de despărţit sînt cuvintele, putem fi înclinaţi să credem că da; căci ce este o frază dacă nu o combinaţie de cuvinte şi ce poate fi mai uşor sesizabil? Astfel, pentru a relua exemplul de mai sus, vom spune că lanţul vorbit *sižlaprā* se împarte în patru unităţi, pe care analiza noastră ne îngăduie să le delimităm şi care sînt tot atîtea cuvinte: *si – je – l' – apprends*. În acelaşi timp, devenim pe dată mai prudenţi constatînd că natura cuvîntului a fost mult discutată şi, reflectînd la acest lucru, vedem că ceea ce înţelegem prin ea este incompatibil cu noţiunea noastră de *unitate concretă**.

Pentru a ne convinge, să ne gîndim la *cheval* şi la pluralul său *chevaux*. Se [213]
spune curent că sînt două forme ale aceluiaşi nume; totuşi, luate în totalitatea lor, ele sînt două lucruri distincte, atît în ceea ce priveşte sensul, cît şi în ceea ce priveşte sunetele. În *mwa* (*le mois de décembre*) şi *mwaz* (*un mois après*) avem de asemenea acelaşi cuvînt sub două aspecte distincte şi nu poate fi vorba de o unitate concretă; sensul este acelaşi, dar tranşele de sonorităţi sînt diferite. Astfel, de îndată ce vrem să asimilăm unităţile concrete cu cuvintele, ne aflăm în faţa unei dileme: sau ignorăm relaţia, totuşi evidentă, ce uneşte *cheval* cu *chevaux*, *mwa* cu *mwaz* etc., şi spunem că sînt cuvinte diferite, sau, în locul unor unităţi concrete, ne mulţumim cu abstracţia care reuneşte diferitele forme ale aceluiaşi cuvînt. Unitatea concretă trebuie căutată în altă parte decît în cuvînt. De altfel, multe cuvinte sînt unităţi complexe, în care se disting uşor subunităţi (sufixe, prefixe, radicali); cuvinte derivate ca *désir-eux, malheur-eux* se împart în părţi distincte, fiecare parte avînd un sens şi un rol evident. Invers, există unităţi mai mari decît cuvintele: compuşii (*porte-plume*), locuţiunile (*s'il vous plaît*), formele de flexiune (*il a été*) etc. Dar aceste unităţi prezintă la delimitare aceleaşi dificultăţi ca şi cuvintele propriu-zise, şi este extrem de greu să discerni într-un lanţ fonic jocul unităţilor ce se întîlnesc aici şi să spui cu ce elemente concrete operează limba.

Fără îndoială că subiecţii vorbitori nu cunosc aceste dificultăţi; tot ceea ce este oarecum semnificativ le apare ca un element concret, şi ei îl disting în discurs fără să dea greş. Dar un lucru este să simţi acest joc rapid şi delicat al unităţilor şi altceva este să-ţi dai seama de el printr-o analiză metodică.

[214] O teorie destul de răspîndită pretinde că singurele unităţi concrete sînt frazele*: nu vorbim decît prin fraze, şi apoi extragem din ele cuvintele. Dar, în primul rînd, pînă în ce punct fraza aparţine limbii (vezi p. 136)? Dacă ea ţine de vorbire, nu poate trece drept unitate lingvistică. Să admitem că am îndepărtat această dificultate. Dacă ne reprezentăm ansamblul frazelor susceptibile de a fi pronunţate, cea mai frapantă caracteristică a lor este aceea de a nu semăna deloc între ele. La prima vedere sîntem tentaţi să asimilăm uriaşa diversitate a frazelor cu diversitatea la fel de uriaşă a indivizilor ce compun o specie zoologică; dar e o iluzie: la animalele dintr-o aceeaşi specie, caracterele comune sînt mult mai importante decît diferenţele care le despart; între fraze, dimpotrivă, domină diversitatea şi, de îndată ce vrem să aflăm care este elementul ce le leagă pe toate în ciuda acestei diversităţi, găsim, fără să fi căutat, că acesta este cuvîntul cu caracteristicile sale gramaticale şi ajungem din nou la aceleaşi dificultăţi.

[215] § 4. *Concluzie**

În majoritatea domeniilor care constituie obiecte ale ştiinţei, problema unităţilor nici nu se pune: ele sînt date de la început. Astfel, în zoologie unitatea este animalul ce ni se oferă din prima clipă. Astronomia operează şi ea asupra unor unităţi separate în spaţiu: aştrii; în chimie, putem studia natura şi compoziţia bicromatului de potasiu fără să ne îndoim vreo clipă că el este un obiect bine definit.

Cînd o ştiinţă nu prezintă unităţi concrete imediat recognoscibile, înseamnă că ele nu sînt esenţiale. În istorie, de exemplu, unitatea este oare individul, epoca, naţiunea? Nu se ştie, dar ce importanţă are asta? Putem face operă istorică fără să fim lămuriţi asupra acestui punct.

Dar, după cum jocul de şah constă în întregime din combinarea diferitelor piese, tot astfel şi limba are caracterul unui sistem bazat complet pe opoziţia dintre unităţile sale concrete. Nu putem renunţa la a le cunoaşte şi nici nu putem face vreun pas fără să recurgem la ele; şi totuşi, delimitarea lor este o problemă atît de delicată, încît ne întrebăm dacă ele sînt cu adevărat date.

Limba prezintă caracteristica ciudată şi izbitoare de a nu oferi nişte entităţi perceptibile la prima vedere, fără ca totuşi să încapă vreo îndoială că ele există şi că funcţionarea lor constituie limba. Este, desigur, o trăsătură ce o deosebeşte de toate celelalte instituţii semiologice.

Capitolul III

Identități, realități, valori* [216]

Constatarea făcută mai înainte ne plasează în fața unei probleme cu atît mai importante cu cît, în lingvistica statică, orice noțiune primordială depinde direct de ideea pe care ne-o vom face despre unitate și chiar se confundă cu ea. Este lucrul pe care am vrea să-l arătăm, succesiv, în legătură cu noțiunile de identitate, realitate și de valoare sincronică.

A. Ce este o *identitate** sincronică? Nu este vorba aici de identitatea ce unește [217]
negația *pas* de latinescul *passum*, ea este de ordin diacronic – despre asta va fi vorba în altă parte, la pagina 184 –, ci de aceea, nu mai puțin interesantă, în virtutea căreia declarăm că două fraze ca *je ne sais pas* și *ne dites pas cela* conțin același element. Se va zice că este o întrebare de prisos : există identitate pentru că, în amîndouă frazele, aceeași tranșă de sonoritate (*pas*) îmbracă aceeași semnificație. Dar această explicație este insuficientă căci corespondența tranșelor fonice și a conceptelor dovedește identitatea (vezi mai înainte exemplul *la force du vent* : *à bout de force*), însă reciproca nu este adevărată : poate să existe identitate fără această corespondență. Cînd, într-o conferință, auzim repetîndu-se de mai multe ori cuvîntul *Messieurs* ! avem de fiecare dată impresia că este vorba de aceeași expresie, și totuși variațiile de debit și intonația o prezintă, în diferitele pasaje, cu diferențe fonice foarte mari – la fel de mari ca acelea ce ne servesc în alte locuri să distingem cuvintele diferite (cf. *pomme* și *paume, goutte* și *je goûte, fuir* și *fouir* etc.) ; acest sentiment al identității persistă, deși nici din punct de vedere semantic nu există identitate absolută între un *Messieurs* ! și celălalt, tot așa cum un cuvînt poate să exprime idei destul de diferite fără ca identitatea lui să fie serios compromisă (cf. *adopter une mode* și *adopter un enfant*, *la fleur du pommier* și *la fleur de la noblesse* etc.).

Mecanismul lingvistic se bazează, în întregime, pe identități și diferențe, unele nefiind decît contraponderea celorlalte. Problema identităților se regăsește deci pretutindeni ; dar, pe de altă parte, ea se confundă, într-o oarecare măsură, cu aceea a entităților și a unităților a căror complicație, de altfel fecundă, este. Această caracteristică reiese bine din comparația cu cîteva fapte luate din afara limbajului. Astfel, vorbim despre identitate în legătură cu două trenuri expres „Geneva – Paris, ora 8 și 45 de minute seara", care pleacă la un interval de douăzeci și patru de ore. Pentru noi este același tren expres, deși, probabil, locomotiva, vagoanele, personalul, totul este diferit. Sau, dacă o stradă este demolată și apoi reconstruită,

spunem că e aceeaşi stradă, cînd, de fapt, materialmente poate că nu mai există nimic din cea veche. De ce oare, complet reconstruită, o stradă rămîne totuşi aceeaşi? Pentru că entitatea pe care ea o constituie nu este pur materială; ea este întemeiată pe anumite condiţii cărora materia sa ocazională le este străină, de exemplu situarea ei faţă de celelalte străzi; tot astfel, ceea ce caracterizează expresul este ora sa de plecare, itinerarul şi, în general, toate circumstanţele care îl deosebesc de alte trenuri expres. Ori de cîte ori sînt realizate aceleaşi condiţii, se obţin aceleaşi entităţi. Şi totuşi acestea nu sînt abstracte, pentru că o stradă sau un tren expres nu pot fi concepute în afara unei realizări materiale.

Să opunem cazurilor precedente cazul, cu totul diferit, al unei haine care mi-a fost furată şi pe care o regăsesc în vitrina unui negustor de haine vechi. Aici este vorba despre o entitate materială, care constă numai în substanţa inertă, stofa, căptuşeala, manşetele etc. O altă haină, oricît de asemănătoare ar fi cu prima, nu va fi a mea. Dar identitatea lingvistică nu este aceea a hainei, ci aceea a trenului expres şi a străzii. De fiecare dată cînd întrebuinţez cuvîntul *Messieurs*!, îi reînnoiesc materialul; este un nou act fonic şi un nou act psihologic. Legătura între cele două întrebuinţări ale aceluiaşi cuvînt nu se bazează nici pe identitatea materială, nici pe perfecta asemănare a sensurilor, ci pe elemente pe care va trebui să le căutăm şi care se vor apropia foarte mult de adevărata natură a unităţilor lingvistice.

[218] *B*. Ce este o *realitate* sincronică*? Ce elemente concrete sau abstracte ale limbii pot fi numite astfel?

Fie, de exemplu, caracterul distinct al părţilor discursului: pe ce se bazează clasificarea cuvintelor în substantive, adjective etc.? Oare se face în numele unui principiu pur logic, extralingvistic, aplicat din afară gramaticii precum gradele de longitudine şi de latitudine globului terestru? Sau corespunde unui lucru ce îşi are locul în sistemul limbii şi este condiţionat de el? Într-un cuvînt, este o realitate sincronică? Pare probabilă cea de a doua presupunere, dar poate fi apărată şi prima. În *ces gants sont bon marché*, *bon marché* este un adjectiv? Logic, el are sens de adjectiv, dar gramatical lucrul e mai puţin sigur, căci *bon marché* nu se comportă ca un adjectiv (este invariabil, nu este aşezat niciodată în faţa substantivului etc.); de altfel, el este compus din două cuvinte; or, caracterul distinct al părţilor discursului trebuie să servească tocmai la clasificarea cuvintelor limbii; cum poate fi atribuit uneia dintre aceste „părţi" un grup de cuvinte? Dar nici cînd spunem că *bon* este un adjectiv şi *marché* un substantiv, nu am definit bine expresia. Deci aici avem de-a face cu o clasificare defectuoasă sau incompletă; diferenţierea cuvintelor
[219] în substantive, verbe, adjective etc., nu este o realitate lingvistică de netăgăduit*.

Astfel, lingvistica lucrează fără încetare cu concepte făcute de gramaticieni, concepte despre care nu se ştie dacă într-adevăr corespund unor factori constitutivi ai sistemului limbii. Dar cum să o ştim? Şi dacă aceste concepte sînt nişte fantome, ce realităţi să le opunem?

Pentru a scăpa de iluzii, trebuie mai întîi să ne convingem că entităţile concrete ale limbii nu se prezintă de la sine observaţiei noastre. Să încercăm să le surprindem şi vom lua contact cu realul; pornind de aici, vom putea elabora toate clasamentele de care lingvistica are nevoie pentru a ordona faptele care ţin de ea*. Pe de altă [220] parte, a întemeia aceste clasamente pe altceva decît pe entităţile concrete – a spune, de exemplu, că părţile discursului sînt factori ai limbii numai pentru că ele corespund unor categorii logice – înseamnă a uita că nu există fapte lingvistice independente, decupate fonic în elemente semnificative*. [221]

C. În sfîrşit, toate noţiunile menţionate în acest paragraf nu diferă în mod esenţial de ceea ce am numit în altă parte *valori**. O nouă comparaţie cu jocul de [222] şah ne va face să înţelegem cum stau lucrurile (vezi pp. 104 şi urm.). Să luăm o piesă, de exemplu calul: este el, în sine, un element al jocului? Desigur că nu, pentru că, în materialitatea sa pură, în afara pătratului pe care se află şi a celorlalte condiţii ale jocului, el nu reprezintă nimic pentru jucător, nedevenind element real şi concret decît după ce şi-a dobîndit valoarea sa, făcînd corp comun cu ea. Să presupunem că, în cursul unei partide, această piesă este distrusă sau pierdută: poate fi ea înlocuită cu o altă piesă echivalentă? Desigur că da, şi nu numai cu un cal; orice figură, chiar lipsită de vreo asemănare cu calul, poate fi declarată identică, cu condiţia să i se atribuie aceeaşi valoare. Vedem deci că în sistemele semiologice, precum limba de exemplu, unde elementele se menţin reciproc în echilibru după reguli determinate, noţiunea de *identitate* se confundă cu aceea de valoare şi invers*. [223]

Iată de ce noţiunea de *valoare* o acoperă pe aceea de *unitate*, de *entitate concretă* şi de realitate. Dar dacă nu există nici o deosebire fundamentală între aceste diferite aspecte, înseamnă că problema poate fi pusă, succesiv, sub mai multe forme. Încercarea de a determina unitatea, realitatea, entitatea concretă sau valoarea, echivalează întotdeauna cu a pune aceeaşi problemă centrală care domină întreaga lingvistică statică.

Din punct de vedere practic, ar fi interesant să începem cu unităţile, să le determinăm şi să ne dăm seama de diversitatea lor, clasificîndu-le. Ar trebui să cercetăm pe ce se bazează împărţirea în cuvinte – căci cuvîntul, în ciuda dificultăţii pe care o avem în a-l defini, este o unitate care se impune spiritului, ceva ce se află în centrul mecanismului limbii; e un subiect cu care s-ar putea umple un volum întreg. Apoi ar urma să fie clasificate subunităţile, unităţile mai mari etc. Determinînd astfel elementele pe care le mînuieşte, ştiinţa noastră şi-ar îndeplini întreaga-i menire, căci ar aduce toate fenomenele din ordinea sa la primul lor principiu. Nu putem spune că ne-am situat vreodată în faţa acestei probleme centrale şi nici că i-am înţeles amploarea şi dificultatea; în materie de limbă, ne-am mulţumit întotdeauna să operăm cu unităţi prost definite.

Totuşi, în ciuda importanţei capitale a unităţilor, este preferabil să abordăm problema dinspre valoare, pentru că acesta este, după noi, aspectul său primordial.

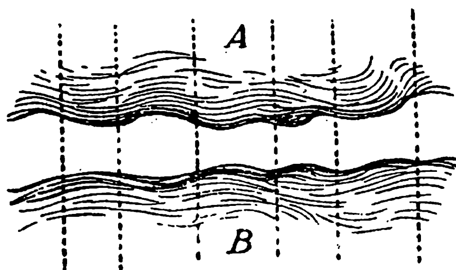
Capitolul IV
Valoarea lingvistică

[224] § 1. *Limba ca gîndire organizată în materia fonică**

Pentru a ne da seama că nu poate fi decît un sistem de valori pure, este de ajuns să luăm în considerare cele două elemente ce intră în joc în funcţionarea sa : ideile şi sunetele.

Din punct de vedere psihologic, făcînd abstracţie de exprimarea sa prin cuvinte, gîndirea noastră nu este decît o masă amorfă şi indistinctă. Filosofii şi lingviştii au fost întotdeauna de acord că, fără ajutorul semnelor, am fi incapabili să distingem două idei în mod clar şi constant. Luată în sine, gîndirea este ca o nebuloasă în care nimic nu este delimitat în mod necesar. Nu există idei prestabilite şi nimic nu e
[225] distinct înainte de apariţia limbii*.

În faţa acestui domeniu „plutitor", oare sunetele pot oferi, prin ele însele, entităţi circumscrise dinainte ? Nicidecum. Substanţa fonică nu este mai fixă şi nici mai rigidă ; ea nu este un tipar a cărui formă trebuie luată de gîndire, ci o materie plastică, ce se împarte la rîndul ei în părţi distincte, pentru a furniza semnificanţii de care gîndirea are nevoie. Putem reprezenta faptul lingvistic în ansamblul său, adică limba, ca pe o serie de subdiviziuni alăturate, desenate, în acelaşi timp, în planul nedefinit al ideilor confuze (*A*) şi în cel, la fel de nedeterminat, al sunetelor (*B*) ; acest lucru poate fi reprezentat, în mod foarte aproximativ, prin schema de mai jos :



Rolul caracteristic al limbii faţă de gîndire nu este de a crea un mijloc fonic, material pentru exprimarea ideilor, ci de a servi drept intermediar între gîndire şi sunet, în condiţiile în care unirea lor duce, în mod necesar, la delimitări reciproce de unităţi. Gîndirea, haotică prin natura sa, este obligată să se precizeze,

descompunîndu-se. Nu există deci nici materializare a gîndurilor, nici spiritualizare a sunetelor, ci e vorba doar de faptul oarecum misterios că „gîndirea-sunet” implică diviziuni şi că limba îşi elaborează unităţile constituindu-se între două mase amorfe*. Să ne reprezentăm aerul în contact cu o întindere de apă : dacă presiunea [226] atmosferică se schimbă, suprafaţa apei se descompune într-o serie de diviziuni, adică de valuri ; aceste ondulaţii ne dau o idee despre unirea şi, ca să spun aşa, despre însoţirea gîndirii cu materia fonică.

Limba ar putea fi numită domeniul articulărilor, luînd acest cuvînt în sensul definit la p. 37 : fiecare termen lingvistic este un mic membru, un *articulus,* unde o idee se fixează într-un sunet şi unde un sunet devine semnul unei idei.

Limba mai poate fi comparată şi cu o foaie de hîrtie : gîndirea este faţa, iar sunetul dosul foii ; nu putem decupa faţa foii fără să decupăm, în acelaşi timp, şi dosul ei ; acelaşi lucru se întîmplă şi în limbă : nu se poate izola nici sunetul de gîndire şi nici gîndirea de sunet ; nu am ajunge aici decît printr-o abstractizare, al cărei rezultat ar fi să facem psihologie pură sau fonologie pură.

Lingvistica lucrează pe terenul limitrof unde elementele celor două ordine se combină ; *această combinare produce o formă, şi nu o substanţă*.* [227]

Asemenea vederi ne fac să înţelegem mai bine cele spuse la pagina 87 despre caracterul arbitrar al semnului. Nu numai că cele două domenii legate prin faptul lingvistic sînt confuze şi amorfe, dar alegerea unei anumite tranşe acustice pentru exprimarea unei anumite idei este perfect arbitrară. Dacă nu ar fi astfel, noţiunea de *valoare* şi-ar pierde ceva din caracteristica sa, pentru că ar conţine un element impus din afară. Dar, în fapt, valorile rămîn cu totul relative şi iată pentru ce legătura dintre idee şi sunet este în mod radical arbitrară*. [228]

La rîndul său, caracterul arbitrar al semnului ne ajută să înţelegem mai bine de ce numai faptul social poate să creeze un sistem lingvistic. Colectivitatea este necesară pentru a stabili valori a căror unică raţiune de a fi se află în folosire şi în consimţămîntul general ; individul singur este incapabil să fixeze vreuna*. [229]

Ideea de *valoare*, astfel determinată, ne arată că e o mare iluzie să considerăm un termen numai ca unire a unui anumit sunet cu un anumit concept. A-l defini astfel, ar însemna a-l izola de sistemul din care face parte ; ar însemna să credem că putem începe prin termeni şi că putem construi sistemul făcînd suma lor, cînd, dimpotrivă, trebuie să pornim de la întregul solidar pentru a obţine, prin analiză, elementele pe care le cuprinde.

Pentru a dezvolta această teză, ne vom plasa, succesiv, din punctul de vedere al semnificatului sau conceptului (§ 2), al semnificantului (§ 3) şi al semnului total (§ 4).

Neputînd sesiza direct entităţile concrete sau unităţile limbii, vom opera asupra cuvintelor. Acestea, fără să acopere exact definiţia unităţii lingvistice (vezi p. 120), ne dau cel puţin o idee aproximativă despre ea, idee care are avantajul de a fi concretă ; le vom lua deci ca specimene echivalente ale termenilor reali ai unui sistem sincronic, iar principiile privitoare la cuvinte vor fi valabile pentru entităţi în general.

§ 2. *Valoarea lingvistică considerată*
[230] *în aspectul său conceptual* *

Cînd vorbim despre valoarea unui cuvînt, ne gîndim, în general şi înainte de orice, la proprietatea sa de a reprezenta o idee, şi acesta este, într-adevăr, unul dintre aspectele valorii lingvistice. Dar dacă este astfel, prin ce se deosebeşte această valoare de ceea ce numim *semnificaţie*? Aceste două cuvinte sînt oare sinonime? Nu credem, deşi confuzia se poate face uşor, cu atît mai mult cu cît ea este provocată
[231] nu atît de analogia termenilor cît de fineţea diferenţei pe care ei o marchează*.

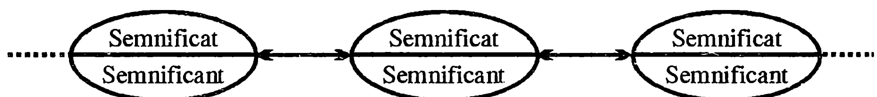
Valoarea, luată în aspectul său conceptual, este, fără îndoială, un element al semnificaţiei şi este greu să ştim cum se distinge de aceasta, fiind, în acelaşi timp, sub dependenţa ei. Totuşi este necesar să lămurim această problemă, altfel există riscul de a reduce limba la o simplă nomenclatură (vezi p. 85).

Semnificat
Semnificant

Mai întîi să luăm semnificaţia aşa cum ne-o reprezentăm şi aşa cum am figurat-o la p. 86. Ea nu este, după cum arată săgeţile din figură, decît contraponderea imaginii auditive. Totul se petrece între imaginea auditivă şi concept, în limitele cuvîntului considerat ca un domeniu închis, existînd pentru sine însuşi.

Dar iată aspectul paradoxal al problemei: pe de o parte, conceptul ne apare ca o contrapondere a imaginii auditive în interiorul semnului şi, pe de altă parte, acest semn, adică raportul ce leagă cele două elemente ale sale, este el însuşi, şi în egală măsură, contraponderea celorlalte semne ale limbii.

Dat fiind faptul că limba este un sistem ai cărui termeni sînt solidari şi unde valoarea unuia nu rezultă decît din prezenţa simultană a celorlalţi, după schema:



de ce oare valoarea, astfel definită, se confundă cu semnificaţia, adică cu contraponderea imaginii auditive? Pare cu neputinţă să asimilăm raporturile figurate aici prin săgeţi orizontale cu acelea ce sînt reprezentate mai sus prin săgeţi verticale. Altfel spus – pentru a reveni la comparaţia cu foaia de hîrtie pe care o decupăm (vezi p. 127) –, nu vedem de ce raportul constatat între diferite bucăţi A, B, C, D etc., nu este diferit de cel care există între faţa şi dosul aceleiaşi bucăţi A/A', B/B' etc.

Pentru a răspunde la această întrebare, să constatăm mai întîi că, pînă şi în afara limbii, toate valorile par conduse de acest principiu paradoxal. Ele sînt constituite întotdeauna din:

1. un lucru *neasemănător*, susceptibil de a fi *schimbat* cu cel a cărui valoare trebuie determinată ;
2. lucruri *similare* ce pot fi *comparate* cu cel a cărui valoare este în cauză.

Aceşti doi factori sînt necesari pentru existenţa unei valori.

Astfel, pentru a determina cît valorează o piesă de cinci franci, trebuie să ştim : 1. că o putem schimba contra unei cantităţi determinate dintr-un lucru diferit, de exemplu pe pîine ; 2. că o putem compara cu o valoare similară din acelaşi sistem, de exemplu cu o piesă de un franc, sau cu o monedă dintr-un alt sistem (cu un dolar etc.). În acelaşi fel, un cuvînt poate fi schimbat pe ceva ce nu-i seamănă : pe o idee ; el poate fi comparat cu ceva de aceeaşi natură : cu un alt cuvînt. Valoarea sa nu este fixată, atîta vreme cît ne mărginim să constatăm că el poate fi „schimbat" pe un concept sau altul, că are, adică, o semnificaţie sau alta ; trebuie să-l comparăm şi cu valorile similare, cu celelalte cuvinte care îi pot fi opuse. Conţinutul său nu este determinat cu adevărat decît prin concursul a ceea ce există în afara lui. Făcînd parte dintr-un sistem, el are nu numai o semnificaţie, ci mai ales o valoare, şi asta este cu totul altceva.

Cîteva exemple vor arăta că aşa stau lucrurile. Cuvîntul franţuzesc *mouton* poate să aibă aceeaşi semnificaţie ca şi cuvîntul englezesc *sheep*, dar nu şi aceeaşi valoare, şi asta pentru mai multe motive ; în primul rînd, pentru că atunci cînd vorbeşte despre o bucată de carne gătită şi servită la masă, englezul spune *mutton* şi nu *sheep*. Diferenţa de valoare între *sheep* şi *mouton* ţine de faptul că primul are alături de el un al doilea termen, ceea ce nu se întîmplă în cazul cuvîntului franţuzesc.

În interiorul aceleiaşi limbi, toate cuvintele care exprimă idei învecinate se limitează reciproc : sinonime ca *redouter, craindre, avoir peur* nu au valoare proprie decît prin opoziţie ; dacă nu ar fi existat *redouter*, întreg conţinutul său ar fi mers spre concurenţii săi. Invers, există termeni care se îmbogăţesc prin contact cu alţii ; de exemplu, elementul nou introdus în *décrépit* (*un viellard décrépit*, vezi p. 100) rezultă din coexistenţa lui *décrépi* (*un mur décrépi*). Astfel, valoarea oricărui termen este determinată de ceea ce îl înconjoară ; nici chiar cuvîntului semnificînd „soare" nu i se poate fixa imediat valoarea, dacă nu ţinem seama de ceea ce se află în jurul lui ; există limbi în care nu poţi spune „s'asseoir au *soleil*".

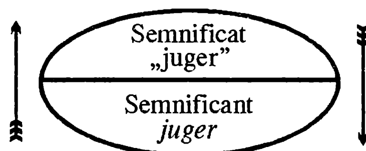
Ceea ce s-a spus despre cuvinte se aplică oricărui termen al limbii, de exemplu entităţilor gramaticale. Astfel, valoarea unui plural franţuzesc nu o acoperă pe cea a unui plural sanscrit, deşi semnificaţia este, de cele mai multe ori, identică : şi asta pentru că sanscrita posedă trei numere în loc de două (*mes yeux, mes oreilles, mes bras, mes jambes* etc. ar fi la dual) ; ar fi inexact să atribuim aceeaşi valoare pluralului în sanscrită şi pluralului în franceză, pentru că sanscrita nu poate folosi pluralul în toate cazurile unde el se află de regulă în franceză ; valoarea sa depinde deci de ceea ce este în afara şi în jurul lui.

Dacă cuvintele ar fi fost menite să reprezinte concepte date dinainte, ele ar fi avut fiecare, de la o limbă la alta, corespondenţi exacţi în ceea ce priveşte sensul ;

or, nu este astfel. Francezul zice *louer* (*une maison*) atît pentru „prendre à bail" cît şi pentru „donner à bail", acolo unde germanul foloseşte doi termeni: *mieten* şi *vermieten*; deci nu există corespondenţă exactă a valorilor. Verbele *schätzen* şi *urteilen* prezintă un ansamblu de semnificaţii care corespund, în mare, celor ale cuvintelor franţuzeşti *estimer* şi *juger*; totuşi, în anumite puncte, această corespondenţă lipseşte.

Flexiunea oferă exemple deosebit de frapante. Caracterul distinct al timpurilor, care ne este atît de familiar, este străin anumitor limbi; ebraica nu cunoaşte nici chiar distincţia, totuşi fundamentală, dintre trecut, prezent şi viitor. Protogermanica nu are formă proprie pentru viitor; cînd se spune că el este redat prin prezent, exprimarea este improprie, căci valoarea unui prezent nu este aceeaşi în protogermanică şi în limbile care au un timp viitor alături de un timp prezent. În limbile slave există două aspecte ale verbului: perfectivul reprezintă acţiunea în totalitatea sa, ca un punct, în afara oricărei deveniri; imperfectivul o arată în curs de desfăşurare şi pe linia timpului. Francezii întîmpină greutăţi în înţelegerea acestor categorii, pentru că limba lor nu le cunoaşte: dacă ar fi fost predeterminate, le-ar înţelege. În toate aceste cazuri surprindem, în locul unor *idei* date dinainte, *valori* ce emană din sistem. Cînd spunem că ele corespund unor concepte, subînţelegem că aceste concepte sînt pur diferenţiale, definite nu pozitiv prin conţinutul lor, ci negativ prin raporturile lor cu ceilalţi termeni ai sistemului. Caracteristica lor cea mai exactă este de a fi ceea ce celelalte nu sînt.

Acum vedem care este interpretarea reală a schemei semnului. Astfel



vrea să spună că, în franceză, un concept „juger" este unit cu imaginea acustică *juger*; într-un cuvînt, el simbolizează semnificaţia; dar se înţelege că acest concept nu are în el nimic iniţial, că el nu este decît o valoare determinată de raporturile sale cu alte valori similare şi că, fără ele, semnificaţia nu ar exista. Cînd afirm simplu că un cuvînt înseamnă ceva, cînd rămîn la asocierea imaginii acustice cu un concept, fac o operaţie care, într-o oarecare măsură, poate să fie exactă şi să ne dea o idee despre realitate; dar în nici un caz nu exprim faptul lingvistic în esenţa şi în
[232] amploarea sa*.

§ 3. *Valoarea lingvistică considerată în aspectul său material** [233]

Dacă partea conceptuală a valorii este constituită numai din raporturile şi din diferenţele faţă de ceilalţi termeni ai limbii, acelaşi lucru se poate spune şi despre partea sa materială. În cuvînt nu contează sunetul în sine, ci diferenţele fonice care ne îngăduie să distingem acest cuvînt de toate celelalte, căci aceste diferenţe poartă semnificaţia.

Poate că asta ne va mira; dar cum ar putea fi altfel? Pentru că nu există nici o imagine vocală care să corespundă mai mult decît o alta cu ceea ce trebuie să spună, este evident, chiar *a priori*, că niciodată un fragment de limbă nu va putea fi fondat, în ultimă analiză, pe altceva decît pe noncoincidenţa sa cu restul. *Arbitrarul* şi *diferenţialul* sînt două calităţi corelative.

Alterarea semnelor lingvistice arată bine această corelaţie; fiecare dintre aceşti termeni rămîne liber să se modifice după legi străine de funcţia lor semnificativă, tocmai pentru că termenii *a* şi *b* sînt în mod radical incapabili de a ajunge, ca atare, pînă în zonele conştiinţei, care nu percepe perpetuu decît diferenţa *a/b*. Genitivul plural ceh *žen* nu este caracterizat prin nici un semn pozitiv (vezi p. 103); totuşi grupul de forme *žena*: *žen* funcţionează la fel de bine ca şi *žena*: *ženъ*, care l-a precedat; şi asta pentru că este în joc numai diferenţa dintre semne; *žena* nu are valoare decît pentru că este diferit*. [234]

Iată un alt exemplu care ne arată şi mai bine ce este sistematic în acest joc al diferenţelor fonice: în greacă *éphēn* este un imperfect şi *éstēn* un aorist, deşi sînt formate identic; primul aparţine sistemului indicativului prezent *phēmi* „eu spun", în timp ce nu există nici un prezent **stēmi*; or, tocmai raportul *phēmi – éphēn* corespunde raportului dintre prezent şi imperfect (cf. *deíknūmi – edeíknūn*) etc. Aceste semne nu acţionează prin valoarea lor intrinsecă, ci prin poziţia lor relativă.

De altfel, este cu neputinţă ca sunetul, element material, să aparţină prin el însuşi limbii. El nu este pentru limbă decît un lucru secundar, o materie pe care o foloseşte. Toate valorile convenţionale prezintă această caracteristică de a nu se confunda cu elementul tangibil care le serveşte drept suport. Astfel, valoarea unei monede nu este fixată de metal, o monedă care valorează nominal cinci franci nu conţine în argint decît jumătate din această sumă; ea va valora mai mult sau mai puţin, după cum poartă o efigie sau alta şi după cum se află de o parte sau de alta a unei frontiere politice. Acest lucru este încă şi mai adevărat pentru semnificantul lingvistic; în esenţa sa, el nu este deloc fonic; el este incorporal, fiind constituit numai din diferenţele ce-i separă imaginea acustică de toate celelalte şi nu de substanţa sa materială*. [235]

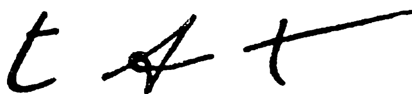
Acest principiu este esenţial şi se aplică tuturor elementelor materiale ale limbii, inclusiv fonemelor. Fiecare idiom îşi compune cuvintele pe baza unui sistem de elemente sonore, care formează, fiecare, o unitate net delimitată şi al căror număr

este perfect determinat. Or, ceea ce le caracterizează nu este, după cum s-ar putea crede, calitatea lor proprie şi pozitivă, ci doar faptul că nu se confundă între ele.
[236] Fonemele sînt, înainte de orice, nişte entităţi opozitive, relative şi negative*.

Acest lucru este dovedit de faptul că subiecţii au latitudinea de a pronunţa cuvintele, în limita în care sunetele rămîn distincte unele de celelalte. Astfel, în franceză, obişnuinţa generală de a graseia sunetul *r* nu-i împiedică pe mulţi oameni să-l ruleze ; limba nu e stînjenită în nici un fel ; ea nu cere decît diferenţa şi nu are pretenţia, aşa cum ne-am putea închipui, ca sunetul să aibă o calitate invariabilă. Pot să rostesc, *r* franţuzesc chiar şi ca pe *ch* german din *Bach*, *doch* etc., în timp ce în germană nu-l pot folosi pe *r* ca pe *ch*, pentru că această limbă recunoaşte cele două elemente şi trebuie să le deosebească. La fel, în rusă nu există latitudinea de a alege între *t* sau *t'* (*t* muiat), pentru că s-ar confunda două sunete diferenţiate de limbă (cf. *govorit'* „a vorbi" şi *govorit* „el vorbeşte"), dar va exista o mai mare libertate în privinţa lui *th* (*t* aspirat), pentru că acest sunet nu este prevăzut în
[237] sistemul fonemelor din rusă*.

Şi, fiindcă se constată o stare de lucruri identică în sistemul de semne care e
[238] scrierea, îl vom lua drept termen de comparaţie pentru a lămuri întreaga problemă*. Într-adevăr :

1. semnele scrierii sînt arbitrare ; astfel, de exemplu, nu există nici un raport între litera *t* şi sunetul pe care îl desemnează ;
2. valoarea literelor este pur negativă şi diferenţială ; astfel, aceeaşi persoană îl poate scrie pe *t* în diferite feluri ca :



   Singurul lucru esenţial este ca acest semn să nu se confunde cu semnul folosit pentru *l*, *d* etc. ;
3. valorile scrierii nu acţionează decît prin opoziţia lor reciprocă în sînul unui sistem definit, compus dintr-un număr determinat de litere. Această caracteristică, fără să fie identică cu cea de la 2, este strîns legată de ea, pentru că amîndouă depind de prima. Semnul grafic fiind arbitrar, forma sa nu are mare importanţă sau, mai bine spus, nu are importanţă decît în limitele impuse de sistem ;
4. mijlocul de producere a semnului este total indiferent, căci el nu interesează sistemul (această caracteristică decurge tot din prima). Faptul că scriu literele cu alb sau cu negru, cu linii săpate sau în relief, cu peniţa sau cu o daltă, nu are nici o importanţă pentru semnificaţia lor.

§ 4. *Semnul considerat în totalitatea sa** [239]

Tot ceea ce precedă vrea să spună că *în limbă nu există decît diferenţe*. Mai mult încă: o diferenţă presupune, în general, nişte termeni pozitivi între care ea se stabileşte; dar în limbă nu există decît diferenţe *fără termeni pozitivi*. Fie că luăm semnificatul, fie că luăm semnificantul, limba nu comportă nici idei şi nici sunete care ar preexista sistemului lingvistic, ci numai diferenţe conceptuale şi diferenţe fonice* [240]
provenite din acest sistem. Ideea sau materia fonică dintr-un semn contează mai puţin decît ceea ce există în jurul lui în celelalte semne. Dovadă că valoarea unui termen poate fi modificată fără să ne atingem nici de sensul şi nici de sunetele sale, ci doar prin faptul că un anumit termen din vecinătate va fi suferit o modificare (vezi p. 129)*. [241]

Dar cînd spunem că în limbă totul este negativ, trebuie să ţinem seama că acest lucru nu este adevărat decît pentru semnificat şi semnificant luate separat: de îndată ce considerăm semnul în totalitatea sa, ne aflăm în prezenţa unui lucru pozitiv în ordinea sa. Un sistem lingvistic este o serie de diferenţe de sunete combinate cu o serie de diferenţe de idei; dar această punere faţă în faţă a unui anumit număr de semne acustice cu tot atîtea decupaje făcute în masa gîndirii dă naştere unui sistem de valori; şi acest sistem constituie legătura efectivă dintre elementele fonice şi cele psihice în interiorul fiecărui semn. Deşi semnificatul şi semnificantul sînt, fiecare luat în parte, pur diferenţiale şi negative, combinarea lor este un fapt pozitiv; este singura specie de fapte pe care le comportă limba, pentru că proprietatea caracteristică a instituţiei lingvistice este tocmai aceea de a menţine paralelismul dintre aceste două ordine de diferenţe*. [242]

Anumite fapte diacronice sînt foarte caracteristice în această privinţă: sînt nenumăratele cazuri în care alterarea semnificantului duce la alterarea ideii, şi în care vedem că, în principiu, suma ideilor distincte corespunde sumei semnelor distinctive. Cînd doi termeni se confundă prin alterare fonetică (de exemplu *décrépit* din *decrepitus* şi *décrépi* din *crispus*), ideile vor tinde să se contopească şi ele, dacă se pretează la aceasta. Oare un termen se diferenţiază (de exemplu *chaise* şi *chaire*)? În mod infailibil diferenţa care s-a născut va tinde să devină semnificativă*, [243]
fără să izbutească întotdeauna şi nici dintr-o dată. Invers, orice diferenţă de idee percepută de spirit caută să se exprime prin semnificanţi distincţi, şi două idei pe care spiritul nu le mai distinge caută să se confunde în acelaşi semnificant.

De îndată ce comparăm între ele semnele – termeni pozitivi –, nu mai putem vorbi de diferenţă; expresia ar fi improprie, pentru că ea nu se aplică bine decît comparaţiei dintre două imagini acustice, de exemplu *tată* şi *mamă*, sau la cea dintre două idei, de exemplu ideea de „tată" şi ideea de „mamă"; două semne ce comportă fiecare* un semnificat şi un semnificant nu sînt diferite; ele sînt numai [244]
distincte. Între ele nu există decît *opoziţie*. Întreg mecanismul limbajului, despre care vom vorbi mai departe, se bazează pe opoziţii de acest gen şi pe diferenţele fonice* şi conceptuale pe care le implică ele. [245]

Ceea ce este adevărat pentru valoare este adevărat de asemenea pentru unitate (vezi p. 125). Este un fragment de lanţ vorbit ce corespunde unui anumit concept; amîndouă sînt de natură pur diferenţială.

Aplicat la unitate, principiul de diferenţiere se poate formula astfel: *caracteristicile unităţii se confundă cu unitatea însăşi*. În limbă, ca în orice sistem semiologic, ceea ce distinge un semn este şi ceea ce îl constituie. Diferenţa dă caracteristica, şi tot ea dă valoarea şi unitatea.

O altă consecinţă, destul de paradoxală, a aceluiaşi principiu este următoarea: ceea ce se numeşte în mod obişnuit un „fapt de gramatică" corespunde în ultimă analiză definiţiei unităţii, căci exprimă, întotdeauna, o opoziţie de termeni; numai că această opoziţie este deosebit de semnificativă, ca de exemplu formarea pluralului german de tipul *Nacht* : *Nächte*. Fiecare dintre termenii puşi în evidenţă în faptul gramatical (singularul fără umlaut şi fără *e* final, opus pluralului cu umlaut şi *-e*) este constituit el însuşi dintr-un întreg joc de opoziţii în sînul sistemului; luate izolat, nici *Nacht* şi nici *Nächte* nu sînt nimic: deci totul este opoziţie. Altfel spus, putem exprima raportul *Nacht* : *Nächte* printr-o formulă algebrică *a/b*, unde *a* şi *b* nu sînt nişte termeni simpli, ci fiecare rezultă dintr-un ansamblu de raporturi. Limba este, ca să spunem aşa, o algebră care nu ar avea decît termeni complecşi. Printre opoziţiile pe care ea le cuprinde, există unele mai semnificative decît altele; dar unitate şi fapt de gramatică nu sînt decît nume diferite pentru a desemna aspecte diverse ale aceluiaşi fapt general: funcţionarea opoziţiilor lingvistice. Acest lucru este atît de adevărat, încît am putea foarte bine aborda problema unităţilor începînd cu faptele de gramatică. Luînd o opoziţie ca *Nacht* : *Nächte*, ne putem întreba care sînt unităţile puse în joc în această opoziţie. Sînt numai aceste două cuvinte sau întreaga serie a cuvintelor similare? Sau *a* şi *ä*? Sau toate singularele şi toate pluralele? etc.

Unitatea şi faptul de gramatică nu s-ar confunda dacă semnele lingvistice ar fi alcătuite din altceva decît din diferenţe. Dar limba fiind ceea ce este, din orice parte am aborda-o, nu vom găsi în ea nimic simplu, ci doar pretutindeni şi întotdeauna acelaşi echilibru complex de termeni care se condiţionează reciproc. Altfel spus, limba este *o formă* şi *nu o substanţă* (vezi p. 127). Nu ne vom pătrunde niciodată îndeajuns de acest adevăr, căci toate erorile terminologiei noastre şi toate modurile noastre incorecte de a desemna ceea ce se referă la limbă provin din această presupunere involuntară că în fenomenul lingvistic ar exista o substanţă.

Capitolul V

Raporturi sintagmatice și raporturi asociative

§ 1. *Definiții** [246]

Astfel, într-o stare de limbă, totul se bazează pe raporturi; cum funcționează ele?

Raporturile și diferențele dintre termenii lingvistici se derulează în două sfere distincte; fiecare dintre ele generează o anumită ordine de valori; opoziția dintre aceste două ordini ne face să înțelegem mai bine natura fiecăruia dintre ele. Ele corespund cu două forme ale activității noastre mentale, amîndouă indispensabile vieții limbii.

Pe de o parte, în discurs, cuvintele contractează între ele, în virtutea înlănțuirii lor, raporturi bazate pe caracterul linear al limbii, care exclude posibilitatea de a pronunța două elemente în același timp (vezi p. 88). Acestea se orînduiesc unele în urma altora în lanțul vorbirii. Aceste combinații, care au drept suport întinderea, pot fi numite *sintagme*[1]*. Sintagma se compune deci, întotdeauna, din două sau mai [247] multe unități consecutive (de exemplu: *re-lire; contre tous*; *la vie humaine*; *Dieu est bon*; *s'il fait beau temps, nous sortirons* etc.). Plasat într-o sintagmă, un termen nu-și dobîndește valoarea decît pentru că el este opus celui ce-l precedă sau celui ce-i urmează, sau amîndurora.

Pe de altă parte, în afara discursului, cuvintele ce au ceva în comun se asociază în memorie; în acest fel, se formează grupuri în sînul cărora domnesc raporturi foarte diferite. Astfel, cuvîntul *enseignement* va face să se ivească inconștient în mintea noastră o mulțime de alte cuvinte (*enseigner, renseigner* etc., sau *armement, changement* etc., sau *éducation*, *apprentissage*); într-un fel sau altul, toate au ceva comun între ele.

Se vede că aceste coordonări sînt de o cu totul altă specie decît primele. Ele nu au drept suport întinderea; sediul lor se află în creier; ele fac parte din acea comoară interioară ce este, pentru fiecare individ, limba. Le vom denumi *raporturi asociative**. [248]

---

1. Este inutil să atragem atenția că studiul *sintagmelor* nu se confundă cu *sintaxa*: aceasta, așa cum vom vedea la pp. 144 și urm., nu este decît o parte a aceluia (n.ed.).

Raportul sintagmatic este *in praesentia*; el se bazează pe doi sau mai mulţi termeni, în egală măsură prezenţi într-o serie efectivă. Dimpotrivă, raportul asociativ uneşte termeni *in absentia* într-o serie mnemonică virtuală.

Din acest dublu punct de vedere, o unitate lingvistică este comparabilă cu o parte determinată dintr-un edificiu, cu o coloană de exemplu; aceasta se află, pe de o parte, într-un anumit raport cu arhitrava pe care o susţine; această îmbinare a două unităţi, în egală măsură prezente în spaţiu, ne face să ne gîndim la raportul sintagmatic; pe de altă parte, dacă această coloană este dorică, ea suscită comparaţia mentală cu celelalte ordine (ionic, corintic etc.), care sînt elemente nonprezente în spaţiu: raportul este asociativ.

Fiecare dintre aceste două ordini de coordonare cere cîteva observaţii particulare.

[249] § 2. *Raporturile sintagmatice**

Exemplele noastre de la pagina 135 ne dau de înţeles că noţiunea de sintagmă se aplică nu numai cuvintelor, ci şi grupurilor de cuvinte, unităţilor complexe de orice dimensiune şi de orice fel (cuvinte compuse, derivate, fragmente de frază, fraze întregi).

Nu e de ajuns să considerăm raportul ce uneşte între ele diferitele părţi ale unei sintagme (de exemplu *contre* şi *tous* în *contre tous* şi *contre* şi *maître* în *contremaître*; trebuie să ţinem seama şi de cel ce leagă întregul de părţile sale (de exemplu *contre tous* opus, pe de o parte, lui *contre*, şi, pe de altă parte, lui *tous*, sau *contremaître* opus lui *contre* şi lui *maître*).

Am putea face aici o obiecţie. Fraza este, prin excelenţă, tipul sintagmei. Dar ea aparţine vorbirii, nu limbii (vezi p. 40); oare nu rezultă de aici că sintagma ţine de vorbire? Nu credem. Caracteristica vorbirii este libertatea combinaţiilor; trebuie deci să ne întrebăm dacă toate sintagmele sînt la fel de libere.

Întîlnim mai întîi un mare număr de expresii care aparţin limbii; sînt locuţiunile gata făcute, în care uzajul îţi interzice să schimbi ceva, chiar dacă putem distinge în ele părţi semnificative (cf. *à quoi bon*? *allons donc*! etc.). Acelaşi lucru se întîmplă, deşi într-un grad mai mic, cu expresii ca *prendre la mouche, forcer la main à quelqu'un, rompre une lance* sau *avoir mal à* (*la tête* etc.), *à force de* (*soins* etc.), *que vous en semble*?, *pas n'est besoin de*...etc., al căror caracter uzual reiese din
[250] particularităţile semnificaţiei sau sintaxei lor*. Aceste construcţii nu pot fi improvizate, ele sînt date ca atare de tradiţie. Putem cita, de asemenea, cuvintele care, pretîndu-se perfect la analiză, sînt caracterizate prin vreo anomalie morfologică menţinută doar prin puterea obişnuinţei (cf. *difficulté* faţă de *facilité* etc., *mourrai* faţă de *dormirai* etc.).

Dar asta nu e totul; trebuie să-i atribuim limbii, şi nu vorbirii, toate tipurile de sintagme construite pe forme regulate. Fiindcă în limbă nu există nimic abstract,

aceste tipuri nu există decît dacă limba a înregistrat specimene suficient de numeroase de sintagme. Cînd în vorbire apare un cuvînt ca *indécorable* (vezi pp. 172 şi urm.), el presupune un tip determinat, iar acesta, la rîndul său, nu este posibil decît prin rememorarea unui număr suficient de cuvinte asemănătoare ce aparţin limbii (*impardonnable, intolérable, infatigable* etc.). Acelaşi lucru se întîmplă cu frazele şi grupurile de cuvinte stabilite pe tipare regulate; combinaţii ca *la terre tourne, que vous dit-il*? etc. corespund unor tipuri generale care au, la rîndul lor, un suport în limbă sub formă de amintiri concrete*. [251]

Dar trebuie să recunoaştem că în domeniul sintagmei nu există limită clară între faptul de limbă, marcă a uzajului colectiv, şi faptul de vorbire, care depinde de libertatea individuală. În multe cazuri, este greu de clasificat o combinaţie de unităţi, pentru că amîndoi factorii au concurat în a o produce, şi în proporţii ce sînt cu neputinţă de determinat.

§ 3. *Raporturile asociative** [252]

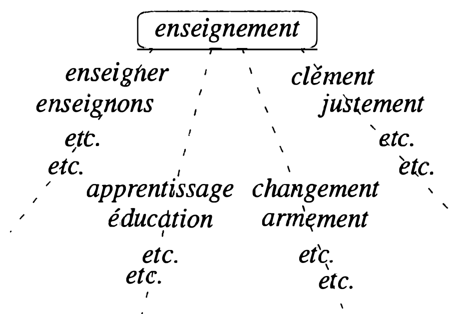
Grupurile formate prin asociere mentală nu se mărginesc să apropie termenii ce au ceva în comun; mintea noastră surprinde şi natura raporturilor care îi leagă în fiecare caz şi creează tot atîtea serii asociative cîte raporturi diferite există. Astfel, în *enseignement, enseigner, enseignons* etc., există un element comun pentru toţi termenii, radicalul; dar cuvîntul *enseignement* poate să se afle implicat într-o serie bazată pe un alt element comun, sufixul (cf. *enseignement, armement, changement* etc.); asocierea se poate baza de asemenea doar pe analogia semnificaţilor (*enseignement, instruction, apprentissage, éducation* etc.), sau, dimpotrivă, pe simpla comunitate a imaginilor acustice (de exemplu *enseignement* şi *justement*)[1]. Deci există cînd comunitate dublă a sensului şi a formei, cînd numai comunitate de formă sau de sens. Un cuvînt oarecare poate întotdeauna evoca tot ceea ce este susceptibil să-i fie asociat într-un fel sau altul.

În timp ce o sintagmă antrenează imediat ideea unei ordini de succesiune şi a unui număr determinat de elemente, termenii unei familii asociative nu se prezintă

---

1. Ultimul caz este rar şi poate trece drept anormal, căci mintea noastră îndepărtează, în mod firesc, asocierile ce pot tulbura înţelegerea discursului; dar existenţa sa este dovedită de o categorie inferioară de jocuri de cuvinte ce se bazează pe confuziile absurde ce pot rezulta dintr-o simplă omonimie, ca atunci cînd spunem: „Les musiciens produisent les *sons* et les grainetiers les vendent". Acest caz trebuie distins de cei în care asocierea, de asemenea fortuită, se poate sprijini pe o apropiere de idei (cf. fr. *ergot* : *ergoter* şi germ. *blau* : *durchbläuen* „a snopi în bătaie"); este vorba de o interpretare nouă a unuia dintre termenii cuplului; sînt cazuri de etimologie populară (vezi p. 178); faptul este interesant pentru evoluţia semantică, dar, din punct de vedere sincronic, el intră, pur şi simplu, în categoria: *enseigner, enseignement*, menţionată mai sus (n.ed.).

nici în număr definit şi nici într-o ordine determinată. Dacă asociem *désir-eux, chaleur-eux, peur-eux* etc., nu putem spune dinainte care va fi numărul de cuvinte sugerate de memorie şi nici în ce ordine vor apărea ele. Un termen dat este precum centrul unei constelaţii, punctul unde converg alţi termeni coordonaţi, a căror sumă
[253] este nedefinită*.



Dintre aceste două caracteristici ale seriei asociative, ordinea nedeterminată şi numărul nedefinit, numai prima se verifică întotdeauna ; a doua poate lipsi. Aceasta se întîmplă cu un tip caracteristic al acestui gen de grupări, paradigmele de flexiune. În latină, în *dominus, domini, domino* etc., avem un grup asociativ format dintr-un element comun, tema nominală *domin-*, dar seria nu este nedefinită ca pentru *enseignement, changement* etc. ; numărul de cazuri este determinat, însă succesiunea lor nu este ordonată spaţial şi gramaticianul le grupează într-un fel şi nu în altul printr-un act pur arbitrar ; pentru conştiinţa subiecţilor vorbitori, nominativul nu este nicidecum primul caz al declinării, şi termenii vor putea să
[254] apară într-o ordine sau într-alta, după împrejurări*.

Capitolul VI
Mecanismul limbii

§ 1. *Solidarităţile sintagmatice** [255]

Ansamblul diferenţelor fonice* şi conceptuale ce constituie limba rezultă deci din două feluri de comparaţii ; apropierile sînt uneori asociative, alteori sintagmatice ; grupările de un ordin sau altul sînt, într-o mare măsură, stabilite de limbă ; acest ansamblu de raporturi uzuale o constituie şi îi conduce funcţionarea. [256]

Primul lucru care ne surprinde în această organizare sînt *solidarităţile sintagmatice* : aproape toate unităţile limbii depind fie de ceea ce le înconjoară în lanţul vorbit, fie de părţile succesive din care se compun ele însele.

Formarea cuvintelor o arată îndeajuns. O unitate ca *désireux* se descompune în două subunităţi (*désir-eux*), dar acestea nu sînt două părţi independente adăugate, pur şi simplu, una la cealaltă (*désir+eux*). Această unitate este un produs, o combinare de două elemente solidare, care nu au valoare decît prin acţiunea lor reciprocă într-o unitate superioară (*désir×eux*). Sufixul, luat izolat, este inexistent; locul în limbă îi este conferit de o serie de termeni uzuali ca *chaleur-eux, chanc-eux* etc. La rîndul său, radicalul nu este autonom ; el nu există decît prin combinarea cu un sufix ; în *roul-is*, elementul *roul-* nu este nimic fără sufixul care îl urmează. Întregul are valoare prin părţile sale ; părţile, de asemenea, au valoare în virtutea locului lor în întreg şi iată de ce raportul sintagmatic dintre parte şi întreg este la fel de important ca şi acela dintre părţi*. [257]

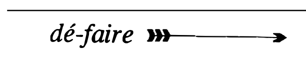
Este un principiu general, care se verifică în toate tipurile de sintagme enumerate mai sus, la pagina 136 ; este vorba întotdeauna de unităţi mai mari, ele însele compuse din unităţi mai restrînse, aflîndu-se atît unele cît şi celelalte într-un raport de solidaritate reciprocă.

Limba prezintă, e adevărat, unităţi independente, fără raporturi sintagmatice nici cu părţile lor şi nici cu alte unităţi. Echivalenţi de fraze precum *oui, non, merci* etc. sînt nişte exemple bune. Dar acest fapt, de altfel excepţional, nu poate compromite principiul general. De regulă, nu vorbim prin semne izolate, ci prin grupuri de semne, prin mase organizate ce sînt, ele însele, semne. În limbă, totul se reduce la diferenţe, dar totul se reduce de asemenea la grupări. Acest mecanism, ce constă într-un joc de termeni succesivi, seamănă cu funcţionarea unei maşini ale cărei piese au o acţiune reciprocă, deşi sînt dispuse într-o singură dimensiune.

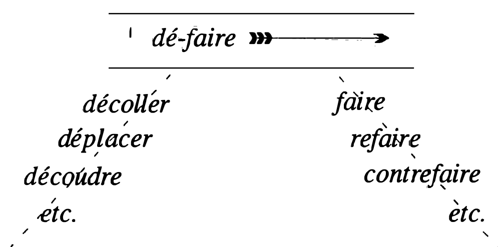
[258] **§ 2. *Funcţionarea simultană a celor două ordine de grupări*** *

Între grupările sintagmatice astfel constituite există o legătură de interdependenţă; ele se condiţionează reciproc. Într-adevăr, coordonarea în spaţiu contribuie la crearea coordonărilor asociative, iar acestea, la rîndul lor, sînt necesare pentru analiza părţilor sintagmei.

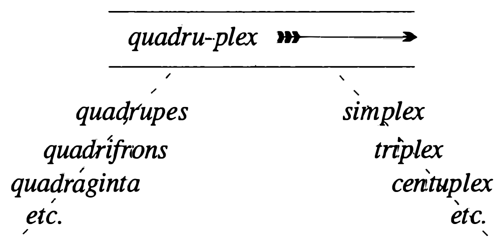
Fie compusul *dé-faire*. Îl putem reprezenta pe o fîşie orizontală ce cuprinde lanţul vorbit:



Dar, simultan şi pe o altă axă, există în subconştient una sau mai multe serii asociative care cuprind unităţi ce au un element comun cu sintagma, de exemplu:



La fel, latinescul *quadruplex* este o sintagmă pentru că şi el se sprijină pe două serii asociative:



Cele două cuvinte, *défaire* şi *quadruplex*, pot fi descompuse în subunităţi, altfel spus, sînt sintagme, în măsura în care aceste alte forme „plutesc" în jurul lor. *Défaire* nu ar putea fi analizat dacă celelalte forme ce conţin *dé-* sau *faire* ar dispărea din limbă; acest cuvînt nu ar mai fi decît o unitate simplă şi cele două părţi ale sale nu ar mai fi opozabile una celeilalte.

Înţelegem astfel funcţionarea acestui dublu sistem în discurs.

Memoria noastră păstrează în rezervă toate tipurile de sintagme mai mult sau mai puţin complexe, de orice fel şi de orice întindere ar putea fi şi, cînd vine momentul să le folosim, face să intervină grupurile asociative pentru a ne fixa alegerea. Cînd cineva spune *marchons* !, el se gîndeşte în mod inconştient la diferite grupuri de asocieri, la intersecţia cărora se află sintagma *marchons* ! Ea figurează, pe de o parte, în seria *marche* ! *marchez* ! şi este opusă lui *marchons* ! împreună cu aceste forme care determină alegerea ; pe de altă parte, sintagma *marchons* ! evocă seria *montons* ! . *mangeons* ! etc., în sînul căreia este aleasă prin acelaşi procedeu ; în fiecare serie se ştie ce trebuie să varieze pentru a se obţine diferenţierea proprie unităţii căutate. Dacă schimbăm ideea ce trebuie exprimată, vor fi necesare alte opoziţii pentru a face să apară o altă valoare; vom spune, de exemplu, *marchez* ! sau *montons* !

Astfel, nu este de ajuns să afirmăm – plasîndu-ne dintr-un punct de vedere pozitiv – că spunem *marchons* ! pentru că semnifică ceea ce vrem să exprimăm. În realitate, ideea cheamă nu o formă, ci un întreg sistem latent, datorită căruia se obţin opoziţiile necesare constituirii semnului. Acesta nu ar avea, prin el însuşi, nici o semnificaţie proprie. În ziua în care nu ar mai exista *marche* ! *marchez* ! în faţa lui *marchons* !, anumite opoziţii ar cădea şi valoarea lui *marchons* ! s-ar schimba *ipso facto*.

Acest principiu se aplică sintagmelor şi frazelor de toate tipurile, chiar şi celor mai complexe. Cînd rostim fraza : *que vous dit-il ?*, facem să varieze un element într-un tip sintagmatic latent, de exemplu *que te dit-il ? – que nous dit-il ?* etc., şi, prin aceasta, alegerea noastră se fixează pe pronumele *vous*. Astfel, în această operaţie, care constă în a elimina mental tot ceea ce nu aduce diferenţierea dorită în punctul dorit, sînt în joc atît grupările asociative cît şi tipurile sintagmatice.

Invers, acest procedeu de fixare şi de alegere controlează unităţile cele mai mici şi pînă şi elementele fonologice*, cînd ele capătă o valoare. Nu ne gîndim numai la
cazuri precum *pətit* (scris *petite*) faţă de *pəti* (scris *petit*) sau la lat. *dominī* faţă de [259]
dominō etc., unde diferenţa se bazează din întîmplare pe un simplu fonem, ci la faptul mai caracteristic şi mai delicat că un fonem joacă, prin el însuşi, un rol în sistemul unei stări de limbă. Dacă, de exemplu, în greacă, *m, p, t* etc. nu pot să figureze niciodată la sfîrşitul unui cuvînt, aceasta înseamnă că prezenţa sau absenţa lor într-un anume loc contează în structura cuvîntului şi în cea a frazei. Or, în toate cazurile de acest fel, sunetul izolat, ca toate celelalte unităţi, va fi ales în urma unei opoziţii mentale duble : astfel, în grupul imaginar *anma*, sunetul *m* este în opoziţie sintagmatică cu cele ce îl înconjoară şi în opoziţie asociativă cu toate cele pe care mintea poate să ni le sugereze, fie :

a n m a
v
d

[260] ## § 3. *Arbitrarul absolut şi arbitrarul relativ**

Mecanismul limbii poate fi prezentat şi sub un alt unghi, deosebit de important.

Principiul fundamental al caracterului arbitrar al semnului nu ne împiedică să distingem, în fiecare limbă, ceea ce este în mod radical arbitrar, adică nemotivat, de ceea ce nu este astfel decît în mod relativ. Numai o parte din semne este absolut arbitrară ; la altele intervine un fenomen ce ne îngăduie să recunoaştem grade de arbitrar, fără să-l suprimăm : *semnul poate fi relativ motivat.*

Astfel, *vingt* este nemotivat, dar *dix-neuf* nu este nemotivat în acelaşi grad, pentru că el aminteşte de termenii din care se compune şi de alţii care îi sînt asociaţi, ca de exemplu *dix, neuf, vingt-neuf, dix-huit, soixante-dix* etc. ; luaţi separat, *dix* şi *neuf* se află la egalitate cu *vingt*, dar *dix-neuf* prezintă un caz de motivaţie relativă. Acelaşi lucru se poate spune şi despre *poirier*, care aminteşte de cuvîntul simplu *poire* şi al cărui sufix *-ier* ne face să ne gîndim la *cerisier, pommier* etc. ; în cazul lui *frêne, chêne*, nimic asemănător. Comparaţi, de asemenea, *berger*, complet nemotivat, şi *vacher*, relativ motivat ; la fel cuplurile *geôle* şi *cachot, hâche* şi *couperet, concierge* şi *portier, jadis* şi *autrefois, souvent* şi *fréquemment, aveugle* şi *boiteux, sourd* şi *bossu, second* şi *deuxième,* germ. *Laub* şi fr. *feuillage*, fr. *métier* şi germ. *Handwerk.* Pluralul englezesc *ships* aminteşte, prin formarea sa, de întreaga serie *flags, birds, books* etc., în timp ce *men*, *sheep* nu amintesc de nimic. În greacă *dṓsō* exprimă ideea de viitor printr-un semn care trezeşte o asociere cu *lū́sō, stḗsō, túpsō* etc., în timp ce *eîmi* este cu totul izolat.

Nu este aici locul să căutăm factorii care condiţionează, în fiecare caz, motivaţia ; dar aceasta este întotdeauna cu atît mai completă cu cît analiza sintagmatică este mai uşoară şi sensul subunităţilor mai evident. Într-adevăr, dacă există elemente formative transparente, ca *-ier* în *poirier* faţă de *ceris-ier, pomm-ier* etc., există şi altele a căror semnificaţie e neclară sau cu totul nulă ; în ce măsură sufixul *-ot*
[261] corespunde unui element de sens în *cachot** ? Apropiind cuvinte ca *coutelas, fatras, platras, canevas*, avem vagul sentiment că *-as* este un element formativ propriu substantivelor, fără să-l putem însă defini mai exact. De altfel, nici chiar în cazurile cele mai favorabile, motivarea nu este niciodată absolută. Nu numai că elementele unui semn motivat sînt, ele înseşi, arbitrare (cf. *dix* şi *neuf* din *dix-neuf*), dar valoarea termenului total nu este niciodată egală cu suma valorilor părţilor ; *poir* × *ier* nu este egal cu *poir* + *ier* (vezi p. 139).

Cît priveşte fenomenul în sine, el se explică prin principiile enunţate în paragraful precedent : noţiunea motivării relative implică : 1. analiza termenului dat, deci un raport sintagmatic ; 2. apelul la unul sau la mai mulţi alţi termeni, deci un raport asociativ. Este mecanismul în virtutea căruia un termen oarecare se pretează la exprimarea unei idei. Pînă aici, unităţile ne-au apărut ca nişte valori, ca elemente ale unui sistem, şi le-am considerat mai ales în opoziţiile lor ; acum recunoaştem solidarităţile care le leagă ; ele sînt de ordin asociativ şi de ordin

sintagmatic şi limitează arbitrarul. *Dix-neuf* este solidar, din punct de vedere asociativ, cu *dix-huit, soixante-dix* etc., şi, din punct de vedere sintagmatic, cu elementele sale *dix* şi *neuf* (vezi p. 142). Această dublă relaţie îi conferă o parte din valoarea sa.

Sînt convins că orice lucru ce are legătură cu limba ca sistem cere să fie abordat din această perspectivă ce nu reţine deloc atenţia lingviştilor: limitarea arbitrarului*. [262] Este cea mai bună bază posibilă. Într-adevăr, întregul sistem al limbii se întemeiază pe principiul iraţional al arbitrarului semnului care, aplicat fără restricţie, ar duce la o foarte mare complicaţie; dar mintea noastră izbuteşte să introducă un principiu de ordine şi de regularitate în anumite părţi ale masei semnelor; în aceasta constă rolul motivării relative. Dacă mecanismul limbii ar fi în întregime raţional, l-am putea studia în el însuşi; dar cum el nu este decît o corecţie parţială a unui sistem în mod natural haotic, adoptăm punctul de vedere impus de însăşi natura limbii, studiind acest mecanism ca o limitare a arbitrarului*. [263]

Nu există limbă în care nimic să nu fie motivat; de asemenea, a concepe una în care totul să fie motivat este imposibil prin definiţie. Între cele două limite extreme – minimum de organizare şi minimum de arbitrar – găsim toate varietăţile posibile. Diversele idiomuri cuprind întotdeauna elemente din cele două ordini – radical arbitrare şi relativ motivate –, dar în proporţii foarte variabile; este o caracteristică importantă, de care poate să se ţină seama în clasificarea lor.

Într-un anumit sens – pe care nu trebuie să-l luăm în înţelesul lui prea strict, dar care face simţită una din formele acestei opoziţii –, s-ar putea spune că limbile în care caracterul nemotivat atinge un maximum sînt mai *lexicologice*, iar acelea în care ea coboară la minimum, mai *gramaticale*. Nu pentru că *lexic* şi *arbitrar* pe de o parte, *gramatică* şi *motivaţie relativă* pe de altă parte, ar fi întotdeauna sinonime; dar există ceva comun în principiul lor. Sînt ca doi poli între care se mişcă întreg sistemul, ca doi curenţi opuşi care îşi împart mişcarea limbii: tendinţa de a folosi instrumentul lexicologic, semnul nemotivat, şi preferinţa acordată instrumentului gramatical, adică regulii de construcţie.

S-ar vedea, de exemplu, că engleza acordă un loc mult mai important nemotivatului decît germana; dar tipul ultralexicologicului este chineza, în timp ce indo-europeana şi sanscrita sînt specimene ale ultragramaticalului. În interiorul uneia şi aceleiaşi limbi, întreaga mişcare a evoluţiei poate fi marcată printr-o trecere continuă de la motivat la arbitrar şi de la arbitrar la motivat; acest du-te-vino are adeseori ca rezultat faptul că deplasează sensibil proporţiile acestor două categorii de semne. Astfel, în raport cu latina, franceza este caracterizată şi printr-o uriaşă creştere a arbitrarului: în timp ce în latină *inimicus* aminteşte de *in-* şi de *amīcus* şi se motivează prin ele, *ennemi* nu se motivează prin nimic; el a intrat în arbitrarul absolut, care este, de altfel, condiţia esenţială a semnului lingvistic. Constatăm această deplasare în sute de exemple: cf. *constāre* (*stāre*): *coûter, fabrica (faber)*: *forge, magister (magis)*: *maître, berbīcārius* (*berbīx*): *berger* etc. Aceste schimbări dau francezei o fizionomie foarte specială*. [264]

Capitolul VII
Gramatica și subdiviziunile sale

[265] § 1. *Definiții ; împărțiri tradiționale**

Lingvistica statică sau descrierea unei stări de limbă poate fi numită *gramatică*, în sensul foarte precis și, de altfel, foarte obișnuit pe care îl găsim în expresiile „gramatica jocului de șah", „gramatica Bursei" etc., în care este vorba de un obiect complex și sistematic, ce pune în joc valori coexistente.

Gramatica studiază limba ca sistem al mijloacelor de exprimare ; cine spune gramatical, spune sincronic și semnificativ și, cum nici un sistem nu se suprapune peste mai multe epoci în același timp, pentru noi nu există „gramatică istorică" ;
[266] ceea ce numim astfel nu este, în realitate, decît lingvistică diacronică*.

Definiția noastră nu concordă cu aceea, mai restrînsă, ce i se dă în general gramaticii. Într-adevăr, s-a convenit să se numească gramatică *morfologia* și *sintaxa* reunite, *lexicologia* sau știința cuvintelor fiind exclusă din cadrul ei.

Dar oare aceste împărțiri corespund realității ? Sînt ele în armonie cu principiile pe care le-am stabilit mai înainte ?

Morfologia se ocupă cu diferite categorii de cuvinte (verbe, substantive, adjective, pronume etc.) și cu diferite forme ale flexiunii (conjugare, declinare). Pentru a separa studiul sintaxei, se invocă argumentul că aceasta din urmă are drept obiect funcțiile legate de unitățile lingvistice, în timp ce morfologia nu se ocupă decît de forma lor ; ea se mulțumește, de exemplu, să spună că genitivul cuvîntului grecesc *phúlax* „paznic" este *phúlakos*, iar sintaxa ne învață cum să folosim aceste două forme.

Dar această distincție este iluzorie ; seria formelor substantivului *phúlax* nu devine paradigmă de flexiune decît prin compararea funcțiilor atașate diferitelor forme ; reciproc, aceste funcții nu țin de morfologie decît dacă fiecăreia dintre ele îi corespunde un semn fonic determinat. O declinare nu este nici o listă de forme și nici o serie de abstracții logice, ci o combinare între aceste două lucruri : forme și funcții sînt solidare și este greu, ca să nu spunem cu neputință, să le separăm. Lingvistic, morfologia nu are obiect real și autonom ; ea nu poate să constituie o disciplină distinctă de sintaxă.

Pe de altă parte, oare este logic să excludem lexicologia din gramatică ? La prima vedere cuvintele, așa cum sînt înregistrate în dicționar, nu par a se preta la studiul gramatical, ce se limitează, în general, la raporturile existente între unități.

Dar constatăm pe dată că o mulţime dintre aceste raporturi pot fi exprimate atît prin cuvinte, cît şi prin mijloace gramaticale. Astfel, în latină *fīō* şi *faciō* se opun la fel ca *dīcor* şi *dīcō*, forme gramaticale ale unuia şi aceluiaşi cuvînt; în rusă distincţia dintre perfectiv şi imperfectiv este redată gramatical în *sprosit'* : *sprášivat'* „a întreba" şi lexicologic în *skazát'* : *govorit'* „a zice". În general, prepoziţiile sînt atribuite gramaticii, totuşi locuţiunea prepoziţională *en considération de* este, în mod esenţial, lexicologică, deoarece cuvîntul *considération* figurează aici cu sensul său propriu. Dacă se compară grecescul *peíthō*:*peíthomai* cu franţuzescul *je persuade*:*j'obéis*, vedem că opoziţia este redată gramatical în primul caz şi lexicologic în cel de-al doilea. Multe raporturi exprimate în anumite limbi prin cazuri sau prepoziţii sînt redate în altele prin cuvinte compuse, mai apropiate de cuvintele propriu-zise (fr. *royaume des cieux* şi germ. *Himmerleich*), sau prin derivaţi (fr. *moulin à vent* şi polon. *wiatr-ak*) sau, în sfîrşit, prin cuvinte simple (fr. *bois de chauffage* şi rus. *drová*, fr. *bois de construction* şi rus. *lês*). Schimbul dintre cuvintele simple şi locuţiunile compuse în interiorul aceleiaşi limbi (cf. *considérer* şi *prendre en considération, se venger de* şi *tirer vengeance de*) este, de asemenea, foarte frecvent.

Se vede deci că, din punctul de vedere al funcţiei, faptul lexicologic se poate confunda cu faptul sintactic. Pe de altă parte, orice cuvînt care nu este o unitate simplă şi ireductibilă nu se deosebeşte, în mod esenţial, de un membru de frază, de un fapt de sintaxă; îmbinarea subunităţilor care îl compun ascultă de aceleaşi principii fundamentale ca şi formarea grupurilor de cuvinte.

În rezumat, împărţirile tradiţionale ale gramaticii pot avea utilitatea lor practică, dar nu corespund unor deosebiri naturale şi nu sînt unite prin nici o legătură logică. Gramatica nu se poate construi decît pe un principiu diferit şi superior.

§ 2. *Împărţiri raţionale** [267]

Interpenetraţia morfologiei, sintaxei şi lexicologiei se explică prin natura, în fond identică, a tuturor faptelor de sincronie. Între ele nu poate exista nici o limită trasată dinainte. Doar distincţia stabilită mai sus între raporturile sintagmatice şi raporturile asociative sugerează un mod de clasificare care se impune de la sine, singurul ce poate fi pus la baza sistemului gramatical.

Tot ceea ce compune o stare de limbă trebuie să poată fi adus la o teorie a sintagmelor şi la o teorie a asociaţiilor. Anumite părţi ale gramaticii tradiţionale par a se grupa fără efort într-unul dintre aceste ordine: flexiunea este, evident, o formă tipică a asocierii formelor în mintea subiecţilor vorbitori; pe de altă parte, sintaxa, adică – după definiţia cea mai curentă – teoria grupărilor de cuvinte, intră în sintagmatică, pentru că aceste grupări presupun întotdeauna cel puţin două unităţi distribuite în spaţiu. Nu toate faptele de sintagmatică se clasifică în sintaxă, dar toate faptele de sintaxă aparţin sintagmaticii.

Orice punct din gramatică arată importanţa studierii fiecărei probleme din acest dublu punct de vedere. Astfel, noţiunea de cuvînt pune două probleme distincte, după cum o considerăm, asociativ sau sintagmatic ; adjectivul *grand* oferă în sintagmă o dualitate de formă (*grã garsõ* pentru *grand garçon* şi *grãt ãfã* pentru *grand enfant*) şi asociativ o altă dualitate (masc. *grã* pentru *grand*, fem. *grãd* pentru *grande*).

Ar trebui să putem aduce astfel fiecare fapt în ordinea sa sintagmatică sau asociativă, şi să coordonăm întreaga materie a gramaticii pe cele două axe naturale ale sale ; numai această repartiţie ar arăta ce trebuie schimbat în raport cu cadrele uzuale ale lingvisticii sincronice. Această încercare nu poate fi întreprinsă aici, unde ne mărginim să expunem principiile cele mai generale.

Capitolul VIII

Rolul entităţilor abstracte în gramatică* [268]

Există un subiect important care nu a fost încă atins şi care arată tocmai necesitatea de a examina orice problemă gramaticală din cele două puncte de vedere de mai sus. Este vorba despre entităţile abstracte din gramatică. Să le privim mai întîi sub aspectul asociativ.

A asocia două forme nu înseamnă numai a simţi că ele au ceva comun, ci şi a distinge natura raporturilor ce reglementează asociaţiile. Astfel, subiecţii au conştiinţa că relaţia care uneşte *enseigner* cu *enseignement* sau *juger* cu *jugement* nu este aceeaşi cu cea pe care ei o constată între *enseignement* şi *jugement* (vezi pp. 135 şi urm.). Prin aceasta, sistemul asociaţiilor se leagă de cel al gramaticii. Se poate spune că suma clasificărilor conştiente şi metodice făcute de gramaticianul care studiază o stare de limbă fără să recurgă la istorie, trebuie să coincidă cu suma asociaţiilor, conştiente sau nu, puse în joc în vorbire. Ele fixează în mintea noastră familiile de cuvinte, paradigmele de flexiune, elementele formative: radicali, sufixe, desinenţe etc. (vezi pp. 187 şi urm.).

Dar oare asocierea degajă doar elemente materiale? Nu, fără îndoială; ştim că ea apropie cuvinte legate numai prin sens (cf. *enseignement, apprentissage, éducation* etc.); la fel trebuie să fie şi în gramatică: fie cele trei genitive latineşti: *domin-ī, rēg-is, ros-ārum*; sunetele celor trei desinenţe nu oferă nici o analogie care să se preteze la asociere; dar ele sînt totuşi legate prin sentimentul unei valori comune care dictează o folosire identică; aceasta este de ajuns pentru a crea asocierea în absenţa oricărui suport material şi astfel ia loc în limbă noţiunea de genitiv în sine. Desinenţele de flexiune *-us, -i, -o* etc. (în *dominus, dominī, dominō* etc.) sînt legate în conştiinţă printr-un procedeu asemănător; ele degajă noţiunile mai generale de caz şi de desinenţă cazuală. Asocieri de acelaşi ordin, dar şi mai largi încă, leagă toate substantivele, toate adjectivele etc. şi fixează noţiunea părţilor de discurs.

Toate aceste lucruri există în limbă, dar cu titlu de *entităţi abstracte*; studiul lor e dificil, pentru că nu putem şti exact dacă conştiinţa subiecţilor vorbitori merge întotdeauna atît de departe ca analizele gramaticianului. Dar esenţialul este că *entităţile abstracte se bazează întotdeauna, în ultimă analiză, pe entităţile concrete*. Nici o abstracţie gramaticală nu este posibilă fără o serie de elemente materiale care îi servesc drept substrat; şi pînă la urmă trebuie, întotdeauna, să revenim la aceste elemente.

Să ne plasăm acum din punct de vedere sintagmatic. Valoarea unui grup este adeseori legată de ordinea elementelor sale. Analizînd o sintagmă, subiectul vorbitor nu se mărgineşte să-i distingă părţile; el constată între ele o anumită ordine de succesiune. Sensul cuvîntului franţuzesc *désir-eux* sau al cuvîntului latinesc *signi-fer* depinde de locul respectiv al subunităţilor: nu se poate spune *eux-désir* sau *fer-signum*. Se poate chiar ca o valoare să nu aibă nici un raport într-un element concret (ca *-eux* sau *-fer*) şi să rezulte numai din ordonarea termenilor; în franceză, cele două grupuri *je dois* şi *dois-je*? au semnificaţii diferite numai din pricina ordinei cuvintelor. Uneori o limbă exprimă prin succesiunea termenilor o idee pe care o alta o va reda printr-unul sau mai mulţi termeni concreţi; engleza, în tipul sintagmatic *gooseberry wine* „vin de coacăze", *gold watch* „ceas de aur" etc., exprimă numai prin ordinea termenilor raporturi pe care franceza modernă le marchează prin prepoziţii; la rîndul său, franceza modernă redă noţiunea de complement direct numai prin poziţia substantivului după verbul tranzitiv (cf. *je cueille une fleur* „eu culeg o floare"), în timp ce latina şi alte limbi o fac prin folosirea acuzativului, caracterizat prin desinenţe speciale etc.

Dar, dacă ordinea cuvintelor este incontestabil o entitate abstractă, este la fel de adevărat că ea nu-şi datorează existenţa decît unităţilor concrete care o conţin şi care se înşiruiesc pe o singură dimensiune. Ar fi o eroare să credem că există o sintaxă incorporală în afara acestor unităţi materiale distribuite în spaţiu. În engleză *the man I have seen* (*l'homme que j'ai vu*) ne arată un fapt de sintaxă ce pare reprezentat prin zero, în timp ce franceza îl redă prin *que*. Dar tocmai compararea cu faptul de sintaxă franţuzesc produce iluzia că neantul poate să exprime ceva; în realitate, această valoare este creată numai de unităţile materiale aliniate într-o anumită ordine. În afara unei sume de termeni concreţi nu am putea judeca un caz de sintaxă. Această suită de termeni este expresia adecvată a gîndirii, fie şi numai prin faptul că înţelegem un complex lingvistic (de exemplu cuvintele englezeşti citate mai sus).

O unitate materială nu există decît prin scris, prin funcţia cu care este învestită; acest principiu este deosebit de important pentru cunoaşterea unităţilor restrînse, fiindcă sîntem înclinaţi să credem că ele există în virtutea purei lor materialităţi, că, de exemplu, *aimer* nu-şi datorează existenţa decît sunetelor care îl compun. Invers – cum am văzut mai sus – un sens, o funcţie nu există decît prin suportul unei forme materiale; acest principiu a fost formulat în legătură cu sintagme mai extinse sau tipuri sintactice, pentru că sîntem înclinaţi să vedem aici nişte abstracţii imateriale ce planează deasupra termenilor frazei. Aceste două principii, completîndu-se, concordă cu afirmaţiile noastre privitoare la delimitarea unităţilor (vezi p. 119).

PARTEA A TREIA

Lingvistica diacronică

Capitolul I

Generalităţi* [269]

Lingvistica diacronică nu studiază raporturile dintre termenii coexistenţi ai unei stări de limbă, ci raporturile dintre termenii succesivi care se substituie unii pe alţii în timp.

Într-adevăr, imobilitatea absolută nu există (vezi pp. 94 şi urm.) ; toate părţile limbii sînt supuse schimbării ; fiecărei perioade îi corespunde o evoluţie mai mare sau mai mică. Aceasta poate să varieze ca rapiditate şi intensitate, fără ca principiul să fie infirmat ; fluviul limbii curge fără întrerupere ; faptul că ar putea curge liniştit sau vijelios este ceva secundar.

Este adevărat că această evoluţie neîntreruptă ne este ascunsă adeseori de atenţia acordată limbii literare ; aceasta – după cum vom vedea la pagina 198 –, se suprapune peste limba vulgară, adică peste limba naturală, şi este supusă altor condiţii de existenţă. O dată formată, ea rămîne în general destul de stabilă şi tinde să se păstreze identică cu ea însăşi ; dependenţa sa de scriere îi asigură garanţii speciale de conservare. Deci ea nu poate să ne arate în ce măsură sînt variabile limbile naturale, degajate de orice reglementare literară.

Fonetica, întreaga fonetică, este primul obiect al lingvisticii diacronice ; într-adevăr, evoluţia sunetelor este incompatibilă cu noţiunea de stare ; a compara fonemele sau grupurile de foneme cu ceea ce au fost ele înainte înseamnă a stabili o diacronie. Epoca antecedentă poate fi mai apropiată sau mai îndepărtată ; dar cînd cele două ipostaze se confundă, fonetica încetează să mai intervină ; nu mai există decît descrierea sunetelor unei stări de limbă şi această sarcină îi revine fonologiei.

Caracterul diacronic al foneticii se acordă foarte bine cu principiul că nimic din ceea ce este fonetic nu este semnificativ sau gramatical, în sensul larg al termenului (vezi p. 43). Pentru a face istoricul sunetelor unui cuvînt, putem să-i ignorăm sensul, neluîndu-i în considerare decît învelişul material, şi să decupăm din el tranşe fonice, fără să ne întrebăm dacă ele au o semnificaţie ; vom cerceta, de exemplu, ce devine în greaca atică un grup *-ewo-*, care nu înseamnă nimic. Dacă evoluţia limbii s-ar reduce la aceea a sunetelor, opoziţia obiectelor proprii celor două părţi ale lingvisticii ar deveni imediat evidentă : s-ar vedea clar că diacronicul echivalează cu nongramaticalul, după cum sincronicul echivalează cu gramaticalul.

Dar oare numai sunetele se transformă în timp ? Cuvintele îşi schimbă semnificaţia, categoriile gramaticale evoluează ; vedem cum unele dispar o dată cu

formele care serveau la exprimarea lor (de exemplu dualul în latină). Dar, dacă toate faptele de sincronie asociativă şi sintagmatică îşi au istoria lor, cum să menţinem distincţia absolută dintre diacronie şi sincronie? Acest lucru devine foarte dificil de îndată ce ieşim din fonetica pură.

Să remarcăm totuşi că multe schimbări considerate drept gramaticale se explică prin schimbări fonetice. Crearea tipului gramatical al cuvîntului german *Hand*:*Hände*, substituit lui *hant*:*hanti* (vezi p. 100), se explică în întregime printr-un fapt fonetic. Tot un fapt fonetic stă la baza tipului de cuvinte compuse *Springbrunnen, Reitschule* etc.; în vechea germană de sus, primul element nu era verbal, ci era un substantiv; *beta-hūs* însemna „casă de rugăciune"; vocala finală căzînd fonetic (*beta-* → *bet-* etc.), s-a stabilit un contact semantic cu verbul (*beten* etc.) şi *Bethaus* a sfîrşit prin a însemna „casă pentru a se ruga".

Ceva foarte asemănător s-a produs în cuvintele compuse pe care vechea germanică le forma cu cuvîntul *līch* „aparenţă exterioară" (cf. *mannolīch* „care are aparenţa de om", *redolīch* „care are aparenţa unui lucru raţional"). Astăzi, într-un mare număr de adjective (cf. *verzeihlich, glaublich* etc.), *-lich* a devenit un sufix, comparabil cu cel din *pardonn-able, croy-able* etc.; în acelaşi timp, interpretarea primului element s-a schimbat: nu mai vedem în el un substantiv, ci o rădăcină verbală, şi aceasta pentru că, într-un anumit număr de cazuri, prin căderea vocalei finale a primului element (de exemplu *redo-* → *red-*), acesta a fost asimilat cu o rădăcină verbală (*red-* de la *reden*).

Astfel în *glaublich, glaub-* este apropiat mai curînd de *glauben* decît de *Glaube*, şi, cu toată diferenţa de radical, *sichtlich* este asociat cu *sehen* şi nu cu *Sicht*.

În toate aceste cazuri şi în multe altele asemănătoare, distincţia dintre cele două ordine rămîne clară; trebuie să ne amintim mereu de acest lucru, pentru a nu afirma cu uşurătate că facem gramatică istorică, deşi, în realitate, ne mişcăm succesiv în domeniul diacronic, studiind schimbarea fonetică, şi în domeniul sincronic, cercetînd consecinţele ce decurg de aici.

Dar această restricţie nu înlătură toate dificultăţile. Evoluţia unui fapt de gramatică oarecare, grup asociativ sau tip sintagmatic, nu este comparabilă cu aceea a unui sunet. Ea nu este simplă; ea se descompune într-o mulţime de fapte particulare, din care numai o parte intră în fonetică. În geneza unui tip sintagmatic precum viitorul franţuzesc *prendre ai*, devenit *prendrai*, se deosebesc cel puţin două fapte, unul psihologic: sinteza celor două elemente ale conceptului, celălalt fonetic şi care depinde de primul: reducerea celor două accente ale grupului la unul singur (*préndre ai*→*prendrai*).

Flexiunea verbului tare germanic (tip germ. mod. *geben, gab, gegeben* etc., cf. gr. *leípo, élipon, léloipa* etc.), este bazată în mare parte pe acţiunea ablautului vocalelor radicale. Aceste alternanţe (vezi pp. 165 şi urm.), al căror sistem era destul de simplu la origine, rezultă, fără îndoială, dintr-un fapt pur fonetic; dar

pentru ca aceste opoziţii să capete o asemenea importanţă funcţională, a trebuit ca sistemul primitiv al flexiunii să se simplifice printr-o serie de procese diverse: dispariţia varietăţilor multiple ale prezentului şi a nuanţelor de sens legate de acestea, dispariţia imperfectului, a viitorului şi a aoristului, eliminarea redublării perfectului etc. Aceste schimbări, ce nu au nimic esenţial fonetic, au redus flexiunea verbală la un grup retrîns de forme, în care alternanţele radicale au dobîndit o valoare semnificativă de prim ordin. De exemplu, se poate afirma că opoziţia *e* : *a* este mai semnificativă în *geben* : *gab* decît opoziţia *e* : *o* în grecescul *leípō* : *léloipa*, din pricina absenţei redublării în perfectul german.

Chiar dacă, de cele mai multe ori, fonetica intervine într-un fel oarecare în evoluţie, ea nu poate să o explice în întregime; o dată eliminat factorul fonetic, găsim un reziduu ce pare să justifice ideea „unei istorii a gramaticii"; aici se află adevărata dificultate; distincţia – care trebuie menţinută – între diacronic şi sincronic ar cere explicaţii delicate, incompatibile cu acest curs[1].

În cele ce urmează, vom studia succesiv schimbările fonetice, alternanţa şi faptele de analogie, pentru a termina prin cîteva cuvinte despre etimologia populară şi aglutinare.

---

1. La acest argument didactic şi exterior se adaugă poate un altul: F. de Saussure nu a abordat niciodată lingvistica vorbirii în lecţiile sale (vezi pp. 43 şi urm.). Ne amintim că un nou uzaj începe întotdeauna printr-o serie de fapte individuale (vezi p. 112). S-ar putea admite că autorul refuza acestora caracterul de fapte gramaticale, în sensul că un act izolat este străin de limbă şi de sistemul său, care nu depinde decît de ansamblul habitudinilor colective. Atîta timp cît faptele aparţin vorbirii, ele nu sînt decît moduri speciale şi ocazionale de a utiliza sistemul stabilit. În momentul cînd o inovaţie, des repetată, se întipăreşte în memorie şi intră în sistem, ea are drept efect deplasarea echilibrului valorilor şi limba se pomeneşte *ipso facto* şi spontan schimbată. Evoluţiei gramaticale i s-ar putea aplica ceea ce s-a spus la p. 43 şi la p. 101 despre evoluţia fonetică: devenirea sa este exterioară sistemului, căci acesta nu este niciodată văzut în evoluţia sa, îl găsim schimbat de la un moment la altul. Această încercare de explicare este, de altfel, o simplă sugestie a noastră (n.ed.).

Capitolul II

Schimbările fonetice

[270] § 1. *Regularitatea lor absolută**

Am văzut la pp. 108 şi urm. că schimbarea fonică nu atinge cuvintele, ci sunetele. Cel care se transformă e fonemul: eveniment izolat, ca toate evenimentele diacronice, dar care are drept consecinţă faptul că alterează în mod identic toate cuvintele în care figurează fonemul considerat; acesta este sensul în care schimbările fonetice sînt absolut regulate.

În germană, orice *ī* a devenit *ei*, apoi *ai*: *wīn, trīben, līhen, zīt* au dat *Wein, treiben, leihen, Zeit*; orice *ū* a devenit *au*: *hūs, zūn, rūch* → *Haus, Zaun, Rauh*; la fel *ǖ* s-a schimbat în *eu*: *hǖsir* → *Hauser* etc. Dimpotrivă, diftongul *ie* a trecut la *ī*, pe care continuăm să-l scriem *ie*: *biegen, lieb, Tier*. Paralel, orice *uo* a devenit *ū*: *muot* → *Mut* etc. Orice *z* (vezi p. 57) a dat *s* (scris *ss*): *wazer* → *Wasser, fliezen* → *fliessen* etc. Orice *h* median a dispărut dintre vocale: *līhen, sehen* → *leien, seen* (scrise *leihen, sehen*). Orice *w* s-a transformat în *v* labiodental (scris *w*): *wazer* → *wasr* (*Wasser*).

În franceză, orice *l* muiat a devenit *y* (iod): *piller, bouillir* se pronunţă *piyẹ, buyir* etc.

În latină, *s* intervocalic apare ca *r* într-o altă epocă: **genesis, *asēna* → *generis, arēna* etc.

Orice schimbare fonetică, văzută în adevărata sa lumină, ar confirma perfecta regularitate a acestor transformări.

§ 2. *Condiţiile schimbărilor fonetice*

Exemplele precedente arată că fenomenele fonetice, departe de a fi întotdeauna absolute, sînt de cele mai multe ori legate de condiţii determinate: altfel spus, nu se transformă specia fonologică, ci fonemul, aşa cum se prezintă el în anumite condiţii de vecinătate, accentuare etc. Astfel, *s* nu a devenit *r* în latină decît între vocale şi în cîteva alte poziţii; în alte locuri, el continuă să subziste (cf. *est, senex, equos*).

Schimbările absolute sînt extrem de rare; adeseori, ele nu par astfel decît prin caracterul ascuns sau prea general al condiţiei; astfel, în germană, *ī* devine *ei, ai*, dar numai în silabă tonică; k_1 indo-european devine *h* în germanică (cf. i.-e. *$k_1$olsom*, lat. *collum*, germ. *Hals*); dar schimbarea nu se produce după *s* (cf. gr. *skótos* şi got. *skadus* „umbră").

De altfel, împărţirea schimbărilor în absolute şi condiţionale se bazează pe o vedere superficială a lucrurilor ; este mai raţional să vorbim, cum se face din ce în ce mai mult, despre fenomene fonetice *spontane* şi *combinatorii**. Ele sînt spontane [271] cînd sînt produse de o cauză internă, şi combinatorii cînd rezultă din prezenţa unuia sau mai multor foneme. Astfel, trecerea lui *o* indo-european în *a* germanic (cf. got. *skadus*, germ. *Hals* etc.) este un fapt spontan. Mutaţiile consonantice sau „Lautverschiebungen" din germanică sînt tipul schimbării spontane: astfel, k_1 indo-european devine *h* în protogermanică (cf. lat. *collum* şi got. *hals*), protogermanicul *t*, conservat în engleză, devine *z* (pronunţat *ts*) în vechea germană de sus (cf. got. *taihun*, engl. *ten*, germ. *zehn*). Dimpotrivă, trecerea latinescului *ct, pt* în italienescul *tt* (cf. *factum* → *fatto, captivum* → *cattivo*) este un fapt combinatoriu, pentru că primul element a fost asimilat cu al doilea. Umlautul german se datorează şi el unei cauze externe, prezenţa lui *i* în silaba următoare : în timp ce *gast* nu se schimbă, *gasti* dă *gesti, Gäste*.

Să notăm faptul că, atît într-un caz cît şi în celălalt, rezultatul nu intră în discuţie şi că nu contează dacă există sau nu vreo schimbare. Dacă, de exemplu, comparăm goticul *fisks* cu latinescul *piscis* şi goticul *skadus* cu grecescul *skótos*, constatăm, în primul caz, persistenţa lui *i*, iar în celălalt caz, trecerea lui *o* în *a* ; dintre aceste două sunete, primul a rămas ca atare, iar al doilea s-a schimbat ; dar esenţial este faptul că au acţionat prin ele înseşi.

Dacă un fapt fonetic este combinatoriu, el este întotdeauna condiţional ; dacă e spontan, el nu este, în mod obligatoriu, absolut, căci poate fi condiţionat negativ de absenţa anumitor factori de schimbare. Astfel k_1 indo-european devine spontan *qu* în latină (cf. *quattuor, inquilīna* etc.), dar nu trebuie să fie urmat, de exemplu, de *o* sau de *u* (cf. *cottīdie, colō, secundus* etc.). La fel, persistenţa lui *i* indo-european în goticul *fisks* etc. este legată de o condiţie : nu trebuie să fie urmat de *r* sau de *h*, în care caz devine *e*, notat *ai* (cf. *wair* = lat. *vir* şi *maihstus* = germ. *Mist*).

§ 3. *Puncte metodice*

Formulele care exprimă fenomenele trebuie să ţină cont de distincţiile precedente, altfel riscă să le prezinte într-o lumină falsă.

Iată cîteva exemple de asemenea inexactităţi.

După vechea formulare a legii lui Verner, „în germanică orice *þ* neiniţial s-a schimbat în *đ* dacă accentul se afla în urma lui" : cf. pe de o parte **faþer* → **fađer* (germ. *Vater*), **liþumé* → **liđumé* (germ. *litten*), pe de altă parte **þris* (germ. *drei*), **brōþer* (germ. *Bruder*), **liþo* (germ. *leide*), în care *þ* subzistă.

Această formulă atribuie un rol activ accentului şi introduce o clauză restrictivă pentru *þ* iniţial. În realitate, fenomenul este cu totul diferit : în germanică, ca şi în latină, *þ* tindea să se sonorizeze spontan în interiorul cuvîntului ; numai accentul

plasat pe vocala precedentă a putut să-l împiedice să o facă. Astfel totul este răsturnat: faptul este spontan, nu combinatoriu, şi accentul este un obstacol, în loc să fie cauza provocatoare. Trebuie să spunem: orice *þ* interior a devenit *đ*, cu condiţia ca accentul plasat pe vocala precedentă să nu se fi opus la aceasta.

Pentru a distinge ceea ce este spontan de ceea ce este combinatoriu, trebuie să analizăm fazele transformării şi să nu luăm rezultatul mediat drept rezultat imediat. Astfel, pentru a explica rotacizarea (cf. lat. **genesis* → *generis*), este incorect să spunem că *s* a devenit *r* între două vocale, căci *s*, neavînd sunet laringal, nu poate să dea *r* dintr-o dată. În realitate, există două acte: *s* devine *z* prin schimbare combinatorie; dar *z*, nefiind menţinut în sistemul fonetic din latină, a fost înlocuit prin sunetul foarte învecinat *r*, şi această schimbare e spontană. Astfel, printr-o gravă eroare, se contopeau într-un singur fenomen două fapte disparate; greşeala constă, pe de o parte, din a lua rezultatul mediat drept imediat (*s* → *r* în loc de *z* → *r*) şi, pe de altă parte, din a considera fenomenul total drept combinatoriu, atunci
[272] cînd el nu este astfel* în prima sa parte. Este ca şi cum am spune că în franceză *e* a devenit *a* înaintea unei nazale. În realitate, a existat, succesiv, o schimbare combinatorie, nazalizarea lui *e* de către *n* (cf. lat. *ventum* → fr. *vẽnt*, lat. *fēmina* → fr. *femə, fẽmə*), apoi o schimbare spontană a lui *ẽ* în *ã* (cf. *vãnt, fãmə*, acum *vã, fam*). În zadar am obiecta că fenomenul nu a putut să se petreacă decît înaintea unei consoane nazale: nu e vorba să ştim de ce *e* s-a nazalizat, ci numai dacă transformarea lui *ẽ* în *ã* este spontană sau combinatorie.

Cea mai gravă eroare de metodă pe care o amintim aici, deşi nu se leagă de principiile expuse mai sus, constă în a formula o lege fonetică la prezent, ca şi cum faptele pe care ea le cuprinde ar exista o dată pentru totdeauna, în loc să se nască şi să moară într-un interval de timp. Este un adevărat haos, căci astfel se suprimă orice succesiune cronologică a evenimentelor. Am insistat asupra acestui punct la pagina 112 analizînd fenomenele succesive ce explică dualitatea *tríkhes* : *thriksí*. Cînd spunem: „*s* devine *r* în latină", facem să se creadă că rotacizarea este inerentă naturii limbii şi rămînem încurcaţi în faţa unor excepţii precum *causa, rīsus* etc. Numai formularea: „*s* intervocalic a devenit *r* în latină într-o anumită epocă" ne autorizează să ne gîndim că, în momentul în care *s* trecea în *r*, *causa, rīsus* etc. nu aveau *s* intervocalic şi erau la adăpost de schimbare; într-adevăr, încă se spunea *caussa, rīssus*. Dintr-un motiv analog trebuie să spunem: „*ā* a devenit *ē* în dialectul ionian (cf. *mắtēr* → *mḗtēr* etc.)", căci altminteri nu am şti ce să facem cu forme precum *pâsa, phāsi* etc. (care mai erau încă *pansa, phansi* etc., în epoca schimbării).

§ 4. *Cauzele schimbărilor fonetice*

Căutarea acestor cauze este una dintre problemele cele mai dificile ale lingvisticii. S-au propus mai multe explicaţii, dar nici una nu aduce o clarificare completă.

I. S-a spus că rasa ar avea predispoziţii ce trasează dinainte direcţia schimbărilor fonetice. Există aici o problemă de antropologie comparată : oare aparatul fonator variază de la o rasă la alta ? Nu, deloc mai mult decît de la un individ la altul ; un negru transplantat încă de la naştere în Franţa vorbeşte franceza la fel de bine ca şi indigenii. Mai mult, cînd ne folosim de expresii ca „organul fonator italian" sau „gura germanicilor nu admite asta", riscăm să transformăm într-o caracteristică permanentă un fapt pur istoric ; este o eroare comparabilă cu aceea care formulează un fenomen fonetic la prezent ; a pretinde că organul vocal ionian este nepotrivit pentru *ā* lung şi că îl schimbă în *ē*, este la fel de greşit ca a spune că : *ā* „devine" în ioniană *ē*.

Organul fonator ionian nu respingea pronunţarea lui *ā*, ba chiar, în anumite cazuri, îl admitea. Deci nu este vorba de o incapacitate antropologică, ci de o schimbare în deprinderile articulatorii. La fel, latina, care nu-l conservase pe *s* intervocalic (**genesis* → *generis*), l-a reintrodus puţin mai tîrziu (cf. **rīssus* → *rīsus*) ; aceste schimbări nu indică o dispoziţie permanentă a organului vocal latinesc.

Fără îndoială că, într-o epocă dată şi la un anumit popor, există o direcţie generală a fenomenelor fonetice ; monoftongările diftongilor în franceza modernă sînt manifestările uneia şi aceleiaşi tendinţe ; dar curente generale analoage s-ar putea găsi şi în istoria politică, fără să fie pus la îndoială caracterul lor pur istoric şi fără să se vadă aici o influenţă directă a rasei.

II. Adeseori, schimbările fonetice au fost considerate ca o adaptare la condiţiile solului şi ale climatului. Anumite limbi din nord acumulează consoanele, anumite limbi din sud folosesc mai mult vocalele, de unde vine şi sunetul lor armonios. Climatul şi condiţiile de viaţă pot avea o mare influenţă asupra limbii, dar problema se complică de îndată ce intrăm în detalii : astfel, alături de idiomurile scandinave, atît de pline de consoane, cele ale laponilor şi ale finlandezilor sînt mai vocalice decît însăşi italiana. Vom mai nota şi că acumularea consoanelor în germana actuală este, în multe cazuri, un fapt foarte recent, datorat unor căderi ale vocalelor posttonice ; că anumite dialecte din sudul Franţei sînt mai puţin refractare decît franceza din nord faţă de grupurile consonantice, că sîrba prezintă tot atîtea cît şi rusa moscovită etc.

III. A intervenit legea celui mai mic efort, care a făcut să fie înlocuite două articulări printr-una singură, sau o articulare dificilă printr-o alta mai comodă. Această idee, orice s-ar zice, merită să fie cercetată : ea poate să elucideze într-o oarecare măsură cauza fenomenului sau să indice cel puţin direcţia în care trebuie să o cauţi.

Legea celui mai mic efort pare a explica un anumit număr de cazuri, cum ar fi trecerea oclusivei la spirantă (*habēre* → *avoir*), căderea unor mase uriaşe de silabe finale în multe limbi, fenomenele de asimilare (de exemplu *ly* → *ll*, **alyos* → gr. *állos, tn* → *nn, *atnos* → lat. *annus*), monoftongarea diftongilor, care nu este decît o varietate a asimilării (de exemplu *ai* → ę, fr. *maizōn* → *mę̄zō* „maison") etc.

Numai că am putea menţiona tot atîtea cazuri în care se întîmplă exact contrariul. Monoftongării îi putem opune, de exemplu, schimbarea lui *ī ū ǖ* german în *ei au eu*. Dacă pretindem că scurtarea în slavă a lui *ā, ē* în *ă, ĕ* se datorează celui mai mic efort, atunci trebuie să considerăm că fenomenul invers, prezentat de germană (*făter* → *Vāter, gĕben* → *gēben*) se datorează celui mai mare efort. Dacă socotim că sonora este mai uşor de pronunţat decît surda (cf. *opera* → prov. *obra*), faptul invers trebuie să necesite un efort mai mare, şi totuşi spaniola a trecut de la *ž* la *ϰ* (cf. *hiϰo* „fiul" scris *hijo*), şi germanica a schimbat *b d g* în *p t k*. Dacă pierderea aspiraţiei (cf. i.-e. **bherō* → germ. *beran*) este considerată ca o diminuare a efortului, ce se poate spune despre germană, care o pune acolo unde nu exista (*Tanne, Pute* etc., pronunţate *Thanne, Phute*)?

Aceste observaţii nu pretind a combate soluţia propusă. În fapt, nu putem determina, pentru fiecare limbă, ce este mai uşor sau mai greu de pronunţat.

E adevărat că prescurtarea corespunde unui efort mai mic în sensul duratei, dar este tot atît de adevărat că pronunţările neglijente pot duce la o formă lungă şi că forma scurtă cere mai multă supraveghere. Astfel, presupunînd predispoziţii diferite, putem prezenta două fapte opuse în acelaşi fel. Tot astfel, acolo unde *k* a devenit *tš* (cf. lat. *cēder* → it. *cedere*), se pare că există, dacă nu luăm în consideraţie decît termenii extremi ai schimbării, o mărire a efortului; dar impresia ar fi poate alta dacă am restabili lanţul: *k* devine *k'* palatal prin asimilare cu vocala următoare: apoi *k'* trece la *ky*; pronunţarea nu devine, prin aceasta, mai dificilă: două elemente, strîns îmbinate în *k'* au fost net diferenţiate; apoi de la *ky* se trece succesiv la *ty, tϰ', tš*, cu efort mai mic.

În acest domeniu ar trebui să se facă un studiu vast care, pentru a fi complet, ar trebui să ia în consideraţie atît punctul de vedere fiziologic (problema articulării), cît şi punctul de vedere psihologic (problema atenţiei).

IV. O explicaţie ce se bucură de trecere de cîţiva ani încoace atribuie schimbările de pronunţare educaţiei fonetice primite în copilărie. Copilul izbuteşte să pronunţe ceea ce aude în jurul său numai după multe încercări, exerciţii şi rectificări; aici s-ar afla germenele schimbărilor: anumite inexactităţi necorectate s-ar impune individului şi s-ar fixa în cadrul generaţiei ce creşte. Copiii noştri pronunţă adeseori *t* în loc de *k*, fără ca limbile noastre să prezinte în istoria lor o schimbare fonetică corespunzătoare; dar nu acelaşi lucru se întîmplă cu alte deformări; astfel, la Paris, mulţi copii pronunţă *fl'eur bl'anc* cu *l* muiat; or, în italiană, *florem* a trecut la *fl'ore* şi apoi la *fiore* printr-un proces analog.

Aceste consideraţii merită toată atenţia, dar lasă problema intactă; într-adevăr, nu înţelegem de ce o generaţie reţine anumite inexactităţi, excluzînd altele, ce sînt la fel de naturale; în fapt, alegerea pronunţărilor vicioase apare ca pur arbitrară şi lipsită de raţiune. Oare de ce fenomenul a izbutit să se impună de data asta mai mult decît altădată?

De altfel, această observaţie se aplică tuturor cauzelor precedente, dacă acţiunea lor este admisă ; influenţa climatului, predispoziţia rasei, tendinţa spre cel mai mic efort există în mod permanent sau durabil ; de ce oare acţionează în mod intermitent, cînd într-un punct, cînd într-alt punct al sistemului fonologic ? Un eveniment istoric trebuie să aibă o cauză determinantă ; nu ni se spune însă ce va declanşa, în fiecare caz, o schimbare a cărei cauză generală există încă de mult timp. Acesta este punctul cel mai greu de clarificat.

V. Uneori se caută una dintre aceste cauze, determinante în starea generală a naţiunii la un moment dat. Limbile traversează unele epoci mai agitate decît altele : se pretinde că aceste schimbări au o legătură cu perioadele agitate ale istoriei exterioare, descoperindu-se astfel un raport între instabilitatea politică şi instabilitatea lingvistică ; făcînd acest lucru, considerăm că putem aplica schimbărilor fonetice, concluziile privitoare la limbă în general. Se observă, de exemplu, că cele mai mari schimbări ale latinei în trecerea sa spre limbile romanice coincid cu epoca foarte agitată a năvălirilor barbare. Pentru a ne orienta mai bine, trebuie să accentuăm asupra a două distincţii :

a) Stabilitatea politică nu influenţează limba în acelaşi mod ca instabilitatea ; nu există aici nici o reciprocitate. Cînd echilibrul politic încetineşte evoluţia limbii, cauza este pozitivă, deşi exterioară, în timp ce instabilitatea, al cărei efect este invers, nu poate acţiona decît negativ. Imobilitatea, fixarea relativă a unui idiom, pot proveni din fapte exterioare limbii (influenţa unei Curţi, a unei şcoli, a unei academii, a scrisului etc.), care, la rîndul lor, sînt favorizate pozitiv de echilibrul social şi politic. Dimpotrivă, dacă o răsturnare exterioară survenită în starea naţiunii grăbeşte evoluţia lingvistică, aceasta se întîmplă pur şi simplu pentru că limba revine la starea de libertate, în care îşi urmează cursul obişnuit*. [273] Imobilitatea limbii latine în epoca clasică se datorează unor fapte exterioare şi nu se poate compara cu schimbările pe care le-a suferit mai tîrziu, pentru că ele s-au produs de la sine, în absenţa unor condiţii exterioare.
b) Aici nu este vorba decît de fenomene fonetice şi nu de orice fel de modificări ale limbii. S-ar înţelege că schimbările gramaticale ţin de asemenea cauze ; faptele de gramatică ţin întotdeauna de gîndire, printr-o anumită latură a lor, şi suferă mai uşor influenţa schimbărilor exterioare, acestea avînd o repercusiune mai imediată asupra spiritului. Dar nimic nu ne îndreptăţeşte să admitem că epocilor agitate ale istoriei unei naţiuni le corespund evoluţii precipitate ale sunetelor unui idiom.

De altfel, nu putem cita nici o epocă, nici chiar dintre acelea în care limba s-a aflat într-o imobilitate factice, care să nu fi cunoscut nici o schimbare fonetică.

VI. S-a recurs de asemenea la ipoteza „substratului lingvistic anterior" : anumite schimbări s-ar datora unei populaţii indigene, absorbite de noii veniţi.

Astfel, diferenţa dintre *la langue d'oc* şi *la langue d'oïl* ar corespunde unei proporţii diferite a elementului celtic autohton în două părţi ale Galiei; această teorie a fost aplicată şi diversităţii dialectale a limbii italiene, explicată, după regiuni, prin influenţele liguriene, etrusce etc. Dar această ipoteză presupune circumstanţe care se întîlnesc rar; printre altele, trebuie să facem o precizare: vrem să spunem că, adoptînd noua limbă, populaţiile anterioare au introdus în ea ceva din deprinderile lor fonice? Acest fapt este admisibil şi destul de firesc; dar, dacă facem iar apel la factorii imponderabili ai rasei etc., cădem din nou în neclarităţile semnalate mai sus.

VII. O ultimă explicaţie – care nu merită deloc acest nume – asimilează schimbările fonetice cu schimbările modei. Dar pe acestea din urmă nimeni nu a încercat să le explice: se ştie numai că ele depind de legile imitării, ce-i preocupă mult pe psihologi. Totuşi, deşi această explicaţie nu rezolvă problema, ea are avantajul de a o introduce într-alta mai largă: principiul schimbărilor fonetice ar fi pur psihologic. Numai că misterul stă în a afla, atît în cazul schimbărilor fonetice, cît şi în cazul schimbărilor modei, care este punctul de plecare al imitaţiei.

§ 5. *Acţiunea schimbărilor fonetice este nelimitată*

Dacă încercăm să evaluăm efectul acestor schimbări, vedem foarte repede că el este nelimitat şi incalculabil şi că nu putem prevedea unde se vor opri schimbările. Este pueril să credem că un cuvînt nu se poate transforma decît pînă într-un anumit punct, ca şi cum ar exista în el ceva ce ar putea să-l apere. Această caracteristică a modificărilor fonetice ţine de calitatea arbitrară a semnului lingvistic, care nu are
[274] nici o legătură cu semnificaţia*.

Putem constata, la un moment dat, dacă sunetele unui cuvînt au avut de suferit şi în ce măsură s-a întîmplat acest lucru, dar nu putem spune dinainte pînă la ce punct el a devenit sau va deveni de nerecunoscut.

Limba germanică a făcut ca indo-europeanul **aiwom* (cf. lat. *aevom*) să treacă la **aiwan, *aiwa, *aiw*, ca toate cuvintele ce prezintă aceeaşi finală; apoi **aiw* a devenit în germana veche *ew*, ca toate cuvintele ce cuprind grupul *aiw*; apoi, cum orice *w* final se schimbă în *o*, s-a ajuns la *ēo*; la rîndul său *ēo* a trecut la *eo, io*, după alte reguli, la fel de generale; *io* a dat apoi *ie, je*, pentru a ajunge, în germana modernă, la *jē* (cf. *das schönste, was ich je gesehen habe*).

Dacă nu luăm în consideraţie decît punctul de plecare şi punctul de sosire, cuvîntul actual nu mai cuprinde nici măcar un singur element iniţial; totuşi, fiecare etapă, luată izolat, este absolut sigură şi conformă unor reguli; fiecare dintre ele este limitată în efectul său, dar ansamblul dă impresia unei sume nelimitate de modificări. Putem face aceleaşi constatări cu privire la cuvîntul latinesc *calidum*, comparîndu-l mai întîi, fără tranziţie, cu ceea ce a devenit în franceza modernă

(*šọ*, scris *chaud*), şi apoi restabilind etapele = *calidum, calidu, caldu, cald, calt, tšalt, tšaut, šaut, šọt, šọ*. Comparaţi de asemenea cuvîntul din latina vulgară **waidanju* → *gẽ* (scris *gain*), *minus* → *mwẽ* (scris *moins*), *hoc illī* → *wi* (scris *oui*).

Fenomenul fonetic este nelimitat şi incalculabil şi în sensul că el atinge orice specie de semn, fără să facă deosebire între un adjectiv, un substantiv etc., între un radical, un sufix, o desinenţă etc. Trebuie să fie astfel *a priori*, căci, dacă ar interveni gramatica, fenomenul fonetic s-ar confunda cu faptul sincronic, lucru radical imposibil. În aceasta constă ceea ce s-ar putea numi caracterul orb al evoluţiilor sunetelor*.

Astfel, în greacă, *s* a căzut după *n* nu numai în **khānses* „gîşte", **mēnses* „luni" (de unde *khênes, mênes*), unde el nu avea valoare gramaticală, ci şi în formele verbale de tipul **etensa, *ephansa* etc. (de unde *éteina, éphēna* etc.), unde folosea la caracterizarea aoristului. În perioada de mijloc a germanei de sus, vocalele posttonice *ĭ ĕ ă ŏ* au dobîndit timbrul uniform *e* (*gibil* → *Giebel, meistar* → *Meister*), deşi diferenţa de timbru a caracterizat multe desinenţe ; astfel, acuzativul singular *boton* şi genitivul şi dativul singular *boten* s-au contopit în *boten*. [275]

Aşadar, dacă fenomenele fonetice nu sînt oprite de nici o limită, ele trebuie să aducă o perturbare profundă în organismul gramatical. Le vom privi acum sub acest aspect.

Capitolul III

Consecinţele gramaticale ale evoluţiei fonetice

[276] ## § 1. *Ruperea legăturii gramaticale**

O primă consecinţă a fenomenului fonetic este ruperea legăturii gramaticale care uneşte doi sau mai mulţi termeni. Astfel, un cuvînt ajunge să nu mai fie simţit ca derivat din celălalt. Exemple :

mansiō → **mansiōnāticus*
maison // *ménage*

Conştiinţa lingvistică vedea altădată în **mansiōnāticus* derivatul lui *mansiō*, apoi vicisitudinile fonetice le-au separat. De asemenea :

(*vervēx* – *vervēcārius*)
lat. pop. *berbīx* – *berbīcārius*
berbis // *berger*

Această separaţie are, în chip firesc, influenţa sa asupra valorii : aşa se explică faptul că, în anumite graiuri locale, *berger* ajunge să însemne „păzitor de boi".

De asemenea :

Grātiānopolis – *grātiānopolitānus* — *decem* – *undecim*
Grenoble || *Grésivaudan* — *dix* || *onze*

Un caz analog este acela al got. *bītan* „a muşca" – *bitum* „noi am muşcat" – *bitr* „muşcător, amar" ; ca urmare a schimbării *t* → *ts* (*z*), pe de o parte, şi a conser-
[277] vării grupului *tr*, pe de altă parte, germanica occidentală a dat : *bīʒan, biʒum* || *bitr**.

Evoluţia fonetică rupe şi raportul normal ce exista între două forme ale aceluiaşi cuvînt. Astfel, *comes* – *comiten* devine în franceza veche *cuens* || *comte, barō* – *barōnem* → *ber* || *baron, presbiter* – *presbiterum* → *prestre* || *provoire*.

În alte părţi, o desinenţă se scindează în două. Indo-europeana caracteriza toate formele de acuzativ singular prin aceeaşi finală *m*[1] (**ek*$_1$*wom*, **owim*, **podm*, **māterm* etc.). În latină nu există o schimbare radicală în această privinţă ; dar în greacă tratamentul foarte diferit al nazalei sonante şi consonante a creat două serii de forme distincte : *híppon, ó*(*w*)*in* : *póda, mā́tera*. Acuzativul plural prezintă un fapt foarte asemănător (cf. *hippous* şi *póidas*).

1. Sau -*n* ? Cf. p. 107, nota.

§ 2. *Ştergerea compunerii cuvintelor*

Un alt efect gramatical al schimbării fonetice constă în aceea că părţile distincte ale unui cuvînt, care contribuiau la fixarea valorii lui, încetează să fie analizabile: cuvîntul devine un tot indivizibil. Exemple: în franceză *ennemi* (cf. lat. *in-imīcus* – *amīcus*), în latină *perdere* (cf. mai vechiul *per-dare* – *dare*), *amiciō* (pentru **ambjaciō* – *jaciō*), în germană *Drittel* (pentru *drit-teil* – *teil*).

Vedem, de altfel, că acest caz se reduce la cel de la paragraful precedent; dacă, de exemplu, *ennemi* este inanalizabil, aceasta înseamnă că nu-l mai putem apropia, ca pe *in-imīcus* de simplul *amīcus*; formula

amīcus – *inimīcus*
ami || *ennemi*

este foarte asemănătoare cu

mansiō – *mansiōnāticus*
maison || *ménage*

Cf. de asemenea: *decem* – *undecim*: *dix* || *onze*.

Formele simple *hunc, hanc, hāc* etc., din latina clasică, venind din *hon-ce, han-ce, hā-ce*, aşa cum arată formele epigrafice, sînt rezultatul aglutinării unui pronume cu particula *-ce*; altădată *hon-ce* etc. putea fi apropiat de *ec-ce*; dar, mai tîrziu, *-e* căzînd fonetic, acest lucru nu a mai fost posibil; aceasta înseamnă că nu se mai deosebesc elementele lui *hunc, hanc, hāc* etc.

Evoluţia fonetică începe prin a tulbura analiza, înainte de a o face cu totul imposibilă. Flexiunea nominală indo-europeană oferă un exemplu de acest fel.

Indo-europeana declina nom. sing. **pod-s*, ac. **pod-m*, dat. **pod-ai*, loc. **pod-i*, nom. pl. **pod-es*, ac. **pod-ns* etc.; flexiunea lui *ek_1wos a fost, mai întîi, perfect paralelă: *ek_1wo-s*, *ek_1wo-m*, *ek_1wo-ai*, *ek_1wo-i*, *ek_1wo-es*, *ek_1wo-ns* etc. În această epocă se distingea cu tot atîta uşurinţă *ek_1wo- ca şi **pod-*. Dar mai tîrziu, contracţiile vocalice modifică această stare: dat. *$ek_1w\bar{o}i$, loc. *ek_1woi, nom. pl. *$ek_1w\bar{o}s$. Din acest moment, caracterul distinct al radicalului *ek_1wo- este compromis şi analiza este adusă în situaţia de a nu vedea schimbarea. Mai tîrziu, noile schimbări intervenite, ca diferenţierea acuzativelor (vezi p. 162), şterg ultimele urme ale stării originare. Contemporanii lui Xenophon aveau probabil impresia că radicalul era *hipp-* şi că desinenţele erau vocalice (*hipp-os* etc.), de unde separarea absolută a tipurilor *ek_1wo-s şi **pod-s*. În domeniul flexiunii, ca şi în alte domenii, tot ceea ce tulbură analiza contribuie la slăbirea legăturilor gramaticale.

§ 3. *Nu există dublete fonetice*

În cele două cazuri considerate în paragrafele 1 şi 2, evoluţia separă radical doi termeni uniţi gramatical la origine. Acest fenomen ar putea da loc unei grave erori de interpretare.

Cînd constatăm identitatea relativă a cuvîntului din latina tîrzie *barō* : *barōnem* şi disparitatea din franceza veche *ber* : *baron*, nu sîntem oare înclinaţi să spunem că una şi aceeaşi unitate iniţială (*bar-*) s-a dezvoltat în două direcţii divergente şi a produs două forme? Nu, căci unul şi acelaşi element nu poate fi supus simultan şi în acelaşi loc la două transformări diferite ; acest lucru ar fi contrar înseşi definiţiei de schimbare fonetică. Prin ea însăşi, evoluţia sunetelor nu are virtutea de a crea două forme în loc de una.

Iată obiecţiile ce se pot aduce tezei noastre ; vom presupune că ele sînt introduse prin exemple :

Collocāre, se va spune, a dat *coucher* şi *colloquer*. Ba nu, a dat numai *coucher*, *colloquer* nu este decît un împrumut savant al cuvîntului latinesc (cf. *rançon* şi *rédemption* etc.).

Dar *cathedra* nu a dat *chaire* şi *chaise*, două cuvinte autentic franţuzeşti? În realitate, *chaise* este o formă dialectală. Vorbirea pariziană îl schimba pe *r* intervocalic în *z* ; se spunea, de exemplu : *pèse, mèse,* pentru *père, mère* ; franceza literară nu a reţinut, din această pronunţare locală, decît două specimene : *chaise* şi *bésicles* (dublet al lui *béricles*, ce vine de la *béryl*). Cazul este absolut comparabil cu cel al cuvîntului picard *rescapé*, care a trecut în franceza comună şi care contrastează cu *réchappé*. Avem *cavalier* şi *chevalier, cavalcade* şi *chevauchée* deoarece *cavalier* şi *cavalcade* au fost împrumutate din italiană. Este, în fond, acelaşi lucru ca şi în cazul lui *calidum*, ce a dat în franceză *chaud* şi în italiană *caldo*. În toate aceste exemple este vorba de împrumuturi.

Dacă pretindem că pronumele latinesc *mē* este reprezentat în franceză prin două forme : *me* şi *moi* (cf. „il *me* voit" şi „c'est *moi* qu'il voit"), ni se va răspunde : latinescul *mē* aton a devenit *me* ; *mē* accentuat a dat *moi* ; or, prezenţa sau absenţa accentului nu depind de legile fonetice care au făcut să treacă *mē* la *me* şi *moi*, ci de rolul acestui cuvînt în frază ; este o dualitate gramaticală. La fel, în germană, **ur-* a rămas *ur-* sub accent şi a devenit *er-* în protonică (cf. *úrlaub* : *erlaúben*) ; dar însuşi acest joc de accent este legat de tipurile de compoziţie în care intra *ur-* şi, prin urmare, de o condiţie gramaticală şi sincronică. În sfîrşit, pentru a reveni la exemplul nostru de la început, diferenţele de formă şi de accent pe care le prezintă cuplul *bárō* : *barṓnem* sînt, în mod evident, anterioare schimbării fonetice.

În fapt, nu se constată nicăieri dublete fonetice. Evoluţia sunetelor nu face decît să accentueze anumite diferenţe ce există înaintea ei. Peste tot unde aceste diferenţe nu se datorează unor cauze exterioare, aşa cum este cazul împrumuturilor, ele presupun dualităţi gramaticale şi sincronice absolut străine fenomenului fonetic.

§ 4. *Alternanţa*

În două cuvinte precum *maison* : *ménage*, nu sîntem prea tentaţi să căutăm ceea ce dă diferenţa dintre termeni, fie pentru că elementele diferenţiale (*-ezõ* şi *-en-*) nu se pretează la comparaţie, fie pentru că nici un alt cuplu nu prezintă o opoziţie paralelă. Dar se întîmplă adeseori ca aceşti doi termeni învecinaţi să nu difere decît printr-unul sau două elemente uşor de surprins şi ca această diferenţă să se repete cu regularitate într-o serie de cupluri paralele ; în acest caz este vorba de cel mai vast şi mai obişnuit fapt gramatical în care schimbările fonetice joacă un rol : *alternanţa*.

În franceză, orice *ŏ* latinesc plasat în silabă deschisă a devenit *eu* sub accent şi *ou* în protonică ; de aici cuplurile *pouvons* : *peuvent*, *oeuvre* : *ouvrier*, *nouveau* : *neuf* etc., în care putem surprinde fără efort un element de diferenţă şi de variaţie regulată. În latină, rotacizarea face să alterneze *gerō* cu *gestus*, *oneris* cu *onus*, *maeror* cu *maestus* etc. În germanică *s* fiind tratat diferit după locul accentului, avem în perioada de mijloc a germanei de sus *ferliesen* : *ferloren*, *kiesen* : *gekoren*, *friesen* : *gefroren* etc. Căderea lui *e* indo-european se reflectă în germana modernă în opoziţiile *beissen* : *biss*, *leiden* : *litt*, *reiten* : *ritt* etc.

În toate aceste exemple, este atins elementul radical ; dar bineînţeles că toate părţile cuvîntului pot prezenta opoziţii asemănătoare. Nimic mai obişnuit, de exemplu, decît un prefix care apare sub diferite forme, după natura iniţialei radicalului (cf. gr. *apo-dídōmi* : *ap-érchomai*, fr. *inconnu* : *inutile*). Alternanţa indo-europeană *e* : *o* care, pînă la urmă, trebuie să aibă o cauză fonetică, se află într-un mare număr de elemente sufixale (gr. *híppos* : *híppe*, *phér-o-men* : *phér-e-te*, *gén-os* : *gén-e-os* pentru **gén-es-os* etc.). Franceza veche are un tratament special pentru *a* latinesc accentuat după palatale, de unde o alternanţă *e* : *ie* în multe desinenţe (cf. *chant-er* : *jug-ier*, *chant-é* : *jug-ié*, *chan-tez* : *jug-iez* etc.).

Alternanţa poate fi deci definită astfel : *o corespondenţă între două sunete sau grupuri de sunete determinate, permutînd regulat între două serii de forme coexistente*.

Aşa cum fenomenul fonetic nu explică prin el însuşi dubletele, este uşor să vedem că el nu este nici cauza unică şi nici cauza principală a alternanţei. Cînd spunem că latinescul *nov-* a devenit, prin schimbare fonetică, *neuv-* şi *nouv-* (*neuve* şi *nouveau*), făurim o unitate imaginară şi nu recunoaştem o dualitate sincronică preexistentă ; poziţia diferită a lui *nov-* în *nov-us* şi în *nov-ellus* este, în acelaşi timp, anterioară schimbării fonetice şi eminamente gramaticală (cf. *barō* : *barōnem*). Această dualitate se află la originea oricărei alternanţe şi o face posibilă. Fenomenul fonetic nu a distrus o unitate ; prin distanţa dintre sunete, el a pus în evidenţă o opoziţie de termeni coexistenţi. Este o greşeală, făcută de mulţi lingvişti, să crezi că alternanţa e de ordin fonetic, numai pentru că materia ei e formată din sunete şi pentru că alterările lor intervin în geneza sa. În fapt, fie că o considerăm în punctul de plecare sau în punctul de sosire, ea aparţine întotdeauna gramaticii şi sincroniei.

§ 5. *Legile alternanţei*

Oare alternanţele pot fi reduse la legi, şi de ce natură sînt aceste legi?

Fie alternanţa *e* : *i*, atît de frecventă în germana modernă: luînd toate cazurile în bloc şi de-a valma (*geben* : *gibt*, *Feld* : *Gefilde*, *Wetter* : *wittern*, *helfen* : *Hilfe*, *sehen* : *Sicht* etc.), nu putem formula nici un principiu general. Dar dacă din această masă extragem cuplul *geben* : *gibt* pentru a-l opune lui *schelten* : *schilt*, *helfen* : *hilft*, *nehmen* : *nimmt* etc., vedem că această alternanţă coincide cu o distincţie de timp, de persoană etc.; în *lang* : *Länge*, *stark* : *Stärke*, *hart* : *Härte* etc., opoziţia perfect asemănătoare *a* : *e* este legată de formarea unor substantive cu ajutorul unor adjective, în *Hand* : *Hände*, *Gast* : *Gäste* etc., de formarea pluralului şi de toate cazurile, atît de frecvente, pe care germaniştii le desemnează prin numele de ablaut (vezi şi *finden* : *fand*, sau *finden* : *Fund*, *binden* : *band* sau *binden* : *Bund*, *schiessen* : *schoss* : *Schuss*, *fliessen* : *floss* : *Fluss* etc.). Ablautul, sau variaţia vocalică radicală ce coincide cu o opoziţie gramaticală, este un exemplu capital de alternanţă, dar nu se deosebeşte de fenomenul general prin nici o caracteristică particulară.

Vedem că alternanţa este, de obicei, distribuită între mai mulţi termeni în mod regulat şi că ea coincide cu o opoziţie importantă de funcţie, de categorie, de determinare. Se poate vorbi despre legi gramaticale de alternanţă, dar aceste legi nu sînt decît un rezultat fortuit al faptelor fonetice care le-au dat naştere. Acestea creînd o opoziţie fonică regulată între două serii de termeni ce prezintă o opoziţie de valoare, mintea noastră pune stăpînire pe diferenţa materială pentru a o face semnificativă şi a o face să poarte diferenţa conceptuală (vezi pp. 101 şi urm.). Ca toate legile sincronice, acestea sînt simple principii de dispoziţie, fără forţă imperativă. Este foarte incorect să spunem, cum se face adeseori, că *a* din *Nacht* se schimbă în *ä* în pluralul *Nächte*; acest lucru dă iluzia că de la un termen la celălalt intervine o transformare reglată de un principiu imperativ. În realitate, avem de-a face cu o simplă opoziţie de forme ce rezultă din evoluţia fonetică. Este adevărat că analogia,
[278] despre care vom vorbi, poate crea noi cupluri ce oferă aceeaşi diferenţă fonică (cf. *Kranz* : *Kränze* pe *Gast* : *Gäste* etc.). Legea pare atunci că se aplică precum o regulă ce comandă uzajului pînă la a-l modifica. Dar nu trebuie să uităm că în limbă aceste permutări rămîn la voia unor influenţe analogice contrare, şi aceasta e de ajuns pentru a marca faptul că regulile de acest ordin sînt întotdeauna precare şi răspund în întregime definiţiei legii sincronice.

Se poate întîmpla, de asemenea, ca acea condiţie fonetică provocatoare de alternanţă să fie încă manifestă. Astfel, cuplurile citate mai sus aveau în vechea germană de sus forma: *geban* : *gibit*, *feld* : *gafildi* etc. În acea vreme, cînd radicalul era urmat de un *i*, apărea el însuşi cu *i* în loc de *e*, în timp ce prezenta *e* în toate celelalte cazuri. Alternanţa latinească *faciō* : *conficiō*, *amīcus* : *inimīcus*, *facilis* : *difficilis* etc., este legată şi ea de o condiţie fonică pe care subiecţii vorbitori

ar fi exprimat-o astfel : *a* dintr-un cuvînt de tipul *faciō, amīcus* etc., alternează cu *i* în cuvintele din aceeaşi familie în care acest *a* se află în silabă mediană.

Dar aceste opoziţii fonice sugerează exact aceleaşi observaţii ca toate legile gramaticale : ele sînt sincronice ; de îndată ce uităm acest lucru, riscăm să comitem eroarea de interpretare semnalată la pagina 111. În faţa unui cuplu ca *faciō* : *conficiō*, trebuie să avem grijă să nu confundăm raportul dintre aceşti termeni coexistenţi cu acela ce leagă termenii succesivi ai faptului diacronic (*confaciō* → *conficiō*). Sîntem înclinaţi să o facem pentru că pricina diferenţierii fonetice este, la acest cuplu, încă vizibilă ; dar acţiunea sa aparţine trecutului şi, pentru subiecţi, aici nu există decît o simplă opoziţie sincronică.

Toate acestea confirmă ceea ce s-a spus despre caracterul strict gramatical al alternanţei. Ne-am folosit, pentru a o desemna, de termenul, de altfel foarte corect, de permutare ; dar este mai bine să-l evităm, tocmai pentru că l-am aplicat adeseori schimbării fonetice şi pentru că el trezeşte o falsă idee de mişcare acolo unde nu există decît o stare.

§ 6. *Alternanţă şi legătură gramaticală*

Am văzut cum evoluţia fonetică, schimbînd forma cuvintelor, are drept efect ruperea legăturilor gramaticale ce pot să le unească. Dar acest lucru nu e adevărat decît pentru cupluri izolate precum *maison* : *ménage, Teil* : *Drittel* etc. De îndată ce e vorba de alternanţă, lucrurile nu mai stau la fel.

Este evident, în primul rînd, că orice opoziţie fonică, oarecum regulată, a două elemente tinde să stabilească o legătură între ele. *Wetter* este apropiat instinctiv de *wittern* pentru că sîntem obişnuiţi să-l vedem pe *e* alternînd cu *i*. Cu atît mai mult, de îndată ce subiecţii vorbitori simt că o opoziţie fonică este reglementată de o lege generală, această corespondenţă obişnuită se impune atenţiei lor şi contribuie mai curînd la strîngerea legăturii gramaticale decît la slăbirea ei. Aşa se face că ablautul german (vezi p. 166) accentuează percepţia unităţii radicale prin variaţiile vocalice.

Acelaşi lucru se întîmplă şi cu alternanţele nesemnificative, dar legate de o condiţie pur fonică. Prefixul *re-* (*reprendre, regagner, retoucher* etc.) este redus la *r-* în faţa unei vocale (*rouvrir, racheter* etc.). La fel prefixul *in-*, foarte viu, deşi de origine savantă, apare în aceleaşi condiţii sub două forme distincte : *ẽ-* (în *inconnu, indigne, invertébré* etc.) şi *in-* (în *inavouable, inutile, inesthétique* etc.). Această diferenţă nu rupe în nici un fel unitatea de concepţie, pentru că sensul şi funcţia sînt concepute ca identice şi pentru că limba este fixată asupra cazurilor în care ea va folosi o formă sau alta.

Capitolul IV
Analogia

[279] § 1. ***Definiţie şi exemple****

Din cele spuse mai înainte rezultă că fenomenul fonetic este un factor de perturbare. Peste tot unde nu creează alternanţe, el contribuie la slăbirea legăturilor gramaticale ce unesc cuvintele între ele ; suma formelor este mărită inutil ; mecanismul lingvistic devine din ce în ce mai obscur şi se complică pe măsură ce iregularităţile născute din schimbarea fonetică prevalează asupra formelor grupate în tipuri generale, în alţi termeni, în măsura în care arbitrarul absolut prevalează asupra arbitrarului relativ (vezi p. 142).

[280] Din fericire, efectul acestor transformări este contrabalansat de analogie*. De aici vin toate modificările normale ale aspectului exterior al cuvintelor, care nu sînt de natură fonetică.

Analogia presupune un model şi imitaţia sa regulată. *O formă analogică este o formă făcută după modelul uneia sau mai multor forme conform unei reguli determinate.*

Astfel, nominativul latinesc *honor* este analogic. Mai întîi s-a spus *honōs : honōsem* ; apoi, prin rotacizarea lui *s*, *honōs* : *honōrem*. Radicalul avea, de acum înainte, o formă dublă ; această dualitate a fost eliminată de forma nouă *honor*, creată după modelul lui *ōrātor* : *ōrātōrem* etc., printr-un procedeu pe care îl vom studia mai departe şi pe care îl folosim încă de pe acum la calculul celei de a patra proporţionale :

$$\bar{o}r\bar{a}t\bar{o}rem : \bar{o}r\bar{a}tor = hon\bar{o}rem : x$$
$$x = honor$$

Vedem cum, pentru a contrabalansa acţiunea diversificatoare a schimbării fonetice (*honōs* : *honōrem*), analogia a unificat din nou formele şi a restabilit regularitatea (*honor* : *honōrem*).

În franceză s-a spus mult timp : *il preuve, nous prouvons, ils preuvent*. Astăzi se spune *il prouve, ils prouvent,* forme ce nu se pot explica fonetic ; *il aime* îşi are originea în latinescul *amat*, în timp ce *nous aimons* este analogic pentru *amons* ; de asemenea, ar trebui să spunem *amable* în loc de *aimable*. În greacă, *s* dintre două vocale a dispărut ; *-eso-* ajunge să fie *-eo-* (cf. *géneos* pentru **genesos*).

Acest *s* intervocalic poate fi găsit la viitorul şi la aoristul tuturor verbelor cu vocale : *lū́sō, élūsa* etc. Şi aceasta pentru că analogia formelor de tipul *túpsō, étupsa*, în care *s* nu cădea, a păstrat amintirea viitorului şi a aoristului în *s*. În germană, în timp ce *Gast* : *Gäste, Balg* : *Bälge* etc. sînt fonetice, *Kranz* : *Kränze* (forme mai vechi *kranz* : *kranza*), *Hals* : *Hälse* (formă mai veche *halsa*) etc. se datorează imitaţiei.

Analogia se exercită în favoarea regularităţii şi tinde să unifice procedeele de formare şi de flexiune. Dar ea îşi are propriile-i capricii : alături de *Kranz* : *Kränze* etc., avem *Tag* : *Tage, Salz* : *Salze* etc., care au rezistat, dintr-un motiv sau altul, analogiei. Astfel, nu putem spune dinainte pînă unde va ajunge imitarea unui model şi nici care sînt tipurile destinate să o provoace. Nu întotdeauna formele cele mai numeroase sînt acelea care declanşează analogia. În perfectul grecesc, alături de activul *pépheuga, pépheugas, pephéugamen* etc., flexiunea se produce fără *a* : *péphugmai, pephúgmetha* etc., iar limba lui Homer ne arată că acest *a* lipsea în vechime din pluralul şi dualul formei active (cf. formele omonime *ídmen, éïkton* etc.). Analogia a pornit numai de la prima persoană a singularului formei active şi a cucerit aproape întreaga paradigmă a perfectului indicativ. Acest caz este demn de a fi remarcat, pentru că aici analogia ataşează la radical un element *-a-*, flexionar la origine, de unde *pepheúga-men* ; situaţia inversă – element radical ataşat la sufix – este, după cum vom vedea la pagina 175, mult mai frecventă.

Adeseori, două sau trei cuvinte izolate sînt de ajuns pentru a crea o formă generală, o desinenţă, de exemplu ; în germana străveche, verbele slabe de tipul *habēn, lobōn* etc. au un *-m* la prezent, persoana întîi singular : *habēm, lobōm* ; acest *-m* îşi are originea în cîteva verbe analoage verbelor în *-mi* din greacă : *bim, stām, gēm, tuom*, care au impus această terminaţie întregii flexiuni slabe. De remarcat că aici analogia nu a şters o diversitate fonetică, ci a generalizat un mod de formare.

§ 2. *Fenomenele analogice nu sunt schimbări*

Primii lingvişti nu au înţeles natura fenomenului analogiei, pe care îl numeau „falsă analogie". Ei credeau că, inventînd *honor*, limba latină „se înşelase" cu privire la prototipul *honōs*. Pentru ei, tot ceea ce se îndepărtează de ordinea dată este o iregularitate, o infracţiune faţă de o formă ideală. Şi aceasta pentru că, printr-o iluzie foarte caracteristică epocii, se vedea în starea originară a limbii un lucru superior şi perfect, fără ca oamenii să se întrebe dacă această stare nu fusese precedată de o alta. Orice libertate luată în raport cu ea era deci o anomalie. Şcoala neogramatică a fost prima care i-a conferit analogiei locul ei adevărat, arătînd că ea este, împreună cu schimbările fonetice, factorul decisiv în evoluţia limbilor, procedeul prin care ele trec de la o stare de organizare la alta.

Dar care este natura fenomenelor analogice ? Oare sînt ele, aşa cum se crede de obicei, schimbări ?

Orice fapt analogic este o dramă cu trei personaje : 1. tipul transmis, legitim, ereditar (de exemplu *honōs*) ; 2. concurentul (*honor*) ; 3. un personaj colectiv, constituit de formele care au creat acest concurent (*honōrem, ōrātor, ōrātōrem* etc.). Se consideră *honor* ca o modificare, o „metaplasmă" al lui *honōs* ; cea mai mare parte din substanţa sa şi-a extras-o din acest ultim cuvînt. Or, singura formă care nu înseamnă nimic în generarea lui *honor* este tocmai *honōs*.

Fenomenul poate fi reprezentat prin schema :

Forme transmise		Formă nouă
honōs (care nu intră în calcul)	*honōrem* *ōrātor, ōrātōrem* etc. (grup generator)	*honōs*

Se vede că este vorba de o „paraplasmă", de instalarea unui concurent alături de o formă tradiţională, adică de o creaţie. În timp ce schimbarea fonetică nu introduce nimic nou fără să anuleze ceea ce a fost înainte (*honōrem* înlocuieşte *honōsem*), forma analogică nu aduce după sine, în mod necesar, dispariţia aceleia pe care o dublează. *Honor* şi *honōs* au coexistat un timp şi au putut fi folosiţi unul pentru altul. Totuşi, cum limbii îi repugnă să menţină doi semnificanţi pentru o singură idee, cel mai adeseori forma originară, mai puţin regulată, cade în desuetudine şi dispare. Acest rezultat ne face să credem într-o transformare : o dată terminată acţiunea analogică, vechea stare (*honōs* : *honōrem*) şi noua stare (*honōr* : *honōrem*) sînt, în aparenţă, în aceeaşi opoziţie ca aceea care rezultă din evoluţia sunetelor. Totuşi, în momentul în care se naşte *honor*, nu s-a schimbat nimic, pentru că el nu înlocuieşte nimic ; dispariţia lui *honōs* nu reprezintă nici ea o schimbare, pentru că acest fenomen este independent de primul. Peste tot unde putem urmări mersul evenimentelor lingvistice, vedem că inovaţia analogică şi eliminarea formei vechi sînt două lucruri distincte şi că nicăieri nu surprindem o transformare.

Analogia are într-o măsură atît de mică proprietatea de a înlocui o formă prin alta, încît o vedem adeseori producînd forme care nu înlocuiesc nimic. În germană putem forma un diminutiv în *-chen* de la oricare substantiv cu sens concret ; dacă o formă *Elefantchen* s-ar introduce în limbă, ea nu ar înlocui nimic preexistent. La fel în franceză, după modelul *pension* : *pensionnaire, réaction* : *réactionnaire* etc., cineva poate crea *interventionnaire* sau *répressionnaire*, însemnînd „care este pentru intervenţie", „pentru represiune". Acest proces este, evident, acelaşi cu cel care, înainte, a produs *honor* : amîndouă cer aceeaşi formulă :

réaction : *réactionnaire* = *répression* : *x*
x = *répressionnaire*

şi în amîndouă cazurile nu există nici cel mai mic pretext pentru a vorbi de schimbare; *répressionnaire* nu înlocuieşte nimic. Alt exemplu: pe de o parte, auzim spunîndu-se analogic *finaux* pentru *finals*, care trece drept mai regulat; pe de altă parte, cineva ar putea forma adjectivul *firmamental* şi să-i atribuie ca plural *firmamentaux*. Vom spune oare că există o schimbare în *finaux* şi creaţie în *firmamentaux*? În amîndouă cazurile există creaţie. După modelul lui *mur*: *emmurer*, s-a făcut *tour*: *entourer* şi *jour*: *ajourer* (în *un travail ajouré*); aceşti derivaţi, relativ recenţi, ne apar ca fiind creaţii. Dar dacă remarc faptul că într-o epocă anterioară existau *entorner* şi *ajorner*, construite pe *torn* şi *jorn*, ar trebui oare să-mi schimb părerea şi să declar că *entourer* şi *ajourer* sînt modificări ale acestor cuvinte mai vechi? Astfel iluzia „schimbării" analogice vine din aceea că se stabileşte o relaţie cu un termen înlăturat de noul termen: dar e o eroare, pentru că formaţiile calificate drept schimbări (tip *honor*) sînt de aceeaşi natură cu acelea pe care le numim creaţii (tip *répressionnaire*).

§ 3. *Analogia, principiu al creaţiilor limbii*

Dacă, după ce am arătat ce nu este analogia, o studiem dintr-un punct de vedere pozitiv, vedem că principiul său se confundă pur şi simplu cu acela al creaţiilor lingvistice în general. Care este acesta?

Analogia este de ordin psihologic; dar asta nu-i de ajuns pentru a o distinge de fenomenele fonetice, pentru că acestea pot fi şi ele considerate astfel (vezi p. 160). Trebuie să mergem mai departe şi să spunem că analogia este de ordin gramatical: ea presupune conştiinţa şi comprehensiunea unui raport ce uneşte formele între ele. În timp ce ideea nu înseamnă nimic în fenomenul fonetic, în materie de analogie intervenţia sa este necesară.

În trecerea fonetică a lui *s* intervocalic la *r* în latină (cf. *honōsem* → *honōrem*), nu vedem intervenind nici compararea altor forme, şi nici sensul cuvîntului: cadavrul formei *honōsem* trece la *honōrem*. Dimpotrivă, pentru a explica apariţia lui *honor* în raport cu *honōs*, trebuie să facem apel la alte forme, aşa cum arată formula celei de a patra proporţionale:

$$\textit{ōrātōrem} : \textit{ōrātor} = \textit{honōrem} : x$$
$$x = \textit{honor},$$

şi această combinaţie nu ar avea nici o raţiune de a fi dacă mintea noastră nu ar asocia prin sensul lor formele care o compun.

Astfel, totul este gramatical în analogie; dar să adăugăm pe dată că creaţia care reprezintă finalizarea acesteia nu poate aparţine, la început, decît vorbirii; ea este opera ocazională a unui subiect izolat. Este bine să surprindem fenomenul mai întîi în această sferă şi din afara limbii. Totuşi, trebuie să distingem aici două lucruri: 1. înţelegerea raportului care leagă între ele formele generatoare; 2. rezultatul

sugerat de comparaţie, forma improvizată de subiectul vorbitor pentru exprimarea gîndirii. Numai acest rezultat aparţine vorbirii.

Analogia ne învaţă, încă o dată, să separăm limba de vorbire (vezi pp. 43 şi urm.); ea ne-o arată pe a doua depinzînd de prima şi ne face să vedem cu ochii noştri funcţionarea mecanismului lingvistic, aşa cum este ea descrisă la pagina 140. Orice creaţie trebuie să fie precedată de o comparaţie inconştientă a materialelor depuse în tezaurul limbii în care formele generatoare sînt orînduite după raporturile lor sintagmatice şi asociative.

Astfel, o întreagă parte a fenomenului se săvîrşeşte înainte de apariţia formei noi. Activitatea continuă a limbajului ce descompune unităţile care îi sînt date conţine în sine nu numai toate posibilităţile unei vorbiri conforme obişnuinţei, ci şi pe toate cele ale formaţiilor analogice. Este deci o eroare să credem că procesul generator nu se produce decît în momentul cînd apare creaţia; elementele ei sînt deja date. Un cuvînt pe care îl improvizez, ca *in-décor-able* există deja potenţial în limbă; găsim toate elementele sale în sintagme ca *décor-er, décor-ation*: *pardonn-able, mani-able*: *in-connu, in-sensé* etc., şi realizarea sa în vorbire este un fapt neînsemnat în comparaţie cu posibilitatea de a-l forma.

În rezumat, analogia, luată în sine, nu este decît un aspect al fenomenului de interpretare, o manifestare a activităţii generale ce deosebeşte unităţile pentru ca apoi să le utilizeze. Iată de ce spunem că ea este în întregime gramaticală şi sincronică.

Această caracteristică a analogiei sugerează două observaţii care confirmă vederile noastre asupra arbitrarului absolut şi relativ (vezi pp. 142 şi urm.).

1. Cuvintele ar putea fi clasificate după capacitatea lor relativă de a da naştere altor cuvinte, după cum, ele însele, pot fi – mai mult sau mai puţin - descompuse. Cuvintele simple sînt, prin definiţie, neproductive (cf. *magasin, arbre, racine* etc.). Cuvîntul *magasinier* nu a fost produs de cuvîntul *magasin*; el s-a format după modelul lui *prisonnier*:*prison* etc. La fel, *emmagasiner* îşi datorează existenţa analogiei cu *emmailloter, encadrer*, *encapuchonner* etc., care conţin *maillot, cadre, capuchon* etc.
   Există deci, în fiecare limbă, cuvinte productive şi cuvinte sterile, dar proporţia lor variază. Aceasta revine, în cele din urmă, la deosebirea făcută la pagina 143 între limbile lexicologice şi limbile gramaticale. În chineză, majoritatea cuvintelor nu pot fi descompuse; dimpotrivă, într-o limbă artificială, aproape toate cuvintele sînt analizabile. Un esperantist are deplina libertate de a construi, pe o rădăcină dată, cuvinte noi.
2. Am remarcat la pagina 168 că orice creaţie analogică poate fi reprezentată ca o operaţie analoagă calculului celei de a patra proporţionale. Foarte adeseori ne folosim de această formulă pentru a explica fenomenul în sine, în timp ce noi am căutat raţiunea sa de a fi în analiza şi reconstruirea unor elemente furnizate de limbă.

Între aceste două concepţii există un conflict. Dacă cea de a patra proporţională reprezintă o explicaţie suficientă, la ce mai serveşte ipoteza unei analize a elementelor? Pentru a forma *indécorable*, nu-i nici o nevoie să extragem de aici elementele (*in-décorable*); este de ajuns să luăm ansamblul şi să-l plasăm în ecuaţia:

pardonner : *impardonnable* etc. = *décorer* : *x*
x = *indécorable*

Astfel, nu presupunem la subiectul vorbitor o operaţie complicată foarte asemănătoare cu analiza conştientă a gramaticianului. Într-un caz precum *Krantz* : *Kränze* făcut după modelul lui *Gast* : *Gäste*, descompunerea pare mai puţin probabilă decît cea de a patra proporţională, pentru că radicalul modelului este cînd *Gast-*, cînd *Gäst-*; i s-a dat doar o caracteristică fonică lui *Kränze*, după modelul lui *Gäste*.

Care dintre aceste teorii corespunde realităţii? Să remarcăm mai întîi că în cazul lui *Kranz* nu se exclude, în mod obligatoriu, analiza. Am constatat alternanţe în rădăcini şi prefixe (vezi p. 165), iar sentimentul unei alternanţe poate să existe, foarte bine, alături de o analiză pozitivă.

Aceste două concepţii opuse se reflectă în două doctrine gramaticale diferite. Gramaticile noastre europene operează cu a patra proporţională; ele explică, de exemplu, formarea unui preterit german plecînd de la cuvinte complete; i s-a spus elevului: formează preteritul lui *lachen* etc. după modelul lui *setzen*:*setzte*. Dimpotrivă, gramatica hindusă ar studia într-un capitol separat rădăcinile (*setz-*, *lach-* etc.) şi într-un alt capitol terminaţiile preteritului (*-te* etc.); ea ne-ar da elementele ce rezultă din analiză, urmînd să recompunem cuvintele complete. În orice dicţionar sanscrit, verbele figurează în ordinea pe care le-o atribuie rădăcina lor.

În funcţie de tendinţa dominantă a fiecărui grup lingvistic, teoreticienii gramaticii vor înclina spre una dintre aceste metode.

Vechea latină pare a favoriza procedeul analitic. Iată o dovadă evidentă: cantitatea nu este aceeaşi în *făctus* şi *āctus*, în ciuda lui *făciō* şi *ăgō*; trebuie să presupunem că *āctus* vine din **ăgtos* şi să atribuim sonorei care urmează lungirea vocalei; această ipoteză este confirmată din plin de limbile romanice; opoziţia *spěciō*:*spěctus* contra *těgō*:*tēctus* se reflectă în franceză în *dépit* (*despěctus*) şi *toit* (*tēctum*), cf. *conficiō*:*conf ěctus* (→ fr. *confit*) contra *rěgō*:*rēctus* (*dīrēctus* → fr. *droit*). Dar **agtos, *tegtos, *regtos* nu sînt moştenite din indo-europeană, în care se spunea, cu siguranţă, **ăktos, *těktos* etc.; ele au fost introduse de latina preistorică, în ciuda dificultăţii de a pronunţa o sonoră înaintea unei surde. Ea nu a putut ajunge aici decît luînd cunoştinţă de unităţile radicale *ag-*, *teg-*. Latina veche avea deci, într-o mare măsură, sentimentul părţilor cuvîntului (radicali, sufixe etc.) şi al înlănţuirii lor. Probabil că limbile noastre moderne nu îl au într-o măsură atît de mare, dar poate că germana îl are mai mult decît franceza (vezi p. 189).

Capitolul V
Analogie şi evoluţie

§ 1. *Cum intră în limbă o inovaţie analogică*

Nimic nu intră în limbă fără să fi fost mai întîi încercat în vorbire, şi toate fenomenele evolutive îşi au rădăcina în sfera individului. Acest principiu, enunţat deja la pagina 112, se aplică mai ales inovaţiilor analogice. Înainte ca *honor* să devină un concurent capabil de a-l înlocui pe *honōs*, a trebuit ca un prim subiect să-l improvizeze, ca alţii să-l imite şi să-l repete, pînă cînd acesta s-a impus în vorbirea curentă.

Nu toate inovaţiile analogice au această şansă. În fiecare moment, se întîlnesc combinaţii fără viitor pe care limba probabil că nu le va adopta. Limbajul copiilor este plin de asemenea combinaţii, pentru că aceştia nu cunosc bine uzajul şi nu-i sînt încă aserviţi; ei spun *viendre* pentru *venir, mouru* pentru *mort* etc. Dar asemenea combinaţii se găsesc şi în vorbirea adulţilor. Astfel, mulţi oameni înlocuiesc *trayait* prin *traisait* (pe care îl întîlnim, de altfel, în Rousseau). Toate aceste inovaţii sînt, în sine, perfect regulate; ele se explică în acelaşi fel ca şi acelea pe care limba le-a acceptat; astfel, *viendre* se bazează pe proporţia:

$$\textit{éteindrai} : \textit{éteindre} = \textit{viendrai} : x$$
$$x = \textit{viendre},$$

iar *traisait* a fost făcut după modelul lui *plaire, plaisait* etc.

Limba nu reţine decît o parte minimă din creaţiile vorbirii; dar cele care durează sînt destul de numeroase pentru ca să constatăm, de la o epocă la alta, că suma formelor noi a dat vocabularului şi gramaticii o cu totul altă fizionomie.

Întreg capitolul precedent arată limpede că analogia nu este, prin ea însăşi, un factor de evoluţie; nu-i mai puţin adevărat că această înlocuire constantă a unor forme vechi cu forme noi este unul din aspectele cele mai frapante ale transformării limbilor. De fiecare dată cînd o creaţie se instalează definitiv şi îşi elimină concurentul, există într-adevăr ceva creat şi ceva părăsit şi, în acest sens, analogia ocupă un loc preponderent în teoria evoluţiei. Am vrea să insistăm asupra acestui punct.

§ 2. *Inovaţiile analogice ca simptome ale schimbărilor de interpretare*

Limba nu încetează să interpreteze şi să descompună unităţile care îi sînt date. Dar cum se face că această interpretare variază întruna de la o generaţie la alta?

Trebuie să căutăm cauza acestei schimbări în masa uriaşă de factori care ameninţă fără încetare analiza adoptată într-o stare de limbă. Vom aminti cîţiva.

Primul şi cel mai important este schimbarea fonetică (vezi cap. II). Făcînd ca unele analize să fie ambigue şi altele imposibile, ea schimbă condiţiile descompunerii, şi totodată rezultatele sale, de unde deplasarea limitelor unităţilor şi modificarea naturii lor. Vedeţi ce s-a spus mai înainte, la pagina 152, despre compuşi ca *beta-hûs* şi *redo-lîch* şi, la pagina 163, despre flexiunea nominală în indo-europeană.

Dar nu există numai faptul fonetic. Există şi aglutinarea, despre care va fi vorba mai departe, şi care are drept efect faptul că reduce la o unitate o combinaţie de elemente; apoi mai sînt şi toate felurile de circumstanţe exterioare cuvîntului, dar capabile să modifice analiza. Într-adevăr, pentru că ea rezultă dintr-un ansamblu de comparaţii, este evident că depinde, în fiecare moment, de vecinătatea asociativă a termenului. Astfel, superlativul indo-european **swād-is-to-s* conţinea două sufixe independente: *-is-*, ce marchează ideea de comparativ (exemplu lat. *mag-is*), şi *-to-*, care desemna locul determinat al unui obiect într-o serie (cf. gr. *tri-to-s* „al treilea"). Aceste două sufixe s-au aglutinat (cf. gr. *hḗd-isto-s* sau, mai curînd, *hḗd-ist-os*). Dar, la rîndul său, această aglutinare a fost favorizată, în mare măsură, de un fapt străin de superlativ: comparativele în *is-* au ieşit din uz, înlocuite de formaţiile în *-jōs*; *-is-* nemaifiind recunoscut ca element autonom, nu a mai fost diferenţiat în *-isto-*.

Să remarcăm în trecere că există o tendinţă generală de a diminua elementul radical în folosul elementului formativ, mai ales atunci cînd primul se termină printr-o vocală. Aşa se face că în latină sufixul *-tāt-* (*vēri-tāt-em*, pentru **vēro-tāt-em*, cf. gr. *deinó-tēt-a*) l-a luat pe *i* din temă, de unde şi analiza *vēr-itāt-em*; la fel *Rōmā-nus, Albā-nus* (cf. *aēnus* pentru **aes-no-s*) devin *Rōm-ānus* etc.

Or, oricare ar fi originea acestor schimbări de interpretare, ele se manifestă întotdeauna prin apariţia unor forme analogice. Într-adevăr, dacă unităţile vii, resimţite de subiecţii vorbitori la un moment dat, pot singure să dea naştere unor formaţii analogice, reciproc, orice repartiţie determinată de unităţi presupune posibilitatea de a le extinde folosinţa. Analogia este deci dovada peremptorie că un element formativ există la un moment dat ca unitate semnificativă. *Merīdiōnālis* (*Lactanţiu*) pentru *merīdiālis*, confirmă că se analiza *septentri-ōnālis, regi-ōnālis* şi, pentru a arăta că sufixul *-tāt-* se mărise cu un element *i* împrumutat radicalului, nu avem decît să luăm drept argument *celer-itātem*; *pāg-ānus* format de la *pāg-us*, ne ajunge drept exemplu pentru a demonstra că latinii analizau *Rōm-ānus*; analiza lui *redlich* (p. 152) este confirmată de existenţa lui *sterblich*, format cu o rădăcină verbală etc.

Un exemplu deosebit de interesant ne va arăta cum analogia lucrează dintr-o epocă în alta asupra unor unităţi noi. În franceza modernă, *somnolent* este analizat *somnol-ent*, ca şi cum ar fi un participiu prezent; dovadă că există un verb *somnoler*. Dar în latină se despărţea *somno-lentus*, ca *succu-lentus* etc.; şi mai demult încă, *somn-olentus* „care miroase a somn", de la *olēre*, ca *vīn-olentus* „care miroase a vin".

Astfel, efectul cel mai palpabil şi cel mai important al analogiei este acela de a substitui forme vechi, neregulate şi caduce, prin altele mai normale, compuse din elemente vii.

Fără îndoială că lucrurile nu se petrec întotdeauna atît de simplu: acţiunea limbii este traversată de o infinitate de ezitări, de aproximări, de semianalize.
[281] Niciodată un idiom nu posedă un sistem perfect fix de unităţi*. Să ne gîndim la ceea ce am spus la pagina 163 despre flexiunea lui **ekwos* faţă cu aceea a lui **pods*. Aceste analize imperfecte dau loc, uneori, unor creaţii analogice tulburi. Formele indo-europene **geus-etai, *gus-tos, *gus-tis* ne îngăduie să desprindem o rădăcină *geus-, gus-* „goûter"; dar, în greacă, cade *s* intervocalic, şi analiza lui *geúomai, geustós* este, prin aceasta, tulburată; rezultă de aici o oscilaţie: uneori se desprinde *geus-* şi alteori *geu-*; la rîndul său, analogia arată că există această fluctuaţie, şi vedem cum chiar unele baze în *eu-* iau acest *s* final (exemplu: *pneu-, pneûma*, adjectiv verbal *pneus-tós*).

Dar, chiar şi în aceste tatonări, analogia exercită o acţiune asupra limbii. Astfel, cu toate că nu este, în sine, un fapt de evoluţie, ea reflectă, de la un moment la altul,
[282] schimbările intervenite în economia limbii, şi le consacră prin combinaţii noi*. Ea este colaboratoarea eficace a tuturor forţelor ce modifică întruna arhitectura unui idiom, şi, în această calitate, reprezintă un factor puternic de evoluţie.

§ 3. *Analogia, principiu de renovare şi de conservare*

Uneori sîntem tentaţi să ne întrebăm dacă analogia are, cu adevărat, importanţa pe care i-o atribuie cele spuse anterior, şi dacă acţiunea ei este la fel de extinsă ca şi schimbările fonetice. Istoria fiecărei limbi ne îngăduie să descoperim o puzderie de fapte analogice acumulate de-a valma, şi, luate în bloc, aceste remanieri continue joacă în evoluţia limbii un rol considerabil, mai important chiar decît acela al schimbărilor de sunete.

Dar lingvistul este interesat mai ales de un lucru: în masa uriaşă a fenomenelor analogice din cîteva secole de evoluţie, sînt conservate aproape toate elementele; numai că ele sînt altfel distribuite. Inovaţiile analogiei sînt mai mult aparente decît reale. Limba este o rochie acoperită de petice făcute din propria-i stofă. Patru cincimi din cuvintele din franceză sînt indo-europene, dacă ne gîndim la substanţa din care se compun frazele noastre, în timp ce cuvintele transmise în totalitatea lor, fără schimbare analogică, din limba mamă şi pînă în franceza modernă, ar ocupa o

pagină (de exemplu: *est* = **esti*, numele numerelor, anumite vocabule, precum *ours, nez, père, chien* etc.). Imensa majoritate a cuvintelor sînt, într-un fel sau altul, combinaţii noi de elemente fonetice rupte din forme mai vechi. În acest sens, putem spune că analogia, tocmai pentru că foloseşte întotdeauna materia veche pentru inovaţiile sale, este eminamente conservatoare.

Dar ea nu acţionează mai puţin profund ca factor de conservare propriu-zisă; putem spune că analogia intervine nu numai cînd materialele preexistente sînt distribuite în unităţi noi, dar şi cînd formele rămîn identice cu ele însele. În amîndouă cazurile este vorba de acelaşi proces psihologic. Pentru a ne da seama de acest lucru, este de ajuns să ne amintim că principiul său este, în fond, identic cu acela al mecanismului limbajului (vezi p. 171).

Latinescul *agunt* s-a transmis aproape intact din epoca preistorică (cînd se spunea **agonti*) şi pînă în pragul epocii romane. În acest interval de timp, generaţiile succesive l-au preluat fără ca vreo formă concurentă să fi venit să-l înlocuiască. Oare analogia nu are nici un rol în această conservare? Dimpotrivă, stabilitatea lui *agunt* este opera sa, ca şi orice inovaţie. *Agunt* este încadrat într-un sistem; el este solidar cu forme ca *dīctum, legunt* etc., şi cu altele ca *agimus, agitis* etc. Fără această vecinătate ar fi avut multe şanse să fie înlocuit printr-o formă compusă din elemente noi. Nu s-a transmis *agunt*, ci *ag-unt*; forma nu se schimbă, pentru că *ag-* şi *-unt* erau verificate, în mod regulat, în alte serii de forme, şi acest cortegiu de forme asociate l-a păstrat pe *agunt* de-a lungul timpului. Comparaţi şi *sex-tus*, care se sprijină şi el pe serii compacte: pe de o parte *sex, sex-āginta* etc., pe de altă parte *quar-tus, quin-tus* etc.

Astfel, formele se menţin pentru că, fără încetare, ele sînt refăcute analogic; un cuvînt este înţeles ca unitate şi totodată ca sintagmă şi este conservat atîta vreme cît elementele sale nu se schimbă. Invers, existenţa lui nu este compromisă decît în măsura în care elementele sale ies din uz. Vedeţi ce se întîmplă în franceză cu *dites* şi *faites*, care corespund direct cuvintelor latineşti *dic-itis, fac-itis*, dar nu mai au un punct de sprijin în flexiunea verbală actuală; limba încearcă să le înlocuiască; auzim spunîndu-se *disez, faisez*, după modelul lui *plaisez, lisez* etc., şi aceste noi finale au devenit uzuale în majoritatea compuşilor (*contredisez* etc.).

Singurele forme asupra cărora analogia nu are nici o influenţă sînt, în mod firesc, cuvintele izolate, precum numele proprii şi, în mod special, numele de locuri (cf. *Paris, Genève, Agen* etc.), care nu îngăduie nici o analiză şi, prin urmare, nici o interpretare a elementelor lor; lîngă ele nu se naşte nici o creaţie concurentă.

Astfel, conservarea unei forme poate să depindă de două cauze opuse: izolarea completă sau strînsa încadrare într-un sistem care, rămas intact în părţile sale esenţiale, îi vine mereu în ajutor. Analogia novatoare poate să-şi desfăşoare efectele în domeniul intermediar al formelor insuficient sprijinite de vecinătatea lor.

Dar, fie că e vorba de conservarea unei forme compuse din mai multe elemente, fie de o redistribuire a materiei lingvistice în noi construcţii, rolul analogiei este uriaş; ea intră totdeauna în acţiune.

Capitolul VI

[283] # Etimologia populară*

Cîteodată ni se întîmplă să estropiem cuvintele a căror formă şi sens nu ne sînt familiare şi uneori uzanţa consacră aceste deformaţii. Astfel, vechiul cuvînt franţuzesc *coute-pointe* (din *coute*, variantă a lui *couette* „cuvertură", şi *pointe* „a coase", participiul trecut al lui *poindre*) a fost schimbat în *courte-pointe*, ca şi cum ar fi un compus al adjectivului *court* şi al substantivului *pointe*. Aceste inovaţii, oricît de ciudate, nu se fac cu totul la întîmplare; sînt încercări de a explica, în mod aproximativ, un cuvînt mai dificil, legîndu-l de ceva cunoscut.

Acestui fenomen i s-a dat numele de etimologie populară. La prima vedere, el nu se deosebeşte de analogie. Cînd un subiect vorbitor, uitînd de existenţa lui *surdité*, creează, în mod analogic, cuvîntul *sourdité*, rezultatul este acelaşi ca şi cînd, înţelegînd greşit cuvîntul *surdité*, l-ar fi deformat, amintindu-şi de adjectivul *sourd*; şi singura diferenţă ar fi aceea că formele construite prin analogie sînt raţionale, în timp ce etimologia populară procedează cam la întîmplare şi nu ajunge decît la forme incoerente.

Totuşi, această diferenţă, referindu-se numai la rezultate, nu este esenţială. Diversitatea de natură este mai adîncă; pentru a vedea în ce constă ea, să începem prin a da cîteva exemple din principalele tipuri de etimologie populară.

Există, în primul rînd, cazul în care cuvîntul primeşte o interpretare nouă fără să-şi schimbe forma. În germană, *durchbläuen* „a stîlci în bătaie", vine, etimologic, din *bliuwan* „a bate cu biciul"; dar este asociat cu *blau* din pricina acelor „vînătăi produse de lovituri". În Evul mediu, germana a împrumutat din franceză *aventure*, din care a făcut *ābentüre*, şi apoi *Abenteuer*; fără a deforma cuvîntul, oamenii l-au asociat cu *Abend* „ceea ce se povesteşte seara la şezătoare", într-o asemenea măsură încît în secolul al XVIII-lea fost scris *Abendteuer*. Vechiul cuvînt franţuzesc *soufraite* „privaţiune" (= *suffracta* de la *subfrangere*) a dat adjectivul *souffreteux*, pe care îl asociem acum cu *souffrir*, cu care nu are nimic comun. *Lais* este substantivul verbal de la *laisser*; dar, în prezent, el este considerat ca venind de la *léguer* şi este scris *legs*; unii îl pronunţă *le-g-s*; aceasta ne-ar putea face să credem că avem aici o schimbare de formă ce rezultă din noua interpretare; de fapt, este vorba de o influenţă a formei scrise, prin care oamenii voiau, fără să schimbe pronunţia, să marcheze ideea pe care şi-o făceau despre originea cuvîntului. În acelaşi fel, *homard*, împrumutat din vechiul cuvînt nordic *humarr* (cf. dan. *hummer*), a primit un *d* final prin analogie cu cuvintele franţuzeşti în *-ard*; numai

că aici eroarea de interpretare scoasă în evidenţă de ortografie operează asupra părţii finale a cuvîntului, care a fost confundată cu un sufix uzual (cf. *bavard* etc.)*. [284]

Dar, de cele mai multe ori, oamenii deformează cuvîntul, pentru a-l apropia de unele elemente pe care cred că le recunosc în el; este cazul cuvîntului *choucroute* (de la *Sauerkraut*); în germană, *dromedārius* a devenit *Trampeltier* „animalul care ţopăie"; compusul este nou, dar el conţine cuvinte ce existau deja, *trampeln* şi *Tier*. Vechea germană de sus a făcut din latinescul *margarita mari-greoz* „piatră de mare", combinînd două cuvinte deja cunoscute*. [285]

Iată, în sfîrşit, un caz deosebit de instructiv: latinescul *carbunculus* „cărbune mic" a dat în germană *Karfunkel* (prin asociere cu *funkeln* „a scînteia") şi în franceză *escarboucle*, asociat cu *boucle*. *Calfeter, calfetrer* a devenit *calfeutrer* sub influenţa lui *feutre*. La prima vedere, în aceste exemple ne frapează faptul că fiecare dintre ele cuprinde, pe lîngă un element inteligibil existent, o parte ce nu reprezintă nimic vechi (*Kar-escar-, cal-*). Ar fi însă o greşeală să credem că în aceste elemente există o parte de creaţie, ceva care s-a născut în legătură cu fenomenul; adevărul este tocmai invers: e vorba de fragmente ce nu au putut fi interpretate; sînt, dacă vreţi, etimologii populare rămase la jumătate de drum. *Karfunkel* se află pe picior de egalitate cu *Abenteuer* (dacă admitem că *-teuer* este un rest rămas fără explicaţie); el este comparabil şi cu *homard* în care *hom-* nu înseamnă nimic.

Astfel, gradul de deformare nu creează diferenţe esenţiale între cuvintele maltratate de etimologia populară; ele au toate caracteristica de a fi pur şi simplu nişte interpretări ale unor forme neînţelese prin forme cunoscute.

Putem vedea de aici care sînt asemănările şi deosebirile dintre etimologie şi analogie.

Aceste două fenomene nu au decît o singură caracteristică comună: în amîndouă se folosesc elemente semnificative furnizate de limbă; în rest, ele sînt diametral opuse. Analogia presupune întotdeauna uitarea formei anterioare; la baza formei analogice *il traisait* (vezi p. 174), nu există nici o analiză a formei vechi *il trayait*; pentru ca rivala sa să apară, trebuie ca această formă să fie uitată. Analogia nu extrage nimic din substanţa semnelor pe care le înlocuieşte. Dimpotrivă, etimologia populară se reduce la o interpretare a formei vechi; amintirea acesteia, chiar confuză, este punctul de plecare al deformării pe care o suferă. Astfel, la baza analizei, stă, într-un caz, amintirea, iar în celălalt, uitarea; această deosebire este capitală.

Deci etimologia populară nu acţionează decît* în condiţii particulare şi nu afectează decît cuvintele rare, tehnice sau străine, pe care subiecţii le asimilează greşit. Analogia este, dimpotrivă, un fapt absolut general, ce ţine de funcţionarea normală a limbii. Aceste două fenomene, atît de asemănătoare în unele privinţe, sînt opuse prin însăşi esenţa lor; ele trebuie diferenţiate cu grijă. [286]

Capitolul VII

[287] # Aglutinarea*

§ 1. *Definiţie*

Pe lîngă analogie, a cărei importanţă a fost subliniată mai sus, în producerea unor unităţi noi intervine şi un alt factor: aglutinarea.

Nici un alt mod de formare nu intră, cu adevărat, în discuţie: cazul onomatopeelor (vezi p. 88) şi cazul cuvintelor făurite de un individ fără intervenţia analogiei (de exemplu *gaz*), chiar şi acela al etimologiei populare nu au decît o importanţă minimă sau nulă.

Aglutinarea constă în aceea că doi sau mai mulţi termeni, la origine distincţi, dar care se întîlneau frecvent într-o sintagmă în cuprinsul frazei, se sudează într-o unitate absolută sau greu analizabilă. Acesta este procesul aglutinativ: *proces*, spunem noi, şi nu *procedeu*, pentru că acest ultim cuvînt implică o voinţă, o intenţie, pe cînd caracteristica esenţială a aglutinării este tocmai absenţa voinţei.

Iată cîteva exemple. În franceză s-a spus, la început, *ce ci* în două cuvinte, şi mai tîrziu *ceci*: este un cuvînt nou, deşi materia şi elementele sale constitutive nu s-au schimbat. Comparaţi de asemenea cuvintele franţuzeşti *tous jours* → *toujours*, *au jour d'hui* → *aujourd'hui*, *dès jà* → *déjà*, *vert jus* → *verjus*.

Aglutinarea poate să sudeze şi subunităţile unui cuvînt, aşa cum am văzut la pagina 175, cînd a fost vorba de superlativul indo-european **swād-is-to-s* şi de superlativul grecesc *hḗd-isto-s*.

Privind mai îndeaproape, în acest fenomen deosebim trei faze:

1. combinarea mai multor termeni într-o sintagmă, comparabilă cu toate celelalte;
2. aglutinarea propriu-zisă, adică sinteza elementelor sintagmei într-o unitate nouă. Această sinteză se face de la sine, în virtutea unei tendinţe mecanice: cînd un concept compus este exprimat printr-un şir de unităţi semnificative foarte uzual, mintea noastră luînd-o, ca să spunem astfel, pe scurtătură, renunţă la analiză şi aplică conceptul în bloc asupra grupului de semne care devine, atunci, o unitate simplă;
3. toate celelalte schimbări capabile să asimileze tot mai mult vechiul grup cu un cuvînt simplu: unificarea accentului (*vért-jús* → *verjús*), schimbări fonetice speciale etc.

Adeseori s-a spus că aceste schimbări fonetice şi accentuale (3) precedau schimbările intervenite în domeniul ideii (2), şi că sinteza semantică trebuia

explicată prin aglutinare şi prin sinteza materială; dar probabil că nu-i aşa: oamenii au făcut din *vert jus, tous jours* etc. nişte cuvinte simple mai curînd pentru că au văzut în ele o singură idee; ar fi o greşeală să inversăm raportul.

§ 2. *Aglutinare şi analogie*

Contrastul dintre analogie şi aglutinare este izbitor:

1. În aglutinare două sau mai multe unităţi se confundă într-una singură prin sinteză (de exemplu *encore*, din *hanc horam*), sau două subunităţi nu mai formează decît una (cf. *hḗd-isto-s*, de la **swād-is-to-s*). Dimpotrivă, analogia pleacă de la unităţi inferioare pentru a forma cu ele o unitate superioară. Pentru a crea *pāg-ānus*, ea a unit un radical *pāg-* şi un sufix *-ānus*.
2. Aglutinarea operează numai în sfera sintagmatică; acţiunea sa se exercită asupra unui grup dat; ea nu ia în considerare altceva. Dimpotrivă, analogia face apel atît la seriile asociative cît şi la sintagme.
3. Aglutinarea nu are nimic voluntar, nimic activ; am mai spus-o: este un simplu proces mecanic, în care asamblarea se face singură. Analogia este, dimpotrivă, un procedeu care presupune analize şi combinaţii, o activitate inteligentă, o intenţie.

În legătură cu formarea cuvintelor se folosesc adeseori termenii de *construcţie* şi de *structură*; dar aceşti termeni au sensuri diferite după cum sînt aplicaţi în cazul aglutinării sau în acela al analogiei. În primul caz, ei amintesc de cimentarea lentă a unor elemente care, în contact într-o sintagmă, au suferit o sinteză ce poate merge pînă la ştergerea completă a unităţilor lor originare. În cazul analogiei, dimpotrivă, termenul de construcţie desemnează îmbinarea obţinută dintr-o dată, într-un act de vorbire, prin reuniunea unui număr oarecare de elemente împrumutate din diferite serii asociative.

Se vede bine cît este de important să diferenţiem un mod de formare de celălalt. Astfel, în latină, *possum* nu este altceva decît sudura dintre două cuvinte *potis sum* „eu sînt stăpînul": este un aglutinat; dimpotrivă, *signifer, agricola* etc. sînt produse ale analogiei, construcţii făcute după modele furnizate de limbă. Termenii de *compuşi* şi *derivaţi*[1] trebuie rezervaţi numai creaţiilor analogice.

---

1. Aceasta înseamnă că, în istoria limbii, cele două fenomene îşi combină acţiunea; dar aglutinarea precedă întotdeauna analogia şi îi furnizează modele. Astfel, tipul de compuşi care a dat în greacă *hippó-dromo-s* etc. s-a născut prin aglutinarea parţială într-o epocă a indo-europenei în care desinenţele erau necunoscute (*ekwo dromo* echivala atunci cu un compus englezesc precum *country house*); dar, înainte de sudarea absolută a elementelor, analogia a făcut din el o formaţie productivă. Acelaşi lucru se poate spune şi despre viitorul franţuzesc (*je ferai* etc.), născut, în latina vulgară, din aglutinarea

Adeseori este greu de spus dacă o formă analizabilă s-a născut prin aglutinare sau dacă a apărut ca o construcţie analogică. Lingviştii au discutat foarte mult în legătură cu formele **es-mi, *es-ti, *ed-mi* etc. din indo-europeană. Oare elementele *es-, ed-* etc. au fost, într-o epocă foarte veche, cuvinte adevărate, aglutinate apoi cu altele: *mi, ti* etc., sau **es-mi, *es-ti* etc., rezultă din combinările cu elemente extrase din alte unităţi complexe de acelaşi ordin, ceea ce ar face ca aglutinarea să-şi aibă originea într-o epocă anterioară formării desinenţelor în indo-europeană? În absenţa unor mărturii istorice, întrebarea este, probabil, insolubilă.

Doar istoria poate să ne lămurească. Ori de cîte ori ea ne permite să afirmăm că un element simplu a constituit odinioară două sau mai multe elemente ale frazei, ne aflăm în faţa unei aglutinări: de exemplu latinescul *hunc*, care îşi are originea în *hom ce* (*ce* este atestat epigrafic). Dar, de îndată ce lipseşte informaţia istorică, ne este foarte greu să determinăm ce este aglutinare şi ce vine din analogie.

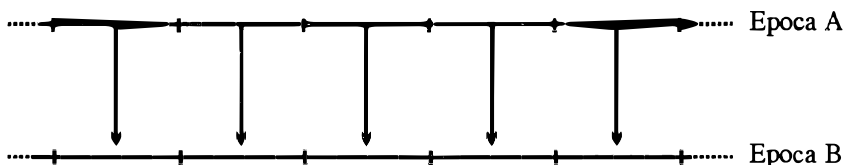
---

infinitivului cu prezentul verbului *habēre* (*facere habeō* „j'ai à faire"). Astfel, aglutinarea creează tipuri sintactice şi lucrează pentru gramatică prin intervenţia analogiei; lăsată în voia sa, ea împinge sinteza elementelor pînă la unitatea absolută şi nu produce decît cuvinte ce nu pot fi descompuse şi neproductive (de tipul *hanc hōram* —> *encore*), adică lucrează pentru lexic (n.ed.).

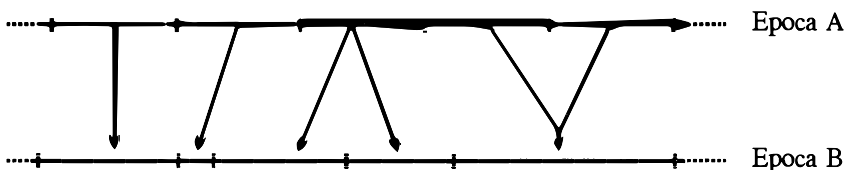
Capitolul VIII

Unităţi, identităţi şi realităţi diacronice* [288]

Lingvistica statică operează cu unităţi care există conform înlănţuirii sincronice. Tot ceea ce s-a spus mai înainte dovedeşte că, într-o succesiune diacronică, nu avem de-a face cu elemente delimitate o dată pentru totdeauna, aşa cum ar putea fi ele figurate în graficul ce urmează.



Dimpotrivă, ele se repartizează în alt fel de la un moment la altul, în virtutea evenimentelor al căror teatru este limba, în aşa fel încît ar fi reprezentate, mai degrabă, prin figura:



Aceasta rezultă din tot ceea ce s-a spus despre urmările evoluţiei fonetice, ale analogiei, ale aglutinării etc.

Aproape toate exemplele citate pînă aici aparţin formării cuvintelor; iată un altul, împrumutat din sintaxă. Indo-europeana nu cunoştea prepoziţiile; raporturile pe care ele le indică erau marcate prin cazuri numeroase şi înzestrate cu o mare forţă semnificativă. Nu existau nici verbe compuse cu ajutorul preverbelor, ci numai particule, cuvinte scurte care se adăugau la frază pentru a preciza şi a nuanţa acţiunea verbului. Astfel, nu exista nimic care să corespundă latinescului *īre ob mortem* „a întîmpina moartea", şi nici lui *obīre mortem*; s-ar fi zis: *īre mortem ob*. Este şi starea vechii limbi greceşti: 1. *óreos baínō káta ; óreos baínō* înseamnă „vin de la munte", genitivul avînd valoare de ablativ; *káta* adaugă nuanţa de „coborînd". Într-o altă epocă a existat 2. *katà óreos baínō*, în care *katà* joacă rolul de prepoziţie, sau 3. *kata-baínō óreos* prin aglutinarea verbului şi a particulei, devenită preverb.

Există aici două sau trei fenomene distincte, dar care se bazează, toate, pe o interpretare a unităţilor: 1. crearea unei noi specii de cuvinte, prepoziţiile, şi aceasta printr-o simplă deplasare a unităţilor primite. O ordine particulară, indiferentă la origine, datorată poate unei cauze fortuite, a îngăduit o nouă grupare: forma *kata*, la început independentă, se uneşte cu substantivul *óreos* şi acest ansamblu se alătură lui *baínō* pentru a-i servi drept complement; 2. apariţia unui tip verbal nou (*katabaínō*); este o altă grupare psihologică, favorizată şi ea de o distribuire specială a unităţilor şi consolidată prin aglutinare; 3. ca o consecinţă naturală, slăbirea sensului desinenţei genitivului (*óre-os ; katà* va trebui să exprime ideea esenţială pe care altădată o marca numai genitivul: importanţa desinenţei *-os* este, prin aceasta, diminuată. Dispariţia sa viitoare se află în germene în acest fenomen.

În toate cele trei cazuri este vorba de o nouă repartizare a unităţilor. Este aceeaşi substanţă cu alte funcţii; căci – observaţie interesantă – pentru a provoca una sau alta dintre deplasări nu a intervenit nici o schimbare fonetică. Pe de altă parte, deşi materia nu a variat, nu trebuie să credem că totul se petrece în domeniul sensului: nu există fenomen de sintaxă fără unirea unui anumit lanţ de concepte cu un anumit lanţ de unităţi fonice (vezi p. 148), şi tocmai acest raport a fost modificat. Sunetele subzistă, dar unităţile semnificative nu mai sînt aceleaşi.

La pagina 93 am spus că alterarea semnului este o deplasare a raportului dintre semnificant şi semnificat. Această definiţie se aplică nu numai alterării termenilor sistemului, ci şi evoluţiei sistemului însuşi; fenomenul diacronic în ansamblul său nu este altceva.

Totuşi, cînd am constatat o anumită deplasare a unităţilor sincronice, sîntem departe de a fi arătat ceea ce s-a petrecut în limbă. Există o problemă a *unităţii diacronice* în sine: ea constă în a te întreba, în legătură cu fiecare eveniment, care este elementul supus direct acţiunii transformatoare. Am întîlnit înainte o problemă de acest gen legată de schimbările fonetice (vezi p. 108); ele nu ating decît fonemul izolat, în timp ce cuvîntul, ca unitate, îi este străin. Cum există tot felul de evenimente diacronice, vom avea de rezolvat multe probleme analoage, şi unităţile pe care le vom delimita în acest domeniu nu vor corespunde, neapărat, acelora din domeniul sincronic. În conformitate cu principiul expus în prima parte, noţiunea de unitate nu poate fi aceeaşi în amîndouă ordinele. În orice caz, ea nu va fi complet elucidată atîta timp cît nu va fi fost studiată sub cele două aspecte ale sale, static şi evolutiv. Numai rezolvarea problemei unităţii diacronice ne va îngădui să depăşim aparenţele fenomenului de evoluţie şi să ajungem la esenţa sa. Pentru a deosebi iluzia de realitate (vezi p. 125), aici, ca şi în sincronie, cunoaşterea unităţilor este indispensabilă.

Dar o altă problemă deosebit de delicată este aceea a *identităţii diacronice*. Într-adevăr, ca să pot spune că o unitate a persistat identică cu ea însăşi sau că, persistînd ca unitate distinctă, şi-a schimbat forma sau sensul – căci toate aceste

cazuri sînt posibile – trebuie să ştiu pe ce să mă bazez pentru a afirma că un element luat dintr-o epocă, de exemplu cuvîntul franţuzesc *chaud*, reprezintă acelaşi lucru cu un element luat dintr-o altă epocă, de exemplu latinescul *calidum*.

La această întrebare vom răspunde, fără îndoială, că latinescul *calidum* a devenit probabil *chaud* prin acţiunea legilor fonetice şi că, prin urmare, *chaud* = *calidum*. Aceasta se numeşte identitate fonetică. Acelaşi lucru, pentru *sevrer* şi *sēparāre*; dimpotrivă, vom spune că *fleurir* nu este acelaşi lucru cu *flōrēre* (care ar fi dat **flouroir*) etc.

Acest gen de corespondenţă pare, la prima vedere, că acoperă noţiunea de identitate diacronică în general. Dar, de fapt, este cu neputinţă ca numai sunetul să dea seamă de identitate. Fără îndoială că avem dreptate să spunem că latinescul *mare* trebuie să apară în franceză sub forma de *mer*, pentru că orice *a* a devenit *e* în anumite condiţii, pentru că *e* aton final cade etc.; dar a afirma că aceste raporturi *a* → *e*, *e* → *zero* etc. constituie identitatea ar însemna a inversa termenii, căci, dimpotrivă, considerăm că *a* a devenit *e* şi că *e* final a căzut etc. tocmai în virtutea corespondenţei *mare* : *mer*.

Dacă două persoane din două regiuni diferite ale Franţei spun una *se fâcher* şi cealaltă *se fôcher*, deosebirea este foarte neînsemnată în comparaţie cu faptele gramaticale care ne îngăduie să recunoaştem în aceste două forme distincte o singură unitate de limbă. Or, identitatea diacronică a două cuvinte atît de diferite precum *calidum* şi *chaud* semnifică trecerea de la unul la celălalt printr-o serie de identităţi sincronice în vorbire, fără ca vreodată legătura care le uneşte să fi fost ruptă prin transformările fonetice succesive. Iată pentru ce am putut spune la pagina 123 că este la fel de interesant să ştim cum *Messieurs*!, repetat de mai multe ori într-un discurs, este identic cu el însuşi, ca şi să ştim de ce *pas* (negaţia) este identic cu *pas* (substantivul) sau, ceea ce înseamnă acelaşi lucru, de ce *chaud* este identic cu *calidum*. A doua problemă nu este decît o prelungire şi o complicare a celei dintîi.

Apendice
[289] la părţile a treia şi a patra*

A. *Analiză subiectivă şi analiză obiectivă*

Analiza unităţilor limbii, făcută în toate momentele de către subiecţii vorbitori, poate fi numită *analiză subiectivă* ; trebuie să ne ferim să o confundăm cu *analiza obiectivă*, bazată pe istorie. Într-o formă precum grecescul *hippos*, gramaticianul distinge trei elemente : o rădăcină, un sufix şi o desinenţă (*híp̣p-o-s*) ; grecul nu vedea aici decît două (*hípp-os*, vezi p. 163). Analiza obiectivă vede patru subunităţi în *amābās* (*am-ā-bā-s*) ; latinii despărţeau *amā-bā-s* ; este probabil chiar ca ei să fi văzut în *-bās* un tot flexionar opus radicalului. În cuvintele franţuzeşti *entier* (lat. *in-teger* „intact"), *enfant* (lat. *infans* „cel ce nu vorbeşte"), *enceinte* (lat. *in-cincta* „fără centură"), istoricul va desprinde un prefix comun *en-*, identic cu privativul *in-* din latină ; analiza subiectivă a subiecţilor vorbitori îl ignoră complet.

Gramaticianul este adeseori tentat să vadă erori în analizele spontane ale limbii ; de fapt, analiza subiectivă nu este mai falsă decît „falsa analogie" (vezi p. 169). Limba nu se înşeală ; punctul său de vedere este diferit, asta-i tot. Nu există o măsură comună între analiza indivizilor vorbitori şi aceea a istoricului, deşi amîndouă se folosesc de acelaşi procedeu : confruntarea seriilor ce prezintă acelaşi element. Atît una cît şi cealaltă îşi au justificarea şi fiecare îşi păstrează propria valoare ; dar pînă la urmă contează doar analiza subiecţilor, deoarece ea este bazată direct pe faptele de limbă.

Analiza istorică nu este decît o formă derivată a acesteia. Ea constă, în fond, din a proiecta pe un plan unic construcţiile diferitelor epoci. Ca şi descompunerea spontană, ea urmăreşte să cunoască subunităţile ce intră într-un cuvînt, numai că face sinteza tuturor diviziunilor operate în cursul timpului, pentru a ajunge la cea mai veche. Cuvîntul este ca o casă căreia i s-a schimbat, de mai multe ori, aranjamentul interior şi destinaţia. Analiza obiectivă totalizează şi suprapune aceste distribuţii succesive ; dar pentru cei ce ocupă casa, ea e întotdeauna doar una. Analiza *hípp-o-s*, examinată mai înainte, nu este falsă, pentru că ea a fost stabilită de conştiinţa subiecţilor ; este numai „anacronică", raportîndu-se la o altă epocă decît aceea din care ia cuvîntul. *Hípp-o-s* nu contrazice forma *híp̣p-os* din greaca clasică, dar nu trebuie judecat în acelaşi mod. Aceasta înseamnă că facem încă o dată distincţia radicală dintre diacronic şi sincronic.

Aceasta ne permite să rezolvăm şi o problemă de metodă încă neelucidată în lingvistică. Vechea şcoală împărţea cuvintele în rădăcini, teme, sufixe etc., conferind acestor distincţii o valoare absolută. Dacă îi citeşti pe Bopp şi pe discipolii săi, îţi vine să crezi că grecii aduseseră cu ei, din timpuri imemoriale, un bagaj de rădăcini şi de sufixe şi că îşi confecţionau cuvintele vorbind, că *pátēr*, de exemplu, era pentru ei rădăcina *pa* + sufixul *ter*, că *dṓsō* reprezenta în gura lor suma lui *dṓ* + *sō* + desinenţa personală etc.

Trebuia neapărat să se reacţioneze împotriva acestor erori, şi cuvîntul de ordine, foarte corect, al acestei reacţii, a fost : observaţi ce se întîmplă în limbile de azi, în limbajul de toate zilele şi nu atribuiţi perioadelor vechi ale limbii nici un proces, nici un fenomen care nu poate fi constatat acum. Şi, cum de cele mai multe ori limba vie nu ne permite să surprindem analize de tipul celor pe care le făcea Bopp, neogramaticii, siguri pe principiul lor, declară că rădăcinile, temele, sufixele etc. sînt pure abstracţii ale spiritului nostru şi că, dacă le folosim, o facem doar pentru comoditatea expunerii. Dar dacă nu există o justificare pentru stabilirea acestor categorii, de ce să le stabilim ? Şi cînd o facem, în numele cărui fapt declarăm că o despărţire ca *hípp-o-s*, de exemplu, este preferabilă altei despărţiri ca, de exemplu, *hípp-os* ?

Şcoala nouă, după ce a recunoscut defectele vechii doctrine, ceea ce era uşor, s-a mulţumit să o elimine în teorie, în timp ce în practică ea rămînea ca blocată de un aparat ştiinţific de care nu se putea debarasa. De îndată ce judecăm aceste „abstracţii", vedem partea de realitate pe care ele o reprezintă, şi un corectiv foarte simplu este de ajuns pentru a da acestor artificii ale gramaticianului un sens legitim şi exact. Este ceea ce am încercat noi să facem mai înainte, arătînd că, unită printr-o legătură interioară de analiza subiectivă a limbii vii, analiza obiectivă ocupă un loc legitim şi bine determinat în metoda lingvistică.

B. *Analiza subiectivă şi determinarea subunităţilor*

În materie de analiză, nu putem deci stabili o metodă şi nici nu putem formula definiţii decît după ce ne-am plasat în planul sincronic. Am vrea să arătăm acest lucru prin cîteva observaţii asupra părţilor cuvîntului : prefixe, rădăcini, radicali, sufixe, desinenţe[1].

---

1. F. de Saussure nu a abordat – cel puţin nu din punct de vedere sincronic – problema cuvintelor compuse. Acest aspect al problemei trebuie deci lăsat la o parte ; desigur că distincţia diacronică stabilită mai înainte între compuse şi aglutinate nu poate fi transportată ca atare aici, unde este analizată o stare de limbă. Remarcăm că această expunere relativă la subunităţi nu are pretenţia că rezolvă problema mai delicată, ridicată la pp. 121 şi 125, a definirii cuvîntului considerat ca unitate (n.ed.).

Să începem cu *desinența*, anume cu caracteristica flexionară sau cu elementul variabil de la sfîrşitul cuvîntului care distinge formele unei paradigme nominale sau verbale. În *zeúgnū-mi, zeúgnū-s, zeúgnū-si, zeúgnu-men* etc. „eu înham" etc., desinențele *-mi, -s, -si, -men* etc., se delimitează simplu pentru că se opun între ele şi părții anterioare a cuvîntului (*zeúgnū̆-*). S-a văzut (pp. 103 şi 131), în legătură cu genitivul ceh *žen*, prin opoziție cu nominativul *žena*, că absența desinenței poate juca acelaşi rol ca o desinență obişnuită. Astfel, în greacă, *zeúgnū*! „înhamă!" opus lui *zeúgnu-te*! „înhămați!" etc. sau vocativul *rhêtor*! opus lui *rhḗtor-os* etc., în franceză *marš* (scris *marche*) opus lui *maršō̃* (scris *marchons*!) sînt forme flexionate cu desinență zero.

Prin eliminarea desinenței, se obține *tema de flexiune* sau *radicalul*, care este, în mod general, elementul comun desprins spontan din comparația unei serii de cuvinte înrudite, flexionate sau nu, şi care poartă ideea comună tuturor acestor cuvinte. Astfel, în franceză, în seria *roulis, rouleau, rouler, roulage, roulement*, descoperim, cu uşurință, un radical *roul-*. Dar analiza subiecților vorbitori distinge adeseori în aceeaşi familie de cuvinte, radicali de mai multe specii sau, mai bine zis, de mai multe grade. Elementul *zeugnū́-*, desprins mai înainte din *zeúgnū́-mi, zeúgnū-s* etc., este un radical de gradul unu; el nu este ireductibil, căci dacă îl comparăm cu alte serii (*zeúgnūmi, zeuktós, zeûksis, zeuktêr, zugón* etc., pe de o parte şi *zeúgnūmi, deiknūmi, órnūmi* etc., pe de alta), împărțirea *zeug-nu* se va prezenta de la sine. Astfel, *zeug-* (cu formele sale alternante *zeug-, zeuk-, zug-*, vezi p. 167) este un radical de gradul al doilea; dar el este ireductibil, căci nu putem împinge mai departe descompunerea prin compararea formelor înrudite.

Numim *rădăcină* elementul ireductibil şi comun tuturor cuvintelor din aceeaşi familie. În plus, cum orice descompunere subiectivă şi sincronică nu poate separa elementele materiale decît luînd în considerație partea de sens care îi revine fiecăruia dintre ele, rădăcina este, în această privință, elementul în care sensul comun tuturor cuvintelor înrudite atinge cel mai înalt grad de abstracție şi de generalitate. În mod firesc, această nedeterminare variază de la rădăcină la rădăcină; dar ea depinde, într-o oarecare măsură, şi de gradul de reductibilitate al radicalului; cu cît acesta suferă mai multe transformări în direcția reductibilității, cu atît sensul său are mai mari şanse să devină abstract. Astfel *zeugmátion* desemnează un „mic atelaj", *zeûgma* un „atelaj", fără vreo precizare specială şi, în sfîrşit, *zeug-* cuprinde ideea nedeterminată de „a înhăma".

Rezultă de aici că o rădăcină ca atare nu poate constitui un cuvînt şi nu poate primi adjoncțiunea directă a unei desinențe. Un cuvînt reprezintă întotdeauna o idee relativ determinată, cel puțin din punct de vedere gramatical, ceea ce este contrar generalității şi abstracției proprii rădăcinii. Ce trebuie atunci să gîndim despre cazul foarte frecvent în care rădăcina şi tema de flexiune par a se confunda, după cum se vede în grecescul *phlóks*, gen. *phlogós* „flacără", comparat cu rădăcina *phleg-*:*phlog-* care se găseşte în toate cuvintele din aceeaşi familie (cf. *phlég-ō* etc.)? Nu vine el în contradicție cu distincția pe care am stabilit-o mai

înainte? Nu, căci trebuie să deosebim *phleg-* : *phlog-* cu sens general şi *phlog-* cu sens special, cu riscul de a nu considera decît forma materială, excluzînd sensul. Acelaşi element fonic are aici două valori diferite; el constituie deci două elemente lingvistice distincte (vezi p. 121). După cum, mai înainte, *zeúgnū*! „înhamă!", ne apărea ca un cuvînt flexionat cu desinenţă zero, tot aşa vom spune că *phlóg-* „flacără" este o temă cu *sufix zero*. Nu este posibilă nici o confuzie: radicalul rămîne distinct de rădăcină, chiar dacă, fonic, este identic cu aceasta.

Rădăcina este deci o realitate pentru conştiinţa subiecţilor vorbitori. Este adevărat că ei nu o despart întotdeauna cu aceeaşi precizie; sub acest raport există diferenţe, fie în sînul aceleiaşi limbi, fie de la o limbă la alta.

În anumite idiomuri, există caracteristici precise, care atrag atenţia subiecţilor asupra rădăcinii. Este cazul germanei, unde ea are un aspect destul de uniform; aproape întotdeauna monosilabică (cf. *streit-*, *bind-*, *haft-* etc.), ea se supune anumitor reguli de structură: fonemele nu apar într-o anumită ordine; unele combinări de consoane, precum oclusivă + lichidă nu sînt admise în finală: forma *werk-* este posibilă, *wekr-* nu; întîlnim *helf-*, *werd-*, dar nu întîlnim *hefl-*, *wedr-*.

Amintim că alternanţele regulate, mai ales între vocale, mai mult întăresc decît slăbesc sentimentul rădăcinii şi al subunităţilor în general; şi, în această privinţă germana, cu jocul variat al ablauturilor sale (vezi p. 166), se deosebeşte mult de franceză. Rădăcinile semitice au, într-o măsură şi mai mare, caractere analoage. Aici alternanţele sînt foarte regulate şi determină un mare număr de opoziţii complexe (cf. ebr. *qāṭal*, *qṭaltem*, *qṭōl*, *qiṭlū* etc., sînt forme ale aceluiaşi verb ce înseamnă „a omorî"); mai mult, ele prezintă o trăsătură care aminteşte de monosilabismul german, dar în forme mult mai frapante: ele cuprind întotdeauna trei consoane (vezi mai jos, pp. 232 şi urm.).

În această privinţă, franceza este cu totul diferită. Are puţine alternanţe şi, pe lîngă rădăcini monosilabice (*roul-*, *march-*, *mang-*), în franceză există multe rădăcini formate din două şi chiar din trei silabe (*commenc-*, *hésit-*, *épouvant-*). Formele acestor rădăcini prezintă, mai ales în finalele lor, combinaţii prea diferite pentru a fi reductibile la reguli (cf. *tu-er*, *régn-er*, *guid-er*, *grond-er*, *souffl-er*, *tard-er*, *entr-er*, *hurl-er* etc.). Deci nu trebuie să ne mire faptul că sentimentul rădăcinii este foarte puţin dezvoltat în franceză.

Determinarea rădăcinii o aduce după sine pe aceea a prefixelor şi a sufixelor. Prefixul precedă partea cuvîntului recunoscută ca radical, de exemplu *hupo-* în grecescul *hupo-zeúgnūmi*. Sufixul este elementul care se adaugă la rădăcină pentru a forma un radical (exemplu: *zeug-mat-*), sau la un prim radical, pentru a forma unul de gradul al doilea (exemplu: *zeugmat-io-*). Am văzut mai înainte că acest element, ca şi desinenţa, poate fi reprezentat prin zero. Prin urmare, extragerea sufixului nu este decît o altă faţă a analizei radicalului.

Sufixul are uneori un sens concret, o valoare semantică, ca în *zeuk-tēr-*, în care *-tēr-* desemnează agentul, autorul acţiunii, iar alteori o funcţie pur gramaticală, ca în *zeúg-nū* (*-mi*), unde *-nū-* marchează ideea de prezent. Prefixul poate juca şi un

rol sau altul, dar numai rareori limbile noastre îi acordă o funcţie gramaticală; exemple: *ge-* de la participiul trecut german (*ge-setzt* etc.), prefixele perfective din slavă (rus. *na-pisát'* etc.).

Prefixul se mai deosebeşte de sufix printr-o caracteristică ce, fără să fie absolută, este aproape generală: e mai bine delimitat, pentru că se desprinde mai uşor din ansamblul cuvîntului. Faptul ţine de natura specifică a acestui element; în majoritatea cazurilor, ceea ce rămîne după eliminarea unui prefix produce efectul unui cuvînt constituit (cf. *recommencer*: *commencer, indigne*: *digne, maladroit*: *adroit, contrepoids*: *poids* etc.). Acest lucru este încă şi mai izbitor în latină, în greacă, în germană. Să adăugăm că mai multe prefixe funcţionează în calitate de cuvinte independente: cf. fr. *contre, mal, avant, sur* etc., germ. *unter, vor* etc., gr. *katá, pró* etc. Altfel stau lucrurile cu sufixele: radicalul obţinut prin suprimarea acestui element este un cuvînt incomplet; exemplu: fr. *organisation*: *organis-*, germ. *Trennung*: *trenn-*, gr. *zeûgma*: *zeug-* etc., şi, pe de altă parte, sufixul însuşi nu are nici o existenţă autonomă.

Din toate acestea rezultă că radicalul este, de cele mai multe ori, dinainte delimitat în ceea ce priveşte începutul său: înainte de orice comparaţie cu alte forme, subiectul vorbitor ştie unde trebuie să plaseze limita dintre prefix şi ceea ce urmează după acesta. În ceea ce priveşte sfîrşitul cuvîntului, lucrurile stau altfel: aici nu se impune nici o limită, în afară de confruntarea unor forme ce au acelaşi radical sau acelaşi sufix, şi aceste apropieri vor duce la delimitări variabile, după natura termenilor apropiaţi.

Din punctul de vedere al analizei subiective, sufixele şi radicalii nu au valoare decît prin opoziţiile sintagmatice şi asociative: după caz, putem găsi un element formativ şi un element radical în două părţi opuse ale aceluiaşi cuvînt, oricare ar fi ele, cu condiţia să dea loc unei opoziţii. În latinescul *dictātōrem*, de exemplu, vom considera un radical *dictātōr-(em)*, dacă îl comparăm cu *consul-em, ped-em* etc., dar un radical *dictā-(tōrem)*, dacă îl apropiem de *lic-tō-rem, scrip-tōrem* etc., un radical *dic-(tātōrem)*, dacă ne gîndim la *pō-tātōrem, cantā-tōrem*. În general, şi în împrejurări favorabile, subiectul vorbitor poate ajunge să facă toate despărţirile imaginabile (de exemplu: *dictāt-ōrem*, după *am-ōrem, ard-ōrem* etc., *dict-ātōrem*, după *ōr-ātōrem, ar-ātōrem* etc.). Ştim (vezi p. 175) că rezultatele acestor analize spontane se manifestă în formaţiile analogice ale fiecărei epoci; ele ne îngăduie să se distingă subunităţile (rădăcini, prefixe, sufixe, desinenţe) de care limba are cunoştinţă şi valorile pe care aceasta le-o atribuie.

[290] C. *Etimologia**

Etimologia nu este nici o disciplină distinctă şi nici o parte a lingvisticii evolutive; este numai o aplicaţie specială a principiilor referitoare la faptele sincronice şi diacronice. Ea urcă în trecutul cuvintelor, pînă cînd găseşte ceva care le explică.

Cînd se vorbeşte despre originea unui cuvînt şi se spune că el „vine" de la un altul, prin aceasta se pot înţelege mai multe lucruri diferite : astfel *sel* vine din latinescul *sal* prin simpla alterare a sunetului ; *labourer* „a lucra pămîntul" vine din franceza veche *labourer* „a lucra (în general)", numai prin alterarea sensului ; *couver* vine din latinescul *cubāre* „a fi culcat", prin alterarea sensului şi a sunetului ; în sfîrşit, cînd spunem că *pommier* vine de la *pomme*, marcăm un raport de derivare gramaticală. În primele trei cazuri se operează asupra unor identităţi diacronice, al patrulea se bazează pe raportul sincronic al mai multor termeni diferiţi ; or, tot ceea ce s-a spus în legătură cu analogia arată că aceasta este partea cea mai importantă a cercetării etimologice.

Etimologia lui *bonus* nu este fixată pentru că se ajunge pînă la *dvenos* ; dar dacă găsim că *bis* se trage din *dvis* şi că, astfel, se poate stabili un raport cu *duo*, aceasta poate fi numită o operaţie etimologică ; acelaşi lucru este valabil pentru apropierea lui *oiseau* de *avicellus*, căci ea permite să se găsească legătura care uneşte *oiseau* cu *avis*.

Prin urmare, etimologia este, înainte de orice, explicarea cuvintelor prin căutarea raporturilor lor cu alte cuvinte. A explica înseamnă : a reda în termeni cunoscuţi ; în lingvistică, *a explica un cuvînt înseamnă a-l reda prin alte cuvinte*, pentru că nu există raporturi necesare între sunet şi sens (principiul caracterului arbitrar al semnului, vezi p. 87).

Etimologia nu se mulţumeşte să explice cuvinte izolate ; ea face istoricul familiilor de cuvinte, după cum îl face şi pe cel al elementelor formative, prefixe, sufixe etc.

Ca şi lingvistica statică şi evolutivă, ea descrie fapte, dar această descriere nu este metodică, pentru că nu se face în nici o direcţie determinată. Pentru a studia un cuvînt luat ca obiect al cercetării, etimologia îşi ia elementele de informaţie, pe rînd, din fonetică, morfologie, semantică etc. Pentru a-şi atinge scopurile, ea se serveşte de toate mijloacele pe care lingvistica i le pune la dispoziţie, dar nu-şi opreşte atenţia asupra naturii operaţiilor pe care e obligată să le facă.

PARTEA A PATRA

Lingvistica geografică

Capitolul I

Despre diversitatea limbilor* [291]

Abordînd problema raporturilor fenomenului lingvistic cu spaţiul, părăsim lingvistica internă pentru a intra în lingvistica externă, a cărei extindere şi varietate au fost prezentate în capitolul V din *Introducere*.

În studiul limbilor, sîntem în primul rînd frapaţi de diversitatea lor, de diferenţele lingvistice ce apar de îndată ce trecem dintr-o ţară în alta, sau chiar dintr-un district într-altul. Dacă divergenţele în timp scapă adeseori observatorului, divergenţele în spaţiu sar în ochi imediat; le văd chiar şi sălbaticii, datorită contactelor cu alte triburi ce vorbesc o altă limbă. Un popor capătă conştiinţa idiomului său tocmai prin asemenea comparaţii.

Să facem, în trecere, observaţia că acest sentiment trezeşte în oamenii primitivi ideea că limba este un obicei, o deprindere analoagă cu aceea a îmbrăcămintei sau a armamentului. Termenul de *idiom* desemnează limba, în mod foarte corect, ca reflectînd trăsăturile proprii ale unei comunităţi (grecescul *idiōma* avea deja sensul de „obicei special"). Există aici o idee corectă, dar care devine o eroare atunci cînd ajungem să vedem în limbă un atribut, nu al naţiunii, ci al rasei, la fel precum culoarea pielii sau forma capului.

Să mai adăugăm şi că fiecare popor crede în superioritatea idiomului său. Un om care vorbeşte o altă limbă este considerat ca incapabil să vorbească; astfel, cuvîntul grecesc *bárbaros* pare că a însemnat „gîngav" şi că s-a înrudit cu latinescul *balbus*; în rusă, germanii sînt numiţi *nêmtsy*, adică „muţii".

Prima constatare făcută în lingvistică a fost diversitatea geografică; ea a determinat forma iniţială a cercetării ştiinţifice în materie de limbă, chiar şi la greci; este adevărat că ei nu s-au ocupat decît de varietatea diferitelor dialecte elenice, căci, în general, interesul lor nu depăşea graniţele Greciei.

După ce constatăm că două idiomuri se deosebesc între ele, ajungem instinctiv să descoperim unele analogii. Este o tendinţă naturală a subiecţilor vorbitori. Ţăranilor le place să-şi compare graiul lor cu acela din satul vecin; persoanele care vorbesc mai multe limbi remarcă trăsăturile lor comune. Dar, lucru ciudat, ştiinţa a avut nevoie de un timp uriaş pentru a utiliza constatările de acest fel; grecii, care observaseră multe asemănări între vocabularul latinesc şi al lor, nu au ştiut să tragă de aici o concluzie lingvistică.

Observarea ştiinţifică a acestor analogii ne îngăduie să afirmăm în anumite cazuri că două sau mai multe idiomuri sînt unite printr-o legătură de rudenie, adică au o origine comună. Un grup de limbi apropiate astfel se numeşte familie;

lingvistica modernă a recunoscut, succesiv, familiile indo-europeană, semitică, bantu[1] etc. Aceste familii, la rîndul lor, pot fi comparate între ele şi uneori ies la iveală filiaţii mai vaste şi mai vechi. S-au căutat analogii între fino-ugrică[2] şi indo-europeană, între aceasta din urmă şi grupa semitică etc. Dar comparaţiile de acest fel se lovesc repede de obstacole de netrecut. Nu trebuie să confundăm ceea ce poate fi cu ceea ce este demonstrabil. Înrudirea universală a limbilor nu este posibilă, dar chiar dacă ar fi adevărată – după cum crede un lingvist italian, Trombetti[3] –, ea n-ar putea fi dovedită, din pricina numărului prea mare de schimbări intervenite.

Astfel, pe lîngă diversitatea din cadrul limbilor înrudite, există o diversitate absolută, fără vreo înrudire recognoscibilă sau demonstrabilă. Care trebuie să fie metoda lingvisticii în cele două cazuri? Să începem prin cazul al doilea, care este cel mai obişnuit. După cum am spus mai înainte, există o multitudine infinită de limbi şi de familii de limbi ce nu pot fi reduse unele la celelalte. Aşa este, de exemplu, chineza faţă de limbile indo-europene. Asta nu înseamnă că trebuie să se renunţe la comparaţie, ea este întotdeauna posibilă şi folositoare; ea se va aplica atît organismului gramatical, cît şi la tipurile generale de exprimare a gîndirii şi la sistemul de sunete; de asemenea, se vor face comparaţii privind faptele de ordin diacronic, evoluţia fonetică a celor două limbi etc. În această privinţă, posibilităţile, deşi incalculabile ca număr, sînt limitate de anumite date constante, fonice şi psihice, în interiorul cărora trebuie să se constituie orice limbă; şi, reciproc, scopul principal al oricărei comparaţii făcute între limbi ireductibile unele la altele constă tocmai în descoperirea acestor date constante.

În ceea ce priveşte cealaltă categorie de diversităţi, cele ce există în sînul familiilor de limbi, ele oferă comparaţiei un cîmp nelimitat. Două idiomuri se pot deosebi în diferite grade: se pot asemăna în mod uluitor, ca zenda şi sanscrita, sau pot să pară cu totul diferite, ca sanscrita şi irlandeza; sînt posibile toate nuanţele intermediare: astfel, greaca şi latina sînt mai apropiate între ele decît e fiecare dintre ele de sanscrită etc. Idiomurile care nu se deosebesc decît într-o foarte mică măsură sînt numite *dialecte*; dar nu trebuie să dăm acestui termen un sens riguros exact; vom vedea la pagina 206 că, între dialecte şi limbi, există o diferenţă de cantitate şi nu de natură.

---

1. Bantu cuprinde un ansamblu de limbi vorbite de populaţii ale Africii sud-ecuatoriale, mai ales de cafri (n.ed.).
2. Grupa fino-ugrică, care cuprinde, printre altele, finlandeza propriu-zisă sau suomi, mordvina, lapona etc., este o familie de limbi vorbite în Rusia de nord şi în Siberia şi care au, cu siguranţă, un strămoş primitiv comun; grupa fino-ugrică este ataşată grupei foarte vaste a limbilor numite uralo-altaice, a căror origine comună nu este dovedită, în ciuda anumitor trăsături ce se regăsec în toate (n.ed.).
3. Vezi lucrarea sa *L'unita d'origine del linguaggio*, Bologna, 1905 (n.ed.).

Capitolul II
Complicaţiile diversităţii geografice* [292]

§ 1. *Coexistenţa mai multor limbi în acelaşi loc*

Diversitatea geografică a fost prezentată pînă aici sub forma sa ideală : cîte teritorii, atîtea limbi diferite. Eram îndreptăţiţi să procedăm astfel, căci separaţia geografică rămîne factorul cel mai general al diversităţii lingvistice. Să abordăm acum faptele secundare care tulbură această corespondenţă şi al căror rezultat este coexistenţa mai multor limbi pe acelaşi teritoriu.

Nu ne referim la amestecul real, organic, de întrepătrundere a două idiomuri ce ajung la o schimbare în sistem (cf. engleza după cucerirea normandă). Nici la cazul mai multor limbi distinct separate din punctul de vedere al teritoriului, dar cuprinse între frontierele aceluiaşi stat politic, cum este cazul Elveţiei. Ne referim numai la faptul că două idiomuri pot vieţui unul lîngă altul în acelaşi loc şi pot coexista fără să se contopească. Acest lucru se întîlneşte foarte des, dar trebuie să deosebim două cazuri.

Se poate întîmpla ca limba unei noi populaţii să se suprapună peste aceea a populaţiei indigene. Astfel, în Africa de Sud, alături de mai multe dialecte ale negrilor, se constată prezenţa olandezei şi a englezei, rezultat a două colonizări succesive ; spaniola s-a implantat în Mexic în acelaşi fel. Nu trebuie să credem că suprapunerile lingvistice de acest gen sînt specifice epocii moderne. Dintotdeauna au existat naţiuni care s-au amestecat fără să-şi contopească idiomurile. Pentru a ne da seama de acest lucru este de ajuns să ne aruncăm privirea pe harta Europei de astăzi : în Irlanda se vorbeşte celtica şi engleza ; mulţi irlandezi ştiu amîndouă limbile. În Bretania se vorbeşte bretona şi franceza ; în regiunea bască se foloseşte franceza sau spaniola, precum şi basca. În Finlanda, suedeza şi finlandeza coexistă de multă vreme ; mai recent li s-a mai adăugat şi rusa ; în Curlanda şi în Livonia se vorbeşte letona, germana şi rusa ; germana, adusă de colonii veniţi în Evul mediu sub auspiciile Ligii hanseatice, aparţine unei clase speciale a populaţiei ; rusa a fost adusă apoi pe calea cuceririi. În Lituania s-au implantat, alături de lituaniană, poloneza, consecinţă a vechii sale uniri cu Polonia, şi rusa, rezultat al încorporării ţării în imperiul moscovit. Pînă în secolul al XVIII-lea, slava şi germana erau folosite în toată partea de răsărit a Germaniei, începînd de la Elba. În anumite ţări, amestecul limbilor este şi mai mare încă ; în Macedonia se întîlnesc toate limbile imaginabile : turca, bulgara, sîrba, greaca, albaneza, româna etc., amestecate în diferite feluri după regiune.

Aceste limbi nu sînt întotdeauna amestecate la modul absolut; coexistenţa lor într-o regiune dată nu exclude o relativă repartiţie teritorială. Se întîmplă, de exemplu, ca, din cele două limbi, una să fie vorbită în oraşe şi cealaltă în sate; dar această repartizare nu este întotdeauna clară.

În antichitate se întîlnesc aceleaşi fenomene. Dacă am avea harta lingvistică a Imperiului roman, am constata fapte întru totul asemănătoare cu acelea din epoca modernă. Astfel, în Campania, pe la sfîrşitul Republicii, se vorbeau: osca, după cum arată inscripţiile din Pompei; greaca, limba colonilor ce-au întemeiat oraşul Napoli etc.; latina; poate chiar şi etrusca, dominantă în această regiune înainte de venirea romanilor. În Cartagina, punica sau feniciana persistase alături de latină (ea mai exista încă în epoca invaziei arabe), fără să mai socotim că pe teritoriul cartaginez se vorbea, în mod sigur, numida. Aproape că putem spune că, în antichitate, în jurul bazinului Mediteranei, ţările monolingve erau o excepţie.

De cele mai multe ori, această suprapunere de limbi a fost rezultatul invadării unui popor de către altul, superior ca forţă; mai există şi colonizarea, penetraţia paşnică, dar şi cazul triburilor nomade, care aduc cu ele felul lor de a vorbi. Aşa au făcut ţiganii, fixaţi mai ales în Ungaria, unde alcătuiesc sate compacte; studiul limbii lor a arătat că au venit, probabil, din India, într-o epocă necunoscută. În Dobrogea, la gurile Dunării, se află risipite sate de tătari, ce marchează mici pete pe harta lingvistică a acestei regiuni.

§ 2. *Limba literară şi idiomul local*

Dar nu am spus încă totul: unitatea lingvistică poate fi distrusă atunci cînd un idiom natural suferă influenţa unei limbi literare. Acest lucru se produce întotdeauna ori de cîte ori un popor ajunge la un anumit grad de civilizaţie. Prin limbă literară înţelegem nu numai limba literaturii, ci, într-un sens mai general, orice fel de limbă cultivată, oficială sau nu, aflată în serviciul întregii comunităţi. Lăsată în voia sa, limba nu cunoaşte decît dialecte, dintre care nici unul nu se extinde asupra celorlalte, şi prin aceasta ea este hărăzită unei fracţionări indefinite. Dar, cum civilizaţia, dezvoltîndu-se, extinde comunicaţiile, este ales, printr-un fel de convenţie tacită, unul dintre dialectele existente, făcîndu-se din el vehiculul a tot ceea ce interesează naţiunea în ansamblul ei. Motivele acestei alegeri sînt diferite: uneori se preferă dialectul regiunii cu civilizaţia cea mai avansată, alteori se preferă dialectul provinciei care deţine hegemonia politică şi unde îşi are sediul puterea centrală; iar alteori o Curte impune naţiunii vorbirea sa. După ce a fost ridicat la rangul de limbă oficială şi comună, dialectul privilegiat rămîne rareori aşa cum era înainte. În el se amestecă elemente dialectale din alte regiuni; el devine din ce în ce mai compozit, dar fără să-şi piardă cu totul caracterul său originar: astfel, în franceza literară recunoaştem dialectul din Île de France, iar în italiana vorbită toscana. Oricum, limba literară nu se impune de la o zi la alta, şi o

mare parte a populaţiei se trezeşte bilingvă, vorbind în acelaşi timp atît limba tuturor cît şi graiul local. Acest fapt se constată în multe regiuni ale Franţei, ca în Savoia, unde franceza este o limbă importată, care nu a sufocat încă graiurile din regiune. Această situaţie este generală în Germania şi în Italia, unde dialectul persistă peste tot alături de limba oficială.

Aceleaşi fapte s-au petrecut în toate timpurile, la toate popoarele ajunse la un anumit grad de civilizaţie. Grecii au avut acel *koinè*, rezultat din atică şi din ioniană, alături de care au continuat să existe dialectele locale. Chiar şi în vechiul Babilon se crede că a existat o limbă oficială alături de dialectele regionale.

Oare o limbă generală presupune, în mod obligatoriu, folosirea scrierii? Poemele homerice par a dovedi contrariul; cu toate că s-au născut într-o epocă în care aproape că nu se făcea uz de scriere, limba lor este convenţională şi prezintă toate caracteristicile unei limbi literare.

Faptele despre care am vorbit în acest capitol sînt atît de frecvente, încît ele ar putea trece drept un factor normal în istoria limbilor. Vom face abstracţie de tot ceea ce tulbură vederea diversităţii geografice naturale, pentru a considera fenomenul primordial, în afara oricărui import al vreunei limbi străine şi în afara oricărei formări a unei limbi literare. Această simplificare schematică pare a ne îndepărta de realitate; dar mai întîi trebuie să fie studiat faptul natural în sine.

Conform principiului pe care îl adoptăm, vom spune, de exemplu, că oraşul Bruxelles este german, pentru că se află situat în partea flamandă a Belgiei; aici se vorbeşte franceza, dar singurul lucru care ne interesează este linia de demarcaţie dintre domeniul flamandei şi domeniul walonei. Pe de altă parte, din acelaşi punct de vedere, oraşul Liège va fi romanic pentru că se află pe teritoriul walon; franceza nu este aici decît o limbă străină suprapusă pe un dialect de aceeaşi origine. De asemenea, oraşul Brest aparţine, lingvistic, bretonei; franceza ce se vorbeşte aici nu are nimic în comun cu idiomul indigen din Bretania; oraşul Berlin, unde auzim aproape numai germana clasică, va fi atribuit limbii germane din nord etc.

Capitolul III

[293] Cauzele diversităţii geografice*

§ 1. *Timpul, cauză esenţială*

Diversitatea absolută (vezi p. 196) pune o problemă pur speculativă. Dimpotrivă, diversitatea în înrudire ne plasează pe terenul observaţiei şi ea poate fi redusă la unitate. Astfel, franceza şi provensala îşi au amîndouă originea în latina vulgară, a cărei evoluţie a fost diferită în nordul şi sudul Galiei. Originea lor comună rezultă din materialitatea faptelor.

Pentru a înţelege bine cum se petrec faptele, să ne imaginăm nişte condiţii teoretice cît se poate de simple, care ne permit să desprindem cauza esenţială a diferenţierii în spaţiu şi să ne întrebăm ce s-ar întîmpla dacă o limbă vorbită într-un loc bine delimitat – o insuliţă, de exemplu – ar fi transportată de către coloni într-un alt punct, bine delimitat şi el, de exemplu o altă insulă. După un timp, vom vedea că, între limba primului focar (F) şi cea a celui de-al doilea (F'), apar diferenţe variate, ce afectează vocabularul, gramatica, pronunţarea etc.

Nu trebuie să ne închipuim că se va modifica numai idiomul transplantat, în timp ce idiomul originar va rămîne neschimbat; nici faptul invers nu se produce în mod absolut; o inovaţie poate să ia naştere de o parte, sau de cealaltă parte, sau în amîndouă idiomurile deodată. Fiind dată o caracteristică lingvistică *a*, ce poate fi înlocuită printr-o alta (*b, c, d* etc.), diferenţierea se poate produce în trei moduri diferite:

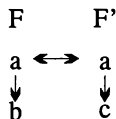
$$\frac{\text{a (Focar F)}}{\text{a (Focar F')}} \left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \dfrac{b}{a} \\[2ex] \rightarrow \dfrac{a}{c} \\[2ex] \rightarrow \dfrac{b}{c} \end{array} \right.$$

Prin urmare, studiul nu poate fi unilateral; inovaţiile celor două limbi au o importanţă egală.

Ce a creat aceste diferenţe? Cînd considerăm că ele au fost create doar de spaţiu, sîntem victimele unei iluzii. Spaţiul în sine nu poate exercita nici o influenţă asupra limbii. A doua zi după debarcarea lor în F', colonii plecaţi din F vorbeau

exact aceeaşi limbă ca în ajun. Uităm de factorul timp, pentru că acesta este mai puţin concret decît spaţiul ; dar, în realitate, de aici vine diferenţierea lingvistică. Diversitatea geografică trebuie tradusă în diversitate temporală.

Fie două caracteristici diferenţiale *b* şi *c* ; nu s-a trecut niciodată de la prima la a doua şi nici de la a doua la prima ; pentru a găsi trecerea de la unitate la diversitate, trebuie să ne întoarcem la iniţialul *a*, care a fost înlocuit de *b* şi *c* ; el a lăsat locul formelor posterioare ; de unde şi schema de diferenţiere geografică, valabilă pentru toate cazurile analoage :



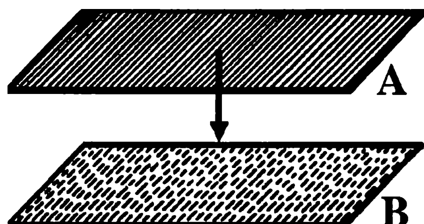
Separarea celor două idiomuri este forma tangibilă a fenomenului, dar ea nu îl explică. Fără îndoială, acest fapt lingvistic nu s-ar fi diferenţiat fără diversitatea locurilor, oricît de mică ar fi ea ; dar, prin ea singură, depărtarea nu creează diferenţele. După cum nu putem judeca un volum după suprafaţă, ci numai cu ajutorul unei a treia dimensiuni, adîncimea, tot astfel schema diferenţei geografice nu este completă decît proiectată în timp.

Ni se va obiecta că variaţiile de mediu, de climat, de configuraţie a solului, obiceiurile specifice (diferite, de exemplu, la un popor ce trăieşte la munte faţă de acelea ale unui popor de la malul mării), pot să influenţeze limba şi că, în acest caz, variaţiile studiate ar fi condiţionate geografic. Aceste influenţe sînt contestabile (vezi p. 157) ; chiar dacă ar fi dovedite, tot ar trebui să operăm o distincţie. *Direcţia mişcării* poate fi atribuită mediului ; ea este determinată de imponderabile ce acţionează în fiecare caz, fără a putea fi demonstrate şi descrise. Un *u* devine, la un moment dat, şi într-un mediu dat, *ü* ; oare de ce s-a schimbat în acel moment şi în acel loc şi de ce a devenit *ü* şi nu *o*, de exemplu ? Nu putem spune. Dar *schimbarea în sine*, dacă facem abstracţie de direcţia sa specială şi de manifestările sale particulare, într-un cuvînt, de instabilitatea limbii, ţine numai de timp. Prin urmare, diversitatea geografică este un aspect secundar al fenomenului general. Unitatea idiomurilor înrudite nu se regăseşte decît în timp. Este un principiu de care comparatistul trebuie să se pătrundă, dacă nu vrea să fie victima unor iluzii supărătoare.

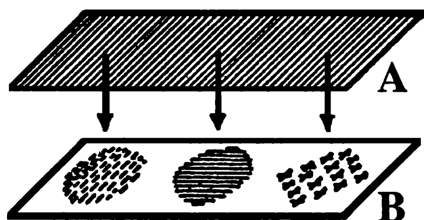
§ 2. *Acţiunea timpului asupra unui teritoriu continuu*

Să considerăm acum o ţară unilingvă, adică în care se vorbeşte peste tot aceeaşi limbă şi a cărei populaţie este fixă, ca de exemplu Galia de prin anii 450 după Cristos, unde latina era pretutindeni prezentă şi bine înrădăcinată. Ce se va întîmpla aici ?

1. Imobilitatea absolută neexistînd în materie de limbaj (vezi p. 94), după un anumit interval de timp limba nu va mai fi identică cu ea însăşi.
2. Evoluţia nu va fi uniformă pe toată suprafaţa teritoriului, ci va varia; nu s-a constatat niciodată că o limbă se schimbă în acelaşi fel pe întreg domeniul său. Deci nu este valabilă schema:



ci schema:



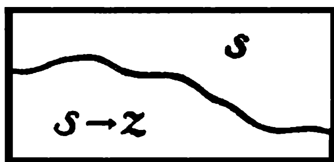
care reprezintă realitatea.

Cum debutează şi se desenează diversitatea care va duce la crearea formelor dialectale de orice fel? Lucrul este mai puţin simplu decît pare la prima vedere. Fenomenul prezintă două caracteristici principale:

1. Evoluţia ia forma unor inovaţii succesive şi precise, ce constituie tot atîtea fapte parţiale, pe care le vom putea enumera, descrie şi clasifica după natura lor (fapte fonetice, lexicologice, morfologice, sintactice etc.).
2. Fiecare inovaţie se săvîrşeşte pe o suprafaţă determinată, cu o arie distinctă. Din două lucruri, unul: sau aria unei inovaţii acoperă întreg teritoriul şi nu creează nici o diferenţă dialectală (este cazul cel mai rar); sau, cum se întîmplă de obicei, transformarea nu atinge decît o porţiune a domeniului, fiecare fapt dialectal avînd aria sa specială. Ceea ce vom spune mai jos despre schimbările fonetice, trebuie spus despre orice inovaţie. Dacă, de exemplu, o parte a teritoriului este afectată de schimbarea lui *a* în *e*:



se poate întîmpla ca o schimbare a lui *s* în *z* să se producă pe acelaşi teritoriu, dar între alte limite:



Diversitatea graiurilor în toate punctele domeniului unei limbi, cînd ea este lăsată în voia evoluţiei sale naturale, se explică tocmai prin existenţa acestor arii distincte. Aceste arii nu pot fi prevăzute; nimic nu ne îngăduie să determinăm dinainte întinderea lor; trebuie să ne mărginim să le constatăm. Suprapunîndu-se pe hartă, unde graniţele lor se întretaie, ele formează combinaţii extrem de complicate. Uneori, configuraţia lor este paradoxală; astfel, *c* şi *g* latineşti în faţa lui *a* s-au schimbat în *tš, dž*, apoi în *š, ž* (cf. *cantum* → *chant, virga* → *verge*), în tot nordul Franţei, cu excepţia Picardiei şi a unei părţi din Normandia, unde *c, g* au rămas intacte (cf. picardul *cat* pentru *chat, rescapé* pentru *réchappé*, care a trecut recent în franceză, *vergue* de la *virga* citat mai sus etc.).

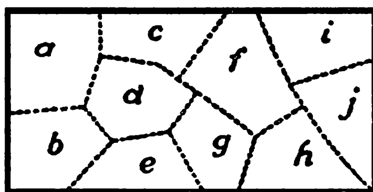
Ce trebuie să rezulte din ansamblul acestor fenomene? Dacă, la un moment dat, una şi aceeaşi limbă domneşte pe toată întinderea unui teritoriu, probabil că după cinci sau zece secole, locuitorii din două puncte extreme nu se vor mai înţelege între ei; în schimb, cei dintr-un punct oarecare vor continua să înţeleagă graiul din regiunile învecinate. Un călător ce străbate acest ţinut dintr-un capăt în celălalt nu constată, de la o localitate la alta, decît varietăţi dialectale foarte mici; dar aceste diferenţe acumulîndu-se pe măsură ce el înaintează, călătorul va sfîrşi prin a întîlni o limbă de neînţeles pentru locuitorii din regiunea de unde a pornit. Sau, dacă plecăm dintr-un punct al teritoriului, şi ne îndreptăm în toate sensurile, vom vedea cum suma divergenţelor se măreşte în fiecare direcţie, deşi în mod diferit.

Particularităţile din graiul dintr-un sat se vor regăsi în localităţile vecine, dar este imposibil să se prevadă pînă la ce distanţă se extinde fiecare dintre ele. Astfel, la Douvaine, un orăşel din departamentul Haute-Savoie, numele Genève se pronunţă *đenva*; această pronunţare se întinde pînă foarte departe în est şi în sud; dar de cealaltă parte a lacului Leman, se pronunţă *dzenva*; totuşi nu este vorba de două dialecte net distincte, căci, pentru un alt fenomen, graniţele sînt diferite; astfel, la

Douvaine se pronunţă *daue* pentru *deux*, dar această pronunţie are o arie mult mai restrînsă decît aceea a lui *đenva*; la poalele lui Salève, la cîţiva kilometri distanţă, se pronunţă *due*.

§ 3. *Dialectele nu au graniţe naturale*

Ideea pe care ne-o facem în mod curent despre dialecte este cu totul alta. Ni le reprezentăm ca pe nişte tipuri lingvistice perfect determinate, circumscrise în toate sensurile şi acoperind pe hartă teritorii juxtapuse şi distincte (*a, b, c, d* etc.). Dar transformările dialectale naturale duc la un rezultat cu totul diferit. De îndată ce am început să studiem fiecare fenomen în sine şi să-i determinăm aria de extindere, a fost nevoie să înlocuim vechea noţiune cu alta, ce poate fi definită – după cum urmează: nu există dialecte naturale, ci numai caracteristici dialectale naturale; sau, ceea ce înseamnă acelaşi lucru, există tot atîtea dialecte cîte locuri.



Astfel, noţiunea de dialect natural este în principiu incompatibilă cu aceea de regiune mai mult sau mai puţin întinsă. Aşadar, sau definim un dialect prin totalitatea caracteristicilor sale, şi atunci trebuie să ne fixăm într-un punct al hărţii şi să ne oprim la graiul dintr-o singură localitate, căci, de îndată ce ne vom îndepărta de ea, nu vom mai găsi aceleaşi particularităţi; sau definim dialectul numai printr-una dintre caracteristicile sale, şi atunci, cu siguranţă, obţinem o suprafaţă, aceea pe care o acoperă aria de propagare a faptului luat în discuţie; dar aproape că nu mai e nevoie să spunem că acesta este un procedeu artificial şi că limitele astfel trasate nu corespund nici unei realităţi dialectale.

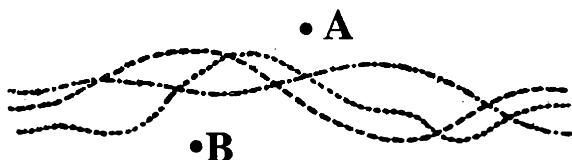
Cercetarea caracteristicilor dialectale a fost punctul de plecare al lucrărilor de cartografie lingvistică, al căror model este *Atlasul lingvistic al Franţei* al lui Gilliéron; trebuie, de asemenea, să-l cităm pe cel al Germaniei, alcătuit de
[294] Wenker[1*]. Forma atlasului e întru totul indicată, căci sîntem obligaţi să studiem ţara regiune cu regiune şi pentru fiecare dintre ele o hartă nu poate cuprinde decît un număr mic de caracteristici dialectale; aceeaşi regiune trebuie să fie reluată de multe ori pentru a ne putea da o idee despre particularităţile ei fonetice, lexicologice,

1. Cf. şi Weigand, *Linguistischer Atlas des dakorumänischen* [*Sprach*]*gebietes* (1909) şi Millardet, *Petit atlas linguistique d'une région des Landes* (1910).

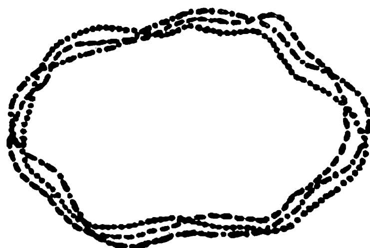
morfologice etc., care se suprapun. Asemenea cercetări presupun o întreagă organizare, anchete sistematice făcute cu ajutorul unor chestionare, cu sprijinul corespondenţilor locali etc. Putem astfel cita ancheta făcută asupra graiurilor din Elveţia romandă. Unul dintre avantajele atlaselor lingvistice este acela că oferă materiale pentru lucrări de dialectologie : numeroase monografii apărute recent se bazează pe *Atlasul* lui Gilliéron.

Se numesc *linii izoglose* sau *izoglose* frontierele caracteristicilor dialectale ; acest termen a fost format după modelul : *izoterm* ; dar el este obscur şi impropriu, căci vrea să spună : „care are aceeaşi limbă" ; dacă admitem că *glosem* înseamnă „caracter idiomatic", am putea vorbi, mai corect, despre *linii izoglosematice*, dacă acest termen este utilizabil ; dar preferăm să spunem : *unde de inovaţie*, reluînd o imagine care ne duce la J. Schmidt şi pe care cele spuse în capitolul următor o vor justifica.

Cînd ne aruncăm ochii pe o hartă lingvistică, vedem uneori cum două sau trei unde aproape că se suprapun, confundîndu-se chiar pe o anumită porţiune :



Este evident că două puncte A şi B, separate printr-o zonă de acest fel, prezintă o anumită sumă de divergenţe şi constituie două graiuri destul de clar diferenţiate între ele. Se poate întîmpla, de asemenea, ca, în loc să fie parţiale, aceste concordanţe să cuprindă întregul perimetru a două sau mai multe arii.



Cînd aceste concordanţe sînt suficient de numeroase, putem vorbi, prin aproximare, de dialect. Ele se explică prin fapte sociale, politice, religioase etc., de care facem aici totală abstracţie ; ele voalează faptul primordial şi natural al diferenţierii prin arii independente, fără să-l şteargă complet niciodată.

§ 4. *Limbile nu au granițe naturale*

Este greu de spus în ce constă diferența dintre o limbă și un dialect. Adeseori un dialect poartă numele de limbă pentru că a produs o literatură; este cazul portughezei și al olandezei. Joacă, de asemenea, un rol și problema inteligibilității; despre persoane care nu se înțeleg între ele vom spune că vorbesc limbi diferite. Oricum, limbile care s-au dezvoltat pe un teritoriu continuu în sînul unor populații sedentare permit să se constate aceleași fapte ca și dialectele, numai că la o scară mai mare; găsim aici unde de inovație, numai că ele cuprind un teren comun mai multor limbi.

În condițiile ideale pe care le-am presupus, nu mai putem stabili frontiere între limbile înrudite și nici între dialecte; întinderea teritoriului este indiferentă. Așa cum nu putem spune unde sfîrșește germana de sus și unde începe Plattdeutsch, tot astfel este cu neputință să trasăm o linie de demarcație între germană și olandeză, între franceză și italiană. Există puncte extreme unde vom putea spune cu siguranță: aici stăpînește franceza, aici italiana; dar, de îndată ce intrăm în regiunile intermediare, vedem cum această distincție se șterge; existența unei zone compacte mai restrînse, pe care ne-am putea-o imagina servind de tranziție între cele două limbi, ca, de exemplu, provensala între franceză și italiană, nu e nici ea mai reală. De altfel, cum ne-am putea reprezenta, sub o formă sau alta, o limită lingvistică precisă pe un teritoriu în care există, de la un capăt la celălalt, dialecte diferențiate în mod gradat? Delimitările limbilor se estompează, ca și cele ale dialectelor, prin multiple tranziții. Așa cum dialectele nu sînt decît subîmpărțiri arbitrare ale suprafeței totale a limbii, tot astfel limita ce este considerată a separa două limbi nu poate fi decît convențională.

Și totuși, trecerile bruște de la o limbă la alta sînt foarte frecvente: oare de unde provin? Ele provin din faptul că unele împrejurări nefavorabile au împiedicat subzistența acestor treceri insesizabile. Factorul cel mai perturbator este deplasarea populațiilor. Popoarele au cunoscut întotdeauna tot felul de mișcări de du-te-vino. Acumulîndu-se în decursul secolelor, aceste migrații au încurcat lucrurile și, în multe puncte, amintirea tranzițiilor lingvistice s-a șters. Familia indo-europeană este un astfel de exemplu caracteristic. Aceste limbi au fost, probabil, la început în raporturi foarte strînse între ele și au format un lanț neîntrerupt de arii lingvistice, dintre care cele mai importante pot fi reconstituite în linii mari. Prin caracteristicile sale, slava se suprapune parțial pe iraniană și pe germanică, ceea ce este în conformitate cu repartiția geografică a acestor limbi; la fel, germanica poate fi considerată ca un inel intermediar între slavă și celtică, limbă care, la rîndul ei, are raporturi foarte strînse cu italica; aceasta este intermediară între celtică și greacă, astfel că, fără să cunoască poziția geografică a tuturor acestor idiomuri, un lingvist ar putea, fără să ezite, să o pună pe fiecare la locul ce-i revine. Și totuși, de îndată ce considerăm o frontieră dintre două grupuri de idiomuri, de exemplu frontiera

germano-slavă, există un salt brusc, fără nici o tranziţie; cele două idiomuri se resping în loc să se contopească unul în celălalt. Pentru că dialectele intermediare au dispărut. Nici slavii şi nici germanii nu au rămas nemişcaţi; ei au emigrat şi au cucerit teritorii, unii în detrimentul celorlalţi; populaţiile slave şi germanice ce se învecinează astăzi nu sînt identice cu cele ce se aflau în contact altădată. Presupuneţi că italienii din Calabria vin să se fixeze la frontierele Franţei; această deplasare ar distruge, în mod firesc, trecerea, aproape nesimţită, de la italiană la franceză; indo-europeana ne prezintă un ansamblu de fapte analoage.

Dar mai sînt şi alte cauze care contribuie la ştergerea tranziţiilor, ca de exemplu extinderea limbilor comune în detrimentul graiurilor (vezi p. 198). Astăzi franceza literară (vechea limbă din Île-de-France) se ciocneşte la graniţă cu italiana oficială (dialectul toscan generalizat), şi e o mare şansă că, în Alpii occidentali, mai putem găsi încă graiuri de tranziţie, în timp ce la alte graniţe lingvistice a fost ştearsă orice amintire despre existenţa unor graiuri intermediare.

Capitolul IV

Propagarea undelor lingvistice

[295] ## § 1. *„Forţa* intercourse*"*[1] *şi „spiritul particularist"**

Propagarea faptelor de limbă este supusă aceloraşi legi ca oricare obicei, ca, de exemplu, moda. În orice masă umană acţionează fără încetare, simultan şi în sens contrar, două forţe: pe de o parte „spiritul particularist", pe de alta, „forţa *intercourse*", care creează comunicările între oameni.

Prin „spiritul particularist", o comunicare lingvistică restrînsă rămîne credincioasă tradiţiilor care s-au dezvoltat în sînul ei. Aceste deprinderi sînt primele pe care fiecare individ le contractează în copilăria sa; de aici vine puterea şi persistenţa lor. Dacă ar lucra singure, ele ar crea, în materie de limbaj, particularităţi infinite.

Dar efectele lor sînt corectate de acţiunea forţei opuse. Dacă „spiritul particularist" îi face pe oameni sedentari, „forţa *intercourse*" îi obligă să comunice între ei. Ea îi aduce într-un sat pe trecătorii din alte localităţi, deplasează o parte din populaţie cu prilejul unei serbări sau al unui tîrg, uneşte sub acelaşi drapel oameni din ţinuturi diferite etc. Într-un cuvînt, este un principiu unificator care contracarează acţiunea dizolvantă a „spiritului particularist".

Extinderea şi coeziunea unei limbi se datorează „forţei *intercourse*". Ea acţionează în două moduri, uneori negativ: previne fărîmiţarea dialectală, înăbuşind o inovaţie în momentul în care ea apare într-un punct; alteori pozitiv: favorizează unitatea, acceptînd şi propagînd această inovaţie. Această a doua formă a „forţei *intercourse*" justifică folosirea cuvîntului *undă* pentru a desemna limitele geografice ale unui fapt dialectal (vezi p. 205); linia izoglosematică este precum marginea extremă a unei inundaţii care se extinde, dar care poate şi să se retragă.

Uneori constatăm cu mirare că două graiuri ale aceleiaşi limbi, în regiuni foarte îndepărtate una de cealaltă, au o caracteristică lingvistică comună, înseamnă că schimbarea apărută mai întîi într-un loc din regiune nu a întîlnit nici o piedică în propagarea sa şi s-a extins, din aproape în aproape, pînă foarte departe de punctul

---

1. Am considerat că putem păstra această pitorească expresie a autorului, cu toate că este împrumutată din engleză (*intercourse* – a se pronunţa *interkors* – „relaţii sociale, comerţ, comunicaţii") şi cu toate că ea se justifică mai mult în explicaţia orală decît în expunerea teoretică (n.ed.).

de plecare. Într-o masă lingvistică în care nu există tranziţii treptate, nimic nu se opune acţiunii „forţei *intercourse*".

Această generalizare a unui fapt particular, oricare ar fi limitele sale, cere timp, şi acest timp poate fi cîteodată măsurat. Astfel transformarea lui *þ* în *d*, pe care „forţa *intercourse*" a răspîndit-o în întreaga Germanie continentală, s-a propagat mai întîi în sud, între anii 800 şi 850, excepţie făcînd limba francă unde *þ* persistă sub forma mai puţin dură *đ* şi nu cedează în favoarea lui *d* decît mai tîrziu. Schimbarea lui *t* în *z* (pronunţat *ts*) s-a produs în limite mai restrînse şi a început într-o epocă anterioară primelor documente scrise; ea a pornit probabil din Alpi, prin anul 600, şi s-a extins în acelaşi timp spre nord şi spre sud, în Lombardia. Într-un text thuringian din secolul al VIII-lea mai întîlnim încă *t*. Într-o epocă mai recentă, *ī* şi *ū* germanici au devenit diftongi (cf. *mein* pentru *mīn*, *braun* pentru *brūn*); pornit din Boemia prin anul 1400, fenomenul a avut nevoie de 300 de ani ca să ajungă la Rin şi să acopere aria sa actuală.

Aceste fapte lingvistice s-au propagat prin contagiune şi este probabil că acelaşi lucru s-a întîmplat cu toate undele; ele pornesc dintr-un punct şi se extind în jur ca nişte raze. Aceasta ne duce la o a doua constatare importantă.

Am văzut că factorul timp este suficient pentru a explica diversitatea geografică. Dar acest principiu nu se verifică în întregime decît dacă luăm în consideraţie locul în care s-a născut inovaţia.

Să reluăm exemplul mutaţiei consonantice germane. Dacă un fonem *t* devine *ts* într-un punct al teritoriului germanic, noul sunet tinde să se extindă în jurul punctului său de origine; prin această propagare spaţială, el intră în luptă cu *t* iniţial sau cu alte sunete care au putut să se nască din acesta în alte puncte ale teritoriului. În locul în care ia naştere, o inovaţie de acest gen este un fapt fonetic pur; dar în alte părţi ea nu se stabileşte decît geografic şi prin contagiune. Astfel, schema



nu este valabilă în toată simplitatea ei decît în centrul de inovaţie; aplicată propagării, ea ar da o imagine inexactă.

Foneticianul va distinge deci cu grijă centrii de inovaţie, în care un fonem evoluează numai pe axa timpului, şi ariile de contagiune care, determinate fiind atît de timp cît şi de spaţiu, nu pot interveni în teoria faptelor foneticii pure. Atunci cînd un *ts*, venit din afară, îl înlocuieşte pe *t*, nu este vorba de modificarea unui prototip tradiţional, ci de imitarea unui grai învecinat, fără să se ţină seama de acest prototip; cînd o formă *herza* „inimă", venită din Alpi, înlocuieşte în Thuringia forma mai veche *herta*, nu trebuie să vorbim de schimbare fonetică, ci de împrumut de fonem.

§ 2. *Cele două forţe reduse la un principiu unic*

Într-un punct dat al teritoriului – înţelegem prin aceasta o suprafaţă minimală asimilabilă cu un punct (vezi p. 204), un sat de exemplu –, este foarte uşor să distingem ceea ce este determinat de fiecare dintre cele două forţe care se înfruntă, „spiritul particularist" şi „forţa *intercourse*" ; un fapt nu poate depinde decît de una, cealaltă fiind exclusă ; orice caracteristică comună cu un alt grai se datorează „forţei *intercourse*" ; orice caracteristică ce nu aparţine decît graiului din punctul considerat se datorează forţei „spiritului particularist".

Dar, de îndată ce este vorba de o suprafaţă, de un canton de exemplu, apare o dificultate nouă : nu mai putem spune la care dintre cei doi factori se raportează un fenomen dat ; amîndoi, deşi opuşi, sînt implicaţi în fiecare caracteristică a idiomului. Ceea ce este specific pentru un canton A este comun tuturor părţilor sale ; aici acţionează forţa particularizatoare, pentru că ea interzice acestui canton să imite ceva din cantonul învecinat B, şi – invers – îi interzice cantonului B să-l imite pe A. Dar se află în joc şi forţa unificatoare, adică „forţa *intercourse*", care se manifestă între diferitele părţi ale lui A (A^1, A^2 etc.). Astfel, în cazul unei suprafeţe, cele două forţe acţionează simultan, deşi în proporţii diferite. Cu cît „forţa *intercourse*" favorizează o inovaţie, cu atît aria sa se extinde ; în ceea ce priveşte „spiritul particularist", acţiunea sa constă în a menţine un fapt lingvistic în limitele pe care le-a dobîndit, apărîndu-l contra concurenţelor din afară. Este cu neputinţă de prevăzut ce va rezulta din acţiunea acestor două forţe. Am văzut la pagina 209 că, în domeniul limbilor germanice, care se extind de la Alpi şi pînă la Marea Nordului, trecerea de la *þ* la *d* a fost generală, în timp ce schimbarea lui *t* în *ts* (*z*) nu a atins decît sudul ; „spiritul particularist" a creat o opoziţie între sud şi nord ; dar, în interiorul acestor graniţe, datorită „forţei *intercourse*", există o solidaritate lingvistică. Astfel, în principiu, nu există o deosebire fundamentală între al doilea fenomen şi primul. Se află aici prezente aceleaşi forţe ; nu variază decît intensitatea acţiunii lor.

Aceasta înseamnă că, practic, în studiul evoluţiilor lingvistice produse pe o suprafaţă, putem face abstracţie de forţa particularistă sau, ceea ce înseamnă acelaşi lucru, să o considerăm ca fiind aspectul negativ al forţei unificatoare. Dacă aceasta este destul de puternică, ea va stabili unitatea pe întreaga suprafaţă ; dacă nu, fenomenul se va opri, neacoperind decît o parte a teritoriului ; această arie restrînsă va reprezenta un tot la fel de coerent în raport cu propriile sale părţi. Iată de ce putem reduce totul numai la forţa unificatoare, fără să facem să intervină „spiritul particularist", acesta nefiind altceva decît „forţa *intercourse*" proprie fiecărei regiuni.

§ 3. *Diferenţierea lingvistică pe teritorii separate*

Numai după ce ne-am dat seama că, într-o masă unilingvă, coeziunea variază după fenomene, că nu toate inovaţiile se generalizează, iar continuitatea geografică nu împiedică diferenţierile continue, putem aborda cazul unei limbi care se dezvoltă în paralel pe două teritorii separate.

Acest fenomen este foarte frecvent: astfel, de îndată ce germanica a pătruns de pe continent în Insulele Britanice, evoluţia sa s-a dedublat; pe de o parte, s-au dezvoltat dialectele germane; pe de altă parte, anglo-saxona, din care s-a născut engleza. Putem cita, de asemenea, franceza transplantată în Canada. Discontinuitatea nu este întotdeauna efectul colonizării sau al cuceririi: ea se poate produce şi prin izolare: româna a pierdut contactul cu masa latină prin interpunerea populaţiilor slave. De altfel, cauza nu are importanţă; problema este, în primul rînd, să vedem dacă separarea joacă un rol în istoria limbilor şi dacă ea produce alte efecte decît cele care apar în continuitate.

Mai înainte, pentru a evidenţia acţiunea preponderentă a factorului timp, am imaginat un idiom care s-ar dezvolta, în paralel, în două puncte fără o întindere apreciabilă, de exemplu în două mici insule, unde putem face abstracţie de propagarea din aproape în aproape. Dar, de îndată ce ne plasăm în două teritorii cu o anumită suprafaţă, acest fenomen reapare şi aduce după sine diferenţieri dialectale, aşa că problema nu se simplifică nicidecum ca urmare a faptului că domeniile sînt discontinue. Trebuie să ne ferim să atribuim separării ceea ce se poate explica fără ea.

Aceasta este eroarea pe care au făcut-o primii indo-europenişti (vezi p. 29). Aflaţi în faţa unei mari familii de limbi devenite foarte diferite unele de altele, ei nu s-au gîndit că această diferenţiere s-a putut produce şi altfel decît prin fracţionare geografică. Imaginaţia îşi reprezintă mai uşor existenţa unor limbi distincte în locuri separate şi, pentru un observator superficial, explicaţia necesară şi suficientă a diferenţierii este chiar aceasta. Şi asta nu e totul: noţiunea de limbă se asocia cu aceea de naţionalitate, una explicînd-o pe cealaltă; astfel, slavii, germanii, celţii etc. erau văzuţi ca tot atîtea roiuri ieşite din acelaşi stup; aceste populaţii, desprinse prin migraţie din rădăcina originară, ar fi adus cu ele indo-europeana comună pe tot atîtea teritorii diferite.

Această eroare nu s-a corectat decît foarte tîrziu; numai în 1877, o lucrare a lui Johannes Schmidt: *Die Verwandtschaftsverlhätnisse der Indogermanen*, a deschis ochii lingviştilor, inaugurînd teoria continuităţii sau a undelor (*Wellentheorie*)*. [296]
S-a înţeles că fracţionarea la faţa locului este de ajuns pentru a explica raporturile reciproce dintre limbile indo-europene, fără să fie necesar să admitem că diferitele popoare şi-au părăsit poziţiile (vezi p. 206): diferenţierile dialectale au putut, probabil, să se producă înainte ca naţiunile să se fi răspîndit în direcţii divergente. Astfel, teoria undelor nu numai că ne oferă o vedere mai exactă asupra preistoriei

indo-europenei, dar ne dă şi lămuriri asupra legilor primordiale ale tuturor fenomenelor de diferenţiere şi asupra condiţiilor care reglementează înrudirea limbilor.

Dar această teorie a undelor se opune teoriei migraţiilor, fără ca, în mod obligatoriu, să o excludă. Istoria limbilor indo-europene ne oferă multe exemple de popoare care s-au desprins din marea familie prin deplasare, şi această împrejurare a avut – desigur – efecte speciale; numai că aceste efecte se adaugă la acelea ale diferenţierii în continuitate; este foarte greu de spus în ce constau ele şi aşa ajungem la problema evoluţiei unui idiom pe teritorii separate.

Să luăm vechea engleză. Ea s-a desprins din trunchiul germanic în urma unei migraţii. Probabil că nu ar avea forma de astăzi dacă, în secolul al V-lea, saxonii ar fi rămas pe continent. Dar care au fost efectele specifice ale separării? Pentru a da un răspuns, trebuie mai întîi să ne întrebăm dacă o schimbare sau alta nu s-ar fi putut produce la fel de bine şi în condiţiile continuităţii geografice. Să presupunem că englezii ar fi ocupat, în locul Insulelor Britanice, ţinutul Jutland; oare putem afirma că nici una dintre faptele atribuite separării absolute nu s-ar fi produs în ipoteza teritoriului învecinat? Cînd spunem că discontinuitatea a îngăduit englezei să conserve vechiul *þ*, în timp ce acest sunet a devenit *d* pe întreg continentul (exemplu: engl. *thing* şi germ. *Ding*), este ca şi cum am pretinde că în germanica continentală această schimbare s-a generalizat datorită continuităţii geografice, cînd de fapt această generalizare ar fi putut foarte bine să nu aibă loc, în ciuda continuităţii. Eroarea provine, ca întotdeauna, din aceea că opunem dialectelor continue dialectul izolat. Or, nimic nu dovedeşte că o colonie engleză pe care o presupunem stabilită în Jutland ar fi suferit, în mod obligatoriu, contagiunea lui *d*. Am văzut, de exemplu, că în domeniul lingvistic franţuzesc *k* (+*a*) s-a păstrat într-un unghi format din Picardia şi Normandia, în timp ce în toate celelalte locuri el s-a schimbat în şuierătoarea *š* (*ch*). Astfel că explicaţia prin izolare rămîne insuficientă şi superficială. Nu este niciodată nevoie să facem apel la ea pentru a explica o diferenţiere; ceea ce poate face izolarea, poate face la fel de bine şi continuitatea geografică; dacă există cumva vreo diferenţă între aceste două ordine de fenomene, noi nu o putem sesiza.

Totuşi, considerînd două idiomuri înrudite, nu sub aspectul negativ al diferenţierii lor, ci sub aspectul pozitiv al solidarităţii, constatăm că, în condiţiile izolării, orice raport este virtual rupt începînd din momentul separării, în timp ce în condiţiile continuităţii geografice subzistă o anumită solidaritate, chiar şi între idiomuri net diferite, cu condiţia să fie legate prin dialecte intermediare.

De aceea, pentru a stabili gradele de înrudire dintre limbi, trebuie să facem o distincţie riguroasă între continuitate şi izolare. În ultimul caz, cele două idiomuri păstrează din trecutul comun un anumit număr de trăsături ce atestă înrudirea dintre ele, dar, cum fiecare a evoluat în mod independent, caracteristicile noi apărute într-unul nu se vor putea regăsi în celălalt (cu excepţia cazului cînd, din întîmplare,

anumite caracteristici născute după separare sînt identice în cele două idiomuri). În orice caz este exclusă comunicarea acestor caracteristici prin contagiune. În general, o limbă care a evoluat în discontinuitate geografică prezintă, faţă de limbile înrudite, un ansamblu de trăsături ce nu-i aparţin decît ei ; iar cînd, la rîndul său, această limbă s-a fracţionat, diferitele dialecte ce s-au născut din ea atestă, prin trăsături comune, înrudirea mai strînsă care le leagă între ele, cu excluderea dialectelor de pe celălalt teritoriu. Ele formează, cu adevărat, o ramură diferită desprinsă din trunchiul comun.

Cu totul altele sînt raporturile dintre limbile de pe un teritoriu continuu ; trăsăturile comune pe care ele le prezintă nu sînt neapărat mai vechi decît cele care le diversifică ; într-adevăr, în orice moment, o inovaţie pornită dintr-un punct oarecare a putut să se generalizeze şi chiar să cuprindă întreg teritoriul. Printre altele, din moment ce ariile de inovaţie variază ca întindere de la un caz la altul, două idiomuri învecinate pot avea o particularitate comună, fără să formeze o grupă separată în ansamblu, şi fiecare dintre ele poate fi legată de idiomuri alăturate prin alte caracteristici, după cum o demonstrează limbile indo-europene.

PARTEA A CINCEA

Probleme de lingvistică retrospectivă

Concluzie

Capitolul I

Cele două perspective ale lingvisticii diacronice* [297]

În timp ce lingvistica sincronică nu admite decît o singură perspectivă, aceea a subiecţilor vorbitori, şi, prin urmare, o singură metodă, lingvistica diacronică presupune în acelaşi timp o perspectivă prospectivă, ce urmează cursul timpului, şi o perspectivă retrospectivă, îndreptată spre trecut (vezi pp. 105 şi urm.).

Prima corespunde mersului real al evenimentelor; este perspectiva de care ne folosim, în mod obligatoriu, pentru a scrie un capitol de lingvistică istorică şi pentru a dezvolta orice punct al istoriei unei limbi. Metoda constă numai din a cerceta documentele de care dispunem. Dar, într-o mulţime de cazuri, acest mod de a practica lingvistica diacronică este insuficient sau inaplicabil.

Pentru a putea fixa istoria unei limbi în toate detaliile sale urmărind cursul timpului, ar trebui să avem o infinitate de fotografii ale limbii, luate clipă de clipă. Or, această condiţie nu poate fi îndeplinită niciodată: chiar şi romaniştii, de exemplu, care au privilegiul de a cunoaşte latina, punct de plecare pentru cercetarea lor, şi de a avea o masă impozantă de documente ce aparţin unui lung şir de secole, constată în fiecare clipă lacunele uriaşe ale documentării lor. În acest caz trebuie să se renunţe la metoda prospectivă, la documentul direct, şi să se procedeze în sens invers, urcînd în timp prin retrospecţie. În această a doua perspectivă ne plasăm într-o epocă dată, pentru a căuta nu ceea ce rezultă dintr-o formă, ci care este forma cea mai veche care a putut să-i dea naştere.

În timp ce prospecţia se reduce la o simplă naraţiune şi se bazează, în întregime, pe critica documentelor, retrospecţia cere o metodă reconstructivă, care se sprijină pe comparaţie. Nu putem stabili forma originară a unui semn unic şi izolat, în timp ce două semne diferite, chiar de aceeaşi origine, precum latinescul *pater* şi sanscritul *pitar-*, sau radicalul latinesc *ger-ō* şi radicalul lui *ges-tus* lasă să se întrevadă, prin compararea lor, unitatea diacronică care le leagă, atît pe unul cît şi pe celălalt, de un prototip ce poate fi reconstituit prin inducţie. Cu cît sînt mai numeroşi termenii de comparaţie, cu atît aceste inducţii vor fi mai precise şi vor conduce, dacă datele sînt suficiente, la adevărate reconstrucţii.

Acelaşi lucru se poate spune şi despre limbi în ansamblul lor. Nu putem trage nici o concluzie cu privire la limba bască pentru că, fiind izolată, nu se poate face nici o comparaţie. Dar dintr-un mănunchi de limbi înrudite, ca greaca, latina, slava veche etc., s-au putut desprinde, prin comparaţie, elementele primitive comune pe

care aceste limbi le conţin şi s-a putut reconstitui esenţialul limbii indo-europene, aşa cum era ea înainte de a fi diferenţiată în spaţiu. Şi ceea ce am făcut pentru familia întreagă, s-a repetat în proporţii mai restrînse, şi tot prin acelaşi procedeu, pentru fiecare dintre părţile sale, peste tot unde a fost necesar şi posibil. Dacă, de exemplu, numeroase idiomuri germanice sînt atestate direct de documente, limba germanică comună din care s-au născut aceste diferite idiomuri nu ne este cunoscută decît indirect, prin metoda retrospectivă. Lingviştii au căutat în acelaşi fel, cu rezultate mai bune sau mai puţin bune, şi unitatea primitivă a celorlalte familii (vezi p. 196).

Metoda retrospectivă ne face deci să pătrundem în trecutul unei limbi, dincolo de cele mai vechi documente. Astfel, istoria prospectivă a latinei nu începe decît cu secolul al III-lea sau al IV-lea înaintea erei creştine; dar reconstituirea indo-europenei ne-a îngăduit să ne facem o idee despre ceea ce s-a petrecut, probabil, în perioada care se întinde între unitatea primitivă şi primele documente latine cunoscute, şi numai după aceea s-a putut trasa tabloul prospectiv.

Sub acest raport, lingvistica evolutivă este comparabilă cu geologia care, şi ea, este o ştiinţă istorică; i se întîmplă să descrie stări stabile (de exemplu starea actuală a bazinului lacului Leman), făcînd abstracţie de ceea ce s-a putut întîmpla înainte, dar ea se ocupă mai ales de evenimente, de transformări, a căror înlănţuire formează diacronii. Or, în teorie putem concepe o geologie prospectivă, dar, în fapt şi de cele mai multe ori, privirea nu poate fi decît retrospectivă; înainte de a povesti ce s-a întîmplat într-un punct de pe pămînt, sîntem obligaţi să reconstituim lanţul evenimentelor şi să vedem ce a dus această parte a globului la starea sa actuală.

Dar nu numai metodele celor două perspective se deosebesc în mod izbitor; nici chiar din punct de vedere didactic nu este avantajos să le folosim simultan în aceeaşi expunere. Astfel, studiul schimbărilor fonetice oferă două tablouri foarte diferite, după cum se procedează într-un fel sau altul. Operînd în mod prospectiv, ne vom întreba ce a devenit în franceză *ĕ* din latina clasică; vom vedea atunci cum un sunet unic se diversifică, evoluînd în timp şi dînd naştere mai multor foneme: cf. *pĕdem* → *pye (pied), vĕntum* → *vã (vent), lĕctum* → *li (lit), nĕcāre* → *nwayẹ (noyer)* etc.; dacă cercetăm, dimpotrivă, retrospectiv ce reprezintă în latină un *ę* deschis franţuzesc, vom constata că un sunet unic reprezintă rezultatul final al mai multor foneme distincte la origine: cf. *tęr (terre)* = *tĕrram, vęrž (verge)* = *vĭrgam, fę (fait)* = *factum* etc. Evoluţia elementelor formative ar putea fi prezentată la fel de bine în două feluri, şi cele două tablouri ar fi şi ele diferite; tot ceea ce s-a spus la pagina 175 şi urm. despre formaţiile analogice o dovedesc *a priori*. Dacă cercetăm, de exemplu (retrospectiv), originile sufixului participiului franţuzesc în *é* ajungem la latinescul *-ātum*; acesta, prin originile sale, este legat, mai întîi, de verbele denominative latineşti în *-are*, care la rîndul lor vin, în mare parte, din substantivele feminine în *-a* (cf. *plantāre : planta*, gr. *tīmáō : tīmā́* etc.);

pe de altă parte, *-ātum* nu ar exista dacă sufixul indo-european *-to-* nu ar fi fost el însuşi viu şi productiv (cf. gr. *klu-tó-s*, lat. *in-clu-tu-s*, sansc. *çru-ta-s* etc.) ; *-ātum* mai cuprinde şi elementul formativ *-m* de la acuzativul singular (vezi p. 162). Dacă, dimpotrivă, ne întrebăm (prospectiv) în ce formaţii franceze se regăseşte sufixul primitiv *-to-*, am putea menţiona nu numai diferitele sufixe, productive sau nu, ale participiului trecut (*aimé* = lat. *amātum, fini* = lat. *fīnītum, clos* = lat. *clausum* pentru **claudtum* etc.), ci şi multe altele, ca *-u* = lat. *-ūtum* (cf. *cornu* = *cornūtum*), *-tif* (sufix savant) = lat. *-tīvum* (cf. *fugitif* = *fugitīvum, sensitif, négatif* etc.), ca şi multe cuvinte pe care nu le mai analizăm, precum *point* = lat. *punctum, dé* = lat. *datum, chétif* = lat. *captīvum* etc.

Capitolul II

[298] # Limba cea mai veche şi prototipul*

La începuturile sale, lingvistica indo-europeană nu a înţeles adevăratul scop al comparaţiei, nici importanţa metodei reconstitutive (vezi p. 30). Aşa se explică una din erorile sale cele mai frapante : rolul exagerat şi aproape exclusiv pe care îl acordă sanscritei în comparaţie ; fiind cel mai vechi document al indo-europenei, acest document a fost ridicat la rangul de prototip. Altceva este să presupui că din indo-europeană se nasc sanscrita, greaca, slava, limba celtă, limba italică, şi altceva este să pui una dintre aceste limbi în locul indo-europenei. Această confuzie grosolană a avut consecinţe diferite şi profunde. Fără îndoială că această ipoteză nu a fost formulată niciodată atît de categoric cum am făcut-o noi, dar în practică ea era admisă în mod tacit. Bopp scria că „nu crede că sanscrita poate fi sursa comună", ca şi cum s-ar fi putut formula o asemenea presupunere, chiar şi dubitativ.

Aceasta ne face să ne întrebăm ce se înţelege cînd se vorbeşte despre o limbă care e mai veche sau mai bătrînă decît o alta. În teorie, sînt posibile trei interpretări :

1. Ne putem gîndi, mai întîi, la originea primă, la punctul de plecare al unei limbi ; dar cel mai simplu raţionament arată că nu există nici o limbă căreia să-i putem atribui o vîrstă, pentru că orice limbă este continuarea a ceea ce se vorbea înaintea ei. Cu limbajul nu-i la fel ca şi cu umanitatea : continuitatea absolută a dezvoltării sale ne împiedică să distingem generaţii ; şi Gaston Paris avea dreptate cînd se ridica împotriva concepţiei conform căreia există limbi fiice şi limbi mame, pentru că ea presupune întreruperi. Deci nu în acest sens se poate spune că o limbă este mai veche decît alta.
2. Putem, de asemenea, să lăsăm să se înţeleagă că o stare de limbă a fost surprinsă într-o epocă mai veche decît alta : astfel, persana din inscripţiile achemenide este mai veche decît persana din Firdusi. Atîta timp cît este vorba, ca în acest caz particular, de două idiomuri, dintre care unul s-a născut indiscutabil din celălalt şi amîndouă la fel de bine cunoscute, cu siguranţă că singurul care trebuie luat în consideraţie este cel mai vechi. Dar dacă aceste două condiţii nu sînt îndeplinite, vechimea nu are nici o importanţă ; astfel, lituaniana, atestată numai după anul 1540, nu este mai puţin preţioasă, în această privinţă, decît paleoslava, consemnată încă din secolul al X-lea, sau chiar decît sanscrita din *Rigveda*.
3. Cuvîntul *vechi* poate să desemneze o stare de limbă mai arhaică, adică ale cărei forme au rămas mai aproape de modelul primitiv, în afara oricărei probleme de

dată. În acest sens, am putea spune că lituaniana din secolul al XVI-lea este mai veche decît latina din secolul al III-lea înaintea erei noastre.

Dacă atribuim sanscritei o vechime mai mare decît a altor limbi, nu o putem face decît în sensul al doilea sau al treilea ; or, vedem că sanscrita este mai veche în amîndouă sensurile. Pe de o parte se ştie că imnurile vedice depăşesc în vechime chiar şi cele mai vechi texte greceşti ; pe de altă parte – şi acesta este lucrul cel mai important –, totalitatea caracteristicilor arhaice ale sanscritei este mare în comparaţie cu ceea ce au păstrat alte limbi (vezi p. 30).

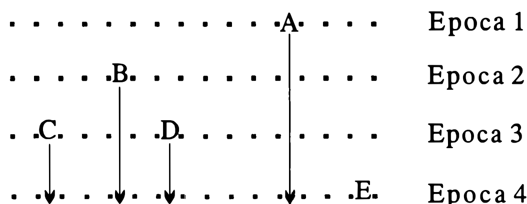
Ca urmare a acestei idei destul de confuze despre vechime, idee care face din sanscrită o limbă anterioară întregii familii, lingviştii, chiar cînd s-au vindecat de ideea că sanscrita este o limbă mamă, au continuat să dea o importanţă prea mare mărturiei pe care ea o furnizează ca limbă colaterală.

În lucrarea sa *Origini indo-europene* (vezi p. 227), Ad. Pictet, deşi recunoaşte explicit existenţa unui popor străvechi care vorbea propria-i limbă, este convins că, înainte de orice, trebuie consultată sanscrita şi că mărturia ei o depăşeşte în valoare pe cea a mai multor alte limbi indo-europene reunite*. Această iluzie a [299]
ocultat ani în şir unele probleme de primă importanţă, precum aceea a vocalismului primitiv.

Această eroare s-a repetat în mic şi în detaliu. Studiind ramurile particulare ale indo-europenei, lingviştii erau înclinaţi să vadă în cel mai vechi idiom cunoscut reprezentantul adecvat şi suficient al întregului grup, fără să încerce să cunoască mai bine starea primitivă comună. De exemplu, în loc să vorbească despre limba germanică, ei se grăbeau să citeze gotica, pentru că aceasta este anterioară, cu cîteva secole, celorlalte dialecte germanice ; ea devenea, prin uzurpare, prototipul, izvorul celorlalte dialecte. În ceea ce priveşte slava, totul se baza în exclusivitate pe slavonă sau paleoslavă, cunoscută încă din secolul al X-lea, pentru că celelalte limbi slave sînt cunoscute începînd cu o dată mai recentă.

De fapt se întîmplă foarte rar ca două forme de limbă fixate prin scris la date succesive să reprezinte exact acelaşi idiom în două momente ale istoriei sale. De cele mai multe ori ne aflăm în prezenţa a două dialecte care nu urmează lingvistic unul altuia. Excepţiile confirmă regula : cea mai ilustră este aceea a limbilor romanice faţă de latină : urcînd de la franceză spre latină, ne aflăm cu adevărat pe verticală ; teritoriul acestor limbi este, din întîmplare, cel în care se vorbea latina, şi fiecare dintre ele nu reprezintă decît o latină evoluată. De asemenea, am văzut că persana din inscripţiile de pe vremea lui Darius este acelaşi dialect ca şi persana din Evul mediu. Dar situaţia inversă este mult mai frecventă : mărturiile din diverse epoci aparţin unor dialecte diferite ale aceleiaşi familii. Astfel, germanica apare, succesiv, în gotica lui Ulfilas, căreia nu-i cunoaştem urmarea, apoi în textele din vechea germană de sus, mai tîrziu în textele din anglo-saxonă, din germanica nordică etc. ; or, nici unul dintre aceste dialecte sau grupuri de dialecte nu este continuarea celui ce a fost atestat anterior. Această stare de lucruri poate fi

reprezentată prin schema următoare, în care literele reprezintă dialectele, iar liniile punctate epocile succesive :



Lingvistica trebuie să se felicite pentru această stare de lucruri ; altfel, primul dialect cunoscut (A) ar conţine dinainte tot ceea ce am putea deduce din analiza stărilor următoare, în timp ce, căutînd punctul de convergenţă al tuturor acestor dialecte (A, B, C, D etc.), vom găsi o formă mai veche decît A, un prototip X, şi confuzia dintre A şi X va fi imposibilă.

Capitolul III

Reconstrucţiile

§1. *Natura şi scopul lor*[*] [300]

Dacă singurul mijloc de a reconstrui este a compara, pe de altă parte, comparaţia nu are alt scop decît de a fi o reconstrucţie. Pentru a nu fi sterile, corespondenţele constatate între mai multe forme trebuie să fie plasate în perspectiva timpului şi să ducă la restabilirea unei forme unice ; am insistat asupra acestui punct în mai multe rînduri (p. 30 şi 201). Astfel, pentru a explica latinescul *medius* în raport cu grecescul *mésos*, a trebuit, fără să ne întoarcem la indo-europeană, să ne oprim la un termen mai vechi **methyos*, ce poate fi legat istoriceşte de *medius* şi de *mésos*. Dacă, în loc să se compare două cuvinte din limbi diferite, se confruntă două forme luate dintr-una singură, se impune aceeaşi constatare : astfel, în latină, *gerō* şi *gestus* ne duc spre un radical **ges-*, comun odinioară celor două forme.

Să remarcăm, în trecere, că această comparaţie privitoare la schimbări fonetice trebuie să se sprijine constant pe consideraţii morfologice. În cercetarea cuvintelor latineşti *patior* şi *passus*, fac să intervină *factus, dictus* etc., pentru că *passus* este o formaţie de aceeaşi natură ; bazîndu-mă pe raportul morfologic dintre *faciō* şi *factus, dīcō* şi *dictus* etc., pot stabili acelaşi raport, dintr-o epocă anterioară, între *patior* şi **pat-tus*. Reciproc, în cazul în care comparaţia e morfologică, trebuie să o clarific cu ajutorul foneticii : latinescul *meliōrem* poate fi comparat cu grecescul *hēdíō* pentru că, din punct de vedere fonetic, unul vine din **meliosem, *meliosm* şi celălalt din **hādioa, *hādiosa, *hādiosm*.

Comparaţia lingvistică nu este o operaţie mecanică ; ea implică asocierea tuturor datelor ce pot furniza o explicaţie. Dar ea va trebui întotdeauna să ducă la o ipoteză cuprinsă într-o formulă oarecare şi care urmăreşte să restabilească ceva anterior ; comparaţia va însemna totdeauna o reconstrucţie de forme.

Dar oare studierea trecutului urmăreşte reconstrucţia formelor complete şi concrete dintr-o stare anterioară? Sau, dimpotrivă, se mărgineşte la afirmaţii abstracte, parţiale şi referitoare la părţile de cuvinte, ca de exemplu la constatarea că *f* latinesc din *fūmus* corespunde unui italic comun *þ*, sau că primul element din grecescul *állo*, în latină *aliud*, era deja în indo-europeană un *a*. Ea poate foarte bine să se limiteze la acest al doilea mod de a cerceta ; putem spune chiar că metoda sa analitică nu are alt scop decît aceste constatări parţiale. Numai că, din totalitatea acestor fapte izolate, putem trage concluzii mai generale : de exemplu, o serie de fapte analoage cu cele privitoare la latinescul *fūmus* ne îngăduie să spunem

cu certitudine că *p* figura în sistemul fonologic din italica comună ; la fel, afirmaţia că indo-europeana prezintă în flexiunea numită pronominală o terminaţie de neutru singular *-d*, diferită de aceea a adjectivelor *-m*, este un fapt morfologic general dedus dintr-un ansamblu de constatări izolate (cf. lat. *istud, aliud* faţă de *bonum*, gr. *tó* = *tod, *állo* = *allod faţă de *kalón*, engl. *that* etc.). Putem merge mai departe : odată reconstituite aceste fapte diverse, se procedează la sinteza tuturor celor care se referă la o formă totală, pentru a reconstrui cuvinte complete (de exemplu, i.-e. *alyod), paradigme de flexiune etc. În acest scop, adunăm într-un mănunchi afirmaţii perfect izolabile ; dacă, de exemplu, comparăm diferitele părţi ale unei forme reconstruite ca *alyod, se remarcă o mare diferenţă între *-d*, care ridică o problemă de gramatică, şi *a-*, care nu are nici o semnificaţie de acest fel. O formă reconstruită nu este un tot solidar, ci o sumă mereu decompozabilă de raţionamente fonetice ; fiecare dintre părţile sale este revocabilă şi rămîne supusă examinării. De aceea, formele restituite au fost întotdeauna reflectarea fidelă a concluziilor generale ce le pot fi aplicate. Pentru „cal" în indo-europeană s-au format succesiv supoziţiile : *akvas, *ak_1vas, *ek_1vos şi, în sfîrşit, ek_1wos ; numai *s* a rămas necontestat, ca şi numărul fonemelor.

Scopul reconstrucţiilor nu este deci acela de a restitui o formă pentru ea însăşi – lucru ce ar fi de altfel destul de ridicol –, ci de a cristaliza şi de a condensa un ansamblu de concluzii pe care le considerăm corecte, ţinînd seama de rezultatele pe care le-am putut obţine în fiecare moment ; într-un cuvînt, de a înregistra progresele ştiinţei noastre. Nu e cazul să-i justificăm pe lingvişti cu privire la ideea, destul de ciudată, ce li se atribuie, de a restaura, de la un capăt la altul, indo-europeana, ca şi cum ar dori să se folosească de ea. Ei nu gîndesc astfel nici chiar atunci cînd abordează limbi cunoscute istoric (nu studiază latina din punct de vedere lingvistic pentru a o vorbi bine), şi o fac cu atît mai puţin în cazul cuvintelor separate din limbi preistorice.

De altfel, chiar dacă reconstrucţia ar rămîne supusă revizuirii, nu ne putem lipsi de ea pentru a avea o vedere de ansamblu asupra limbii studiate şi asupra tipului lingvistic căruia ea îi aparţine. Este un instrument indispensabil pentru a reprezenta cu oarecare uşurinţă o mulţime de fapte generale, sincronice şi diacronice. Marile linii ale indo-europenei se clarifică pe dată prin ansamblul reconstrucţiilor : de exemplu, aflăm astfel că sufixele erau formate din anumite elemente (*t, s, r* etc.), cu excluderea altora, că varietatea complicată a vocalismului verbelor germane (cf. *werden, wirst, ward, wurde, worden*) ascunde aceeaşi alternanţă primitivă : *e – o – zero*. În schimb, istoria perioadelor ulterioare este prin aceasta mult uşurată : fără reconstrucţie prealabilă, ar fi cu mult mai greu de explicat schimbările survenite în decursul timpului, începînd cu perioada anteistorică.

§ 2. Gradul de certitudine a reconstituirilor

Există forme reconstituite absolut sigure şi altele care rămîn contestabile sau de-a dreptul problematice. Or, după cum am văzut, gradul de certitudine a formelor totale depinde de certitudinea relativă pe care o putem atribui restituţiilor parţiale ce intervin în această sinteză. În această privinţă, două cuvinte nu se află aproape niciodată pe picior de egalitate ; între forme indo-europene atît de evidente precum *esti „el este" şi *didōti „el dă", există o diferenţă ; căci , în cea de a doua, vocala de dublare lasă loc unei îndoieli (cf. sansc. *dadāti* şi gr. *didōsi*).

În general, sîntem înclinaţi să considerăm reconstituirile mai puţin sigure decît sînt în realitate. Încrederea noastră este întărită de trei fapte* : [301]

Primul, care este capital, a fost semnalat la pagina 62 : fiind dat un cuvînt, putem distinge bine sunetele ce îl compun, numărul şi delimitarea lor ; la pagina 73, am văzut ce trebuie să gîndim despre obiecţiile pe care le-ar aduce anumiţi lingvişti aplecaţi asupra microscopului fonologic. Într-un grup precum *-sn-* există, fără îndoială, sunete de tranziţie ; dar este antilingvistic să ţinem seama de ele ; urechea obişnuită nu le deosebeşte şi subiecţii vorbitori sînt întotdeauna de acord asupra numărului elementelor. Astfel, putem spune că în forma indo-europeană *ek$_1$wos nu existau decît cinci elemente distincte, diferenţiale, la care subiecţii trebuiau să fie atenţi.

Al doilea fapt se referă la sistemul acestor elemente fonologice în fiecare limbă. Orice idiom operează cu o gamă de foneme al căror total este perfect delimitat (vezi p. 57). Or, în indo-europeană, toate elementele sistemului apar cel puţin într-o duzină de forme atestate prin reconstrucţie, ba chiar uneori în mii de forme. Sîntem deci siguri că le cunoaştem pe toate.

În sfîrşit, pentru a cunoaşte unităţile fonice ale unei limbi nu este neapărat nevoie să caracterizăm calitatea lor pozitivă ; trebuie să le considerăm ca pe nişte entităţi diferenţiale a căror caracteristică este aceea că nu se confundă unele cu altele (vezi p. 132). Acest lucru este în asemenea măsură esenţial, încît am putea desemna elementele fonice ale unui idiom ce trebuie reconstituit, prin cifre sau prin anumite semne. În *ĕk$_1$wŏs, este inutil să determinăm calitatea absolută a lui *ĕ*, să ne întrebăm dacă e deschis sau închis, articulat mai mult sau mai puţin în faţă etc. ; atîta timp cît nu vom recunoaşte mai multe feluri de *ĕ*, acest lucru rămîne fără importanţă, cu condiţia ca să nu-l confundăm cu un altul dintre elementele diferenţiate ale limbii (*ă, ŏ, ē* etc.). Aceasta înseamnă că primul fonem din *ĕk$_1$wŏs nu se deosebea de cel de al doilea din *mĕdhyŏs, de cel de-al treilea din *ăgĕ etc., şi că am putea, fără să-i specificăm natura fonică, să-l catalogăm şi să-l reprezentăm prin numărul său în tabloul fonemelor indo-europene. Astfel, reconstruirea lui *ĕk$_1$wŏs arată că corespondentul indo-european al cuvîntului latinesc *equos*, în sanscrită *açva-s* etc., era format din cinci foneme determinate luate din gama fonologică a idiomului primitiv.

În limitele pe care le-am trasat, reconstituirile noastre îşi păstrează deci întreaga lor valoare.

Capitolul IV

Mărturia limbii în antropologie şi în preistorie

[302] **§ 1.** ***Limba şi rasa****

Datorită metodei retrospective, lingvistul se poate întoarce în timp şi poate reconstitui limbi vorbite de unele popoare cu mult înainte de intrarea lor în istorie. Dar oare asemenea reconstituiri nu ar putea să ne furnizeze informaţii despre aceste popoare, despre rasa şi filiaţia lor, despre raporturile sociale, obiceiurile, instituţiile lor etc. ? Într-un cuvînt, aduce oare limba informaţii în domeniul antropologiei, etnografiei, preistoriei ? Aşa se crede, în general ; eu consider că e o mare iluzie. Să cercetăm pe scurt cîteva aspecte ale acestei probleme generale.

Mai întîi rasa : ar fi o greşeală să credem că unitatea de limbă înseamnă şi consangvinitate şi că o familie de limbi acoperă o familie antropologică. Realitatea nu este atît de simplă. Există, de exemplu, o rasă germanică, ale cărei caracteristici antropologice sînt foarte nete : păr blond, craniu prelung, statură înaltă etc. ; tipul scandinav reprezintă forma sa cea mai perfectă. Dar nu toate populaţiile ce vorbesc limbi germanice corespund acestor semnalmente : astfel, alemanii, ce locuiesc la poalele Alpilor, au un tip antropologic foarte diferit de acela al scandinavilor. Oare putem admite că un idiom aparţine unei rase şi că, atunci cînd e vorbit de popoare alogene, aceasta se explică prin faptul că le-a fost impus prin cucerire ? Fără îndoială, constatăm adeseori că unele naţiuni adoptă sau sînt nevoite să adopte limba cuceritorilor, aşa cum s-a întîmplat cu galii după victoria romanilor ; dar acest lucru nu explică totul : în cazul germanilor, de exemplu, chiar admiţînd că au subjugat atîtea populaţii diferite, ei nu le-au putut asimila pe toate ; pentru asta ar trebui să presupunem o lungă dominaţie preistorică şi alte circumstanţe pe care nimic nu le atestă.

Astfel, consangvinitatea şi comunitatea lingvistică par a nu avea între ele un raport necesar şi este cu neputinţă să tragem concluzii pe baza lor ; prin urmare, în foarte numeroasele cazuri în care mărturiile antropologiei şi ale limbii nu concordă între ele, nu trebuie neapărat să le punem în opoziţie şi nici să alegem între ele ; fiecare îşi are propria sa valoare.

§ 2. *Etnismul*

Ce ne învaţă această mărturie a limbii? Unitatea de rasă nu poate fi, în ea însăşi, decît un factor secundar şi nu reclamă în nici un fel o comunitate de limbă, dar există o altă unitate, infinit mai importantă, singura esenţială, cea care este constituită din legătura socială: o vom numi *etnism*. Prin aceasta înţelegem o unitate ce se bazează pe multiple legături religioase, de civilizaţie, de apărare comună etc., care se pot stabili chiar între popoare de rase diferite şi în lipsa oricărei legături politice.

Acest raport de reciprocitate, constatat deja la pagina 45, se stabileşte între etnism şi limbă: legătura socială tinde să creeze comunitatea de limbă şi imprimă poate idiomului comun anumite caracteristici; invers, comunitatea de limbă constituie, într-o oarecare măsură, unitatea etnică. În general, aceasta este de ajuns pentru a explica comunitatea lingvistică. De exemplu, la începutul Evului mediu, a existat un etnism romanic ce unea, fără vreo legătură politică, popoare de origini foarte diferite. Reciproc, în ceea ce priveşte unitatea etnică, prima care trebuie întrebată este limba; mărturia sa este mai importantă decît toate celelalte. Iată un exemplu: în vechea Italie, alături de latini se află etruscii; cînd încercăm să vedem ce au aceste popoare în comun, cu speranţa de a le descoperi o origine comună, putem face apel la tot ceea ce au lăsat în urma lor cele două popoare: monumente, rituri religioase, instituţii politice etc.; dar nu vom ajunge niciodată la certitudinea pe care ne-o dă pe dată limba: patru rînduri în etruscă sînt suficiente pentru a ne demonstra că poporul care vorbea această limbă era complet deosebit de grupul etnic care vorbea latina.

Astfel, sub acest raport şi în limitele indicate, limba este un document istoric; de exemplu, faptul că limbile indo-europene formează o familie ne face să tragem concluzia că există un etnism primitiv ale cărui moştenitoare, mai mult sau mai puţin directe, prin filiaţie socială sînt toate naţiunile ce vorbesc astăzi aceste limbi.

§ 3. *Paleontologia lingvistică*

Dar în cazul în care comunitatea de limbă de îngăduie să afirmăm comunitatea socială, oare limba ne face să cunoaştem natura acestui etnism comun?

Mult timp s-a crezut că limbile sînt o sursă inepuizabilă de documente privitoare la popoarele care le vorbesc şi la preistoria lor. Adolphe Pictet, unul dintre pionierii celtismului, este cunoscut mai ales prin cartea sa *Origini indo-europene* (1859-1863). Această lucrare a folosit drept model multora; ea a rămas cea mai „atrăgătoare” dintre toate. Pictet vrea să regăsească în mărturiile furnizate de limbile indo-europene trăsăturile fundamentale ale civilizaţiei „arienilor”, şi crede că poate stabili pe baza lor cele mai diferite aspecte ale acesteia: lucruri materiale (unelte, arme, animale domestice), viaţă socială (era un popor nomad sau unul

agricol?), familie, formă de guvernare. Pictet încearcă să cunoască leagănul arienilor, pe care îl situează în Bactriana; el studiază flora şi fauna ţinutului în care aceştia trăiau. Este încercarea cea mai importantă care s-a făcut în această direcţie; ştiinţa inaugurată astfel a primit numele de paleontologie lingvistică.

În acelaşi sens s-au mai făcut apoi şi alte tentative; una dintre cele mai recente este aceea a lui Hermann Hirt (*Die Indogermanen*, 1905-1907)[1]. Hirt s-a bazat pe teoria lui J. Schmidt (vezi p. 211) pentru a determina ţinutul locuit de indo-europeni; dar el recurge şi la paleontologia lingvistică: fapte de vocabular îi arată că indo-europenii erau agricultori şi el refuză să-i situeze în Rusia meridională, aceasta fiind mai potrivită pentru viaţa nomadă; frecvenţa numelor de arbori şi mai ales a numelor anumitor esenţe (brad, mesteacăn, fag, stejar) îl fac să creadă că ţinutul lor era împădurit şi că se afla între Harz şi Vistula, mai ales în regiunea Brandeburg şi Berlin. Să amintim că, chiar înainte de Pictet, Adalbert Kuhn şi alţii folosiseră lingvistica pentru a reconstitui mitologia şi religia indo-europenilor.

Or, se pare că nu putem cere unei limbi informaţii de acest fel; faptul că ea nu ni le poate furniza ţine, după părerea noastră, de următoarele cauze:

Mai întîi de incertitudinea etimologiei; treptat s-a înţeles cît de rare sînt cuvintele a căror origine este bine stabilită şi lumea a devenit mai precaută; iată un exemplu de temeritate de odinioară: fiind date *servus* şi *servāre*, facem o legătură între ele – şi poate că nu avem dreptul să o facem; dăm primului termen semnificaţia de „paznic", pentru a trage concluzia că sclavul a fost, la început, paznicul casei. Or, nu putem afirma nici măcar că *servāre* a avut, la început, sensul de „a păzi". Şi aceasta nu e totul: sensul cuvintelor evoluează: semnificaţia unui cuvînt se schimbă adeseori atunci cînd un popor îşi schimbă locul. Oamenii au considerat că absenţa unui cuvînt este o dovadă că civilizaţia primitivă nu cunoştea lucrul desemnat prin acel cuvînt; este o eroare. Astfel, în idiomurile asiatice, lipseşte cuvîntul care să denumească acţiunea de „a ara pămîntul", dar asta nu înseamnă că această ocupaţie era necunoscută la origine: aratul pămîntului a putut să cadă în desuetudine sau să se facă prin alte procedee desemnate prin alte cuvinte.

Posibilitatea împrumuturilor este un al treilea factor care ne tulbură certitudinea. Un cuvînt poate intra mai tîrziu în limbă, o dată cu introducerea lucrului desemnat prin el; astfel, cînepa n-a fost cunoscută în bazinul Mediteranei decît foarte tîrziu, şi încă şi mai tîrziu în ţările din nord; de fiecare dată numele cînepii venea odată cu planta. În multe cazuri, absenţa unor date extralingvistice nu ne îngăduie să ştim dacă prezenţa aceluiaşi cuvînt în mai multe limbi se datorează împrumutului sau dovedeşte o tradiţie primitivă comună.

---

1. Cf. şi d'Arbois de Jubainville: *Les premiers habitants de l'Europe* (1877); O. Schrader: *Sprachvergleichung und Urgeschichte,* id., *Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde* (opere puţin anterioare lucrării lui Hirt); S. Feist, *Europa im Lichte der Vorgerschichte* (1910).

Asta nu înseamnă că nu putem desprinde de aici cîteva trăsături generale şi chiar unele date precise : astfel, termenii comuni ce indică înrudirea sînt numeroşi şi ei s-au transmis cu o mare precizie ; ei ne îngăduie să afirmăm că, la indo-europeni, familia era o instituţie pe cît de complexă pe atît de bine reglementată : căci limba lor cunoaşte în acest domeniu nuanţe pe care nu le putem reda. La Homer, *einúteres* înseamnă „cumnate" în sensul de „soţii ale fraţilor" şi *galóōi* „cumnate" în sensul de grad de rudenie între „soţia şi sora soţului" ; or, latinescul *janitrīcēs* corespunde lui *einúteres*, atît ca formă cît şi ca semnificaţie. De asemenea, „cumnatul, soţ al surorii" nu poartă acelaşi nume cu „cumnaţii, soţi ai mai multor surori". Putem verifica aici un detaliu, dar de obicei trebuie să ne mulţumim cu anumite informaţii generale. Acelaşi lucru se poate spune şi despre animale : pentru anumite specii importante, ca specia bovină, nu numai că putem fi aproape siguri de coincidenţa dintre grecescul *boûs*, germanul *Kuh*, sanscritul *gau-s* etc., şi că putem reconstitui un cuvînt indo-european *g_2ōu-s*, dar flexiunea are aceleaşi caracteristici în toate limbile, lucru ce nu ar fi cu putinţă dacă ar fi vorba de un cuvînt împrumutat după aceea dintr-o altă limbă.

Să ne fie îngăduit să adăugăm aici, dînd ceva mai multe detalii, încă un fapt morfologic care are dubla caracteristică de a fi limitat la o zonă determinată şi de a avea un raport cu organizarea socială.

În ciuda a tot ceea ce s-a spus despre legătura dintre *dominus* şi *domus*, lingviştii nu sînt pe deplin satisfăcuţi, pentru că e lucru cu totul neobişnuit să vezi că un sufix *-no-* formează derivaţi secundari ; niciodată nu s-a auzit vorbindu-se despre o formaţie cum ar fi în greacă **oiko-no-s* sau **oike-no-s* de la *oîkos* sau în sanscrită **açva-na-* de la *-açva-*. Dar tocmai această raritate îi dă sufixului de la *dominus* valoarea şi relieful. Cîteva cuvinte germanice sînt, după părerea mea, absolut revelatoare :

1. **þeuđa-na-z* „cel care conduce **þeuđō,* regele", got. *þiudans*, în vechea saxonă *thiodan* (**þeuđō*, got. *þiuda* = oscă *touto* „popor").
2. **druχti-na-z* (schimbat parţial în **druχtī-na-z*) „conducătorul armatei, *druχ-ti-z*", de unde şi numele creştin pentru „Dumnezeu", vezi cuvîntul din germanica nordică *Dróttinn*, anglo-saxonul *Dryhten*, amîndoi termenii avînd finala *-īna-z*.
3. **Kindi-na-z* „conducătorul neamului", **Kindi-z* = lat. *gens*. Cum şeful unei *gens* era, în raport cu cel al unei **þeuđō*, un viceregе, acest termen germanic de *kindins* (de altfel cu totul dispărut) este utilizat de Ulfilas spre a-l desemna pe guvernatorul roman al unei provincii, pentru că reprezentantul împăratului era, în ideile sale germanice, ceea ce era un şef de clan faţă de un *þiudans* ; oricît de interesantă ar fi această asimilare din punct de vedere istoric, fără îndoială că termenul *kindins*, străin de rînduielile romane, este mărturia unei împărţiri a populaţiilor germanice în *kindi-z*.

Astfel, sufixul secundar *-no-* se adaugă, în germanică, oricărei teme, pentru a da sensul de „şef al unei comunităţi". Nu ne mai rămîne decît să constatăm că latinescul *tribūnus* înseamnă, literal, „şeful tribului", după cum *þiudans* înseamnă

şeful unei *þiuda* şi, în sfîrşit, *domi-nus*, „şeful unui *domus*", ultima diviziune a acelei *touta* = *þiuda*. *Dominus*, cu sufixul său singular, ni se pare că este dovada, greu de contestat, nu numai a unei comunităţi lingvistice, dar şi a unei comunităţi de instituţii existente între etnismul italiot şi etnismul german.

Dar trebuie să ne amintim încă o dată că apropierile dintre o limbă şi alta oferă doar arareori indicii atît de caracteristice.

[303] § 4. *Tip lingvistic şi mentalitate a grupului social**

Dacă limba nu oferă multe informaţii precise şi autentice despre obiceiurile şi instituţiile poporului care o utilizează, oare caracterizează ea tipul mental al grupului social care o vorbeşte? Opinia general admisă este că o limbă reflectă caracterul psihologic al unei naţiuni; dar acestei păreri i se opune o obiecţie foarte importantă: un procedeu lingvistic nu este determinat, în mod necesar, de cauze psihice.

Limbile semitice exprimă raportul dintre substantivul determinant şi substantivul determinat (cf. fr. *la parole de Dieu*), prin simpla juxtapunere, care aduce cu sine, e adevărat, o formă specială, numită „stare construită", a determinatului aşezat înaintea determinantului. Fie în ebraică *dāƀār* „cuvînt" şi *'elōhīm* „Dumnezeu": *dƀar, 'elōhīm* înseamnă „cuvîntul lui Dumnezeu". Putem oare spune că acest tip sintactic arată ceva din mentalitatea semitică? Afirmaţia ar fi foarte hazardată, pentru că franceza veche a folosit în mod regulat o construcţie analoagă: cf. *le cor Roland, les quatre fils Aymon* etc. Or, acest procedeu s-a născut în romanică din pură întîmplare, morfologică şi fonetică: reducerea extremă a cazurilor, care a impus limbii această nouă construcţie. De ce un hazard analog n-ar fi condus limba protosemită pe aceeaşi cale? Astfel, un fapt sintactic, ce pare a fi una dintre trăsăturile sale de neşters, nu oferă nici un indiciu sigur al mentalităţii semite.

Un alt exemplu: indo-europeana primitivă nu cunoştea compuşi avînd un prim element verbal. Dacă germana are asemenea compuşi (cf. *Bethaus, Springbrunnen* etc.), trebuie oare să credem că, la un moment dat, germanii au modificat un mod de gîndire moştenit de la străbunii lor? Am văzut că această inovaţie se datorează unui hazard nu numai material, ci şi negativ: suprimarea lui *a* din *betahūs* (vezi p. 152). Totul s-a petrecut în afara spiritului, în sfera mutaţiilor de sunete, care impun un jug absolut gîndirii şi o forţează să intre pe calea specială care îi este deschisă de starea materială a semnelor. Această opinie este confirmată de o mulţime de observaţii; caracterul psihologic al grupului lingvistic cîntăreşte puţin faţă de un fapt ca suprimarea unei vocale sau o modificare de accent şi ca multe alte lucruri analoage, capabile să revoluţioneze în fiecare moment, raportul dintre semn şi idee în orice formă de limbă.

Nu este lipsit de interes să determinăm tipul gramatical al limbilor (fie că sînt istoric cunoscute, fie că sînt reconstruite) şi să le clasificăm după procedeele pe care ele le utilizează pentru exprimarea gîndirii; dar din aceste determinări şi clasificări nu putem trage cu certitudine nici o concluzie în afara domeniului pur lingvistic.

Capitolul V

Familii de limbi şi tipuri lingvistice[1*] [304]

Am văzut mai înainte că limba nu este nemijlocit supusă spiritului subiecţilor vorbitori ; să insistăm, în final, asupra uneia dintre consecinţele acestui principiu ; nici o familie de limbi nu aparţine de drept şi o dată pentru totdeauna unui tip lingvistic.

A ne întreba cărui tip lingvistic îi aparţine un grup de limbi înseamnă a uita că limbile evoluează ; înseamnă a subînţelege că, în această evoluţie, ar exista un element de stabilitate. În numele cărui principiu am pretinde să impunem limite unei acţiuni care nu are nici o limită ?

E adevărat că mulţi lingvişti, vorbind despre caracteristicile unei familii de limbi, se gîndesc mai ales la acelea ale idiomului primitiv, şi această problemă nu este insolubilă, pentru că e vorba despre o limbă şi despre o epocă. Dar, de îndată ce presupunem că există nişte trăsături permanente pe care timpul şi spaţiul nu le pot schimba întru nimic, ne lovim în plin de principiile fundamentale ale lingvisticii evolutive. Nici o caracteristică nu este de drept permanentă ; ea nu poate persista decît din întîmplare.

Fie, de exemplu, familia indo-europeană ; se cunosc caracteristicile distinctive ale limbii din care a provenit ; sistemul sunetelor este de o mare sobrietate ; nu există grupuri complicate de consoane şi nici consoane duble ; un vocalism monoton, dar care dă loc unui joc de alternanţe extrem de regulate şi profund gramaticale (vezi pp. 165, 224) ; un accent de înălţime, care se poate pune, în principiu, pe orice silabă a cuvîntului şi care în consecinţă contribuie la jocul opoziţiilor gramaticale ; un ritm cantitativ, ce se sprijină numai pe opoziţia dintre silabele lungi şi cele scurte ; o mare facilitate de formare a compuşilor şi a derivaţilor ; flexiunea nominală şi verbală este foarte bogată ; cuvîntul flexionat, purtîndu-şi în sine determinările, este autonom în frază, de unde şi marea libertate de construire şi raritatea cuvintelor gramaticale cu valoare determinativă sau relaţională (preverbe, prepoziţii etc.).

Or, se vede cu uşurinţă că nici una dintre aceste caracteristici nu s-a păstrat integral în diferitele limbi indo-europene şi că multe caracteristici (de exemplu rolul ritmului cantitativ şi al accentului de înălţime) nu se regăsesc în nici o limbă ;

---

1. Deşi acest capitol nu se ocupă de o lingvistică retrospectivă, îl aşezăm aici pentru că poate servi drept concluzie întregii lucrări (n.ed.).

în unele limbi aspectul primitiv al indo-europenei s-a alterat în aşa măsură, încît ne putem gîndi la un tip lingvistic cu totul diferit (de exemplu, în engleză, armeană, irlandeză etc.).

Am fi mai îndreptăţiţi să vorbim despre anumite transformări mai mult sau mai puţin comune diferitelor limbi ale unei familii. Astfel, slăbirea progresivă a mecanismului flexionar, semnalată mai sus, este generală în limbile indo-europene, cu toate că ele prezintă, şi sub acest raport, diferenţe notabile : slava a rezistat cel mai bine, în timp ce engleza a redus flexiunea aproape la zero. În schimb, am văzut stabilindu-se, în general, o ordine mai mult sau mai puţin fixă pentru construcţia frazelor, iar procedeele analitice de exprimare au tins să înlocuiască procedeele sintetice, valori cazuale redate prin prepoziţii (vezi p. 183), forme verbale compuse cu ajutorul unor auxiliare etc.

Am văzut că o trăsătură a prototipului poate să nu se regăsească într-una din limbile derivate ; situaţia inversă este şi ea posibilă. Nu arareori se constată că trăsăturile comune tuturor reprezentanţilor unei familii de limbi sînt străine de idiomul primitiv ; este cazul armoniei vocalice (adică a unei anumite asimilări a timbrului tuturor vocalelor din sufixele unui cuvînt cu ultima vocală a elementului radical). Acest fenomen se întîlneşte în uralo-altaică, un mare grup de limbi vorbite în Europa şi în Asia, începînd din Finlanda şi pînă în Manciuria ; dar această caracteristică remarcabilă se datorează, după toate probabilităţile, unor dezvoltări ulterioare ; ar fi deci vorba despre o trăsătură comună, dar care nu este una originară, aşa că nu poate fi invocată pentru a dovedi originea comună (foarte contestată) a acestor limbi, şi nici caracterul lor aglutinativ. S-a recunoscut de asemenea că limba chineză n-a fost întotdeauna monosilabică.

Cînd comparăm limbile semitice cu protosemita reconstituită, sîntem frapaţi, la prima vedere, de persistenţa anumitor caracteristici ; mai mult ca toate celelalte familii de limbi, aceasta dă iluzia unui tip imuabil, permanent, inerent familiei. O recunoaştem după următoarele trăsături, dintre care unele se opun în mod şocant celor ale indo-europenei : absenţa aproape totală a compuşilor, folosirea restrînsă a derivaţiei ; flexiunea puţin dezvoltată (totuşi, dezvoltată mai mult în protosemită decît în limbile-fiice), de unde şi derivă o ordine a cuvintelor controlată de reguli stricte. Trăsătura cea mai importantă se referă la constituirea rădăcinilor (vezi p. 189) ; ele cuprind, de regulă, trei consoane (de exemplu *q-ṭ-l* „a omorî"), care persistă la toate formele din interiorul aceluiaşi idiom (cf. ebr. *qāṭal, qāṭlā, qṭōl, qiṭlī* etc.) şi de la un idiom la altul (cf. ar. *qatala, qutila* etc.). Altfel spus, consoanele exprimă „sensul concret" al cuvintelor, valoarea lor lexicologică, în timp ce vocalele, cu ajutorul anumitor prefixe şi sufixe, marchează, prin jocul alternanţelor, exclusiv valorile gramaticale (de exemplu ebr. *qāṭal* „el a omorît", *qṭōl* „a omorî", cu sufix *qṭāl-ū* „ei au omorît", cu prefix *ji-qṭōl* „el va omorî", cu sufix şi cu prefix *ji-qṭl-ū* „ei vor omorî" etc.).

În faţa acestor fapte şi în ciuda afirmaţiilor cărora acestea le-au dat loc, trebuie să ne menţinem următorul principiu : nu există caracteristici imuabile, permanenţa

este un efect al hazardului; dacă o caracteristică se menţine în timp, ea poate tot atît de bine să dispară cu timpul. Rămînînd la familia limbilor semite, constatăm că „legea" celor trei consoane nu este atît de caracteristică pentru această familie, pentru că şi alte familii de limbi prezintă fenomene cu totul asemănătoare. Şi în indo-europeană, consonantismul rădăcinilor este supus unor legi precise; de exemplu, ele nu au niciodată două sunete din seria *i, u, r, l, m, n* după *e*; o rădăcină ca **serl* este imposibilă etc. Acelaşi lucru se poate spune, într-un grad şi mai înalt, despre jocul vocalelor în semită; indo-europeana prezintă un joc al vocalelor la fel de precis, deşi mai puţin bogat; opoziţii ca acelea din ebraică *dab̄ar* „cuvînt", *dbār-īm* „cuvinte", *dibrē-hem* „cuvintele lor" amintesc de cele din germană *Gast*:*Gäste, fliessen*:*floss* etc. În amîndouă cazurile, geneza procedeului gramatical e aceeaşi. Este vorba de modificări pur fonetice, datorate unei evoluţii oarbe; dar alternanţele care au rezultat de aici au fost luate în posesie de spiritul nostru, care le-a conferit valori gramaticale şi a propagat, prin analogie, modele furnizate de hazardul evoluţiei fonetice. Cît priveşte imutabilitatea celor trei consoane din familia limbilor semite, ea este aproximativă şi nu are în ea nimic absolut. Am putea fi siguri de asta *a priori*; dar faptele întăresc această opinie: în ebraică, de exemplu, dacă rădăcina de la *'anāš-īm* „bărbaţi" prezintă cele trei consoane aşteptate, singularul *'īš* nu prezintă decît două; avem de-a face cu reducerea fonetică a unei forme mai vechi, care conţinea trei. De altfel, chiar admiţînd această cvasiimutabilitate, trebuie oare să vedem în ea o caracteristică inerentă rădăcinilor? Nu; constatăm, pur şi simplu, că limbile semitice au suferit mai puţine alterări decît multe altele şi că aici consoanele s-au păstrat mai bine decît în alte limbi. Este vorba de un fenomen evolutiv, fonetic, şi nu gramatical, şi nici permanent. A proclama imutabilitatea rădăcinilor înseamnă a spune că ele nu au suferit schimbări fonetice, şi nimic mai mult; şi nu putem jura că aceste schimbări nu se vor produce niciodată. În general vorbind, tot ceea ce a făcut timpul, tot timpul poate desface sau transforma.

Recunoscînd că Schleicher forţa realitatea văzînd în limbă un lucru organic care îşi poartă în sine însuşi legea de evoluţie, continuăm, fără să avem vreo îndoială, să vrem a face din ea un lucru organic, dar într-un alt sens, presupunînd că „geniul" unei rase sau al unui grup etnic tinde, fără încetare, să ducă limba pe anumite căi determinate.

Din unele incursiuni pe care le-am făcut în domeniile limitrofe ştiinţei noastre, se desprinde o idee negativă, dar cu atît mai interesantă cu cît ea concordă cu ideea fundamentală a acestui curs: *lingvistica are drept unic şi adevărat obiect limba, considerată în sine însăşi şi pentru sine însăşi**. [305]

NOTE BIOGRAFICE ȘI CRITICE ASUPRA LUI F. DE SAUSSURE

1. Familia

Ferdinand de Saussure s-a născut la Geneva, la 26 noiembrie 1857[1]. Familia sa era una dintre cele mai cunoscute şi mai vechi din oraş: fondatorul ei era Mongin sau Mengin Schouel, originar din burgul Saulxsure-sur-Moselotte (Lorena), consilier şi „mare şoimar" al ducelui de Lorena. Fiul său Antoine (1514-1569) a moştenit slujbele şi bunurile părinteşti, dar devenind mai tîrziu partizan al lui Calvin şi fiind acuzat de regenta Christine că l-a iniţiat pe tînărul duce Charles în dogmele religiei reformate, a

1. Burnet 1930. Nu există o biografie detaliată a lui Saussure. Sursele notelor biografice, cu excepţia repertoriilor biografice elveţiene, sînt, în ordine cronologică: Bally 1913 *b; F.d.S.* (= *Ferdinand de Saussure* [1857-1913], ediţie care nu a fost pusă în vînzare, fără dată, realizată la iniţiativa doamnei Marie de Saussure, martie 1915, Geneva, ediţie retipărită în 1962 de Jacques şi Raymond de Saussure), cu articole şi discursuri comemorative (vezi *infra Lista abrevierilor bibliografice*); Streitberg 1914 (vedem la p. 204 că el trimite la o redactare diferită a textului *Souvenirs*: cf. *infra*); Duchosal 1950, Benveniste 1965, Fleury 1965 (ultimele două lucrări fiind fundamentale pentru perioada pariziană). Găsim mici note în *Rec.* (= *Recueil des publications scientifiques de Ferdinand de Saussure*, Geneva 1922, cu o prefaţă de Ch. Bally şi L. Gautier) şi în notele şi scrisorile lui Saussure însuşi (inventar complet în R. Godel 1960), din care, pînă acum, au fost editate: *Notes* (= *Notes inédites de F.d.S.*, editate de R. Godel, C.F.S. 12, 1954. 49-71), *Souvenirs* (*Souv. de F.d.S. concernant sa jeunesse et ses études*, editate de R. Godel, C.F.S., 1960. 12-25), *Lettres* (*Lettres de F.d.S. à Antoine Meillet*, editate de Benveniste, C.F.S. 21, 1964. 89-130). Notele elevilor prezenţi la cursurile de lingvistică generală au o importanţă evidentă: caietele de note pentru cel de-al doilea-curs sînt editate cu începere din 1957 (F.d.S., *Cours de linguistique générale* [*1908-1909*]. *Introduction*, C.F.S. 15, 1957. 3-103; o traducere în italiană, cu o introducere, a fost editată de R. Simone, Roma, 1970; traducerea ţine seama de cele mai bune lecturi ale manuscriselor datorate lui R. Godel însuşi), iar caietele lui E. Constantin cu începere din 1959 (R. Godel, *Nouveaux documents saussuriens. Les cahiers E.C.*, C.F.S. 18, 1959. 23-32). Tot materialul alcătuit din note autografe de lingvistică generală şi din note ale studenţilor se află astăzi în ediţia critică a *C.L.G.* de R. Engler (Wiesbaden 1967 şi urm.). Informaţii provenind din materiale inedite sau din surse orale se găsesc în principala operă a filologiei saussuriene: S.M. (= R. Godel, *Les sources manuscrites du Cours de linguistique générale de F.d.S.*, Geneva-Paris 1957; opera a fost retipărită în 1969). Alte texte saussuriene au fost publicate recent: texte despre anagrame în Starobinski 1964, 1967, 1969; corespondenţa cu Ascoli în Gazdaru 1967; *Morphologie* (trei lecţii ale cursului ţinut la Geneva în 1894-1895) în Godel 1969. 26-38; texte despre noţiunea de *simbol* şi despre *expresie* în acest comentariu (vezi *infra*). Se găsesc fragmente inedite şi în Engler 1969.

Să adune ceea ce mai rămîne din corespondenţa lui Saussure şi să exploreze cu atenţie caietele cuprinzînd lecţii de indo-europeană, de filologie germanică etc. – iată tot atîtea îndatoriri ce stau în faţa filologiei saussuriene. Pentru iconografia saussuriană cf. Benveniste 1965 *ad.* 21 (fotografie din aceeaşi perioadă ca *Mémoire*, de Boissonnas, aparţinînd domnului Jacques de S.); Benveniste 1965. 34-Fleury 1965. 35 (reproducere după portretul în ulei

fost închis în anul 1550. Evadînd, a părăsit în 1552 Lorena cu toţi ai lui şi, după ani de peregrinări între Neuchâtel, Strasbourg, Lausanne şi Geneva, a găsit în ultimele două oraşe (devenind *burghez* în cel de al doilea în 1556) acea ospitalitate pe care mai ales Geneva o acorda minorităţilor oprimate din întreaga Europă. Ramura principală a familiei, din care făcea parte Élie de Saussure (1635-1662), fiul lui Jean-Baptiste (mort în 1647), a venit la Geneva, unde Antoine murise în 1569 ; numele de Saussure a fost astfel legat de cel de Geneva, „Sparta protestantă", „sufletul a ceea ce era puternic, fidel, orgolios intolerant în mişcarea evanghelică" (Fischer).

La începutul secolului al XVIII-lea, familia Saussure a cumpărat de la J.A. Lullin o casă frumoasă pe strada Cité ; cîţiva ani mai tîrziu, în 1723, poseda şi o reşedinţă de vară, în cătunul Genthod, pe malul împădurit al lacului Leman. În acea vreme s-a născut primul Saussure care s-a remarcat prin studiile sale : Nicolas (1709-1791), avocat, specialist de reputaţie europeană în agronomie, colaborator în acest domeniu la *Encyclopédie* (de unde este extrasă lucrarea *Vignes, raisins, vendanges et vins,* Lausanne 1778). Fiul său, Horace-Bénédict (17 februarie 1740-22 ianuarie 1799), nu este depăşit, printre intelectualii genevezi din secolul al XVIII-lea, decît poate de Jean-Jacques Rousseau ; înzestrat cu o deosebită precocitate de care, printr-o apropiere firească, biografii strănepotului său îşi vor aminti adeseori, el ajunge la 22 de ani profesor de filosofie şi de ştiinţe naturale la Academia din Geneva, al cărei rector va fi între anii 1774-1775 ; este interesat de botanică, electricitate, mecanică, mineralogie, hidrologie, geologie ; la 3 august 1787, face o ascensiune vestită pe Mont-Blanc ; observaţiile sale ştiinţifice sînt consemnate, sub o formă nesistematică, în lucrarea *Voyages dans les Alpes précédés d'un Essai sur l'histoire naturelle des environs de Genève*, 4 vol., Neuchâtel-Geneva-Paris 1779-1796. Doi dintre copiii săi vor urma tradiţia paternă : Albertine-Adrienne (1766-1841), autoare a lucrării *L'Éducation progressive*, soţie a lui Jacques Necker (profesor de botanică la Geneva), vară şi prietenă a doamnei de Staël, traducătoare a lucrării *Littérature dramatique* de W. von Schlegel, prietenă a celor mai mari personalităţi din Germania idealistă şi romantică şi, la Geneva, a lui Adolphe Pictet, primul mentor al lui Ferdinand (cf. A.M. Bernardinis, *Il pensiero educativo di A.N. de S.*, Florenţa 1965. XXXIV, scrisoarea către Pictet (1822) asupra raportului dialectic dintre necesitatea de a culege „un mare număr de fapte" şi construirea unui „sistem") ; Nicolas-Théodore (1767-1845), bunicul lui Ferdinand, fizician, chimist, naturalist, profesor şi el la Geneva, de geologie şi de mineralogie (lui îi datorăm, printre altele, identificarea şi, în onoarea tatălui său, denumirea saussuritei şi a procesului de formare a acestui mineral).

Fiul cel mai mare al lui Nicolas-Théodore a fost Théodore (1824-1903) ; primar în Genthod timp de o jumătate de secol (1850-1900), de două ori deputat în Marele Consiliu, colonel în artileria elveţiană, patriot (poate că a contribuit la întoarcerea

---

pictat pe pînză de Horace de S., aparţinîndu-i lui Jacques de S., păstrat la Vufflens, portret din perioada pariziană) ; Fleury 1965. 52-53 (fotografie din „Gazette de Lausanne", din ultimii ani de viaţă, faţă şi bust văzute din profil) ; Streitberg 1914 (fotografie din ultimii ani de viaţă, profil întors spre stînga, cu semnătură autografă ; poate identică cu clişeul F.H. Jullien în Oltramare 1916. 257) ; Duchosal 1950 (profil întors spre dreapta, clişeu Amor, tot din ultima perioadă a vieţii).

nepotului său de la Paris în patrie), preşedinte al Societăţii Elveţiene de Arte, fondator şi preşedinte al Societăţii Elveţiene a Monumentelor istorice, autor a două drame, ca şi al lucrării *Études sur la langue française. De l'ortographie des noms propres* ; soţia lui Théodore, „decana de vîrstă a familiei", a transmis nepoţilor săi, „o dată cu tradiţiile, cultul strămoşilor"...Cel de al doilea fiu, Henri (27 noiembrie 1829-20 februarie 1905), avînd vocaţie pentru studiile de geologie, doctor la Giessen şi apoi doctor *honoris causa* la Geneva, a făcut, la vîrsta de 25-27 de ani, o lungă călătorie de cercetare în Antile, Mexic, Statele Unite, de unde a adus colecţii preţioase de minerale şi colecţii entomologice ; întors în patrie, se căsătoreşte cu o tînără dintr-o altă familie aristocrată din Geneva, familia Pourtalès. Din căsătoria lor s-au născut, după Ferdinand, Horace (1859-1926), gravor, portretist şi peisagist (un portret al lui Ferdinand, făcut de el, se păstrează la castelul din Vuflens : vezi nota de la pp. 237-238) ; Léopold (1866-1925), ofiţer în marina franceză cu începere din 1881 (Valois 1913.127) şi pînă în 1899, care s-a consacrat apoi studiilor de anamită şi chineză şi de astronomie chinezească veche ; René (născut în 1868), matematician, profesor la 27 de ani la Universitatea catolică din Washington, *privat-docent* la Geneva şi apoi la Berna, din 1904 şi pînă în 1924, autor al unor studii de filosofie şi de logică a limbilor artificiale şi naturale.

Tînărul Saussure se formează în acest mediu, „în care cea mai înaltă cultură intelectuală este de mult timp o tradiţie" (Meillet).

„Avea cu cine să semene. Străbunul său, Horace-Bénédict, a fost părintele geologiei, al mineralogiei şi al meteorologiei alpestre [...] Tatăl său [...], şi el naturalist, le inocula copiilor săi, prin propriul exemplu, disciplina cerută de o muncă metodică şi dorinţa de a obţine mereu rezultate tot mai bune [...] Se pare că mama sa avea toate darurile spiritului şi ale bunului gust, fiind, printre altele, o foarte bună muziciană. Eleganţa sobră a casei de la Genthold, cu frumoasa sa peluză înconjurată de două rînduri de copaci centenari, oglinda lacului, Alpii, ce se vedeau la orizont, vara ; iarna, vastul apartament din Tertasse, la Geneva, cu vitrine pline cu tot felul de colecţii, cărţile, albumele, gravurile, iată mediul în care a crescut Ferdinand de Saussure" (David).

„Sentimentele sale se confundau cu aceste peisaje, pe care le iubea şi pe care le-a străbătut în lung şi-n lat. Cătunul Genthold, unde nenumăraţi castani proiectează o umbră misterioasă de străveche mănăstire, cu alei deasupra cărora ochiul zăreşte albastrele orizonturi ale lacului şi, mai sus, vîrful Mont-Blanc, cucerit pentru prima oară de un strămoş savant, îi aminteau, o dată cu gloria familiei, de jocurile şi de amintirile din copilărie, petrecută, împreună cu îndrăgiţii săi fraţi şi surori, într-un fel de paradis terestru. Şi apoi mai era şi înalta terasă de la Tertasse, şi aristocratica-i casă, unde graţioasa decană de vîrstă a familiei [...] menţinuse, o dată cu tradiţiile, cultul străbunilor [...] (F. de Crue)[2].

---

2. Cu privire la familia lui S. şi la mediul în care acesta s-a format, cf. Champion, Cuvier şi Anon.: *Saussure (Nicolas de), S. (Horace-Bénédict de), S. (Nicolas-Théodore de)*, în *Biographie universelle ancienne et moderne*, Paris *s.a.*, vol. 38, pp. 75-79; *Nouvelle biographie générale*, vol. 43, Paris 1867, *Saussure*; Meillet 1913. CLXV (= *F.d.S.* 69 ; în loc de „bunic" să se citească „străbunic"), David 1913, De Crue în *F.d.S.* 15-23, Streitberg 1914. 204, Burnet 1930. Informaţii despre cele două case ale familiei Saussure pot fi găsite în orice *Ghid* al Genevei, oricît de succint. Citatele din H.A.L. Fischer provin din *Storia d'Europa*, vol. II, ed. 1, Bari 1938. 125, 129.

2. Primele studii

Saussure îşi face primele studii la colegiul din Hofwyl, în apropiere de Berna, unde fusese elev şi A. Pictet : acesta, autor al lucrării *Origines indo-européennes. Essai de paléontologie lingvistique* (2 vol., Geneva 1859-1863), a fost unul din zeii tutelari ai copilăriei lui Saussure, care l-a întîlnit la vîrsta de 12-13 ani, în timpul vilegiaturilor sale estivale la Malagny (Versoix). Saussure vorbeşte despre convorbirile pe care le-a avut cu bătrînul savant, despre entuziasmul său, încă infantil, pentru paleontologia lingvistică şi pentru etimologie, entuziasm încurajat de bunicul său dinspre mamă, contele Alexandre-Joseph de Pourtalès, constructor amator de *iahturi* după subtile principii matematice şi, după spusele lui Saussure, autorul unor etimologii nu mult mai sigure decît *iahturile* care, abia puse pe apa lacului Leman, dispăreau repede sub valuri. Oricum, atras spre lingvistică de Pictet şi de bunicul său, Saussure intră în 1870 la Institutul Martine, unde profesorul Millenet, mort la nouăzeci de ani, cu puţin înainte de 1913, îl iniţiază în greacă, pe baza gramaticii lui Haas. După ce a învăţat această limbă (ştia deja franceza, germana, engleza şi latina), Saussure se hotărăşte să încerce să elaboreze „un sistem general al limbajului", şi termină, în 1872, manuscrisul intitulat *Essai sur les langues*, închinat lui Pictet. Teza centrală este că, pornind de la analiza oricărei limbi, putem urca spre rădăcini bi şi tri-consonantice, cu condiţia de a postula că *p=b=f=v, k=g=ch, t=d=th*. „Dovezile" erau numeroase ; de exemplu, R-K era „semn universal de prepotenţă sau de putere violentă : *rex, regis* ; ῥήγνυμι ; *Rache, rügen* etc.", după cum îşi va aminti Saussure, mai tîrziu, în *Souvenirs*.

Pictet i-a răspuns băiatului cu amabilitate, invitîndu-l să persevereze în studiile sale asupra limbii, dar sfătuindu-l să renunţe la ideea unui „sistem universal al limbajului". Desigur că influenţa savantului – ce avea mai mult de şaptezeci de ani – asupra tînărului a fost mult mai mare şi nu s-a limitat la acest episod. Pictet i-a vorbit despre studiile şi preocupările sale ; pentru că fusese prieten şi colaborator al lui Cousin şi prieten al lui W. von Schlegel (pe care l-a făcut cunoscut culturii franceze şi elveţiene cu ajutorul prietenei sale Albertine-Adrienne, mătuşa lui Ferdinand) şi pentru că se ocupase de estetică conform teoriilor mentorilor şi prietenilor săi idealişti, Hegel şi mai ales Schelling, nu este neverosimil să vedem în Pictet un prim intermediar între Saussure şi cultura romantică şi idealistă. E o ipoteză. Sigur este că Saussure a găsit în el un model de viaţă : în 1878, cînd autorul era mort de trei ani, a apărut a doua ediţie a lucrării *Origines* şi Saussure i-a făcut o cronică („Journal de Genève", 17, 19 şi 21 aprilie 1878 = *Rec.* 391-402), în care se pare că putem descoperi secretul vocaţiei celui pe care Benveniste l-a numit „omul fundamentelor".

> „Date fiind asemenea preocupări atît de diverse, dintre care nu le-am enumerat decît pe cele mai importante, se pare că trebuie să renunţăm a căuta firul tainic, ideea comună care leagă toate produsele unui spirit. Şi totuşi, dacă privim mai îndeaproape, vom recunoaşte cu uşurinţă că toate operele lui Pictet s-au născut din aceeaşi gîndire. Avea, în primul rînd, o curiozitate nesăţioasă, o mare dragoste pentru explorările noi, duse pînă la limitele extreme ale ştiinţei umane. Pictet s-a oprit în faţa tuturor sfincşilor

şi a meditat la toate enigmele [...]. Se pare că faptele cunoscute nu sînt decît o bază pentru a înţelege necunoscutul, termenii unei ecuaţii pe care trebuie să ţi-o propui şi – dacă e cu putinţă – să o rezolvi [...] Gîndirii sale îi plăcea să se mişte mereu la graniţele dintre imaginaţie şi ştiinţă" (*Rec.* 394-395).

În toamna anului 1872, părinţii consideră că băiatul lor nu este destul de „copt" pentru gimnaziu şi îl obligă să mai rămînă un an la Colegiul public. În realitate, iată cum este descris tînărul Saussure de la acea vîrstă :

„Îl fascina orice problemă : o întorcea pe toate feţele, o aprofunda şi nu o părăsea pînă ce nu formula, pentru el şi pentru prietenii săi, o soluţie, pe care o exprima cu o rigoare care surprindea la un adolescent. Apoi declara că adevărul poate fi altul, chiar la polul opus. Căci, dacă Saussure avea nevoie de mare rigoare în exprimare, el respecta încă şi mai mult adevărul, aşa că o clipă după ce afirmase o idee, puteai crede că nu vroise decît să construiască, spre a-i arăta şi mai bine fragilitatea, o teză bazată pe argumente incomplete" (David).

Gustul lui pentru antiteze pare mai curînd înnăscut decît dobîndit prin ascendenţe culturale.

Într-o zi, în clasa de la Colegiu s-a citit un pasaj din Herodot, şi băiatul, încă nu îndeajuns de „copt", se trezeşte în faţa unei forme a persoanei a treia a pluralului, una dintre numeroasele „excepţii" ale gramaticii greceşti : τετάχαται.

„În clipa în care am văzut această formă [...] atenţia mea, extrem de distrată în general, aşa cum era şi firesc în acel an de repetare, a fost atrasă, subit, căci am făcut următorul raţionament [...] : λεγόμεθα : λέγονται şi prin urmare τετάγμεθα : τετάχαται şi, prin urmare N = α."

La şaisprezece ani, cu trei ani înaintea lui Brugmann, Saussure descoperă, în preistoria formelor greceşti, acea *nasalis sonans*.

În 1873, Saussure se înscrie la Gimnaziu şi, urmînd sfaturile lui Pictet, începe, în 1874, să studieze sanscrita, folosind gramatica lui Bopp, găsită la biblioteca publică din Geneva. Poate că în aceşti ani a avut loc prima sa întîlnire cu Paul Oltramare, indianist şi profesor de limba şi literatura latină la Universitatea din Geneva[3]. În biblioteca Facultăţii de Litere, Saussure găseşte cea de a doua ediţie a lucrării *Grundzüge der griechischen Etymologie* de Curtius.

În 1875, la vîrsta de 18 ani, Saussure părăseşte Gimnaziul ; pentru a se supune dorinţelor părinţilor săi şi conform cu tradiţia din familie, se înscrie la cursurile de fizică şi de chimie ale Universităţii din Geneva. Dar îl interesează cu totul alte lucruri, şi anume domeniile explorate de mentorul său Pictet, ce murise de curînd ; aşa se face

---

3. Trebuie probabil să-l identificăm pe P. Oltramare în personajul la care face aluzie F. De Crue în discursul său (*F.d.S.* 16) : „Acest vrednic descendent din savanţi iluştri [Saussure]... după ce s-a format la Geneva, şi anume datorită lecţiilor unei călăuze benevole, ale unui distins prieten pe care-l văd aici etc." Profesorul Godel îmi scrie cu amabilitate (scrisoare privată din 20 ianuarie 1967) : „L-am consultat pe domnul Léopold Gautier care, conform propriilor sale amintiri şi amintirilor profesorului Paul-E. Martin, îmi spune că personajul desemnat de către Decanul De Crue este *probabil* Paul Oltramare".

că, în acelaşi timp, el frecventează cursurile de filosofie şi de istorie a artei şi, mai ales, continuă să se ocupe de lingvistică. De doi ani, la Facultatea de Litere este profesor de „lingvistică şi filologie" Joseph Wertheimer; el îi succede unui oarecare Krauss care, între 1869 şi 1873, predase aceeaşi materie sub titlurile de „filologie" şi apoi de „lingvistică comparată". Wertheimer (Soultz 1833 – Geneva 1908) avea să fie titular al catedrei pînă în 1905, an în care îi urmează Ferdinand de Saussure; teolog, mare rabin al Genevei mai bine de o jumătate de secol, Wertheimer era aproape total ignorant în lingvistică, unica sa lucrare elaborată în timpul celor treizeci de ani de învăţămînt fiind un opuscul intitulat: *La linguistique. Discours prononcé le 30 octobre 1877, à l'ouverture du cours de linguistique* (Geneva 1877), plagiat prost camuflat (SM 29) după lecţia lui Bréal, *De la forme et la fonction des mots* (Paris 1866). Saussure, cu o judecată foarte sigură, îl evită pe profesorul de lingvistică şi frecventează, dimpotrivă, lecţiile de gramatică greacă şi latină ţinute de un *privat-docent* Louis Morel, care repeta de fapt ceea ce Saussure învăţase cu un an înainte la Leipzig, la lucrările practice şi la seminariile lui Georg Curtius. Saussure are discuţii lungi cu Morel, în special despre problema care îl preocupă de trei ani: Curtius, în lucrarea sa *Grundzüge*, trimite la rădăcini în *-n-*, cazuri ca μεμαως; dar ce zice el despre alfa din τετάχαται şi din τατός? Dar Morel nu-i dă răspunsuri satisfăcătoare. Saussure îşi procură lucrarea *Vergleichende Grammatik* de Bopp; descoperirea lui *-r-* vocalic din vechea indiană îl pune repede pe calea cea bună (dacă *bhṛtás* este posibil, de ce nu am putea postula şi pe **tṇtás*?); dar Saussure este indus în eroare de teoria eronată a lui Bopp asupra faptului că tipul *bhṛtás* este recent în raport cu grecescul φερτός. Pentru tînărul genevez, Bopp reprezintă cea mai mare autoritate: teza sa îl determină să nu mai caute alte dovezi despre existenţa unei *nasalis sonans* originară. Oricum, Saussure îşi alesese drumul. În primăvara anului 1876, prin intermediul prietenului său Léopold Faure, el îi cere lui Abel Bergaigne să-l înscrie în Societatea de lingvistică din Paris, fondată cu puţin timp înainte. La 13 mai 1876, este admis (şi astfel, la 1 ianuarie 1878, figurează pe lista societarilor ca student la filosofie, domiciliat la Leipzig, Hospitalstr. 12: M.S.L. 3, 1878). În 1876, mulţi dintre prietenii săi genevezi (Édouard Favre, Lucien Raoul, Edmond Gautier) studiază teologia şi dreptul la Leipzig; părinţii lui Saussure sînt de acord cu alegerea tînărului. El se va putea duce la vestita universitate germană şi, mai ales, va putea studia aici lingvistica.[4]

4. Pentru acest paragraf, cf. Saussure *Souvenirs* 16-20, precum şi Streitberg 1914. 204, Favre în *F.d.S.* 27-28, David 1913. 37, Meillet 1913 (= *F.d.S.* 70-71; a se înlocui „gimnaziu" prin „colegiu public" şi τατός prin τετάχαται; dar mărturia este importantă, căci ea pune în evidenţă importanţa acordată de Saussure însuşi acestui episod), Bally 1913. Pentru Wertheimer cf. şi *Diction. hist. et biograph. de la Suisse*; pentru Pictet, recenzia din 1878 este esenţială, mai ales în paginile 391, 394, 395 din *Recueil. L'Essai sur les Langues* este citat în *Souvenirs* 16 ca *Système général du langage*, dar este intitulat *ibid.* 19 *Essai* şi astfel îl numeşte Bally 1913 (= *Le langage* etc. ed. a 3-a, 147), care a văzut manuscrisul, apoi pierdut; cît priveşte data, B. vorbeşte de şaptesprezece ani, adică de 1874, dar în acest an episodul reconstrucţiei aşa-numitei *nasalis sonans* şi cunoaşterea sanscritei ne arată un Saussure mai matur sub raport teoretic şi tehnic, astfel încît data de 1872 indicată în *Souvenirs* este preferabilă; de altfel, sanscrita nu pare a fi fost utilizată în *Essai*, astfel încît cunoaşterea acestei limbi (1874) este un bun *terminus ante quem*.

3. Leipzig şi *Mémoire*

Saussure va rămîne la Leipzig timp de patru ani, cu o lungă întrerupere, în care timp locuieşte la Berlin: din toamna anului 1876 pînă în primul semestru al anului 1880. În cursul anului 1876 (Streitberg 1914. 204), înainte deci de a sosi la Leipzig, el îşi pregăteşte primele lucrări pentru Societate: prima este citată la Paris, în şedinţa din 13 ianuarie 1877 şi M.S.L. 3, 1877 conţine diferite note ale studentului de 19 ani; *Le suffixe -T-* (197 şi urm.=*Rec*. 339-352) şi *Sur une classe de verbes latins în -eo* (179-192=*Rec*. 353-369) sînt „încă, în parte, angajate în unele teorii ale epocii anterioare" (Meillet), „Zeigen die Klaue des Löwen nicht" (Streitberg); totuşi transpar deja unele tendinţe de independenţă: el „invocă autoritatea" lui Bopp, dar citează lucrarea *Compendium* a lui Schleicher (*Rec*. 352), distanţîndu-se de acesta şi conformîndu-se, poate, poziţiei critice luate de Bréal (Meillet, *Linguistique historique et linguistique générale*, 2. 218).

În toamna lui 1876, Saussure se află la Lepzig. El se duce la H. Hübschmann, pentru a frecventa un *privatissimum* de persană veche şi, în timpul discuţiilor, marele iranist îi cere părerea asupra ipotezei pe care K. Brugmann o formulase de curînd, ipoteză conform căreia -α- în forme ca τατός ar urca la o *nasalis sonans*, originară, devenită -*un*- în germanică. Această revelaţie are, pentru tînărul genevez, efecte opuse: decepţia lui (se vede din prezentarea făcută cu ironie în *Souvenirs* 20-21) de a fi pierdut beneficiul descoperirii, dar, în acelaşi timp, şi o nouă încredere în propriile-i capacităţi. O primă dovadă a acestora este cea de a treia lucrare redactată pentru Societate (*La transformation latine de tt en ss suppose-t-elle un intermédiaire st*? [M.S.L. 3, 1877. 293-298=*Rec*. 379-390]) şi mai ales cea de a patra lucrare, redactată în noiembrie-decembrie 1876 (Streitberg 1914. 204). Rezultatul cel mai sigur al acesteia (*Eassai d'un distinction des différents a indo-européens*, M.S.L. 3, 1877, 359-370=*Rec*. 379-390) apărînd în acelaşi timp şi la alţii (ceea ce va constitui baza insinuărilor lui Osthoff, *Die neueste Sprachforschung*, p. 14, a căror lipsă de fundament este demonstrată de Streitberg, 1914. 204-206), este atribuirea vocalelor cu timbru *e* indo-europenei, pe baza tratamentului diferit al velarelor din vechea indiană în faţa acelor *ā*, ce corespund unor *ā̆* şi *ō̆* greceşti şi latineşti şi în faţa acelor *ā̆* care corespund unor *ē̆* greceşti şi latineşti. Tînărul autor se scuză de la prima pagină pentru lacunele sale şi anunţă un „studiu subsidiar şi mai extins cu acelaşi subiect". În vreme ce studiul său este citit la Paris (21 iulie 1877), Saussure se consacră redactării lucrării sale *Mémoire* şi, de un an, frecventează cu asiduitate mediul ştiinţific din Leipzig.

În afară de cursurile de persană veche ţinute de Hübschmann, Saussure frecventează cursurile de irlandeză veche ale lui Windisch (el păstrează note de la aceste cursuri în cele zece caiete intitulate *Altirische Grammatik*: SM, 15), cursurile de istorie a limbii germane ale lui Braune, cursurile de slavă şi de lituaniană ale lui A. Leskien: legăturile sale cu Leskien sînt importante, căci primul partizan al tezei neogramatice a caracterului orb al legilor fonetice (Bolelli, 1965. 160, 171) a fost şi traducătorul lui Whitney (a se vedea *infra*), precum şi prietenul lui Noreen (*infra*). Saussure poate, în sfîrşit, să audieze cursurile lui G. Curtius, la seminariile căruia face două *Vorträge*, dintre care unul despre un ablaut „ocult" de tipul λᾰθεῖ : λέᾱθα, δάμνᾰ-μεν : δάμνᾱ-μι. Brugmann

(Saussure declară în *Souvenirs* că nu a fost decît la o lecţie de a sa şi numai la două lecţii ale lui Osthoff), ce lipsise de la seminar, îl acostează pe Saussure în ziua următoare şi-i cere indicaţii asupra altor cazuri de alternanţă de tipul *stătus* : *stător*, ceea ce dovedeşte – după Saussure (*Souvenirs*, 21-23) – cît de confuze erau încă ideile lui Brugmann despre ablaut.

Curînd, între Saussure şi profesorii tineri de la Leipzig apare o anumită tensiune: persistentul regret legat de problema *nasalis sonans*, primele insinuări ale lui Osthoff, dura polemică angajată de acesta şi dusă pînă la insultă împotriva lui Saussure şi a lui Moller (vezi *infra*), conjuraţia tăcerii cu care este primită lucrarea *Mémoire* sînt tot atîtea simptome. Nu-i deci întîmplător că, în afară de epigrafistul Theodor Baunack, singurul său prieten din Leipzig este Rudolf Kögel, elev al lui Braune şi adversar al lui Brugmann. Saussure îşi petrece cele două semestre ale anului 1877 şi primul semestru din anul 1878 redactînd cîteva lucrări minore (*Exceptions au rhotacisme*, M.S.L. 3, 1877. 299, I, U = ES, OS, M.S.L. 3, 1877. 299 = *Rec.* 376, 377-378 şi *Mémoire*. În iulie 1878, Saussure se duce la Berlin, unde urmează cursurile specialistului în sanscrită Hermann Oldenberg şi ale celtologului şi indianistului Heinrich Zimmer, traducătorul lui Whitney, în acea vreme aceştia fiind *Privatdozenten*. Saussure se întoarce la Leipzig la sfîrşitul anului 1879 (*Souvenirs*, 15, Streitberg 1914. 210). *Mémoire* apăruse de un an şi, în ciuda manifestărilor de ostilitate, numele lui Saussure era deja cunoscut; cu puţin înainte de a-şi susţine teza de diplomă, tînărul Saussure se prezintă la lecţiile unui germanist din Leipzig, F. Zarncke, care îl întreabă cu bunăvoinţă dacă, din întîmplare, nu este rudă cu autorul lucrării *Mémoire*, vestitul lingvist elveţian Ferdinand de Saussure (*De Crue* in F.d.S. 16, Wackernagel 1916. 165).

Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes apare la Leipzig în decembrie 1878 (data de pe frontispiciu este 1879; e retipărit la Paris în 1887). Preambulul scoate în evidenţă unele trăsături ce vor rămîne caracteristice pentru comportarea ştiinţifică a lui Saussure:

> „Obiectul imediat al acestui opuscul este studiul formelor multiple sub care se manifestă ceea ce numim *a* indo-european; restul vocalelor nu vor fi luate în consideraţie decît în măsura în care fenomenele legate de *a* ne vor da prilejul. Dar dacă, ajunşi la capătul domeniului astfel circumscris, tabloul vocalismului indo-european s-a modificat treptat sub ochii noştri şi îl vedem grupîndu-se în întregime în jurul lui *a* şi luînd faţă de el o nouă atitudine, este limpede că, de fapt, în raza noastră de observaţie a intrat întreg sistemul vocalelor şi acest lucru trebuie să fie scris pe prima pagină.
>
> Nici o materie nu este mai controversată; părerile sînt divizate la nesfîrşit, şi diferiţii autori nu au făcut decît arareori o aplicaţie perfect riguroasă a ideilor lor. La aceasta se adaugă şi faptul că problema lui *a* se află în conexiune cu o serie de probleme de fonetică şi de morfologie, dintre care unele îşi aşteaptă încă rezolvarea, iar altele nu au fost nici măcar puse. De aceea, în cursul peregrinării noastre, va trebui adeseori să străbatem regiunile cele mai nedefrişate ale lingvisticii indo-europene. Dacă, totuşi, ne vom aventura spre ele, deşi sînt convins dinainte că lipsa noastră de experienţă ne va face de multe ori să ne rătăcim în acest labirint, vom porni totuşi la drum, căci, pentru oricine se ocupă de asemenea studii, abordarea acestor probleme nu este o temeritate, aşa cum se spune adeseori, ci o necesitate, prima şcoală prin care trebuie să trecem;

căci aici e vorba nu de speculaţii de ordin transcendent, ci de studiul unor date elementare, fără de care totul pluteşte în vag, totul e arbitrar şi nesigur" (*Mémoire* 1-2 = *Rec.* 3).

Concluziile din *Mémoire* au fost sintetizate de mai multe ori (Meillet 1913, Streitberg 1914, Meillet 1937. 473-475, Waterman 1963. 43-48, Birnbaum 1957. 7-8, Leroy 1965. 56-59, Vallini 1969) : cadrul corespondenţelor dintre fonemele vocalice din limbile istorice este definitiv fixat ; e degajată dubla funcţie, vocalică şi consonantică, a unei serii de articulaţii : este vorba de sonantele **i, *u, *l, *r, *m, *n* ; indo-europenei comune îi sînt atribuite două formule de alternanţă vocalică (*zero, e/o, ē/ō* şi *A/ā, ē, ō*), a doua fiind adusă la prima formulă, atribuindu-i-se elementului A (definit prin corespondenţa lat., gr., *a* = *a* din indiana veche, şi *i* din iraniană) o funcţie de „coeficient sonantic" care are proprietatea de a se contracta cu vîrful silabic precedent, pentru a da corespondenta lungă (astfel **ā* < **ăA*, **ē* < **ĕA* etc.), ceea ce clarifică structura rădăcinilor disilabice şi îngăduie degajarea sonantelor lungi.

Soarta lucrării *Mémoire* este făcută din contraste : anecdota lui Zarncke arată, în mod cert, că această lucrare, cu a sa „glänzende Entdeckung" a atras asupra tînărului atenţia admirativă a specialiştilor, exprimată – de exemplu – de L. Havet, pe atunci profesor la Collège de France, într-un articol apărut în „Journal de Genève", 25 februarie 1879, sau, la celălalt capăt al Europei, de Kruszewski (vezi *infra* n. 6). Dar somităţile lingvisticii germane din epocă au reacţionat defavorabil. Un tînăr din Nord, H. Möller, căruia îi datorăm, pentru elementul A, denumirea de *šva indogermanicum*, a acceptat teza lui Saussure. Osthoff a formulat împotriva lui şi a lui Saussure critici din ce în ce mai dure : „Ich muss aber das ganze princip de Saussure's, den laut *e* (a_1) in allen wurzeln ohne unterschied hineinzubringen, obwohl ich den grossen scharfsinn in der aufstellung und durchführung anerkenne, dennoch in der sache für verfehlt und ein wenig zu sehr von der starren consequenzmacherei eingegeben erachten" (*Morphol. Untersuch. auf d. Gebiete der idg. Sprachen*, vol. II, Leipzig 1879. 125-126) ; în vol. IV al aceleiaşi opere (Leipzig 1881), Osthoff îşi reia criticile împotriva „nevoii de sistem" exprimată de Saussure (*Mémoire* 163) şi îşi defineşte opera ca „misslungene", „avortată", „ein radikaler irrtum" (*op. cit.* 215 n. 1, 279, 331, 346-348).

În contrast numai aparent cu aceste critici, anumite puncte din *Mémoire* se strecoară, fără ca autorul lui să fie menţionat, în tratatele anumitor neogramatici, ca în *Griechische Grammatik* (Leipzig 1880) a lui Gustav Meyer, primul care ţine seama de lucrările şi de descoperirile din ultimii zece ani, conform spuselor lui Meillet (1937. 477), dar şi „primul care îmi ignoră numele", după cum va scrie Saussure cu amărăciune (*Souvenirs* 23) în 1903[5]. Aceste însuşiri de idei, tocmai pentru că sînt parţiale, arată

5. Întîlnim rezistenţă şi tăcere mai ales în legătură cu teoria lui *ə*, în calitate de coeficient sonantic al lui *ā ē ō* (*Mém.* 135 = *Rec.* 127 şi urm.), datorită căreia cele două tipuri de alternanţe au fost aduse la o formulă unică. Printre excepţii trebuie să amintim numele celor care au încercat mai întîi interpretarea lui *ə* ca laringal : N. Fick, in „Gött. Gelehrt. Anzeig." 1880. 437, H. Möller, *Zur Conjugation... Die Entstehung des o*, „Paul und Braune's Beiträge, zur Gesch.d. deutschen Sprache und Lit." 7, 1880. 492 n. 2, H. Pedersen, *Das Präsens-infix n*,

mai bine decît orice cît de neînţeleasă era, pentru reprezentanţii oficiali ai lingvisticii din acea epocă, substanţa teoriei şi poziţia lui Saussure (Meillet 1913 in *F.d.S.* 74, De Crue in *F.d.S.* 16, Streitberg 1914. 208, Sommerfelt 1962. 297). Pentru ca ansamblul teoriei saussuriene să fie discutat într-o lucrare germană importantă, va trebui să aşteptăm apariţia lucrării *Ablaut* a lui Hirt (1900). Dar ideile lui Saussure nu vor fi reluate efectiv (cu excepţia lui A.G. Noreen) înainte de *S indo-européen et h hittite* (*Symbolae in honorem J. Rozwadowski*, I, Cracovia 1927. 95-104), înainte de *Etudes indo-européennes* (I, Cracovia 1927, mai ales pp. 27-76) de Jerzy Kuryłowicz, şi mai ales înainte de *Origines de la formation des nomsen indo-européen* (I, Paris 1935) a lui Émile Benveniste, care subliniază cît de neglijată a fost, după Saussure, problema structurii formelor indo-europene (*Origines* I).

Experienţa lucrării *Mémoire* a fost importantă în multe privinţe. Date fiind rezistenţele întîlnite, Saussure, ca şi prietenul său H. Möller, au fost înclinaţi să părăsească studiile lingvistice pentru a se consacra epopeii germanice (A. Cuny, *Chamito-Sémitique et indo-européen*, in *Mélanges de linguistique ecc. Ginneken*, Paris, 1937. 141-147, p. 142): acest lucru este confirmat de Möller, cel puţin în ceea ce îi priveşte pe el şi pe Karl Verner; Möller situează cam în jurul anului 1880 criza care l-a făcut să părăsească lingvistica indo-europeană pentru a se consacra studiului comparat al indo-europenei şi al semitei (H. Möller, *Semitisch und indogermanisch*, I.T., *Konsonanten*, Copenhaga, 1906 [dar de fapt 1907]. VIII-IX). După Godel (introducere la Saussure, *Souvenirs* 14), nu deţinem date precise în privinţa lui Saussure, căci numai în 1894 apar la Saussure simptome sigure de descurajare, dar în legătură cu unele probleme de lingvistică generală (vezi *infra* 266), şi nu e sigur că Saussure s-a ocupat de *Nibelungen* înainte de 1900 (în acelaşi timp, în programele cursurilor pariziene –, aşa cum reiese din Fleury 1965. 54-66, interesul său pentru documentele literare din germana veche şi din perioada de mijloc a germanei de sus este evident: vezi *infra* 253). Cu siguranţă că simpatia nu prea mare afişată în repetate rînduri de Saussure faţă de „monstruoasa stupiditate a germanilor" (*Souvenirs*, *Lettres* 121-123, *Notes* 59), a fost în mare parte o reacţie împotriva atitudinii savanţilor din Leipzig.

Mémoire a marcat profund formarea lui Saussure (Grammont 1933. 153-154, Birnbaum 1957. 8, Lepschy 1966. 42-43, 48) : cercetarea sa îl angajează într-un efort de sinteză (Havet 1908), şi îl îndeamnă să desprindă „datele elementare", transformîndu-l în „om al fundamentelor" (Benveniste 1963. 8). Printre altele, punîndu-l în

---

I.F.2, 1893. 285-332, mai ales 292, A. Cuny, *Notes de phonétique historique. Indoeuropéen et sémitique*, „Revue de phonétique" 2, 1912. 101-132, H. Pedersen, *Vergleich. Gramm.d. keltischen Spr.*, 2 vol. Göttingen 1903, I. 173, 177. Pentru alte excepţii, printre care se remarcă numele lui Noreen, cf. J. Wackernagel, *Altindische Gramm.*, I, Göttingen 1897. 81, A. Debrunner în J. Wackernagel, *op. cit.*, *Nachträge zu B.I.*, Göttingen 1957. 46-47, E. Polomé, *The Laryngeal Theory So Far: A Critical Bibliographical Survey*, în *Evidence for Laryngeals*, Haga 1965. 9-78. Dar, pentru *Mémoire*, ca şi, mai tîrziu, pentru *C.L.G.*, atitudinea comună a lingviştilor este bine redată de fraza adresată de C.J.S. Marstrander împotriva primelor lucrări ale lui Kuryłowicz: „Lingvistica nu este matematică, sistemul unei limbi nu poate fi totdeauna definit prin ecuaţii" („Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap" 3, 1929. 290-296).

contact cu probleme de reconstruire a unui sistem lingvistic în mod necesar a-substanţial, în măsura în care realizarea sa în cuvinte nu este cunoscută, el ajunge să considere unităţile lingvistice ca pure entităţi opozitive şi relaţionale şi, prin urmare, în cofuncţionalitatea lor „sistemică”, şi nu ca pe nişte atomi izolaţi (Hjelmslev 1942. 37 ; 1944. 141 ; 1947. 72 ; 1951. 59-60 ; 1961. 79 ; Buyssens 1961. 20 şi urm. ; Kukenheim 1962. 68 ; Derossi 1965. 9 şi urm., idee care „plutea în aer”, după Collinder 1962. 13 (dar şi cf. Buyssens 1961. 18).

În februarie 1880 (Meillet 1913) Saussure îşi susţine teza *De l'emploi du génitif absolu en sanscrit* (Geneva, 1881, retipărită în *Rec.* 269-338). Cei care au fost cuceriţi de „plăcerea estetică” (*Wackernagel*) oferită de *Mémoire* au considerat teza ca fiind o probă de măiestrie filologică, excepţională în acest sens, dar fără vreo importanţă deosebită din punct de vedere conceptual sau metodologic. Acest lucru nu este exact. În primul rînd, trebuie să punem în evidenţă meritul lui Saussure de a fi ales o temă din domeniul sintaxei, adică dintr-un domeniu neglijat de Bopp şi de lingvistica boppiană, schleicheriană, neogramatică şi, mai tîrziu, de o bună parte a lingvisticii structurale euro-americane (Meillet 1937. 477 ; De Mauro 1966. 177 şi urm.). În al doilea rînd, spre deosebire de literatura specializată anterioară, care consacra genitivului absolut doar observaţii făcute în treacăt dintr-o perspectivă comparatistă (*Rec.* 271-272), Saussure îşi propune să determine valoarea construcţiei, reinserînd-o într-o stare precisă de limbă, conform unei direcţii de cercetare anticipate de Whitney (citat de altfel la începutul lucrării : *Rec.* 272). În această perspectivă, valoarea genitivului absolut este determinată punîndu-se în lumină „particularitatea sa caracteristică” (*Rec.* 275), „caracteristica sa distinctivă” (278) „faţă de folosirea locativului absolut” (275). Constatăm deci că, chiar şi pe un teren lingvistic alcătuit din manifestări concrete, şi nu numai în atmosfera materializată a indo-europenei reconstruite (ceea ce ne face să-l corectăm parţial pe Buyssens 1961. 20 şi urm.), Saussure îşi fructifică noul său punct de vedere conform căruia valoarea unei entităţi lingvistice este relaţională şi opozitivă. Prezenţa unui cuvînt-cheie al lingvisticii post-saussuriene (*caracter distinctiv*) şi observaţiile asupra termenilor folosiţi în descriere (*Rec.* 273) demonstrează cît de timpuriu şi-a îndreptat Saussure atenţia spre problemele de terminologie.

Susţinerea strălucită a tezei (Favre in *F.d.S.* 30) s-a încheiat cu atribuirea titlului de doctor cu *Summa cum laude et dissertatione egregia* (De Crue in *F.d.S.* 16).

É. Favre, un prieten de studii, ne-a lăsat o amintire legată de această susţinere : „Dacă nu ar fi fost atît de modest, rolurile ar fi putut fi inversate : tînărul examinat ar fi putut să-i pună la mare încurcătură pe savanţii săi examinatori” (*F.d.S.* 30) şi apoi mai adaugă :

> „Cunoştinţele sale erau universale : nici poezia, nici literatura, nici politica, nici artele frumoase, nici istoria, nici ştiinţele naturale nu îi erau străine. Făcea versuri, desena. Nu cunoştea *bluff*-ul, nume urît pentru un lucru urît ; era modest, conştiincios, sincer şi drept. Noi ceilalţi, colegii săi de studii (*Souvenirs* 20) o ştim din experienţă”.

Nu cunoaştem, dar putem ghici motivele care l-au determinat pe tînărul doctor în filologie de la Leipzig (ce se afla în raporturi proaste cu unii specialişti germani şi care

se legase de Societatea de lingvistică din Franţa) să-şi continue studiile la Paris. Dar înainte de a se duce la Paris, Saussure îşi face timp pentru o altă experienţă decisivă : călătoria în Lituania. Benveniste 1965. 23 arată că aici se află „un punct obscur din biografia sa"[6]. Ne lipsesc multe date precise: epoca exactă (s-a considerat că între martie şi septembrie 1880), locurile vizitate. Nu-i deloc adevărat că nu ştim „ce a studiat acolo". Putem presupune, pe de o parte, că, *in loco*, Saussure şi-a însuşit noţiunile folosite apoi fie pentru cele două cursuri consacrate limbii lituaniene, ţinute în 1888-1889 la Paris (Fleury 1965. 66) şi în 1901-1902 la Geneva (vezi *infra*), fie pentru redactarea hărţii dialectelor lituaniene, promisă dar – se pare – niciodată trimisă lui R. Gauthiot (*Lettres* 100). Dar, pe de altă parte, deţinem asupra acestei călătorii trei mărturii de mare interes :

a) „În ceea ce priveşte lituaniana, idiom atît de preţios pentru cunoaşterea indo-europenei, el s-a dus s-o studieze la faţa locului şi în acest sens a făcut cele mai aprofundate cercetări" (Bally in *F.d.S.* 53) ;

b) „Foarte tînăr fiind, el a creat o metodă ; a înlocuit în studiul lingvisticii proba scrisă prin mărturia vorbită şi, într-o bună zi, s-a dus în Lituania pentru a studia dialecte care şi-au păstrat, pînă astăzi, un aspect indo-european foarte arhaic" (Favre in *F.d.S.* 31) ;

c) [...] „Tînărul doctor al Universităţii din Leipzig s-a dus în Lituania pentru a studia, în variantele lor vorbite, dialectele care şi-au păstrat, pînă în zilele noastre, un aspect indo-european foarte arhaic şi ale căror inflexiuni nuanţate aveau să-i reveleze cîteva dintre tainele istoriei vorbirii omeneşti. El era astfel unul dintre primii lingvişti ce aborda studiul direct al limbii, studiu care, de atunci, a schimbat atît de complet metodele şi problemele lingvisticii. După cîtva timp, Saussure ajungea la Paris" [...] (Muret 1913 in *F.d.S.* 43).

Întrevedem, de asemenea, ca sursă, însăşi opinia lui Saussure asupra experienţei sale datorată corespondenţelor dintre cele trei mărturii : 1) lituaniana era importantă pentru aspectul ei arhaic şi deci în raport cu indo-europeana (a, b, c) ; 2) mai important încă este faptul că Saussure s-a dus la faţa locului (a) ; 3) în acest fel, el este unul dintre

6. Datarea în perioada cuprinsă între martie şi septembrie 1880 se întemeiază pe mărturia lui Muret (*F.d.S.* 43), citată în întregime ceva mai jos. Ea este acceptată de Benveniste. Dar alţii au îndoieli. G. Redard (într-un articol din „Journal de Genève", datat 22 februarie 1963, pe care mi l-a semnalat cu amabilitate R. Godel) situează călătoria nouă ani mai tîrziu, în 1888-1889, cînd Saussure „a cerut şi a obţinut pe dată, pentru motive de sănătate, un concediu de un an" (Fleury 1965. 41, cu referire la documente din arhivă). După Godel (scrisoare privată din 1 iulie 1970), deducţia lui Redard este „extrem de probabilă", căci „este improbabil ca Saussure să fi rămas inactiv timp de un an". Acest argument pare totuşi prea slab pentru a pune la îndoială mărturia explicită a lui Muret. Să mai adăugăm şi că, încă din anii 1888-1889, Saussure predă lecţii unor „elevi, cinci la număr, care îşi exprimaseră dorinţa de a se iniţia în studierea limbii lituaniene" (Fleury 1965. 66): el poseda aşadar limba lituaniană îndeajuns de direct şi de complet pentru a-şi îngădui (să ne amintim de rigoarea sa) să dea lecţii de „iniţiere" în această limbă. Perioada 1888-1889 este deci un bun *terminus ante quem* pentru călătoria de studii în Lituania, pe care se pare că este aşadar potrivit să continuăm a o situa în 1880, cum afirma Muret.

primii (c) care a creat o metodă (b) ce înlocuieşte proba scrisă cu proba vorbită (b), studiul indirect al limbii cu studiul direct (c), adică pune la baza studiului limbii mărturia vorbită (b), vorbirea umană (c).

În faţa acestui mod de interpretare şi lăsînd la o parte îndoielile lui Benveniste peste care s-ar putea trece, găsim poziţia foarte diferită a celui mai autorizat specialist în studiile saussuriene. Godel (S.M. 33) consideră în general că fraza cu care începe prefaţa la *C.L.G.*, după care problemele de lingvistică generală l-ar fi preocupat pe Saussure „cu încăpăţînare" şi „toată viaţa", este exagerată ; el susţine că critica radicală a metodelor în curs şi că problemele de lingvistică generală nu au fost abordate de Saussure decît după sosirea sa la Paris. Analiza lucrării *Mémoire*, a tezei de doctorat şi a mărturiilor asupra călătoriei în Lituania ne face totuşi să ne îndoim de opinia lui R. Godel. Mai rămîne de discutat un punct. Saussure însuşi a subliniat importanţa pe care o avea în ochii săi „americanul Whitney" în materie de orientări fundamentale ale lingvisticii ; Godel a subestimat o mărturie precisă a lui Sechehaye asupra datei întîlnirii lui Saussure cu Whitney. După Sechehaye (1917. 9) „fără îndoială în acea perioadă (în timpul anilor petrecuţi la Leipzig) o carte exercitase o profundă influenţă asupra gîndirii sale, pe care o orientase în direcţia cea bună : este vorba de lucrarea specialistului american în sanscrită Whitney, *Viaţa limbajului* (publicată în 1875)". După Godel, „cuvintele arată că este vorba mai curînd de o presupunere decît de o informaţie dată de Saussure" şi, adaugă Godel, nu-i sigur că lucrările lui Whitney au făcut mult zgomot la Leipzig : „Poate că Saussure nu le-a cunoscut decît puţin mai tîrziu". În această privinţă ne permitem să nu fim de părerea lui Godel.

Whitney (1827-7 iunie 1894 ; cf. despre el H.H. Bender, în *Dictionary of American Biography*, vol. 20, Londra-New York 1936, şi amplul portret al lui Terracini 1949. 73-121) era bine cunoscut, ca specialist în sanscrită, în Germania, unde, în 1850, îşi perfecţionase studiile la Berlin cu Bopp şi la Leipzig cu Rudolph Roth ; el pregătise, împreună cu Roth, o ediţie a operei *Atharva Veda Samhita* (Berlin 1856), urmată de *Alfabetisches Verzeichnis der Versanfänge der Atharva-Samhitā* („Indische Studien" 4, 1857). Activitatea indianistă a lui Whitney, mult apreciată în Germania (cf. de exemplu H. Schweizer-Siedler în KZ, n.F., I, 1873. 269-272), a fost oficial recunoscută prin atribuirea, în 1870, a premiului Bopp, decernat de Academia din Berlin. În cursul anilor în care Saussure se află la Leipzig, apare lucrarea lui Whitney, *A Sanscrit Grammar, Including both the Classical Language and the Older Dialects of Veda and Brahmana* („Bibliothek indogermanischer Grammatiken", vol. II, ed. Breitkopf şi Härtel, Leipzig 1879). Lucrarea e publicată în acelaşi timp cu traducerea germană pe care i-a făcut-o Zimmer, mentorul berlinez al lui Saussure. Dintr-un pasaj deja menţionat în teză (*Rec.* 272), reiese cu certitudine că Saussure cunoştea lucrarea *Sanscrit Grammar* care, în mediile germane, făcea mare vîlvă, mai ales prin originalitatea orientării sale metodologice : A. Hillebrandt, care o prezintă foarte favorabil („Bezzenberger Beiträge" 5, 1880. 328-345), o defineşte ca un „Markstein in der Geschichte der altindischen Grammatik", lăudînd-o pentru că, spre deosebire de lucrările comparatiste obişnuite, vrea să fie şi este o „Erforschung des Sprachzustandes" (p. 338). E cu neputinţă să credem că această caracteristică a scăpat teoreticianului sincroniei. Şi, de altfel, faptul

că influenţa lui Whitney asupra lui Saussure s-a exercitat încă din anii petrecuţi la Leipzig este recunoscut, cu probitatea-i obişnuită, chiar de Robert Godel în „Journal de Genève. Samedi littéraire" 110 (11-12 mai 1968).

Nu avem dovezi (în afară de mărturia lui Sechehaye) la fel de sigure pentru a spune că Saussure cunoştea deja scrierile teoretice ale lui Whitney. Să ne îngăduim, totuşi, să mai abordăm această problemă. Lucrările teoretice ale lui Whitney (referinţele la ele, în diferitele surse şi tratate, sînt adeseori deformate), sînt :

1. *Language and the Study of Language. Twelve Lectures on the Principles of Linguistic Science by W.D.W.*, Londra 1867 (conferinţe ţinute în 1863) ;
2. *Life and Growth of Language*, Londra 1875 ;
3. *Language and its Study with Special Reference to the Indoeuropean Family of Languages. Seven Lectures by W.D.W*, Londra 1876, 2 ed., 1880 (ediţie redusă a lucrării 1.).

1. Nu pare că a fost tradusă în germană (dar a fost amplu comentată de W. Clemm, KZ 18, 1869. 119-125) ; 2. A apărut chiar în anul publicării o traducere în franceză (*La vie du langage*, Paris 1875) şi în anul următor în italiană, în traducerea lui F.D'Ovidio (Milano 1876) şi în germană (*Leben und Wachstum der Sprache*, Leipzig 1876), în traducerea mentorului lui Saussure, Auguste Leskien ; o reluare a lucrării 1., analoagă cu 3., a fost redactată de Julius Jolly, în 1874 : *Die Sprachwissenschaft W.D.W's Vorlesungen über die Principien der vergleichenden Sprachforschung, für das deutsche Publikum bearbeitet und erweitert von J.J.* (München 1874, cu o introducere despre Whitney şi teoriile sale, pp. III-XVII). În acelaşi an a apărut în G.G.A., la 18 februarie 1874. 205-218, un lung articol al lui Jolly despre Whitney ca orientalist şi specialist în lingvistică generală.

Este de necrezut că lucrări atît de difuzate, despre un subiect atît de important, scrise de un autor pe care profesorii lui Saussure şi însuşi Saussure îl cunoşteau şi îl admirau, să nu fi fost cunoscute de acesta din urmă. Pentru a afirma că ele nu erau cunoscute, ar trebui, printre altele, să refuzăm mărturia explicită a lui Sechehaye. Chiar dacă nu admitem vreo legătură cu Whitney teoreticianul, preocupările teoretice ale tînărului Saussure par pe deplin dovedite ; dar avem destule motive să-i dăm crezare lui Sechehaye şi să admitem că, încă din anii petrecuţi în Germania, aceste preocupări pentru teoria generală a limbii (în 1894 Saussure va declara că ele există în mintea sa „de multă vreme"), îşi găsiseră punctul de referinţă în opera orientalistului american creator al lingvisticii statice.

4. Paris: „l'École" şi „la Société"

Saussure se stabileşte la Paris în toamna anului 1880 (în 1881 el locuieşte pe strada Odéon la nr. 3). Francis de Crue este, printre alţii, colegul său de studii (*F.d.S.* 21). El frecventează cursurile lui Michel Bréal şi (începînd din februarie 1881), la École des Hautes Études, pe cele de iraniană ţinute de J. Darmesteter, pe cele de sanscrită

ţinute de A. Bergaigne (amîndoi cam reci în raportul lor anual atunci cînd vorbesc despre noul venit) şi, în sfîrşit, lecţiile de filologie latină ale lui Louis Havet, care îşi exprimase admiraţia faţă de Saussure şi care îşi reînnoieşte cu căldură afirmaţiile în raportul său din 1881 (Fleury 1965. 39). Édouard Favre povesteşte : „Într-o zi – mi s-a spus –, un profesor, abordînd un subiect studiat deja de Saussure, l-a invitat pe acesta să vină în locul lui şi, în acea zi, studentul genevez a ţinut lecţia" (*F.d.S.* 31) ; profesorul era probabil Havet. Într-adevăr, în timpul cursurilor lui Havet, Saussure a vorbit despre *n* şi *m* „vocale" şi despre velare (Fleury 1965. 40). Saussure se afirmă foarte repede. Bréal îi cedează cursul său la École : la 30 octombrie 1881, la 24 de ani, el este numit în unanimitate „conferenţiar la cursul de gotică şi de vechea germană de sus" (M.S.L. 5, 1884. XIII, Gauthiot in *F.d.S.* 75). Cursul începe la 5 noiembrie (Muret in *F.d.S.*). Este vorba, la început, de un „curs de germanică" (Gauthiot 90 ; Meillet in *F.d.S.* 75). Remunerarea (aprobată, după cîteva piedici puse de Curtea de conturi, căci Saussure ar fi trebuit să ia – şi nu a luat – naţionalitatea franceză) este la început de 2000 de franci. Apoi, cînd programul cursului se amplifică şi cînd, începînd din 1888, Saussure figurează cu titlul de „conferenţiar" fără alte detalii, remunerarea sa creşte la 2500 şi apoi la 3000 de franci (Fleury 1965. 40-41).

S-a insistat de multe ori asupra numărului şi calităţii studenţilor de la cursurile pariziene (Meillet 1913 = *F.d.S.* 76, Muret 1913 = *F.d.S.* 43-44, Gauthiot 1914 = *F.d.S.* 90-92). Şi totuşi, aprecierile făcute sînt inferioare celor ce rezultă din cercetările cele mai recente (Fleury 1965. 53-67). În nouă ani, numărul studenţilor ajunge la 112, cifră foarte ridicată, dacă ţinem seama de faptul că era pentru prima oară cînd se preda lingvistica istorică şi comparată într-o universitate franceză (Benveniste 1965. 22) şi că tînărul savant, aşa cum vom vedea, nu se mulţumea să-i fie audiate cursurile, ci cerea de la studenţi lucrări personale săptămînale. Dar calitatea studenţilor contează la fel de mult ca şi numărul lor. 40 de studenţi sînt străini : 16 germani, 9 elveţieni (printre care lingviştii şi filologii H. Meylan, H. Micheli, E. Muret, G. de Blonay), 4 români (M. Caloianu, M. Demetrescu, J. Dianu, D. Evolceanu), 4 belgieni (printre care unul dintre studenţii cei mai dotaţi, dispărut prematur, F. Möhl, L.J. Parmentier şi indianistul L. de La Vallée-Poussin), 2 ruşi (F. Braun, I. Goldstein), 2 unguri (Ch. Gerecz, I. Kont), 2 olandezi (G.B. Huet, A.G. van Hamel), suedezul A. Enander, austriacul J. Kirste. Dintre francezi, alături de personalităţi din lumea literară ca poetul Pierre Quillard şi Marcel Schwob, de profesori de liceu şi de numeroşi „agregaţi" ai Universităţii, se detaşează vreo douăzeci de nume de profesori de lingvistică, de filologie clasică, de celtologie, de indianistică, de slavistică : E.M. Audouin, P. Boyer (1887-1891), Arsène Darmesteter (1881-1882), H.G. Dottin (1886-1891), E. Ernault, A. Jacob (1887-1888), E. Ch. Lange, H. Lebègue, L. Léger (1881-1891), P. Lejay, S. Lévi, H. Lichtenberger (1883-1884), F. Lot (1890-1891), H. Pernot (1890-1891), J. Psichari (1887-1888). Note erudite despre Braun – care s-a născut la Petersburg, avînd prenumele de Fedor, cunoscut mai întîi în Rusia ca germanist, şi apoi ca slavist sub prenumele de Friedrich în Germania, unde a şi murit – au fost adunate de G. Lepschy în *Contributo all' identificazione degli ascoltatori di Saussure a Parigi* : *Fedor-Friedrich Braun*, „Studii e saggi linguistici", 32, 1969. 206-210.

În afară de G.E. Guieysse, care a frecventat cursurile începînd din 1887 şi care se pare că a fost studentul preferat al lui Saussure, ce îi deplînge pierderea în 1889, trebuie să-i menţionăm pe L.L. Duvau (mort la 14 iulie 1903) care, la propunerea lui Saussure, avea să-i urmeze la catedră la École des Hautes Études, pe Maurice Grammont (care a asistat la cursuri în ultimul an), pe Paul Passy (care a asistat la cursuri între 1885 şi 1887) şi pe Antoine Meillet care, înscris la École încă din 1885, frecventează conferinţele cu începere din 1887; Saussure obţinînd un concediu din motive de boală (sau pentru a se duce în Lituania? [Redard]), Meillet îl înlocuieşte, în 1889-1890.

Nu putem arăta ce a însemnat Saussure pentru şcoala lingvistică franceză şi deci pentru cultura mondială, fără să scoatem în evidenţă darurile sale pedagogice.

> „Îşi ţinea conferinţele la École des Hautes Études. [...] Prin firea sa, respingea formulele solemne, ca şi certurile, adeseori neacademice, din lumea savantă". [...] (De Crue in *F.d.S.* 17).

> „A predat cursuri timp de vreo zece ani, în chip strălucit şi cu o autoritate incomparabilă; printre atîţia profesori eminenţi, a fost unul dintre cei mai ascultaţi şi mai iubiţi. Admiram în cursurile sale informaţia vastă şi temeinică, metoda riguroasă, vederile generale îmbinate cu detaliul precis şi expunerea ce era de o claritate, de o cursivitate şi de o eleganţă suverane. Deşi au trecut treizeci de ani, îmi amintesc de aceste cursuri ca de una dintre cele mai mari bucurii intelectuale pe care le-am simţit în viaţă" (Muret in *F.d.S.* 43-44).

> „F. de Saussure era un adevărat profesor: pentru a fi profesor nu este de ajuns să reciţi în faţa studenţilor un manual corect şi adus la zi; trebuie să ai o doctrină şi o metodă şi să prezinţi ştiinţa cu un accent personal. Învăţătura pe care studentul o primea de la F. de S. avea o valoare generală, ea îl pregătea să lucreze şi îi forma mintea; formulele şi definiţiile sale se fixau în memorie ca nişte îndreptare şi modele. El îi făcea pe studenţi să iubească şi să simtă ştiinţa pe care le-o preda; gîndirea sa de poet dădea adeseori expunerii o formă plină de imagini, pe care nu o mai puteai uita. În spatele detaliului pe care îl arăta, ghiceai o întreagă lume de idei generale şi de impresii; de altfel, părea că nu vine niciodată la curs cu un adevăr gata fabricat; pregătea cu grijă tot ce avea să spună, dar nu dădea ideilor sale un aspect definitiv decît vorbind; îşi definitiva forma în clipa cînd se exprima; ascultătorul stătea ca atîrnat de această gîndire în formare, care se mai crea încă în faţa lui şi care, chiar şi în momentul cînd se formula în modul cel mai riguros şi mai pregnant, lăsa impresia că aşteaptă o formulare încă şi mai precisă şi mai pregnantă. Persoana sa te făcea să-i iubeşti ştiinţa; te mirai văzînd cum ochii lui albaştri, plini de mister, percep realitatea cu o exactitate atît de riguroasă; vocea sa armonioasă şi voalată făcea ca faptele gramaticale să-şi piardă uscăciunea şi asprimea; în faţa graţiei sale aristocratice şi tinereşti, nu-ţi puteai imagina că cineva ar putea reproşa lingvisticii că-i lipsită de viaţă" (Meillet in *F.d.S.* 76-77).

Saussure are cu discipolii săi legături directe: de la o lecţie la alta, ei trebuie să facă „exerciţii practice", „să compună [...] o gramatică după un text determinat", „să interpreteze, pe rînd, texte", să facă „exerciţii de lectură" etc. (rapoartele lui Saussure

in Fleury 1965. 56, 57, 58, 59 etc.). Aşa se face că, după treizeci sau patruzeci de ani, elevii săi, chiar dacă nu sînt lingvişti, păstrează intactă amintirea acestor lecţii (Benveniste 1965. 27).

Între 1881 şi 1887, cursurile sale se ocupă de gotică şi de vechea germană de sus; în 1887-1888, cursul se extinde, cuprinzînd gramatica comparată a limbilor greacă şi latină; în anul următor se adaugă lituaniana şi lecţiile devin astfel lecţii de lingvistică indo-europeană (Gauthiot în *F.d.S.* 90 şi Fleury 1965. 53-67).

Saussure redacta, în fiecare an, scurte rapoarte despre cursurile sale (editate de Fleury, *op. cit.*), rapoarte din care se vede „doctrina ce stătea la baza pedagogiei sale" (Benveniste 1965. 29). Dualitatea „punctul de vedere fiziologic" şi cel „istoric" este afirmată clar şi este dominantă în cursul din 1881 (Fleury 1965. 55). Aici, şi în cursurile următoare, obiectivul ultim este „de a face să reiasă trăsăturile distinctive ale limbii gotice în mijlocul familiei germanice" (*ibid.* 56). Benveniste (*op. cit.* 29) notează drept „ciudat de modernă" expresia „trăsături distinctive": în realitate, Saussure folosise deja în mod adecvat expresia „caracter distinctiv" în teza sa (*supra* 247). De altfel, însuşi Benveniste atrage atenţia asupra raportului care încheie cel de-al doilea curs ţinut la Paris.

> „Asemănarea dialectelor, fie între ele, fie cu germana modernă, ascunde un pericol; sensul frazelor se lasă ghicit destul de uşor pentru ca particularităţile gramaticale să scape atenţiei; de aici decurge adeseori o idee confuză asupra formelor şi regulilor [...] Începătorul trebuie să-şi compună el însuşi gramatica după un text determinat, şi să-şi facă o lege din a nu ieşi din ea. De aceea interpretarea s-a făcut exclusiv pe extrasele, destul de extinse, din poemul lui Otfrid [...] Numai la sfîrşitul anului, şi după ce studenţii s-au familiarizat cu gramatica lui Otfrid, ei au fost puşi în faţa textului lui Tatianos şi al lui Isidor, fiind invitaţi să semnaleze fiecare abatere faţă de dialectul cunoscut" (Fleury 1965. 57).

Şi Benveniste face următorul comentariu (1965. 30-31):

> „Discernem aici, implicit, principiul descrierii sincronice aplicat unei stări de limbă sau unui text dat: aceasta presupune, şi aici, o definiţie diferenţială a stărilor de limbă sau a dialectelor; aceasta implică şi că particularităţile unei limbi sînt în relaţie unele cu altele şi că ele nu trebuie privite izolat [...] Cu mult mai mult decît în gramatica comparată de tip vechi – în care nu se comparau decît forme disjuncte, în corespondenţe fără coeziune –, Saussure îşi iniţia studenţii în metoda descriptivă, pe care o deosebea deja de analiza istorică". [...]

Probabil că această voinţă de a experimenta analiza lingvistică în relaţie cu problemele generale l-a scos pe Saussure din „criza" pe care am semnalat-o (*supra* 246); desigur, din cursurile sale nu lipseşte interesul pentru literatură (de exemplu pentru *Hildebrandslied*, citit în 1883-1884), dar rapoartele se mărginesc de cele mai multe ori să exprime regretul că, în timpul anului, nu s-a putut aborda lectura textelor literare nordice (Fleury 1965. 61) sau a celor în *Mittelhochdeutsch* (puse în program relativ tîrziu, pentru 1887-1888: Fleury 1965. 65).

Interesul pentru cursul de lingvistică generală nu venea numai din formulele descriptive clare, din profundele analize istorice, din tonul personal al lecţiilor pariziene. Meillet va scrie (1916. 33):

„Eu nu am audiat niciodată cursurile de lingvistică generală ale lui F. de Saussure. Dar gîndirea lui F.d.S. se formase foarte devreme. [...] Doctrinele pe care le-a predat la cursurile de lingvistică generală (la Geneva) sînt cele din care se inspira cursul de gramatică comparată ţinut de el cu douăzeci de ani mai înainte la École des Hautes Études, curs pe care l-am audiat. Le regăsesc aici, aşa cum adeseori era cu putinţă să le ghiceşti dinainte."

Dar în 1885-1886, cu doi ani înainte ca Meillet să înceapă să frecventeze cursurile lui Saussure, cursul are un caracter de excepţie:

[...] „dat fiind că majoritatea discipolilor urmăriseră conferinţele din ultimul an, studiul gramaticii limbii gotice a putut fi dus mult mai departe decît de obicei şi într-un sens mai ştiinţific. Acest studiu [...] şi cîteva cursuri consacrate unor generalităţi asupra metodei lingvistice şi vieţii limbajului, au ocupat tot semestrul întîi şi o parte din al doilea" (in Fleury 1965. 62).

Printre alţii, asistă la cursuri şi viitorul fonetician Paul Passy, a cărui lucrare *Études sur les changements phonétique et leurs caractères généraux* (Paris 1890, cf. în special p. 227), bine apreciată de Noreen (*infra* 302), a fost considerată ca fiind „cea mai lucidă expunere a teoriei funcţionaliste a schimbărilor fonetice" (Martinet 1955. 42).

În afara cursurilor sale la Sorbona, Saussure se consacră Societăţii de Lingvistică. Înscris şi cunoscut de mult (*supra* 242), el participă personal la şedinţe, cu începere din 4 decembrie 1880 (Meillet in *F.d.S.* 75), asumîndu-şi curînd unele sarcini administrative (Benveniste 1965. 24), şi ţine comunicări în şedinţele din 22 ianuarie şi 28 mai 1881, despre „rădăcinile ario-europene în *eiua*" (*Rec.* 600), despre „fonetica dialectului friburghez" în şedinţa din 3 decembrie 1881 (*Rec.* 600-601; la această şedinţă este prezent Baudoin, vezi *infra*), tot despre dialectul din Friburg la 4 februarie 1882 (*Rec.* 601). Nota M.S.L. 4, 1881. 432 (*Rec.* 403) despre 'Αγαμέμνων < 'Αγα-μενμων (în raport cu sanscritul *man-ma* „gîndire") datează din primul an de şedere la Paris. În şedinţa din 16 decembrie 1882, L. Havet părăseşte funcţia de „secretar adjunct". El este înlocuit de Saussure.

„Pînă la plecarea din Paris, procesele verbale au fost redactate de Saussure, cu eleganţa fermă care îi era proprie; dar aceste procese verbale nu amintesc decît arareori de observaţiile prin care, cu o discreţie şi o politeţe cu totul deosebite, F. de Saussure arăta punctele slabe ale comunicărilor pe care le ascultase sau scotea în evidenţă interesul prezentat de lucrări" (Meillet in *F.d.S.* 75-76).

În acelaşi timp, Saussure face oficiul de director al revistei „Mémoires de la Société de Linguistique" (M.S.L.), supraveghind redactarea şi asigurînd, cu cea mai mare grijă, corectura. Şedinţele Societăţii, cu Bréal, Bergaigne, Havet şi membrii străini, sînt locul unde se formează stilul şcolii saussuriene. Dintre străini, trebuie să-l

menţionăm în mod deosebit pe J. Baudouin de Courtenay, care l-a întîlnit pe Saussure de mai multe ori şi i-a făcut cunoscute scrierile lui M.H. Kruszewski[7].

---

7. Jan Ignacy (sau, după cum spun ruşii, Ivan Aleksandrovici) B. de C. s-a născut în 1845, în apropiere de Varşovia, unde şi-a făcut studiile, perfecţionîndu-se apoi la Praga, Iena, Berlin, Sankt-Petersburg. Este profesor la Kazan începînd din 1847, unde l-a avut ca elev, influenţat fiind de el, pe Kruszewski. Baudouin s-a consacrat mai ales fonologiei. Trei texte saussuriene se referă direct la Baudouin de Courtenay: 1) O scrisoare a lui S., din 16 octombrie 1889, adresată lui B.d.C., parţial editată de N. Slusareva 1963. 28, ce pare a fi fost scrisă după o lungă întrerupere a relaţiei, urmînd „epistolofobiei" lui S.: „Nu ştiu [*Je ne sais*, corectură făcută de Benveniste; Slusareva citise *vais*] dacă pot spera că aţi păstrat amintirea ocaziei atît de plăcute pentru mine de a vă fi întîlnit la Paris acum şapte ani" (cf. *infra*); 2) În lecţia de deschidere (din 1891) a cursului din Geneva (S.M. 37, 51 n. 42 şi Saussure *Notes* 66): „Nu lingvişti ca Friedrich Müller de la Universitatea din Viena, care se ocupă de aproape toate idiomurile globului, au făcut să progreseze măcar cu un pas cunoaşterea limbajului; numele care ar putea fi citate în acest sens ar fi numele unor romanişti ca domnul Gaston Paris, domnul Paul Meyer şi domnul Schuchardt, numele unor germanişti ca domnul Hermann Paul, nume din şcoala rusă ca M.N. Baudouin de Courtenay şi Kruszewski, ce se ocupă mai cu seamă de rusă şi de slavă"; 3) În notele din 1908 pentru o recenzie la *Programmes et Méthodes* de Sechehaye: „Baudouin de Courtenay şi Kruszewski s-au aflat mai aproape decît oricine de o vedere teoretică a limbii, şi aceasta fără a ieşi din domeniul purelor consideraţii lingvistice; ei sînt de altfel ignoraţi de majoritatea savanţilor occidentali (S.M. 51)".

Slusareva dă o altă dovadă de cunoaştere a genevezului şi a lingvistului polonez cu un fragment dintr-o scrisoare a lui B. de C. către J. Karlowitch din 21 noiembrie 1881, în care, referindu-se la şedinţa în cursul căreia fusese ales membru al Societăţii, Baudouin scrie că „Saussure era de asemenea prezent". Benveniste 1964. 129-130 aduce cîteva precizări importante: în 19 noiembrie 1881, B. a fost în realitate doar prezentat (de A. Chodzko şi H. Gaidoz) membrilor Societăţii şi a luat parte la şedinţă ca „asistent străin", Saussure fiind absent; dimpotrivă, a fost ales membru pe 3 decembrie 1881, Saussure fiind prezent (M.S.L. 5. 1884. vi); în cursul acestor două prime şedinţe şi al următoarelor, din 17 decembrie 1881, 7 ianuarie, 4 martie şi 4 noiembrie 1882, Baudouin a prezentat Societăţii propriile-i publicaţii precum şi pe cele ale lui Kruszewski (lista lor se află în B.S. L. 5, 1881. LI). Scrisoarea către Karlowitch implică faptul că Saussure era deja foarte cunoscut în anturajul lui Baudouin. Acesta a ascultat cu siguranţă analiza fonologică a dialectului din Friburg prezentată de Saussure pe 3 decembrie 1881, iar Saussure a ascultat pe 17 decembrie 1881 şi pe 7 ianuarie 1882 comunicarea lui Baudouin despre „diferite aspecte ale foneticii slave".

Noţiunea de *fonem*, introdusă în 1873 de A. Dufriche-Desgenettes şi cunoscută de Saussure prin L. Havet, le-a fost transmisă celor doi savanţi ruşi (Trubeckoj 1933. 229, Jakobson 1967. 14, 17, 19) în primul rînd prin *Mémoire* (despre care Kruszewski scrie pozitiv – ca şi despre lucrările lui Brugmann şi chiar mai mult decît despre acestea mai ales din punctul de vedere al metodei: N. Kruszewski, *Novejšija otkrytjia v oblasti ario-evropejskago vokalizma*, „Russkij filologičeskij vestnik" 4, 1880. 33-45). Pe de altă parte nu-i improbabil ca *Versuch einer Theorie phonetischer Alternationem. Ein Kapitel aus der Psychophonetik* (Strasbourg 1895) de Baudouin să-l fi întărit pe Saussure în convingerea lui (care apare deja, aşa cum am spus, în cursul parizian din 1881: vezi *supra* 253) relativă la separarea în două discipline, una a sunetelor şi cealaltă a entităţilor diferenţiale (pentru a-l accepta deci, dar atenuîndu-l, pe Lepschy 1966. 60-61) şi ca o serie de sugestii (relative la sintagmatică şi la asociativitate, la aspectul sistematic al faptelor lingvistice etc.) să-i fi

Cei zece ani petrecuţi la Paris sînt de asemenea relativ fecunzi, în note şi memorii, uneori foarte scurte, dar care reprezintă toate „ein Kabinettsstück" (Wackernagel).

1884: *Une loi rythmique de la langue grecque* (este *lex* Saussure cu privire la tribrah, „Mélanges graux", 737-748 = *Rec.* 464-476); *Lettre sur les noms de parenté aryens*, publicată în A. Giraud-Teulon, *Les origines du mariage et de la famille*, Geneva 1884. 494-503 (*Rec.* 477-480); note în M.S.L. 5, 1884: *Védique libuja-paleoslave lo bŭzati, Sūdo, vieux-haut-allemand* murg murgi (respectiv 232, 418, 449 = *Rec.* 404, 405, 406-407).

1885: la 5 decembrie, comunicare despre *lex* βουκόλος (*Rec.* 417-418).

1887: *Comparatifs et superlatifs germaniques de la forme* inferus, infimus (*Mél. Renier* 383 = *Rec.* 481-489); comunicare la Societatea de Lingvistică (17 decembrie)

---

fost făcute lui Saussure de lectura scrierilor lui Kruszewski: teza sa de doctorat (criticată de revistele germane şi tocmai pentru asta cu siguranţă şi mai admirată de Saussure!) *Über die Lautabwechslung*, Kazan 1881, şi poate *Očerk nauki o jazyke*, Kazan 1883; (trad. în germană de F. Techmer, *Prinzipien der Sprachentwicklung*, „Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft", I, 1884. 11, 22, 2, 1885. 33-44, 3, 1886.555-566, 5, 1890. 77-88: vezi *infra* 307). Această chestiune a fost mai mult decît discutată, accentuîndu-se sau minimalizîndu-se datoria praghezilor faţă de predecesorii lor slavi în detrimentul sau în avantajul datoriei lor faţă de Saussure (Trubeckoj 1933. 243 şi urm., Jakobson 1953, Jakobson 1962. 232-33, Jakobson 1967; şi cf. de asemenea Vendryes 1950. 446, Hjelmslev 1951.60, Martinet 1953. 577, Malmberg 1954. 22, Ščerba 1957. 94-95, Belardi 1959.66 şi urm., Čikobava 1959.86-87, Leontev 1961, Collinder 1962. 13, Benveniste 1964.129-130, Pisani 1966.297, Lepschy 1966.60-62).

Ea ar merita să fie rediscutată în profunzime, dezvoltînd comparaţia dintre poziţia saussuriană şi poziţiile celor doi lingvişti slavi, comparaţie începută de H.G. Schogt (1966.18, 29) pentru Baudouin de Courtenay, şi pentru Kruszewski de către Jakobson (1967), care consideră că Kruszewski îi era cu mult superior maestrului său Baudouin de Courtenay. În afară de eventualele sugestii particulare, Saussure a dobîndit prin cunoaşterea lui Baudouin de Courtenay şi a lui Kruszewski conştiinţa că nu este singurul care simte importanţa unei teorii generale a limbii şi a unei teorii a lingvisticii. Scrisoarea trimisă pe 2 mai 1882 de către Kruszewski lui Baudouin în Franţa ar fi putut fi scrisă, ca să spunem aşa, de însuşi Saussure. Anunţîndu-şi maestrul de existenţa a ceea ce va fi mai tîrziu lucrarea *Očerk*, Kruszewski scria: „Nu ştiu cum se va numi lucrarea mea; subiectul ei este următorul: 1) Alături de actuala ştiinţă a limbii, ar mai trebui o alta mai generală, asemănătoare cu fenomenologia limbii; 2) Se poate vedea o prefigurare (inconştientă) a acestei ştiinţe în grupul recent creat de Junggrammatiker, dar principiile pe care aceştia le susţin sînt fie neadaptate pentru a se putea construi pe baza lor o ştiinţă de acest tip, fie insuficiente; 3) Este posibil să fie găsite baze solide pentru această ştiinţă în limba însăşi" (Baudouin de Courtenay, *Szkice jezykoznawcze*, Varşovia 1904, pp. 134-135, citat în Jakobson 1967.7). Confirmînd opinia exprimată aici, Saussure, în 1891 ca şi în 1908, insistă mai ales asupra faptului că Baudouin de Courtenay şi Kruszewski au avut drept principal merit faptul de a fi elaborat o „vedere teoretică" de ansamblu. Lucrul e de cea mai mare importanţă. Kruszewski venea în lingvistică dintr-o importantă şcoală de studii filosofice condusă de M. Troicki, „specialist fanatic al gîndirii engleze de la Bacon la Locke, Hume şi Mill" (Jakobson 1967. 2), şi ştim prin intermediul lui Baudouin că Kruszewski s-a format printr-o răbdătoare muncă de lectură, de rezumare şi regîndire a marilor empirişti ai secolului al XVIII-lea. Kruszewski este veriga care leagă concepţia structurală a lui Saussure cu marile concepţii lingvistice ale filosofiei europene de dinainte de Kant.

despre afinitatea dintre cuvîntul latinesc *callis* şi cuvîntul din vechea germană de sus *holz* (*Rec.* 601); la 8 ianuarie şi la 2 aprilie 1887, comunicarea *Sur un point de la phonétique des consonnes en indo-européen* (M.S.L. 6, 1889. 246-257 = *Rec.* 420-432).

1888: comunicare despre gerundivul latinesc (14 ianuarie 1888 = *Rec.* 601).

1889: volumul VI din M.S.L. conţine note, în parte citate deja, căci au fost făcute în anii de dinainte, despre ἀδήν, *lúdus*, αλκυών : germ. *Schwalbe*, νυστάζω, λύθρον, ἴμβηροις, κρήνη, sanscr. *stōká-s*, despre comparativul lui σώφρων, despre got. *wilwan* (*Rec.* 408-419, 433-434). Din acelaşi an datează notele din M.S.L. 7, 1892. 73-93 asupra numărului „şase" în indo-europeană, despre φρυτός, λιγύς, despre cuvîntul din prusiana veche *siran*, despre *u* şi despre femininele în *u* în prusiana veche, despre cuvîntul gotic *þaurban*, despre ἀκέων, ἐπιτηδές, περί < *ὕπερι, ἡνία, ὀκρυόεις, ὑγιής, X, Φ pentru KS, PS, despre – υμνο – pentru – ομνο –, despre aticul – ρο – pentru – πᾶ –, despre lituanianul *kùmste* (*Rec.* 435-463). Tot în 1889, Saussure face cîteva comunicări în cadrul Societăţii: la 26 ianuarie, despre particularităţile versificării homerice (*Rec.* 602), la 9 februarie despre πολλός, la 8 iunie despre accentul lituanian (reelaborat pentru M.S.L. 8, 1894. 425-448 = *Rec.* 490-512, ca prim articol dintr-o serie care, în realitate, nu va mai fi niciodată continuată: Meillet in *F.d.S.* 82).

1891: La trei şedinţe ale Societăţii, Saussure vorbeşte despre numele german al Vistulei, despre etimologia lui *Hexe* şi, în sfîrşit, despre unele aspirate surde ca *th* din *prthús* „larg", în care am avea $h < ə$; cu această notă, care reia problemele din *Mémoire*, se încheie perioada pariziană (S.M. 23 n. 1).

Notele pariziene sînt dominate, mult mai mult decît le arată titlurile, de frecventele aluzii şi comparaţii germanice (etimoni de la ἀδήν *lūdus* κρήνη, φφυκτός, ἀκέων) şi baltice (νυστάζω, ἴμβηρις, ἀκέων, περί, ἡνία, ὑγιής). Limbile baltice, mai ales, îl preocupă mult pe Saussure în timpul ultimilor ani petrecuţi la Paris, ca şi în primii ani petrecuţi la Geneva: el îşi rescrie comunicarea despre accentul lituanian şi consacră aceluiaşi subiect comunicarea citită la cel de al X-lea Congres Internaţional al Orientaliştilor din septembrie 1894 (*Actes I 89* şi apoi *Anzeiger* din IF6, 1896. 157-166). Îşi consacră limbii lituaniene eseul pentru volumul IF4, 1894, redactat în onoarea lui Leskien, *Sur le nominatif pluriel et le génitif singulier de la declivasion consonantique en lituanien* (pp. 456-470 = *Rec.* 513-525). Amintindu-şi de scrisoarea din 4 ianuarie 1894 (vezi *infra* 269), Meillet va scrie, în legătură cu aceste cercetări cu privire la lituaniană, următoarele:

> „F.d.S. se temea mai mult decît de orice de abordarea greşită a problemelor de acest fel, prin indicaţii parţiale, care, aplicîndu-se doar asupra unor detalii ale subiectului, prezintă totul într-o lumină falsă. Nu există adevăr ştiinţific în afara unui sistem complet, în care toate faptele să fie puse la locul lor" [...] (*F.d.S.* 82).

De altfel, însuşi Saussure scrisese, în eseul său despre nominativ (*op. cit.* 457 = *Rec.* 514), următoarele:

> „Înainte de orice, nu trebuie să ne îndepărtăm de principiul conform căruia valoarea unei forme se află în întregime în textul din care o luăm, adică în ansamblul cicumstanţelor morfologice, fonetice, ortografice, care o înconjoară şi o lămuresc".

Reflecţiile făcute în epoca lucrării *Mémoire* şi a tezei despre diferenţialitatea şi sistematicitatea unităţilor lingvistice găsesc un ecou în aceste cuvinte, ca – poate – şi discuţiile cu Baudouin şi lectura lucrării *Prinzipien* a lui Kruszewski. Astăzi ştim că ele sînt reflectarea meditaţiilor din primii ani petrecuţi în Geneva şi vedem aici germenele vital al *Cursului de lingvistică generală*.

În 1891, din motive care nu sînt pe deplin clare, Saussure se hotărăşte să părăsească Parisul. În legătură cu acest lucru, F. de Crue scrie următoarele (*F.d.S.* 18-19) :

„Sentimentul patriotic este şi el o religie. Aşa se face că, în momentul în care F.d.S. urma să ocupe un loc important la una din marile catedre de la Paris şi la ilustrul Collège de France [...], el a renunţat la o asemenea onoare ca să-şi păstreze naţionalitatea elveţiană".

É. Favre spune şi mai limpede (*F.d.S.* 33-34) : „dacă s-ar fi făcut francez, el ar fi putut să-i urmeze lui M. Bréal la Collège de France", dar „acest savant rămăsese foarte genevez şi patriot" şi din acest motiv el s-a întors la Geneva unde i se crease, la universitate, o catedră de lingvistică (vezi *infra*). Saussure părăseşte deci Parisul. La Arhivele Naţionale se păstrează expunerea motivelor (inspirată, se pare, de Gaston Paris) pentru care i se decernează *Legiunea de Onoare* „pentru străini") :

„Domnul de Saussure avea o reputaţie bine stabilită de lingvist şi de filolog cînd, la invitaţia noastră, a venit la Paris, unde a acceptat funcţiile de conferenţiar la Secţia de istorie şi de filologie de la École des Hautes Études. El va ocupa acum, la Geneva, o catedră de profesor creată pentru el. Părăsindu-ne, ia cu sine regretele tuturor colegilor săi ; domnii Michel Bréal şi Gaston Paris, membri ai Institutului, sînt interpreţii dorinţei tuturor celor din École ca domnul de Saussure, prin numirea sa în *Legiunea de Onoare*, să ia cu sine dovada palpabilă a stimei şi recunoştinţei noastre" (cit. in Fleury 1965. 41-42).

5. Geneva: predarea cursurilor şi studiile

La Geneva, Saussure îşi începe cursurile la începutul semestrului din iarna anului 1891 (S.M. 24 şi Muret in *F.d.S.* 44, 47). Profesor extraordinar de la 1981 şi pînă la 1896, este numit apoi, profesor ordinar de sanscrită şi de limbi indo-europene (De Crue şi Favre in *F.d.S.* 17, 31). La sarcinile sale pedagogice se adaugă acelea de director al bibliotecii Facultăţii de Litere şi Ştiinţe Sociale şi el se achită de această muncă, „reglementînd zilnic achiziţia cărţilor şi clasificarea lor" (De Crue in *F.d.S.* 18). Din semestrul de vară al anului 1899 şi pînă în semestrul de iarnă al anului 1908, Saussure ţine în fiecare an un curs asupra fonologiei francezei moderne şi, începînd din 1900-1901, şi un curs de versificaţie franţuzească („studiul legilor sale, începînd din sec. al XVI-lea şi pînă în zilele noastre"), amîndouă la Seminarul de franceză modernă (S.M. 13 şi 26). În timpul semestrului din vara anului 1904, Saussure îl înlocuieşte pe Émile Redard la catedra de limba şi literatura germană şi ţine un curs despre *Nibelungen* ; începînd din 1907 (vezi *infra*), el va preda şi lingvistica generală.

Timp de 21 de ani, adică pînă la moartea sa, Saussure ţine în fiecare an un curs complet de sanscrită. Pregăteşte el însuşi, cu mare grijă, exerciţiile pentru studenţi, care-i trimit apoi lucrările acasă, pentru ca ele să fie corectate pînă la cursul următor :

„Nimic mai puţin obişnuit decît felul său de a ne aprecia lucrările. Dacă observa că o anumită dificultate specială a fost evitată, se arăta generos în laude, în ciuda numeroaselor greşeli. Dar se întîmpla şi invers, căci anumite greşeli aveau darul să-l exaspereze. Într-o zi, după ce-mi spusese – lucru foarte rar – că nu făcusem decît o greşeală pe o pagină întreagă, m-a anunţat pe un ton trist că-mi pusese totuşi nota zero, pentru că, într-un caz inadmisibil, confundasem un *a* scurt cu un *a* lung (Duchosal 1950. D. a urmat cursurile în perioada 1896-1898)".

„Prin autoritatea pe care a avut-o de la început asupra noastră, acest profesor ne-a impus o disciplină intelectuală pe care pînă atunci – vorbesc în ceea ce mă priveşte – o ignoram cu desăvîrşire. Îmi amintesc că într-o bună zi mi-a înapoiat o lucrare de sanscrită – căci îşi dădea strădania să ne propună exerciţii şi să le corecteze –, în care confundam de multe ori pe *a* lung cu *a* scurt şi uitasem de multe ori să pun punct sub *s* şi sub *n*. Făcuse următoarea adnotaţie : «Trebuie să vă atrag atenţia, încă de pe acum, că sanscrita nu se studiază cu aproximaţie...»" (Sechehaye in *F.d.S.* 64).

S. Karcevskij, care a urmat cursurile de sanscrită între 1911-1912, a lăsat 40 de pagini de asemenea exerciţii, toate scrise de mîna lui Saussure (S.M. 26 n. 13).

În afară de sanscrită şi de cursurile deja semnalate de fonologie şi de versificaţie franceză, Saussure îşi concentrează cursurile mai ales asupra limbilor greacă şi latină şi, într-o măsură mai mică, în primii ani mai ales, asupra limbilor germanice[8]. Unele

---

8. La începutul fiecărui curs, cu un anumit optimism pedagogic, Saussure îşi avertiza elevii că el consideră că ei ştiu deja latina, greaca, engleza, franceza, germana, italiana, „ceea ce, bineînţeles, îi descumpănea pe loc` adeseori" (Duchosal 1950). Temele cursurilor au fost următoarele (între paranteze sursa sau numele studenţilor ale căror notiţe sînt depuse la Biblioteca publică şi universitară din Geneva : S.M. 16-17) : 1891-1892 Istoria limbilor indo-europene (SM 24, 39) ; 1892-1893 Fonetica greacă şi latină. Istoria verbului indo-european (SM 24) ; 1893-1894 Studii de etimologie greacă şi latină (Bally) ; Verbul grecesc (SM 24) ; 1894-1895 Studii pe un corpus de inscripţii din greaca arhaică. Studierea declinării greceşti (Bally ; SM 25) ; 1895-1896 Dialecte greceşti şi inscripţii greceşti arhaice. Studii etimologice şi gramaticale pe Homer. Inscripţii persane din epoca regilor achemenizi (Bally) ; 1896-1897 Lectura lexicului lui Hesychius, cu studierea formelor importante pentru gramatică şi dialectologie (Bally) ; 1897-1898 Gramatica gotică (Bally, Duchosal) ; 1898-99 Germana veche (Bally) ; Gramatica comparată a limbii greceşti şi a latinei (Bally, P. Bovet) ; 1899-1900 Anglo-saxona (Bally) ; 1900-1901 Studiul dialectului homeric şi al principalelor probleme legate de el (Bally, Bovet) ; 1901-1902 Lituaniană (Bally) ; 1902-1903 Lingvistica geografică a Europei (veche şi modernă), cu o introducere despre obiectele lingvisticii geografice ; 1903-1904 Dialectologie greacă ; 1904-1905 Vechea gramatică septentrională (Bally) ; 1905 Gramatica istorică a englezei şi a germanei (în timpul iernii Saussure se află la Napoli şi la Roma) ; 1906-1907 Gramatica istorică a germanei ; 1907-1908 Gramatica istorică a limbilor greacă şi latină (Riedlinger) ; 1908-1909 Gramatica istorică a limba greacă şi latină (cu studierea mai specială a latinei). Gotica şi saxona veche, studiate ca introducere la

motive, în primul rînd pedagogice, l-au îndepărtat pe Saussure de la temele mai tehnice abordate la Paris, în faţa unui auditoriu cu nivel mai ridicat. Numai din anul 1897, atunci cînd începe să se creeze la Geneva un grup de discipoli fideli de un înalt nivel, cursurile devin mai specifice, mai variate şi mai dense. În 1897, Bally îi cere lui Saussure să ţină primul curs de gotică ; peste patru ani, îi cere să ţină şi un curs de lituaniană (Duchosal 1950, S.M. 26). Studenţii sînt foarte puţin numeroşi (Gautier 1916) : Bally, unul dintre cei mai fideli, urmează cursurile din 1893 şi pînă în 1906 (S.M. 16) ; timp de un an, unicul student la sanscrită este Duchosal ; primul curs de gotică este frecventat, în afară de Bally, de Tojetti şi de Duchosal ; ceilalţi discipoli sînt A. Sechehaye, care-i frecventează cursurile între 1891 şi 1893, şi V. Tojetti, care vine la primele cursuri şi apoi la cele de gotică (Sechehaye in *F.d.S.* 61). În ultimii ani, L. Gautier, A. Riedlinger, P.F. Regard frecventează şi ei cu asiduitate cursurile lui Saussure. Rarele manuscrise păstrate (Saussure rupea de obicei notele pregătite pentru cursuri) arată cu cîtă grijă minuţioasă îşi pregătea cursurile la Geneva (S.M. 26), în ciuda diferenţei iniţiale evidente „dintre studenţii săi de la Paris şi cei de la Geneva" :

> „Dar asta nu-l descuraja. Cu creta în mînă, încă de la intrarea în clasă, mereu în picioare, neajutîndu-se niciodată de note, acoperea table întregi cu tot felul de vocabule, cu adnotări uimitoare, şi, fără să se oprească sau să se întoarcă, uneori cu privirea pierdută spre cerul ce se zărea prin fereastra înaltă, el dădea explicaţii cu o voce blîndă şi monocordă. Nu întotdeauna era uşor să-l urmăreşti..." (Duchosal 1950).

Ca şi discipolii săi din Franţa, cei din Geneva sînt impresionaţi de claritatea expunerii, sub care întrevăd o metodă generală :

> „Modul dumneavoastră de expunere nu poate fi descris, pentru că el este unic : presupune cea mai fecundă imaginaţie ştiinţifică la care am putea visa, din care ţîşnesc ideile creatoare ; este o metodă suplă şi totodată severă... ; o claritate de viziune uimitoare..." (Bally 1908 in *F.d.S.* 32-33 ; cf. tot Bally 1913, Sechehaye in *F.d.S.* 62-63, S.M. 26-27).

În afară de angajamentele universitare, asumate cu atîta zel, viaţa lui Saussure pare că se scurge liniştit : se căsătoreşte cu Marie Faesch, ce face parte dintr-o altă veche familie genevează, iar din căsătoria lor se nasc Raymond şi Jacques. În timpul iernii, locuieşte de cele mai multe ori în oraş, în casa de la Tertasse, iar vara la Malagny, în apropiere de Versoix, reşedinţa de vară din copilăria sa, apoi, la început sporadic şi mai tîrziu (cu începere din 1903) mai regulat, la Creux de Genthod (David în *F.d.S.* 36 şi Saussure în *Lettres* 94, 98, 99 şi scrisoarea din 26 februarie 1903). Începînd din 1907, unele scrisori sînt datate din Vufflens sur Morges (*Lettres* 107), unde familia Faesch avea un castel (conform unei legende, un donjon ar fi cel al reginei Berthe). Călătoriile despre care avem mărturii sînt rare : în Franţa şi la Paris în 1893 (*Lettres* 93), în

---

gramatica limbilor germanice (A. Riedlinger, L. Gautier) ; 1910-1911 Urgermanisch. Introducere la gramatica istorică a germanei şi a englezei (Riedlinger, Degallier, doamna P. Laufer-Gautier) ; 1911-1912 Gotica (Riedlinger). Etimologie greacă şi latină : familiile de cuvinte şi procedeele de derivare (Brütsch).

Italia, unde stă, cu soţia sa, la Napoli, în decembrie 1905, şi la Roma, începînd din ianuarie 1906, la hotelul Pincio de pe via Gregoriana (*Lettres* 105-106), din nou la Paris, în tovărăşia soţiei şi cumnatei sale, în 1909 (*Lettres* 120-121), în Anglia şi la Paris în 1911 (scrisoarea către Meillet, din 11 octombrie 1911). După Congresul orientaliştilor din 1894 (vezi *infra*), legăturile sale cu exteriorul sînt rare, filtrate printr-o corespondenţă lentă şi neregulată. Însuşi Saussure face glume pe socoteala *epistolofobiei* sale (*Lettres* 93) ; o astfel de glumă se află în scrisoarea sa către Meillet, din 27 noiembrie 1900 : „Am început să-ţi scriu o scrisoare care n-a plecat încă. O voi trimite curînd" ; acest „curînd" va fi în 28 octombrie 1902, data scrisorii următoare. În afară de Meillet (scrisorile pe care le-a primit de la Saussure au fost editate de Benveniste în 1963), printre cei cu care poartă corespondenţă se numără Streitberg care, în 1903, îi cere informaţii asupra originii lucrării *Mémoire*. De aici se va naşte volumul *Souvenirs* (vezi *supra* n. 1), pe care Streitberg nu le-a avut prin Saussure ci, după moartea acestuia, de la doamna Saussure (Streitberg 1914, 203 n. 1).

În perioada geneveză, publicaţiile şi activitatea ştiinţifică se răresc. Saussure se consacră într-o oarecare măsură organizării celui de-al X-lea Congres al orientaliştilor, care se ţine la Geneva în septembrie şi în cadrul căruia, în ziua de 8, ţine o comunicare despre accentul lituanian (scrisoarea către Meillet din 4 ianuarie 1894, *Lettres* 94, 95, Meillet 1913 = *F.d.S.* 79, 81-82, Bally in *F.d.S.* 55, *Rec.* 603-604). „Începînd de la această dată, publică din ce în ce mai rar..." (Meillet 1913). De abia în 1897 apare din nou o scurtă notă (IF7, 1897. 216 = *Rec.* 539-541), o prezentare a lucrării lui J. Schmidt, *Kritik der Sonantentheorie, Eine Sprachwissenschaftliche Untersuchung* (Weimar 1895). În 1898, el publică două inscripţii frigiene în E. Chantre, *Mision en Capadoce* (Paris 1898. 165 şi urm. = *Rec.* 542-575). În 1897-1898, stenogramele a trei conferinţe despre teoria silabei, rostite la un curs de vară al Universităţii şi transcrise de Bally, nu sînt publicate pentru că Saussure nu-şi dă consimţămîntul (Bally în *F.d.S.* 56 şi cf. *C.L.G.* 63). Saussure ţine trei comunicări la Societatea de Istorie şi Arheologie, al cărei membru este începînd din 14 februarie 1892 (Favre în *F.d.S.* 33) : la 28 martie 1901, despre numele de Oron în epoca romană („Journal de Genève", 7 aprilie 1901 = *Rec.* 604-605 ; editată cu note de L. Gauchat în „Indicateur d'histoire suisse", 1920. 286-298) ; la 29 ianuarie 1903, despre toponimele *Joux, Jura* (despre care îi vorbeşte lui J. Loth, cf. „Revue celtique" 28, 1907. 340 = *Rec.* 607), *Genthod* etc. (*Origines de quelques noms de lieux de la région génévoise*, „Bull. de la Soc. d'histoire et d'archéologie de Genève", 2, p. 342 = *Rec.* 605) ; la 17 decembrie 1904, despre burgunzii din teritoriul roman (*Les Burgondes et la langue burgonde en pays roman* = *Rec.* 606). În ultimii nouă ani ai vieţii sale, Saussure publică mai rar : De la ὠμήλυσις la Τριπτόλεμος (*Mélanges Nicole*, Geneva 1905. 503-514 = *Rec.* 576-584), *Sur les composés latins de type* agricola (*Mélanges Havet*, Paris 1909. 59-71 = *Rec.* 585-594), *Adjectifs indo-européens du type* caecus „orb" (*Festschrift f. W. Thomsen*, Leipzig 1912. 202-206 = *Rec.* 595-599). La aceste trei texte trebuie să adăugăm recenzia asupra lucrării lui P. Oltramare, *Histoire des idées théosophiques dans l'Inde* („Journal de Genève", 29 iulie 1907) şi articolul *Alamans* din *Dictionnaire historique, géographique et statistique du canton de Vaud*, publicat de E. Mottaz, 1911. I. 54-56. După moartea sa, se va

publica, datorită lui P.E. Martin, *La destruction d'Avenches dans les sagas scandinaves, d'après des traductions et des notes de F.d.S.*, „Indicateur d'histoire suisse", 1915. 1-13.

Meillet, în necrologul făcut la moartea profesorului său, propune două motive care ar explica mica întindere a producţiei saussuriene după 1894: un fel de manie perfecţionistă („F.d.S. nu a mai considerat că a dus îndeajuns de departe teoria vreunui fapt lingvistic pentru a-l expune publicului... Avînd o prea mare grijă să facă o operă definitivă, el nu a mai rupt tăcerea decît pentru a publica scurte note...") şi interesul pentru „subiecte noi, în parte străine de lingvistică, precum poemul *Nibelungen*..." (*F.d.S.* 78-79). Pentru interpretarea biografiei şi a procesului de formare a ideilor lui Saussure este deosebit de important să vedem ce valoare trebuie acordată acestor două motive propuse de Meillet.

Cercetarea unor texte inedite a confirmat faptul că Saussure s-a interesat mult de *Nibelungen*: există (S.M. *Inv.* A.V.) 150 de foi despre *Nibelungen*, 14 caiete şi 22 de pagini despre Tristan; o notă se află pe o scrisoare datată din 1903 şi un caiet poartă data de 1910: Meillet (*loc. cit.*) pare că face referinţă la o dată anterioară lui 1903, nu foarte îndepărtată de 1894. Teza lui Saussure este că „o carte care conţine aventurile lui Tezeu şi numai aventurile lui Tezeu, a stat la baza uneia dintre marile ramuri ale legendei eroice germane", ceea ce s-a datorat probabil „unei circulaţii a mitologiilor clasice spre nord prin intermediul marinarilor... şi în legătură cu constelaţiile" (S.M. 14 şi 28). Intensificarea cursurilor de germană veche, cu începere din 1898 (opt cursuri în doisprezece ani), cursul despre *Nibelungen*, ţinut în locul lui E. Redard, sînt fapte legate de acest interes, pe care îl ghicim, de altfel, şi din comunicarea despre burgunzi: „ar fi de văzut care este contribuţia Elveţiei burgunde la geneza şi propagarea legendei epice a Nibelungilor" („Bull." cit. = *Rec. cit.*).

Acest interes contrastează, desigur, cu imaginea tradiţională a lui Saussure, campion al separării dintre lingvistica internă şi lingvistica externă şi al necesităţii de a nu studia limba decît „în ea însăşi şi pentru ea însăşi", în afara contextului ei socio-istoric. Fără să ne propunem să discutăm – pentru moment – validitatea acestei imagini, să ne amintim că Saussure, încă din 1894, îi scria lui Meillet următoarele: „în ultimă analiză, ceea ce mă interesează pe mine este numai partea pitorească a unei limbi, ceea ce o deosebeşte de toate celelalte, ca aparţinînd unui anumit popor, care are anumite origini, acea latură aproape etnografică" (*Lettres* 95). Unul dintre elevii săi genevezi declară:

> „Punctul slab al lucrării pe care au publicat-o Bally şi Sechehaye, în general excelentă, este că lasă să se creadă că F.d.S. a separat schimbarea lingvistică de condiţiile exterioare de care ea depinde [...] Dar autorul prefeţei de faţă l-a auzit de multe ori pe F.d.S. explicînd prin condiţiile exterioare nu numai schimbările lingvistice, ci şi păstrarea anumitor caracteristici. Aşa se explică faptul că el atribuia miraculosul arhaism al limbii lituaniene perioadei lungi de persistenţă a păgînismului în ţinuturile de limbă lituaniană..." (Regard 1919. 10-11).

Interesul lui Saussure pentru fenomenele inerente contextului cultural al limbilor germanice îşi găseşte justificarea tocmai în acest cadru (care, după cum vom vedea, are o elaborare teoretică lucidă în lingvistica generală saussuriană).

Această legătură dintre cercetările externe, filologice şi interesele teoretice, face să nu ne surprindă faptul că găsim preţioase consideraţii teoretice în unele note consacrate unor probleme filologice. Vom vedea acest lucru şi în legătură cu cercetările despre anagrame. Dar o constatăm şi în caietele despre *Nibelungen*. Într-unul dintre ele (păstrat la Biblioteca publică şi universitară din Geneva, *Ms. fr.* 3958 4) citim, de exemplu, următoarele observaţii importante despre caracterul semiologic al simbolului (p. 4 de copertă şi p. 1) :

„– Legenda se compune dintr-o serie de simboluri, într-un sens ce urmează să fie precizat.

– Aceste simboluri, fără nici o îndoială, sînt supuse aceloraşi vicisitudini şi aceloraşi legi ca toate celelalte serii de simboluri, de exemplu simbolurile care sînt cuvintele limbii.

– Ele fac parte, toate, din *semiologie*.

– Nu există nici o metodă prin care să se presupună că simbolul trebuie să rămînă fix, sau că el trebuie să varieze la infinit ; probabil că el trebuie să varieze între anumite limite.

– Identitatea unui simbol nu poate fi fixată niciodată din clipa cînd el este simbol, adică vărsat în masa socială care îi fixează, în fiecare moment, valoarea.

Astfel, runa *Y* este un „simbol". *Identitatea* sa pare un lucru foarte palpabil, atît de tangibil, şi aproape ridicol ; o putem defini mai bine în felul următor : are forma *Y* ; se citeşte *z* ; este a opta literă a alfabetului ; este numită, mistic, zann şi uneori este citată ca fiind prima din cuvînt.

După cîtva timp [...] *ea* este a zecea din alfabet [...] dar aici *ea* începe să presupună ideea de unitate. Unde se află acum identitatea? În general, se răspunde printr-un surîs, fără să se observe importanţa filosofică a faptului, care nu vrea altceva decît să spună că *orice simbol*, o dată pus în circulaţie – or, orice simbol există numai *pentru că este* pus în circulaţie – este, chiar din acea clipă, într-o stare de incapacitate absolută de a spune în ce va consta identitatea sa în momentul următor.

O problemă legată de o legendă oarecare este abordată de noi în acest spirit general, pentru că fiecare dintre personaje este un simbol ce-şi poate varia – exact ca şi în cazul runei – a) numele, b) poziţia faţă de celelalte, c) caracterul, d) funcţia, actele ; dacă un nume este transpus, de aici poate urma faptul că o parte din acte sînt transpuse, şi reciproc, sau că întreaga dramă se schimbă printr-un accident de acest fel."

Altă cercetare cu care se ocupă Saussure în primii ani ai acestui secol este studiul „anagramelor" (Starobinski 1964). Probabil că i-a vorbit sau i-a scris despre asta lui Meillet înainte de 23 septembrie 1907, dată la care, într-o scrisoare adresată discipolului său de la Paris, Saussure îi mulţumeşte că i-a făgăduit să-i citească textele despre anagramele homerice şi îi spune că îşi extinde cercetările, de la Homer, la alte medii lingvistice indo-europene. Ipoteza lui Saussure este că, pe lîngă normele metrice cunoscute, versificarea în limbile indo-europene arhaice respectă şi anumite reguli fundamentale legate de distribuirea elementelor fonice în versuri : 1) elementele fonice trebuie să fie în număr par la sfîrşitul versurilor 6, 8 ; acest lucru se produce pentru că 2) secvenţele difone şi trifone se repetă ; 3) independent de verificarea lui 1 şi 2, putem avansa ipoteza că polifonele (di- şi trifone) reproduc în versuri fonemele „unui cuvînt

important" (nume de divinităţi şi altele) şi deci sînt polifone anagramice (*Lettres* 110-112). După Saussure, aceste norme se întîlnesc nu numai la Homer şi în saturnianul latin, ci şi în *Hildebrandslied* şi în *Veda* (*Lettres* 113), aşa că încă „din timpurile indo-europene, cel care compunea un *carmen* trebuia să se *gîndească* la silabele ce intrau în acest *carmen* şi la rimele pe care acestea le formau între ele sau cu un nume dat. Orice *vāter* era, înainte de orice, un specialist în materie de foneme..." (*Lettres* 114). Interesul pe care Saussure îl acordă acestei cercetări se poate vedea din faptul că în cîteva luni, de la 23 septembrie 1907 pînă la 8 ianuarie 1908, el îi scrie elevului său de la Paris patru scrisori lungi, care reprezintă jumătate dintr-o corespondenţă ce s-a prelungit timp de 17 ani. Scrisorile pe această temă se întrerup brusc în ianuarie 1908; poate că cei doi savanţi au vorbit despre această problemă atunci cînd Meillet s-a dus la Geneva, în iulie 1908. Din scrisorile lui Saussure se poate deduce că discipolul său de la Paris ezită să răspundă deschis şi că are probabil o părere negativă despre ansamblul cercetării. Din faptele adunate de Starobinski (1964, 1967, 1969) şi din amintirile lui L. Gautier, discipol foarte apropiat de Saussure în aceşti ani (cf. pp. 344, 354, 358), se pare că cercetarea asupra anagramelor s-a prelungit pînă în toamna lui 1908: „Studierea versificatorilor latini moderni l-a făcut să se intereseze de laureaţii concursului Certamen Hoefftianum ai Academiei din Amsterdam. A studiat îndeaproape poemele latine ale lui Giovanni Pascoli, ce fusese premiat de mai multe ori la acest concurs; aceste texte par a recurge la procedeul *hipogramei*. La o dată pe care Léopold Gautier o situează la sfîrşitul lui 1908, Saussure i-a scris lui Pascoli ca să-l întrebe dacă folosise în mod conştient această metodă de compoziţie. Scrisoarea a rămas fără răspuns. Saussure a luat tăcerea lui Pascoli drept un semn de dezaprobare şi a părăsit anagramele". Mai mult decît reticenţele lui Meillet, tăcerea lui Pascoli l-a determinat să pună capăt cercetărilor sale: Rossi, în 1968, insistă şi el asupra acestui punct. După R. Jakobson (conferinţă inedită, Roma, ianuarie 1967), studiile lui Saussure ar merita să fie integral publicate şi verificate. În realitate, acest lucru pare discutabil. Deşi reticenţele lui Meillet (sau, după cum alţii preferă să creadă, tăcerea poetului italian Pascoli) l-au determinat pe Saussure să se oprească din cercetări, aceasta s-a întîmplat şi pentru că Saussure însuşi avea multe îndoieli cu privire la validitatea lucrărilor sale. Starobinski, principalul editor al pasajelor referitoare la anagrame, pare că împărtăşeşte şi el aceste îndoieli, ce ni se par mai mult decît justificate. Motivele pentru care aceste manuscrise saussuriene rămîn interesante constau, în afară de interesul biografic, în faptul că în ele se află – pe alocuri – unele indicaţii teoretice preţioase: de exemplu, ideea „consecutivităţii" şi a linearităţii semnelor lingvistice este atestată pentru prima oară tocmai în caietele despre anagrame (Starobinski 1964. 254 şi urm., Rossi 1968. 113-127; cf. G. Nava, *Lettres de F.d.S. à G. Pascoli*, CFS 24, 1968. 73-81 şi P. Wunderli, *Saussures Anagramm-Studien*, „Neue Zürcher Zeitung", Nr. 73, 13, 2, 1972. 51-52).

Rămîne să ne întrebăm de ce aceste cercetări şi altele posterioare datei de 1894 nu au fost făcute publice niciodată. Meillet, aşa cum am văzut, răspunde în termeni psihologici: pe Saussure l-a inhibat dorinţa de perfecţiune. În realitate, este vorba despre altceva. Numeroasele mărturii ale discipolilor săi de la Paris şi Geneva arată că Saussure cerea şi de la elevii săi cea mai mare rigoare. Benveniste a înţeles bine sensul acestui lucru:

„Mai mult decît în oricare altă disciplină, în lingvistică este indispensabilă deprinderea rigorii. Studenţii trebuie învăţaţi că o limbă este constituită dintr-un anumit număr de elemente specifice şi că fiecare dintre aceste elemente trebuie recunoscut în mod exact; dacă ne mulţumim cu aproximarea, greşim analiza. Este în joc însăşi baza descrierii şi a comparaţiei ; o corespondenţă sau o restituire nu pot fi corecte dacă sînt bazate pe forme greşit stabilite sau neglijent reproduse [...] Gramatica comparată de atunci nu era [...] decît o asamblare de corespondenţe între forme luate la întîmplare din toate limbile ce alcătuiau o familie. Saussure, dimpotrivă, nu confruntă dialectele decît pentru a desprinde din ele caracteristicile proprii *unei* limbi [...] El restaurează [...] individualitatea limbii [...] Asta implică faptul că particularităţile unei limbi sînt în relaţie unele cu altele şi că ele nu trebuie studiate izolat" [...] (Benveniste 1965. 28-29, 30).

O viziune care a dominat prea multă vreme a considerat lingvistica structurală în general, şi pe cea saussuriană în particular, ca pe o lingvistică antifilologică. Adevărul este la polul opus. „Dacă ne-am propune să determinăm ce trăsătură caracterizează cel mai bine lingvistica secolului al XX-lea în raport cu cea a secolului precedent, ar trebui să reţinem [...] preocuparea celei dintîi de a merge pînă la faptele concrete pentru ca, pornind de la ele, să definească entităţile lingvistice" (Prieto 1964. 11). Dacă valoarea entităţilor lingvistice nu este determinată cînd se arată, ca în gramatica comparată, corespondenţii mai mult sau mai puţin asemănători din alte medii lingvistice, ci este, dimpotrivă, stabilită cînd se are în vedere funcţionalitatea şi elementele co-funcţionale ale sistemului însuşi, dacă – aşa cum scrie Saussure în comunicarea sa despre nominativul lituanian (*Rec.* 514 = *Sur le nom,* cit. 457), „valoarea unei forme se află în întregime în textul din care se trage, adică în ansamblul circumstanţelor morfologice, fonetice, ortografice care o înconjoară şi o clarifică", atunci cercetarea filologică (în cazul limbilor moarte) şi ancheta aprofundată pe teren (în cazul limbilor vii) nu mai sînt un lux, ci o necesitate vitală, intrinsecă. Călătoria în Lituania, măiestria filologică a tezei, gustul pentru „partea pitorească a unei limbi, cea care face ca ea să se deosebească de toate celelalte", îşi pierd astfel caracterul lor de curiozităţi biografice pentru a se clarifica în lumina care vine din conceptul central al noii lingvistici : conceptul de sistemacitate a entităţilor lingvistice, care comportă conceptul particularităţii istorice radicale a oricărei realităţi lingvistice atît în planul conţinutului semantic cît şi în acela al expresiei. Încă din anii petrecuţi la Leipzig şi apoi în mod tot mai limpede, Saussure a simţit „zădărnicia" (*Lettres* 95) unei abordări parcelare a faptelor lingvistice, necesitatea de a reîncepe totul în lumina conceptului operator de sistem. G. Mounin (1966) a arătat că acest concept i-a rămas lui Meillet în mare măsură străin. Saussure, zdrobit de conştiinţa „imensităţii muncii" ce trebuia săvîrşită pentru a instaura, în mod eficace, noua lingvistică (*Lettres* 95), nu îi apărea discipolului său de la Paris decît ca un om tulburat de complexe hipercritice. În realitate, conştient de excepţionala dificultate a acestei sarcini, pentru care se pregătea în 1894 (vezi *infra*), el a preferat să o proiecteze într-un viitor îndepărtat şi să o considere ca pe o sarcină colectivă. În recenzia sa la lucrarea *Kritik* a lui Schmidt, Saussure scrie :

„Cînd se va face pentru prima oară o teorie a limbii, unul dintre primele principii [...] va fi că niciodată, şi în nici un caz, o regulă care are drept caracteristică să se mişte într-o *stare de limbă* (= între 2 termeni contemporani) şi nu într-un *eveniment fonetic* (= 2 termeni succesivi) nu poate avea decît o validitate întîmplătoare" (*Rec.* 540).

La întrebarea pusă de Godel („Ce loc a ocupat, de fapt, lingvistica generală în cariera şi activitatea ştiinţifică a lui F.d.S?" [S.M. 24]), se pare că trebuie să răspundem confirmînd ceea ce Bally şi Sechehaye scriau la începutul prefeţei la *C.L.G.* :

> „L-am auzit adeseori pe Ferdinand de Saussure deplîngînd insuficienţa principiilor şi a metodelor care caracteriza lingvistica în mijlocul căreia s-a format geniul său; întreaga lui viaţă el a căutat cu îndărătnicie legile directoare care ar fi putut să-i orienteze gîndirea prin acel haos" (*C.L.G.* 23).

Dar afirmaţia care urmează pe dată nu este cu totul exactă: „Numai în 1906, cînd i-a succedat lui Joseph Wertheimer la Universitatea din Geneva, a putut să-şi facă cunoscute ideile personale la care reflectase timp de atîţia ani". În realitate, aşa cum am subliniat de mai multe ori, Saussure făcuse publice o serie de idei generale încă din perioada lucrării *Mémoire* şi a tezei. La cele spuse mai înainte se adaugă mărturia lui Adrien Naville, decanul Facultăţii de Litere şi Ştiinţe Sociale din Geneva[9]. Ea se potriveşte cu celelalte manifestări publice ale gîndirii saussuriene şi cu notele manuscrise pe care le cunoaştem astăzi şi care arată că Saussure a ajuns foarte repede la cîteva idei fundamentale şi că apoi, mai încet sau mai cu greutate, s-a preocupat de elaborarea legăturilor reciproce, a ţesăturii argumentelor justificative, a nenumăratelor corolare. Gîndirea saussuriană este necunoscută sub aspectul acestei elaborări, înainte

---

9. În *Nouvelle classification des sciences. Étude philosophique* (Paris 1901), A. Naville reelabora în întregime o scriere anterioară (*De la clasification sciences. Étude logique*, Geneva-Basel 1888); în capitolul V (dedicat ştiinţelor psihologice), paragraful B, consacrat sociologiei, el scrie (pp. 103-106):

   „Sociologia este ştiinţa legilor vieţii fiinţelor conştiente - mai ales a oamenilor - *în societate*. Ea trebuie să admită ca date toate condiţiile fără de care noi nu ne putem reprezenta viaţa socială. Care sînt aceste condiţii? Nu ştiu dacă ştiinţa le-a desluşit şi le-a enumerat îndeajuns.

   Una dintre cele mai aparente este existenţa semnelor prin care fiinţele asociate îşi fac cunoscute unele altora sentimentele, gîndurile, dorinţele.

   Domnul de Saussure insistă asupra importanţei unei ştiinţe foarte generale, pe care o numeşte *semiologie* şi care ar avea drept obiect legile de creare şi de transformare a semnelor şi a sensurilor lor. Semiologia este o parte esenţială a sociologiei. Şi pentru că cel mai important sistem de semne este limbajul convenţional al oamenilor, ştiinţa semiologică cea mai avansată este *lingvistica* sau ştiinţa legilor vieţii limbajului. *Fonologia* şi *morfologia* tratează mai ales despre cuvinte, *semantica* despre sensul cuvintelor. Dar există cu siguranţă o acţiune a cuvintelor asupra sensurilor lor şi a sensului asupra cuvintelor; a vrea să separi aceste studii unul de celălalt ar însemna să le înţelegi în mod greşit obiectul. Lingviştii actuali au renunţat la explicaţiile pur biologice (fiziologice) în fonologie, şi consideră pe bună dreptate lingvistica drept o ştiinţă psihologică.

   Lingvistica este, sau cel puţin tinde să devină din ce în ce mai mult, o ştiinţă a unor legi; ea se va deosebi tot mai net de istoria limbajului şi de gramatică.

   O altă condiţie a vieţii sociale este [...] *constrîngerea*. Însăşi dezvoltarea limbajului presupune constrîngere.

   Din nenumăratele ştiinţe sociologice dezirabile, una singură, în afara lingvisticii, pare a se apropia de o constituire cu adevărat ştiinţifică - ştiinţa *economicului*".

de cursurile ţinute la Geneva; acest aspect ne îngăduie să spunem că problemele teoretice l-au preocupat mereu pe Saussure, cu o intensitate variabilă. Dar, repet, la anumite idei centrale ale gîndirii saussuriene – ideea de valoare relaţională, opozitivă a entităţilor lingvistice, ideea conexă de sistem, necesitatea consecventă de a distinge o lingvistică a stărilor de o lingvistică a realizărilor şi a evoluţiilor – genevezul a ajuns de timpuriu.

6. Cursurile de lingvistică generală. Ultimii ani

Cînd Wertheimer iese la pensie (*supra* 242), Facultatea de Litere şi Ştiinţe Sociale din Geneva îi încredinţează lui Saussure, prin actul din 8 decembrie 1906, predarea cursului de „lingvistică generală şi de istorie şi comparaţie a limbilor indo-europene", adăugînd la cele patru ore săptămînale de gramatică comparată şi de sanscrită, două ore de lingvistică generală (S.M. 34). Muret scrie, în legătură cu aceasta (confirmîndu-l pe Bally *C.L.G.* 23), următoarele:

> „Cu toate că nu le abordase direct în scrierile sale, problemele generale ale evoluţiei şi ale psihologiei limbajului îi preocupau fără încetare spiritul înalt, capabil de profunde şi originale meditaţii. Astfel, cînd profesorul Wertheimer a ieşit la pensie, am fost fericiţi că Saussure a acceptat să ţină cursul de lingvistică generală" (*F.d.S.* 45-46).

L. Gautier a reconstituit, în 1949, lista celor înscrişi, care au fost mai numeroşi decît la cursurile precedente (Favre şi Muret in *F.d.S.* 31 şi 47): cinci în primul an, printre care A. Riedlinger (S.M. 15), sau şase cu Louis Caille (Godel 1959. 23 notă şi S.M. 53); unsprezece la cel de al doilea curs, printre care A. Riedlinger, L. Gautier, F. Bouchardy (S.M. 15), E. Constantin (Godel 1959. 23-24); doisprezece la al treilea, printre care G. Degallier, F. Joseph, doamna Sechehaye (S.M. 15), E. Constantin (Godel 1959). Un discipol conştiincios este Paul F. Regard, care a lăsat mărturii importante asupra cursurilor (Regard 1919. 3-11). Cele trei cursuri se desfăşoară de la 16 ianuarie 1907 pînă la 3 iulie 1907, din prima săptămînă a lunii noiembrie 1908 pînă la 24 iunie 1909, de la 29 octombrie 1910 pînă la 4 iulie 1911 (S.M. 15, 66, 77, 91; Godel 1959. 23-24).

În primul curs, de factură analitică, Saussure se ocupă, înainte de toate, de „fonologie" sau de *Lautphysiologie*, apoi de lingvistica evolutivă, de schimbările fonetice şi analogice, de raportul dintre unităţile percepute de locutor în sincronie (analiză „subiectivă") şi rădăcini, sufixe şi alte unităţi izolate ale gramaticii istorice (analiză „obiectivă"), de etimologia populară, de problemele reconstrucţiei. Sînt subiectele trecute de editori în părţile marginale (apendice, ultimele capitole) ale *C.L.G.*

În cel de al doilea curs (1908-1909), Saussure abordează foarte repede şi cu decizie problema raportului dintre teoria semnelor şi teoria limbii şi dă, la început, definiţiile de sistem, unitate, identitate şi valoare lingvistică. Din acest *corpus* de definiţii

fundamentale, el deduce existenţa a două perspective metodologice diferite pentru studiul faptelor lingvistice : descrierea sincronică şi descrierea diacronică, ale căror probleme le trasează cu rapiditate. Cel de al doilea curs reflectă, în general, preocuparea manifestată faţă de Riedlinger în cursul convorbirii avute la 19 ianuarie 1919 (S.M. 29-30) :

> „Limba este un sistem riguros, şi teoria trebuie să fie un sistem la fel de riguros ca şi limba. Acesta e punctul dificil, căci a pune, una după alta, tot felul de afirmaţii şi opinii despre limbă nu înseamnă nimic : important este să le coordonezi într-un sistem".

În timpul aceleiaşi convorbiri, Saussure îşi manifestă de mai multe ori nemulţumirea faţă de factura cursului, faţă de caracterul provizoriu al ideilor sale şi îşi prezintă lecţiile din acel an ca pe „o pregătire pentru un curs filosofic de lingvistică".

Cel de al treilea curs merge tocmai în această direcţie : el integrează ordinea deductivă din cursul al doilea bogăţiei analitice a primului curs. La început, dezvoltă tema „limbilor", adică lingvistica externă. Aici se află un vechi postulat al lui Saussure : încă în 1891, în cele trei lecţii de deschidere a cursului ţinut la Geneva, el susţinea că :

> „cele mai elementare fenomene ale limbajului nu vor fi bănuite sau clar percepute, clasificate şi înţelese, dacă nu se recurge în primă şi ultimă instanţă la studiul *limbilor* [...] Pe de altă parte, a vrea să studiezi limbile uitînd că aceste limbi sînt în mod primordial conduse de anumite principii care sînt rezumate în ideea *limbajului*, este o muncă încă şi mai lipsită de orice semnificaţie serioasă şi de orice adevărată bază ştiinţifică. Prin urmare, studiul general al limbajului se va alimenta, fără încetare, din observaţiile de toate felurile făcute în cîmpul particular al unei limbi sau al alteia..." (*Notes* 65).

O dialectică continuă leagă între ele studiul general şi studiul istorico-descriptiv : dar dintr-un punct de vedere didactic, *prius*-ul revine „limbilor", căci „exercitarea acestei funcţii (limbajul) nu este abordabilă decît [...] prin limbile existente" (*ibid.*). Acest plan, conform căruia teoria pleacă de la „limbi" pentru a ajunge apoi la „limbă" în universalitatea ei şi, în sfîrşit, la „exerciţiul şi facultatea limbajului la indivizi" (Godel *Notes* 65), este testamentul lingvistic saussurian. El nu apare însă în mod foarte clar în organizarea *C.L.G.* (vezi *C.L.G.* 24 n. 11). De altfel, Regard făcea observaţia următoare (1919. 10-11) :

> „punctul slab al lucrării, în general excelentă, pe care au publicat-o domnii Bally şi Sechehaye, este acela că lasă să se creadă că F.d.S. a separat schimbarea lingvistică de condiţiile exterioare de care depinde şi că a lipsit-o de realitate, reducînd-o la o abstracţie în mod necesar inexplicabilă".

În cel de al treilea curs, caracteristicile generale ale „limbii" sînt extrase din studiul „limbilor", dar studiul facultăţii de limbaj „la indivizi" e de abia schiţat.

În timpul convorbirii cu L. Gautier, la 6 mai 1911, Saussure se declară din nou nemulţumit :

> „Mă aflu în faţa unei dileme : să expun subiectul în toată complexitatea lui şi să-mi mărturisesc îndoielile, fapt care nu este potrivit pentru un curs ce urmează să fie materie

de examen, sau să ţin un curs simplificat, mai bine adaptat la un auditoriu format din studenţi care nu sînt lingvişti. Dar, la fiecare pas, sînt oprit de numeroase scrupule..." (S.M. 30).

„Primul adevăr" („limba este deosebită de vorbire"), „ceea ce este esenţial", sau „problema unităţilor" îi apar cu claritate; dar afirmă că pentru a ajunge la o concluzie sigură i-ar trebui „luni de zile în care să nu mediteze decît la asta"; Saussure ezită să-şi reia „notele mai vechi [...] pierdute prin vrafuri de hîrtii" şi să „reînceapă lungi cercetări pentru publicarea" unor lucrări privitoare la „subiecte care m-au preocupat mai ales înainte de 1900".

Această ultimă aluzie este confirmată din plin prin materialul inedit, pe baza căruia se poate spune că perioada celei mai intense preocupări pentru elaborarea unei teorii generale a limbii se situează între 1890 şi 1900. În 1891, lecţiile inaugurale de la Geneva abordează problemele raportului dintre evoluţie şi conservare lingvistică (care este privit ca un raport dialectic) şi între lingvistica generală, lingvistica istorică şi filologie (S.M. 37-39, Sechehaye în *F.d.S.* 62). Bally (1913. 9) vorbeşte de cercetări generale făcute cu „douăzeci de ani înainte", deci pe la 1893. Cel mai important document privat care trimite la acest punct este scrisoarea adresată lui Meillet la 4 ianuarie 1894:

> „Începutul articolului meu despre intonaţie va apărea [...] Dar sînt cu adevărat dezgustat de toate acestea, şi de dificultatea ce există în general în a scrie fie şi numai zece rînduri cu sens în materie de fapte de limbaj. Preocupat încă de mult timp mai ales de clasificarea logică a acestor fapte şi de clasificarea punctelor de vedere din care le tratăm, văd din ce în ce mai bine imensitatea muncii de care ar fi nevoie pentru a arăta lingvistului *ceea ce face*, reducînd fiecare operaţie la categoria prevăzută, şi în acelaşi timp marea zădărnicie a tot ce se poate face în lingvistică.
>
> În ultimă analiză, ceea ce îmi reţine interesul este numai latura pitorească a unei limbi, aceea care o face să se deosebească de toate celelalte, ca aparţinînd unui anumit popor ce are anumite origini, acea latură aproape etnografică; şi nu mai am plăcerea să mă pot dedica acestui studiu fără un gînd ascuns şi nici să mă bucur de faptul particular ce ţine de un mediu particular.
>
> Inepţia absolută a terminologiei curente, necesitatea de a o reforma şi de a arăta ce fel de obiect este limba în general, îmi strică mereu plăcerea abordării istorice, deşi nu am dorinţă mai mare decît aceea de a nu trebui să mă ocup de limbă în general.
>
> Aceasta va duce, fără voia mea, la o carte în care, fără entuziasm şi fără pasiune, voi explica de ce nu există nici măcar un singur termen folosit în lingvistică căruia să-i acord un sens anume. Numai după aceasta îmi voi putea relua munca din punctul în care am lăsat-o.
>
> Iată o dispoziţie, poate stupidă, care i-ar explica lui Duvau de ce, de exemplu, am amînat mai bine de un an publicarea unui articol care nu ridica, materialmente, nici o problemă, fără să izbutesc, de altfel, să evit expresiile logic odioase, pentru că pentru asta ar fi necesară o reformă cu adevărat radicală" (*Lettres* 95-96).

Din această lucrare de „reformă cu adevărat radicală", încercată între 1893 şi 1894, nu rămîn decît puţine note manuscrise. Cea redactată sub formă definitivă este nota 9 (S.M. 36, *Notes* 55-59 şi *infra C.L.G.* 127, 134), în care el precizează de ce limba este

o formă şi nu o substanţă. Această idee a fost probabil fundamentală în biografia intelectuală a lui Saussure. Ea pregăteşte îndepărtarea de convenţionalismul whitneyan care, fără îndoială, îl dominase la început; într-adevăr, redactarea cărţii proiectate în scrisoarea către Meillet a fost probabil întreruptă atunci cînd, după moartea lui Whitney (17 iunie 1894), Asociaţia Filologică Americană l-a invitat să participe la comemorarea lingvistului cu prilejul primului Congres al lingviştilor americani, ce urma să se ţină la sfîrşitul lui decembrie 1894, la Philadelphia. În noiembrie, Saussure scrie repede vreo şaptezeci de pagini (S.M. 32); dar această lucrare nu a mai fost terminată şi Saussure nu a trimis în America nici măcar un mesaj (S.M. 32). Notele păstrate (S.M. 43-46 şi *Notes* 59-65) sînt totuşi preţioase: în ele, Saussure acceptă ideea lui Whitney conform căreia limba este o „instituţie umană" (S.M. 43), dar subliniază că ea se caracteriează - faţă de alte tipuri de instituţii – prin faptul că nu există nici o „legătură internă" între elementele pe care le pune în joc şi nici o necesitate logică sau naturală care să le lege. Din această pricină, „limbajul, nefondat pe raporturi naturale, nu poate fi corectat de raţiune". După Saussure, limita convenţionalismului whitneyan şi folosofic constă în credinţa că realitatea fonică şi semnificaţia sînt ceva dat, ceva sesizabil, în afara sistemului lingvistic şi anterior lui, în aşa fel încît apoi s-ar putea stabili între una şi cealaltă nişte legături convenţionale. În realitate, înainte de a fi puse în legătură, entităţile în joc nu au nici o consistenţă, nici o individualitate: „o limbă este formată dintr-un anumit număr de obiecte exterioare, pe care spiritul le foloseşte drept semne. Obiectul exterior face parte din limbaj într-o calitate oarecare numai în măsura exactă în care acest obiect exterior este semn (este perceput ca semn)" (S.M. 43). Expresia şi noţiunea de „arbitrar al semnului" nu apar totuşi explicit în aceste pagini (vezi *infra* 274-277).

Imposibilitatea de a determina individualitatea unei entităţi lingvistice pe baza consistenţei sale „fonologice" (sau, cum se spune astăzi, fonetice), este tema de fond a notelor manuscrise din 1897 (*Notes* 49-54) şi a celor trei conferinţe utilizate în *C.L.G.* 63 şi urm. Referirea la caracterul diferenţial şi opozitiv al entităţilor lingvistice şi la „dualitatea fundamentală" consecventă limbii, care se naşte pe terenul accidentului istoric, dar care funcţionează fără ca istoria anterioară să aibă vreo importanţă (amîndouă feţele antinomice depind de arbitrarul constitutiv al semnului lingvistic), este comună în conversaţiile private (Muret in *F.d.S.* 47, Meillet in *F.d.S.* 84, Sechehaye in *F.d.S.* 65):

> „Se întîmpla uneori, de asemenea, să dezvolte în faţa noastră ideea care l-a preocupat fără încetare şi din care a făcut cheia de boltă a gîndirii sale în materie de organizare şi de funcţionare a limbilor, adică ideea că importante nu sînt atît semnele însele, cît diferenţele dintre semne, care constituie un joc de valori opozitive".

Chiar dacă Saussure se ocupase şi înainte de teme asemănătoare (în notele despre Whitney, el se declară convins „de mai mulţi ani" de „dualitatea fundamentală a lingvisticii" [S.M. 45]; citim o expresie analoagă, „preocupat încă de mult timp", în scrisoarea către Meillet din ianuarie 1894, şi aceste două afirmaţii sînt, după cum am văzut, pe deplin confirmate), perioada de meditaţie cea mai mare şi mai intensă este, aşa cum a susţinut Godel, ultimul deceniu al secolului.

În acelaşi timp, cursurile ţinute de Saussure arată că în gîndirea sa mai persistă încă oscilaţii şi incertitudini (Regard 1919. 11). Ele nu pot fi explicate decît într-un singur

fel : în lingvistică, a fost nevoie de o jumătate de secol pentru a se înţelege ce însemna cu adevărat caracterul arbitrar al semnului lingvistic despre care vorbeşte Saussure, pentru a se asimila noţiunea de valoare, a se redescoperi noţiunea de economie şi caracterul discret al entităţilor lingvistice în planul conţinutului şi al expresiei, a se repune problema aşa-numitelor *universals of language* şi a definiţiei explicite a exigenţelor unei teorii a descrierii lingvistice. Ca şi Peirce, Kruszewski, Baudouin, Marty şi Noreen, Saussure se află în avans faţă de timpul său cu o jumătate de secol, ba chiar cu un secol, dacă ţinem seama de faptul că ideile directoare ale gîndirii sale existau încă de pe vremea lucrărilor din anii petrecuţi la Leipzig. S-a spus că-i o mare nefericire pentru un savant să „descopere America", adică să descopere un lucru care, în realitate, este cunoscut încă de mult timp ; dar o dramă şi mai mare este aceea a vikingilor, ce au descoperit America prea devreme. Saussure a trăit această dramă, această sciziune între sensul de evidenţă şi de trivialitate pe care îl degajă un adevăr fundamental, după ce a fost descoperit, şi sensul dureros al izolării sale în elaborarea şi dezvoltarea acestui adevăr.

> „Impresia generală [...] este că e de ajuns să ai bun simţ [...] pentru a înlătura toate fantomele [...] Or, această convingere nu este şi a mea. Dimpotrivă, sînt adînc convins că oricine pune piciorul pe terenul *limbii* poate să îşi spună că este părăsit de toate analogiile cerului şi ale pămîntului" [...] (*Notes* 64).

În ultimii ani, el a început totuşi să fie recunoscut : ştiinţa germană îi este încă ostilă (*Lettres* 108), dar în *Ablaut*, Hirt reia totuşi discuţia din *Mémoire* ; Meillet care, după moartea lui Duvau, este cel mai bun dintre discipolii săi, îi dedică *Introduction*, capodopera sa ; în ziua de 14 iulie 1908, acelaşi Meillet şi studenţii genevezi îi oferă, în cursul unei ceremonii afectuoase, o culegere de studii (Muret, De Crue, Bally in *F.d.S.* 47-48, 23, 51 şi Bally 1908) ; în 1909, el este numit membru al Academiei Daneze de Ştiinţe şi, un an mai tîrziu, membru corespondent al Academiei Franceze (*Lettres* 120-121, De Crue şi Muret in *F.d.S.* 23 şi 48). Totuşi, va scrie Gautier în 1916, „acest om [...] a trăit singur". „Ultima sa imagine" este aceea a unui „gentilom care îmbătrîneşte, cu ţinută demnă, puţin obosit, purtînd, în privirea-i visătoare şi neliniştită, întrebarea ce-l va obseda pînă la sfîrşitul vieţii" (Benveniste 1966. 34). O tristeţe difuză domină convorbirile sale cu Riedlinger (S.M. 29) şi cu Gautier (S.M. 30). În timpul verii anului 1912, Saussure este nevoit, din pricina bolii, să-şi suspende cursurile ; se retrage la castelul familiei Faesch din Vufflens, încearcă să se aplece asupra unor noi cercetări, ca sinologia (poate că pe urmele fratelui său Léopold), dar starea sănătăţii sale se înrăutăţeşte întruna şi, în seara zilei de 22 februarie 1913, moare. În „Gazette de Lausanne" din 27 februarie citim :

> „I s-au adus ultimele onoruri celui ce a fost Ferdinand de Saussure. Ceremonia de înmormîntare a avut loc la Genthod. Ea a început în biserică unde, în faţa unei adunări numeroase, domnul Lucien Gautier, pastor şi profesor, a rostit [...] o alocuţiune [...] Decanul Facultăţii de Litere şi Ştiinţe Sociale de la Universitatea din Geneva profesorul Francis De Crue, a prezentat apoi cariera defunctului. La mormînt, pastorul Georges Berguer a rostit rugăciunea de despărţire".

După un timp, Meillet va scrie :

„El a creat cea mai frumoasă carte de gramatică comparată din cîte s-au scris pînă acum, plină de idei şi sprijinită pe teorii ferme, şi-a pus amprenta pe numeroşi discipoli, şi totuşi nu şi-a împlinit întreg destinul".

Pentru a desăvîrşi acest destin, trebuia să vină publicarea *C.L.G.*, operă critică a două generaţii de lingvişti, amplă şi fecundă expansiune a gîndirii sale, „ca o a doua viaţă, care se contopeşte de acum încolo cu a noastră" (Benveniste 1963. 21).

7. Formarea lingvisticii generale a lui Saussure

Aşa cum a scris R. Engler (1966. 35), „sistemul nu s-a născut pe de-a-ntregul din mintea lui Saussure". El este rezultatul, rămas, de altfel, fără o ultimă reorganizare, al unor descoperiri succesive, dintre care unele au fost - după cum am văzut - foarte precoce. Dar, chiar înainte de aceste descoperiri, trebuie să amintim de învăţătura primită de la primii săi profesori şi, mai mult încă, în procesul de formare a unei teorii, de trăsăturile înnăscute ale unei personalităţi atît de deosebite, trăsături care nu se pot separa de cele obiectiv observabile în opera teoretică şi în avatarurile formaţiei sale.

Pentru Saussure, deprinderea meditaţiei ştiinţifice este, aşa cum am mai spus, ereditară (*supra* 238) ; ca şi, poate, gustul pentru „toţi sfincşii" (*supra* 240), întărit de contactul precoce cu Pictet, şi gustul pentru cercetare, în toate domeniile, a faptelor fundamentale (*supra* 246). Nici urmă de misticism, ci, dimpotrivă, nevoia de a evita „formulele solemne", de a înţelege lucrurile bine şi în profunzime şi de a le face înţelese de către alţii (*supra* 252). Aici se află rădăcina atitudinii sale dialectice şi problematice, care îi surprinde pe contemporanii săi (*supra* 241). În sfîrşit, dacă ne gîndim că intuirea caracterului obiectiv structurat, „sistemic", al entităţilor lingvistice, este preliminară în raport cu precocea descoperire a lui *nasalis sonans* (*supra* 241) şi cu „sistemul general al limbajului" (*supra* 240), şi el anterior şi cvasiinfantil, putem să ne întrebăm dacă ideea de sistem nu este un fel de entelehie a vieţii intelectuale a lui Saussure, un principiu final, un punct culminant al meditaţiei sale teoretice legat de înseşi originile geniului său.

Aşa cum am mai spus (*supra* 240-241), dintre cei care au contribuit direct la formarea lui Saussure, se pare că cea mai mare influenţă a exercitat-o Pictet. Întîlnirea cu savanţii din Leipzig şi din Berlin a contribuit - cu siguranţă - la a-l face pe Saussure să stăpînească pe deplin tehnicile analizei comparative a limbilor. Dar, în absenţa unor documente mai precise, e cu neputinţă să-i recunoaştem vreunuia dintre ei un rol comparabil cu cel al lui Pictet, sau al mentorilor săi spirituali, ca Bopp (*supra* 242) şi mai ales Whitney (*supra* 249 şi urm.). În perioada petrecută la Paris, Saussure s-a apropiat, printre alţii, de G. Paris (*supra* 258) ; acesta (şi nu Bréal) este menţionat împreună cu H. Paul, P. Meyer, H. Schuchardt, Baudouin şi Kruszewski (pentru care

vezi *supra* 258 şi 255 n. 7), pe lista scurtă a celor „care au contribuit cu ceva la cunoaşterea limbajului" (*Notes* 66), în cadrul lecţiei inaugurale a cursurilor de la Geneva.

Printre primele descoperiri teoretice conştiente ale lui Saussure se află noţiunea de natură opozitivă şi relaţională a entităţilor lingvistice, noţiune prezentă deja în *Mémoire* (*supra* 247) şi în teza asupra genitivului absolut (247), reluată apoi în cursurile de la Paris (253) şi în studiile asupra limbii lituaniene (Meillet in *F.d.S.* 82 şi *supra* 248). În *Mémoire* (*supra* 247), ca şi în cursurile de la Paris şi în studiile asupra limbii lituaniene (*Rec.* 51 şi *supra* 248) domină şi noţiunea de sistem, complementară celei anterioare.

Aceste două descoperiri s-au reflectat de timpuriu în planul metodei de cercetare şi al teoriei acestei metode : datorită lor, analiza unei entităţi lingvistice devine o cercetare a „caracterului său distinctiv" în raport cu celelalte entităţi ce coexistă cu ea (*supra* 247) ; descrierea unei limbi este în primul rînd „lingvistica unei stări", deja distinctă de lingvistica evolutivă în lecţiile de la Paris din 1882 (*supra* 253) şi apoi în recenzia lui Schmidt din 1897 (*supra* 265-266).

Din acest prim nucleu de idei decurg diferite consecinţe : înainte de orice o grijă filologică în descrierea unei limbi, grijă care se traduce printr-o pedagogie atentă şi severă (*supra* 259, 265) ; în compararea limbilor vorbite, aceasta ne îngăduie să înlocuim cunoaşterea datorată schematizărilor livreşti prin cunoaşterea directă, concretă, dobîndită prin cercetarea pe teren (*supra* 248). Ideea de sistem, care ne face să distingem între lingvistica statică şi lingvistica evolutivă, ne face – de asemenea – să percepem distincţia şi legătura dintre sistem şi realizarea sistemului, dintre *limbă* şi *vorbire*, percepţie care datează din vremea călătoriei în Lituania (*supra* 248) şi care a fost apoi întărită prin întîlnirea cu Baudouin şi prin descoperirea lui Kruszewski (*supra* 255 şi n. 7). Un corolar al acestei distincţii este distincţia dintre studiul fiziologic şi studiul „istoric" al sistemului fonematic al unei limbi, distincţie afirmată deja în raportul asupra cursului parizian din 1881 (*supra* 253).

Aceste idei noi se situează iniţial în cadrul convenţionalismului lui Whitney ; aluzia făcută la acesta este transparentă în prima încercare de sinteză a vederilor generale asupra „vieţii limbajului" întreprinsă de Saussure în 1885 (*supra* 254). Dar concepţia lui Whitney nu l-a mulţumit întru totul pe Saussure care, după 1885, reflectează continuu asupra teoriei generale. Această exigenţă, afirmată în prezentarea făcută lui Schmidt în 1897 (*supra* 265), fusese deja justificată în lecţiile inaugurale din 1891, în care, aşa cum am spus (*supra* 268), Saussure apără necesara complementaritate a analizelor particulare şi a teoriei generale. Factualismul lingvisticii pozitiviste contemporane, factualism plin de postulate inconştient legate de terminologia adoptată, îi repugnă lui Saussure tocmai în numele acestei exigenţe ; exigenţa unei reconstrucţii a aparatului terminologic (şi deci conceptual), datorită căruia lingvistica va putea cuprinde fenomenele, este prezentă încă din epoca tezei (*supra* 247), dar ea devine dominantă prin 1894, aşa cum se vede din prima scrisoare adresată lui Meillet, în 1894, şi din nota manuscrisă, datînd tot din 1894, citată mai jos.

În cursul acestor ani, în mintea lui Saussure se coc ideile cele mai originale, cele în care nu s-au văzut decît cu mare încetineală ideile centrale ale gîndirii saussuriene : ideea limbii ca formă, ideea relativităţii, a arbitrarului şi a istoricităţii radicale a întregii organizări lingvistice. În legătură cu aceasta, Sechehaye ne-a lăsat o mărturie preţioasă :

„Cu mai multe prilejuri, el a vrut să ne iniţieze în modul său de gîndire. Aborda, în convorbiri amicale, problemele de metodă şi problemele teoretice pe care le-a prezentat mai tîrziu [...] în cursurile sale de lingvistică generală [...] I se întîmpla să dezvolte în faţa noastră ideea ce l-a preocupat fără încetare şi din care a făcut cheia de boltă a gîndirii sale în materie de organizare şi funcţionare a limbilor, adică ideea că importante nu sînt atît semnele în sine, cît diferenţele dintre semnele care constituie un joc de valori opozitive" (Sechehaye in *F.d.S.* 65).

Regăsim această „cheie de boltă" în notele din 1893 şi 1894, care reprezintă însemnări pentru cartea despre care vorbeşte Saussure în scrisoarea adresată lui Meillet în 1894 şi pentru articolul despre Whitney :

„Cîţiva iluminaţi au spus : «Limbajul este un lucru cu totul extraomenesc, şi organizat în sine, aşa cum ar fi o vegetaţie parazită răspîndită pe suprafaţa speciei noastre». Alţii au spus : «Limbajul e un lucru omenesc, dar ca o funcţie naturală». Whitney a spus : «Limbajul este o *instituţie* omenească». Această afirmaţie a schimbat axa lingvisticii.

Credem că, în viitor se va spune : «Este o instituţie omenească, dar o instituţie de o asemenea natură, încît toate celelalte instituţii omeneşti, *în afară de aceea a scrierii*, nu pot decît să ne inducă în eroare în privinţa veritabilei sale esenţe, dacă ne încredem în analogia dintre ele».

Celelalte instituţii sînt bazate toate (în grade diferite) pe raporturile *naturale* dintre lucruri [...] De exemplu, *dreptul* unei naţiuni, sau sistemul politic – chiar şi moda capricioasă care ne fixează îmbrăcămintea ce nu se poate îndepărta nici o clipă de la datele privitoare la proporţiile trupului omenesc.

Dar limbajul şi scrierea *nu sînt bazate* pe raportul natural dintre lucruri. Nu există nici un raport, în nici un moment, între un anumit sunet siflant şi forma literei S, după cum cuvîntul *cow* desemnează o vacă la fel de bine ca şi cuvîntul *vacca*.

Whitney nu a încetat niciodată să repete această idee, pentru a scoate mai bine în evidenţă faptul că limbajul este o instituţie pură. Numai că asta dovedeşte mult mai mult, şi anume că limbajul este o instituţie *ce nu seamănă cu nici o alta* (dacă îi asociem scrierea) şi ar fi hazardat să credem că istoria limbajului ar trebui să semene – chiar aproximativ – cu aceea a unei alte instituţii" (*Notes* 59-60).

Această explicaţie a caracterului particular al instituţiilor lingvistice, acest „mult mai mult" în raport cu convenţionalismul lui Whitney, se află în nota amplă scrisă pentru prefaţa la cartea de lingvistică generală pe care o creează în 1893-1894 : în limbă nimic nu e substanţă sau nimic nu există în lingvistică în mod autonom, ci dimpotrivă, totul este rezultatul unor „acţiuni combinate sau izolate ale unor forţe fiziologice, psihice, mentale". Adică : limba nu este punctul de întîlnire, determinat prin convenţie, dintre o anumită substanţă acustică şi o anumită substanţă mentală („conceptele") :

„Pe măsură ce aprofundăm materia propusă pentru studiul lingvistic, ne convingem tot mai mult de următorul adevăr, care ne dă – ar fi inutil să o ascundem – foarte mult de gîndit : legătura care se stabileşte între lucruri este preexistentă, în acest domeniu, *înseşi lucrurilor* serveşte la determinarea lor" (*Notes* 56).

Distincţiile limbii nu au justificare decît în ele însele şi nu în natura materialului acustic sau conceptual în care operează.

De aici decurge necesitatea: în teoria faptelor lingvistice se impune cea mai mare rigoare formală. Dat fiind că nu e un domeniu în care lucrurile pot fi considerate dintr-un punct de vedere sau dintr-altul, ci – dimpotrivă – un domeniu ţesut din distincţii arbitrare, este nevoie de o muncă preliminară de definire a acestor prime distincţii:

„Teoria limbajului va avea drept sarcină esenţială să determine care sînt principalele noastre distincţii. Nu putem accepta că avem dreptul să facem o teorie fără această muncă de definire, deşi o asemenea manieră comodă a părut – pînă în prezent – să satisfacă publicul lingvistic" (*Notes* 55-56).

Caracterul corelativ al oricărei entităţi lingvistice este confirmat – ulterior – în următorul pasaj:

„Nu avem dreptul niciodată să considerăm o latură a limbajului ca fiind anterioară şi superioară celorlalte şi ca trebuind să servească drept punct de plecare. Am avea dreptul să o facem dacă ar exista vreo latură care să fie dată în afara celorlalte, adică în afara oricărei operaţii de abstractizare şi generalizare din partea noastră; dar e de ajuns să reflectăm puţin pentru a vedea că nu există nici una în această situaţie" (*Notes* 56).

Corolarul extrem al acestui şir de reflecţii are un ciudat caracter hegelian[10]:

„La fiecare dintre lucrurile pe care le-am considerat drept un adevăr, am ajuns pe atîtea căi diferite încît mărturisesc că nu ştiu pe care să o prefer. Pentru a prezenta în mod convenabil ansamblul propunerilor noastre, ar trebui să adoptăm un punct de plecare fix şi bine definit. Dar tot ceea ce tindem să stabilim se rezumă la faptul că, în lingvistică, este greşit să admitem că ar exista vreun fapt definit prin el însuşi. Există deci o absenţă necesară a oricărui punct de plecare, şi dacă vreun cititor vrea să urmărească atent gîndirea noastră de la un capăt la celălalt al acestui volum, el va recunoaşte, sîntem convinşi, că era cu neputinţă să urmăm o ordine foarte riguroasă" (*Notes* 56-57).

10. Cf. G.W.F. Hegel, *Précis de l'Encyclopédie des sciences philosophiques*, trad. în franceză de J. Gibelin, Paris 1970. 29 (§ 1): „Filosofia este lipsită de privilegiul de care profită celelalte ştiinţe şi anume de privilegiul de a-şi putea presupune obiectele ca fiind date nemijlocit prin reprezentare, precum şi metoda de cunoaştere pentru a-şi începe şi continua cercetările, ca fiind dinainte adoptată. Este adevărat că obiectul ei este comun cu cel al religiei... Fără îndoială, filosofia poate prezuma o cunoaştere a obiectului său, ea trebuie chiar să o prezume, precum şi un interes pentru acest obiect, pentru bunul motiv potrivit căruia conştiinţa are reprezentări ale obiectelor înainte de a avea noţiunile lor (*Begriffe*) şi că spiritul *care gîndeşte* nu ajunge la reflecţia care cunoaşte şi înţelege decît trecînd *prin* reprezentare şi raportîndu-se la ea.

Or, gîndul care observă vede curînd că acest studiu cere să se arate *necesitatea* conţinutului său şi să se *demonstreze* atît fiinţa cît şi determinările obiectelor sale. Simpla cunoaştere a acestor obiecte apare deci ca insuficientă, după cum şi faptul de a avansa sau de a admite *supoziţii* şi *afirmaţii* apare ca inadmisibil. Dificultatea începutului totuşi se prezintă în acelaşi timp, căci un început, ca *nemijlocire*, stabileşte o prezumţie sau, şi mai mult, este una".

Problema ordinii ce trebuie conferită tezelor teoriei lingvistice a continuat să-l preocupe pe Saussure pînă în ultimii săi ani de viaţă, după cum se vede din pasajul – citat mai înainte – din convorbirile avute cu Riedlinger (*supra* 267) şi din schimbările planului celor trei cursuri. Probabil concepţia unei semiologii ca teorie generală a semnelor, anterioară datei de 1901 (data de publicare a lucrării lui Naville *Classification des sciences*, care face referire la noua ştiinţă saussuriană : *supra* n. 9), şi formularea, conexă acestei concepţii, a „primului principiu", adică a principiului arbitrarului, au reprezentat, timp de cîţiva ani, o soluţie satisfăcătoare pentru Saussure, aşa cum se vede din faptul că pe ele se bazează incipitul şi factura generală ale celui de al doilea curs. Şi totuşi planul se schimbă la trecerea de la al doilea la al treilea curs (*supra* 268) ; de abia în lecţia din 19 mai 1911, cînd se află la sfîrşitul celui de al treilea şi ultim curs al său, Saussure introduce termenii de *semnificat* şi *semnificant* (S.M. 85), necesari pentru a formula în mod mai riguros principiul arbitrarului expus în alţi termeni cu douăsprezece zile înainte (S.M. 82) şi reluaţi sub această formă mai profundă numai în ultimele două lecţii ale cursului, ţinute la 30 iunie şi la 4 iulie (S.M. 90-92). La sfîrşitul cursurilor sale, Saussure vede cu mare claritate că, istoricizîndu-l în mod radical, arbitrarul semnului se referă nu numai la faţa semnificantă, ci şi la faţa semnificată a semnului şi a limbilor, căci semnificaţiile nu au, de asemenea, valoare decît în raport cu ceea ce le înconjoară (S.M. 91 n. 150 şi 151), iar lumea conţinuturilor, ca şi aceea a sunetelor, este amorfă înainte de a interveni înlănţuirea, arbitrară şi prin urmare „sistemică" (şi prin urmare istorică), a limbii (S.M. 91, 152). Numai la sfîrşit Saussure a descoperit principiul unificator al teoriei limbii (sau, cel puţin, numai la sfîrşitul carierei sale de profesor Saussure a considerat că îl poate expune elevilor săi).

După cele două mari concepţii tradiţionale ale fenomenelor lingvistice, se poate identifica o entitate lingvistică dată ca fiind o entitate particulară fie prin sens, fie prin sunet. Există nenumărate moduri de a realiza cuvîntul *Messieurs* ! dar aceste nenumărate realizări diferite îşi găsesc identificarea în faptul că exprimă un sens care este „acelaşi pentru toţi", după vechea afirmaţie aristotelică ce stă la baza acestui punct de vedere. Critica acestui punct de vedere, descoperirea fluctuaţiilor în lumea semnificaţilor, a împins lingvistica postboppiană spre sunet, „ghid mai sigur" (după expresia lui Pott) pentru studiul entităţilor lingvistice decît semnificaţii fluctuanţi. *Messieurs* ! poate avea o infinită pluralitate de sensuri, dar aceste nenumărate realizări se aseamănă fonic.

Saussure pleacă de la o conştiinţă acută a argumentelor celor două puncte de vedere, adică de la acceptarea următoarelor două fapte : formele fonice variază la infinit, sensurile variază la infinit. Între o articulare a cuvîntului *Messieurs* ! şi o alta există un abis, în care se pot insera un număr nedefinit de articulări intermediare, după cum există un abis între un sens şi un altul, legate de una dintre realizările posibile ale cuvîntului, între care pot, întotdeauna, să existe noi sensuri intermediare. Saussure notează că sensurile intermediare şi formele fonice intermediare pot să se insereze, de asemenea, între sensurile şi sunetele unor cuvinte considerate ca fiind diferite. Altfel spus, el percepe caracterul de continuitate pe care îl prezintă manifestările concrete, actele concrete de *vorbire*. Nu e o întîmplare că H. Schuchardt este citat printre cei care au făcut să progreseze cunoaşterea limbajului. Şi dacă Saussure ar fi cunoscut-o, el ar fi putut cita ca incipit al reflecţiilor sale *Estetica* lui Croce.

Totuşi, în această lume de sensuri şi de articulări asemănător fluctuante, în care continuitatea pare a fi singura regulă în vigoare în mod obiectiv, locutorii unei comunităţi introduc discriminări şi identificări: seria nenumărată a articulărilor şi a sensurilor degradate provenite din *Messieurs*! este redusă la o unitate şi separată de articulările învecinate (*Monsieur!* de exemplu, sau *Mes soeurs*! etc.) şi de sensurile învecinate („Chers amis" de exemplu, sau „Honorable public" etc.). Asemănarea sau deosebirea articulatorie şi asemănarea sau deosebirea psihologică şi logică nu izbutesc să justifice astfel de regrupări. Încă o dată (şi cu toate că riscă să-i scandalizeze pe habotnicii istoricismului ca şi pe cei ai structuralismului), reflecţiile lui Saussure merg exact pe drumul urmat de Schuchardt sau, mai tîrziu, de Croce.

Şi totuşi (şi acesta este începutul divergenţei) aceste regrupări sînt reale: discursul nostru, în care aceste discriminări şi aceste identificări complementare operează concret şi efectiv, se bazează, în fiecare clipă, tocmai pe ele. Pe ce se sprijină aceste regrupări?

Un număr de ani (între şederea sa la Paris şi primii ani petrecuţi la Geneva), Saussure a considerat drept acceptabil răspunsul convenţional al lui Whitney: numai o convenţie ne îngăduie să reducem la unităţi diferitele articulări şi diferitele sensuri (sau discriminarea dintre aceste articulări şi aceste sensuri şi articulările şi sensurile apropiate din punct de vedere fonic şi psihologic). Dar convenţionalismul (lăsînd la o parte slăbiciunea sa din punct de vedere istoric concret, căci nu vedem unde, cînd şi prin ce mijloace se stabileşte convenţia) prezintă o lipsă teoretică radicală: el presupune că termenii prin care se spune, prin convenţie, că se stabileşte identitatea, sînt deja identificaţi. Limba, ca mecanism ce conduce identificările şi diversificările, precedă orice convenţie. Este motivul pentru care cel ce o analizează se simte „părăsit de toate analogiile cerului şi ale pămîntului".

Ultimul răspuns al lui Saussure este centrat pe teoria arbitrarului. În seria infinită a diferitelor produse fonice ca şi în seria infinită a diferitelor sensuri, amîndouă constituind două ţesături continue, limbajul separă entităţi diferite, ce introduc limite între care sînt identificate fenomenele diferite din punct de vedere psihologic sau fonic. Limba este mecanismul care (dincolo de voinţa individului) conduce aceste identificări şi discriminări. Ea este un ansamblu de articulări, de limite care fac să fie discontinue (astăzi am spune discrete) atît masa realizărilor fonice cît şi masa semnificaţiilor. Graţie limbii, locutorul categorizează o entitate fonică particulară drept o anumită entitate semnificantă şi o entitate perceptivă sau conceptivă sau conceptuală drept o anumită entitate semnificată. În aceste categorizări nu există nici o raţiune intrinsecă naturii substanţei fonico-acustice sau conceptuale. [a] şi [a:] sînt clasate ca manifestări distincte ale aceleiaşi entităţi simbolizate prin /a/ în italiană sau în dialectul napolitan, ca manifestări distincte a două entităţi distincte simbolizate prin /a/ şi /a:/ (sau prin ă şi *ā*) în franceză sau în latină. După cum a văzut Saussure, cu o claritate din ce în ce mai mare, acelaşi lucru se petrece în ceea ce priveşte semnificaţiile (sensurile) şi semnificaţii. O fiinţă tînără de sex feminin şi o alta de sex masculin sînt reduse la un singur semnificant în germană (*Kind*) sau în greacă (*τέκνον*), în timp ce în alte idiomuri le corespund doi semnificanţi diferiţi: în italiană (*bambino* şi *bambina*) sau în latină (*puer* şi *puella*).

Asemănările şi diferenţele fonico-acustice sau conceptuale şi psihologice nu explică cauza acestor identificări şi a acestor discriminări. Ele nu aparţin domeniului naturalului, al cauzatului, ci domeniului accidentului istoric. Cu alte cuvinte, ele sînt arbitrare.

În cel mai profund grad (asupra legitimităţii de a cerceta acest grad, vezi Martinet 1957. 115-116 şi Godel 1959. 32), sensul *arbitrarului semnului* nu este cel care reiese din pagina 87 din *C.L.G.*, ci acela din Capitolul IV al părţii a doua, consacrată *valorii lingvistice* (*C.L.G.* 124-134): semnul lingvistic este arbitrar pentru că este o combinaţie (arbitrară, dar nu mai prezintă interes să o spunem) de două feţe, *semnificat* şi *semnificant,* care sînt arbitrare în măsura în care ele unifică (şi discriminează) în mod arbitrar, fără a ţine seama de motivările de ordin logic sau natural, sensuri disparate şi tipuri disparate de realizări fonice.

Natura „sistemică" a semnului lingvistic vine din arbitrar. Delimitarea semnelor, eliberată de orice motivare legată de substanţa conceptuală sau fonică, este lăsată în seama delimitării semnelor prin ele înseşi. Deoarece această delimitare nu are altă bază decît acel *usus loquendi* al comunităţii lingvistice, sistemul lingvistic este de natură radical socială sub toate aspectele sale, sub aspect semantic ca şi sub aspect fonematic sau morfologic (Frei).

Din arbitrar decurge şi o metodologie renovată a descrierii semnelor, pe care nu trebuie s-o mai folosim în termeni fonico-acustici sau ontologico-logico-psihologici, ci în termenii diferenţelor fonico-acustice şi ontologico-logico-psihologice utilizate într-o limbă dată pentru a constitui diferite semne posibile. Principiile acestei metodologii nu sînt decît schiţate în *C.L.G.*; ele nu au fost dezvoltate pe deplin decît mult mai tîrziu, în cadrul cercetărilor făcute de şcolile pragheză, franceză şi glosematică, şi în construcţia unei semantici funcţionale datorită lucrărilor savanţilor elveţieni (Frei, Burger, Godel), ale lui Lamb şi Prieto.

8. Soarta *Cursului de lingvistică generală* în diferite ţări

C.L.G. a fost editat în 1916 (337 de pagini); apoi, cu o nouă paginaţie rămasă neschimbată (331 de pagini), în 1922, 1931, 1949, 1955, 1962 etc. Prima ediţie este prezentată în numeroase recenzii (în general mai curînd critice): Bourdon 1917, Gautier 1916, Grammont 1917, Jaberg 1937. 123-136 (publicată în decembrie 1916), Jespersen 1917, Lommel 1921, Meillet 1916, Meillet 1917, Niedermann 1916, Oltramare 1916, Ronjat 1916, Schuchardt 1917, Sechehaye 1917, Terracini 1919, Wackernagel 1916. Cea de a doua ediţie s-a bucurat şi ea de recenzii: Abegg 1923, Gombocz 1925, Grégoire 1923, Lommel 1922, Lommel 1924, Marouzeau 1923, Uhlenbeck 1923. Traducerile au fost şi ele numeroase: în japoneză (*Gengogakugenron*, trad. de H. Kobayashi, Tokio 1928; ed. a 2-a, 1940, cu o bibliografie la pp. 1-10;

ed. a 3-a, 1941, cu o nouă prefaţă; ed. a 4-a, 1950); în germană (*Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft*, Berlin-Leipzig 1931, trad. de H. Lommel, cu un scurt *Vorwort* de mulţumire adresat lui Gautier, Bally, Sechehaye; lucrarea, pe care au recenzat-o Herman în 1931, Ammann în 1934 *b*, a fost retipărită ,după douăzeci şi şase de ani, la Berlin 1967, „mit neuem Register und einem Nachwort von Peter von Pohlenz"; în rusă (*Kurs obščej lingvistiki*, Moscova 1933, trad. de H.M. Suhotin, comentarii de R.J. Šor, prefaţă de D.N. Vvedenskij, citată aici ca Vvedenskij 1933; primul număr al colecţiei „Jazykovedy zapada", niciodată retipărit, puţin cunoscut în Europa occidentală: cf. S.M. 24 n. 3, Slusareva 1963. 34); în spaniolă (*Curso de lingüistica general*, trad. de Amado Alonso, a cărui prefaţă este citată aici ca Alonso 1945, ed. a 2-a, 1955, ed. a 3-a, 1959, ed. a 4-a, 1961); în engleză (*Course in General Linguistics*, New York, Toronto, Londra 1959, retipărit în *paperback* în 1966, trad. de W. Baskin, cu o *translator's introduction*, pp. XI-XII; recenzie de H.-Frei C.F.S. 17, 1960. 72-73; *langue – parole – langage* este tradus prin *language – speaking* [ca şi *speech*] – [*human*] *language*; în poloneză (*Kurs iezykoznawstwa ogólnego*, trad. de Krystina Kasprzyk, Varşovia 1961); în magiară (vezi *infra* 284); în italiană (trad. de autorul acestei lucrări, ed.1, Bari 1967, ed. a 4-a *paperback*, Bari 1972).

Toate cele spuse mai înainte nu izbutesc totuşi să ne dea o idee despre marea influenţă pe care a avut-o *C.L.G.*, dar ne îngăduie să amintim că, începînd din 1930, „puţine sînt lucrările de lingvistică generală care nu încep printr-o trimitere la *Curs*" (Malmberg 1954. 9 şi cf. Sechehaye 1940. 1). Există şi tăceri: opere în care sînt citaţi savanţii cărora lingvistica le datorează unele idei esenţiale, tac în ceea ce îl priveşte pe Saussure. Este cazul cărţii de popularizare a lui M. Pei (*The Story of Language*, ed. 1, Londra 1952, ed. a 2-a, 1957) sau, la alte niveluri, al excelentelor manuale de H.A. Gleason (*An Introduction to Descriptive Linguistics*, New York 1956) şi de Ch.F. Hockett (*A Course in Modern Linguistics*, New York 1958). În anumite cazuri (Carroll 1953. 15), *C.L.G.* este citat printre bunele manuale de introducere în lingvistică: este ca şi cum ai cita *Odiseea* printre lucrările despre tehnica navigaţiei. Dar soarta *Cursului de lingvistică generală* în S.U.A. cere o examinare mai amplă.

În general, o trimitere la *C.L.G.* este, ca să spunem aşa, o obligaţie. Adeseori este vorba de simple menţionări ale cîtorva vestite distincţii saussuriene ca *limbă-vorbire, sincronie-diacronie, semnificat-semnificant*; cf., ca exemple, Otto 1934. 180; Herman 1936-1938. I, II; Bröndal 1943. 92 şi urm.; Sturtevant 1947. 3; Dieth 1950. 3, 8, 16; Porzig 1950. 108; Kronasser 1952. 21; Carroll 1953. 11, 12, 15; Baldinger 1957. 12, 21; Ammer 1958. 9 şi urm., 46 şi urm., 59; Schmidt 1963. 6-10; Borgström 1963. 4-5; Malmberg 1963. 8-9. Deja, în cazurile citate, referirea tinde să devină comentariu critic; o evaluare de ansamblu s-a făcut în numeroase scrieri, printre care – limitîndu-ne alegerea la cele mai semnificative ca dată, întindere, răsunet –, citām (în ordine cronologică) următoarele: Bally 1908, Havet 1908, Bally 1913, Id. in *F.d.S.* 51-57, Bréal 1913, Meillet 1913, Streitberg 1914 (scrieri anterioare faţă de *C.L.G.*, dar care caută totuşi să evalueze în ansamblul său opera lui Saussure, inclusiv sub aspectele sale metodologice explicitate apoi în *C.L.G.*); Gautier 1916, Jaberg 1937 (dar publicat în 1916), Meillet 1916, Wackernagel 1916, Grammont 1917,

Jespersen 1917, Meillet 1917, Schuchardt 1917, Sechehaye 1917, Regard 1919. 3-11, Terracini 1919, Lommel 1921, Id. 1922, Id. 1924, Jakobson 1929. 16 şi urm., Ipsen 1930. 11-16, Pagliaro 1930. 86 şi urm., Weisgerber 1932, Mathesius 1933, Trubeckoj 1933, Vvedenskij 1933, Amman 1934, Bühler 1934. 17-20, Jakobson 1936. 237, Alonso 1945, Wagner 1947. 21, Wells 1947, Sommerfelt 1952, Malmberg 1954, Arens 1955. 388-402, Waterman 1956, Birnbaum 1957, (Godel) S.M. (1957), Redard 1957, Čikobava 1959. 13, 63, 84 şi urm., 97-99, 125, 160, Heinimann 1959, Ullmann 1959. 2, Hjelmslev 1961. 7, Collinder 1962, Jakobson 1962. 293-294, Kukenheim 1962. 91-94, Malmberg 1963. 8, Benveniste 1963, Gipper 1963. 13, 19, 20 şi urm., 22 şi urm., 29 şi urm., 46, Jaberg 1965. 17-19, Leroy 1965. 79-91, Benveniste 1966. 20-21, Lepschy 1966. 31-48.

Această listă, care prezintă de altfel multe lacune, arată că *C.L.G.* este prezent cam în toate ţările. Vom încerca să dăm o imagine mai amănunţită. O imagine foarte precisă ne dă lucrarea detaliată a lui E.F.F. Koerner, *Bibliographia Saussureana*, 1870-1970, Metuchen (N.J.) 1972.

Franţa. Este ţara în care influenţa lui Saussure a fost cel mai mult recunoscută (Meillet 1913, Gauthiot 1914, Grammont 1933. 153-154, Kukenheim 1962. 91 şi urm., Benveniste 1965. 24-28 şi *supra* 252 şi urm.). Influenţa directă, profundă a lui Saussure i-a format pe Meillet (Alonso 1945. 28-29, Martinet 1953. 577, Čikobava 1959. 84, Benveniste 1962. 93, Bolelli 1965. 401, Lepschy 1966. 134-135) şi Grammont (Grammont 1933. 9-10, Benveniste 1962. 93) ; acesta din urmă a putut astfel, în ciuda tuturor polemicilor, să devanseze cercetările structuraliste (B. Malmberg, M.G., în „Studia Linguistica" I, 1947. 52-55). Bineînţeles că această influenţă nu a însemnat întotdeauna şi o deplină înţelegere a poziţiilor teoretice ale lui Saussure. G. Mounin a subliniat în repetate rînduri, pe bună dreptate, că Meillet nu a înţeles niciodată, în profunzime, noţiunea saussuriană de *sistem* şi că lipsa de înţelegere este mare la „meilletişti" ca J. Vendryes şi M. Lejeune (Mounin 1966. 26 şi urm., 1968. 76-78). S-a semnalat de asemenea o influenţă posibilă a lui Saussure asupra lui P. Passy (*supra* 252). Indirect, dar nu mai puţin profund, Saussure i-a influenţat pe R. Gauthiot (*Parler de Buividze*, Paris, 1903. 4, Beneviste 1965. 27), pe Vendryes (Vendryes 1921. 437, Iordan-Bahner 1962. 326, Sommerfelt 1962. 90, Čikobava 1959. 84 şi urm., Bolelli 1965. 421) şi pe Benveniste (Čikobava 1959. 84 şi urm., Lepschy 1966. 134), care a reluat problematica din *Mémoire* (*supra* 246) şi care, după ezitări şi neînţelegeri, de origine probabil meilletiană, a ajuns în cele din urmă la „o apreciere deplină şi pozitivă a gîndirii saussuriene", după cum recunoaşte Mounin 1968. 76-78, şi i-a consacrat lui Saussure studii fundamentale (vezi lista abrevierilor). În scrierile lui Martinet, referirile explicite la Saussure sînt foarte rare şi scurte, dar fiecare aruncă o lumină nouă asupra unor aspecte esenţiale ale *C.L.G.*, marcînd un punct ferm şi sigur în istoria complicată a exegezei saussuriene. Cartea *Éléments de linguistique générale*, chiar dacă nu-l citează pe Saussure, reprezintă cel mai radical manual saussurian de lingvistică generală; Saussure trăieşte în una din caracteristicile cele mai semnificative ale operei lui Martinet: „ea se poate adresa cu aceeaşi autoritate atît structuraliştilor, cît şi specialiştilor în gramatică comparată tradiţională; contribuţia lui Martinet are calitatea, astăzi din ce în ce mai rară, de a putea fi asimilată cu folos atît de unii, cît şi de ceilalţi" (Lepschy 1966. 129).

Prin Meillet, Grammont, Vendryes, Benveniste şi Martinet, Saussure îi influenţează, în mod mai mult sau mai puţin evident, pe toţi lingviştii francezi. Ca exemplu, îl putem aminti pe L. Tesnière (Tesnière 1939. 83-84, Lepschy 1966. 146), a cărui lucrare, *Éléments de synthaxe structurale*, Paris 1959, este inspirată din ideile saussuriene într-o măsură mai mare decît reiese din referirile explicite (cf. de exemplu p. 17, nota); G. Mounin (cf. în special Mounin 1963. 21-24 şi excelenta lucrare de ansamblu a lui Mounin din 1968); Haudricourt şi Juilland (Burger 1955. 19 şi urm.). Dauzat a revendicat drepturi de prioritate asupra ideilor saussuriene (Lepschy 1966. 71, n. 41). Pichon a formulat unele critici (1937 şi 1941); cele formulate de Marcel Cohen prezintă un interes deosebit, dar Cohen nu ezită totuşi să declare că întreaga lingvistică modernă, chiar şi cea materialistă, are faţă de Saussure o datorie decisivă (Cohen 1956. 26, 75, 89, 163). Aşa cum vom vedea, influenţa lui Saussure s-a extins, mai ales în Franţa, în afara domeniului lingvistic şi aceasta, poate în mod inevitabil, a dus uneori la aşa-numitele „aproximări jurnalistice" denunţate de G. Mounin 1968. 79-83.

Japonia. Aici influenţa lui Saussure este „imensă" (Izui 1963. 54-55); la aceasta poate a contribuit influenţa anterioară a ideilor lui E.D. Polivanov, elev al lui Baudouin (V.V. Ivanov, *Lingvističeskie vzgljady E.D. Polivanova*, V Ja 7: 3, 1957. 55-76; Leontev 1961; *Iz neopublikovannogo nasledstva E.D. Polivanova*, V Ja 12: 3, 1963. 96-98; Lepschy 1966. 63, 73 n. 65) ca şi cursul lui H.E. Palmer care, independent de Saussure (Jespersen 1925. 11-12), a insistat asupra distincţiei dintre *language* „langue" şi *speech* „parole (-langage)" (Palmer 1924. 40). După cum am văzut, traducerea *C.L.G.*, care a fost prima în lume, s-a bucurat, la apariţie, de un mare succes.

Europa de nord. Influenţa lui Saussure a fost puternică şi vizibilă. Ea s-a afirmat în Norvegia prin opera lui Sommerfelt, sensibilă la aspectele sociolingvistice ale concepţiei saussuriene (cf. A. Sommerfelt, *La linguistique science sociologique*, „Norsk Tidskrift for Sprogvidenskap" 5, 1932. 315-331, Sommerfelt 1962, *passim*, Leroy 1965. 145-146), şi prin aceea a succesorului său Borgstroem (1949, 1963. 4-5). În Suedia, în ciuda textelor polemice ale lui Collinder (1962), tradiţia creată de Noreen (*infra* 301 şi urm.) a facilitat influenţa saussuriană, care s-a manifestat prin Malmberg (Vendryes 1950, 455) şi prin alţii. În unele momente, specialiştii în filosofie au simţit şi ei importanţa *C.L.G.* (Regnéll 1958. 10, 140, 175, 185-187). Influenţa lui Saussure s-a simţit mai ales în Danemarca (Birnbaum 1957. 10): bine cunoscut ca membru al Academiei (*supra* 271), a avut numeroşi adepţi: Bröndal (1943. 90-97), căruia i-a fost totuşi contestată asimilarea efectivă a substanţei gîndirii saussuriene (Frei 1955. 50, şi cf. de exemplu V.B. Bröndel, *Les parties des discours*, trad. în franceză, Copenhaga, 1948. 11-12, 76 şi urm., 142 şi urm.), L. Hjelmslev, cu o înţelegere cu totul diferită a lui F. de Saussure (Hjelmslev 1928; 1947. 72; 1951. 62; 1961. 7; Borgstroem 1949. Ege 1949. 23-24; Wells 1951. 564; Siertsema 1955. 1-13, 54-57, 95, 146. Čikobava 1959. 160 şi urm.; Coşeriu 1962. 176; Sommerfelt 1962, 59, 90) şi glosematicienii (vezi *infra* 287).

Rusia. Soarta operei lui Saussure a fost aici foarte inegală. Ideile saussuriene au fost introduse mai întîi de S. Karcevskij, care urmase cursurile lui Saussure la Geneva începînd din 1905; licenţiat în litere în 1914, el s-a întors în patrie în 1917 şi i-a

informat pe tinerii moscoviţi (R. Jakobson, N.S. Trubeckoj) cu privire la doctrina saussuriană, de care era şi va rămîne mereu pătruns şi pe care a expus-o mai întîi la Academia de Ştiinţe din Moscova şi apoi, ca profesor de lingvistică, la Ekaterinoslav (Dniepropetrovsk), şi, în sfîrşit, în încercări de aplicare la limba rusă (Vvedenskij 1933. 20, Stelling-Michaud 1956, Jakobson 1956. 9-10, Pospelov 1957, Jakobson 1962. 631). Ideile saussuriene au continuat să reţină atenţia, aşa cum o dovedesc, de exemplu, R. Šor, *Jazik v obščestvo*, Moscova 1926, sau Volosinov 1930. 60-65, chiar şi după ce s-a dizolvat cercul de la Moscova. În 1933 apare, în sfîrşit, traducerea lui Suhotin (vezi *supra*). Ampla prefaţă a lui D.N. Vvedenskij, deşi insistă pe caracterul „burghez" al ideologiei implicite, după părerea sa, a *Cursului de lingvistică generală*, recunoaşte şi subliniază importanţa excepţională a operei. Dar exclusivismul marxist a împiedicat ulterior discutarea deschisă a operei (Cohen 1956. 29-30, Leroy 1965. 172-173). Numai după 1950 au apărut noile contribuţii, de mare importanţă, ale lui Budagov, Čikobava, Žirmunskij, Šaumjan şi alţii. În 1963, Slusareva face o primă prezentare a acestora. Saussure (ca şi Hjelmslev) are o mare importanţă pentru lucrările posterioare ale lui S. Šaumjan şi I.I. Revzin (Birnbaum 1957. 10).

Saussure a fost în centrul discuţiei deschise de Abaev în 1965 : la acuzaţii (de subiectivism în concepţia despre *limbă*, de formalism şi antiistorism în separarea dintre sincronie şi diacronie : Abaev 1965. 27-28), au răspuns, într-un plan mai general de aprobare a „noului" în lingvistică, A.B. Gladkij şi I.I. Revzin (V Ja 14 : 3 ; 1965. 44-59 ; 15 : 3 ; 1966. 52-59) şi, într-un plan mai special, V. Roždestvenskij, *O sovremennom stroenii jazykoznanija*, V Ja 14 : 3 ; 1965. 60-69 : (la p. 62 : importanţa lui Saussure pentru toată lingvistica), L.P. Zinder, *O novom v jazykovedenii*, V Ja 15 : 3 ; 1966. 60-64 (la p. 61 : importanţa lui Saussure şi a lui Baudouin pentru lingvistica sincronică), A. Čikobava 1966. 47-49 (comparîndu-l pe Saussure cu Kant şi ilustrînd importanţa distincţiei dintre sincronie şi diacronie) şi, în sfîrşit, P.S. Kuznecov, *Ešče o gumanizme i degumanizacii*, V Ja 15 : 4 ; 1966. 62-74, care pune în evidenţă componentele istorice ale gîndirii saussuriene faţă de acuzaţiile de antiistorism şi chiar faţă de opiniile unor structuralişti (pp. 65 şi urm.).

S.U.A. şi ţările de limbă engleză. Nimic nu corespunde dincolo de Atlantic simpatia lui Saussure pentru Whitney. Dintre marii şefi ai şcolii de lingvistică americană din secolul XX, Sapir prezintă convergenţe interesante cu Saussure, dar este pe deplin independent faţă de acesta (Wartburg-Ullmann 1962. 157, Mikus 1963. 11-12, Wein 1963. 5). Raporturile cu Bloomfield sînt mai complexe. Acesta, prezentîndu-l pe Sapir, defineşte *C.L.G.* ca fiind „a theoretic foundation to the newer trend of linguistic study" (Bloomfield 1922), apreciere reluată doi ani mai tîrziu chiar în prezentarea *C.L.G.* (Bloomfield 1924). Peste încă doi ani, Bloomfield subliniază „datoria sa de idei" faţă de Sapir şi Saussure (Bloomfield 1926. 153), dar peste cîţiva ani, în *Language*, numele lui Saussure nu apare decît o singură dată (p. 19), la istoria doctrinelor lingvistice. Bloomfield a avut prilejul să recunoască în particular cît de mult îi datorează lui Saussure. În acest sens, o mărturie preţioasă ne este furnizată de Roman Jakobson (scrisoarea din 4 martie 1968) : „In a conversation with me, Bloomfield mentioned, among the four of five works which had the greatest influence on him, just *Saussure's*

Cours". Dar menţionarea izolată a numelui lui Saussure în *Language* ne autorizează să susţinem că acum începe eclipsa lui Saussure, caracteristică lingvisticii postbloomfieldiene. „În America (S.U.A.) se consideră, în general, că *Language* de Leonard Bloomfield este cea mai importantă carte de lingvistică generală publicată pînă acum" (R. Hall, *La linguistica americana dal 1925 al 1950*, „Richerche linguistiche", I, 1950. 279). În 1952, Hockett contestă că ar exista vreo influenţă a lui Saussure asupra lui Bloomfield, a cărui autonomie faţă de Saussure este general admisă (Garvin 1944. 53-54; Wells 1951. 558; Martinet 1953. 577; Benveniste 1954. 134; Coşeriu 1962. 116; Waterman 1963. 93). Birnbaum 1957. 10, recunoaşte că există ceva mai mult decît o convergenţă ocazională. Ar fi o greşeală să reducem comportamentul american la un simplu şovinism. La bloomfieldieni există, într-adevăr, teama că, părăsind terenul behaviorist şi vorbind despre limbă, vor recădea în mentalism. În 1962. 117, Coşeriu spune „pe bună dreptate că, pentru americani", limba nu-i nimic altceva decît „the totality of all utterances in all situations" (Z.S. Harris, *Methods in Structural Linguistics*, Chicago 1951. 27, vezi şi *infra C.L.G.* 37 n. 60).

Bineînţeles că nu trebuie să uităm că una dintre cele mai bune lucrări de ansamblu asupra lui Saussure provine din S.U.A. (Wells 1947). Dar o apreciere ca aceea a lui Waterman (1956; 1963. 61), care îl defineşte pe Saussure ca fiind „the greatest theoretician of the new era", este o excepţie. Lui Saussure i se dă din nou o mare atenţie numai după ce reapare interesul pentru ceea ce se află „în spatele" infinitei multitudini de *utterances* şi pentru mecanismul limbii care produce *utterances*: la originea acestui nou interes se află, fără îndoială, atitudinea teoretică a lui Chomsky (cf., pentru raporturile sale problematice cu Saussure, *infra* 311). Rezultatele nu întîrzie să apară: în 1967, Dinneen îi consacră lui Saussure un lung pasaj şi face referiri continue la acesta; în 1969, Godel apare în „Indiana University Studies in the History and Theory of Linguistics". De acum înainte chiar şi Hockett îşi schimbă atitudinea, subliniind cît de mult îi datorează (el şi Bloomfield) lui Saussure: cf. *The State of the Art*, Haga 1968, cap. I, *passim*.

Nu numai tăcerea postbloomfieldienilor, dar şi dura judecată negativă a lui Ogden şi Richards, din 1923, au limitat prezenţa lui Saussure în ţările anglo-saxone: Saussure este un savant sedus de „sofisme" (pp. 4-5 şi nota), „ingenuu" (p. 5), complicat în mod inutil (id.), incapabil să descrie funcţionarea limbajului (p. 232).

În universităţile englezeşti, prezenţa lui Saussure a fost garantată, într-un anume mod, în primul rînd de A. Gardiner (Sommerfelt 1962. 90; Robins 1963. 13 şi cf. Gardiner 1932. 59-60, 62, 68-93, 106 şi urm.; Gardiner 1935; Gardiner 1944), de Jones (1950. VI, 213; Lepschy 1966. 135), şi apoi de Firth (1935. 50 şi urm.; 1956. 133; despre Firth, vezi Lepschy 1966. 135 şi 147). Trebuie să-l menţionăm în mod deosebit pe Ullmann, ungur de origine, care a suferit în mare măsură influenţa lui Saussure şi a răspîndit ideile sale printre romanişti şi printre specialiştii în semantică (Ullmann 1949; Ullmann 1953; cf. Antal 1963. 19 şi urm., 81 şi urm.; Sommerfelt 1962. 91; Rosiello 1966. XXIX şi urm.), chiar dacă unii au spus că el nu a înţeles întotdeauna în profunzime gîndirea saussuriană (Godel 1953; Frei 1955. 50-61).

Mai mult decît în S.U.A., prezenţa lui Saussure apare în Marea Britanie ca întărită, graţie unor savanţi ca R.H. Robins (*General Linguistics. An introductory Survey*, Londra

1964. 32, 62, 78, 129, 378), R.M.W. Dixon (*What is Language ? A New Approach to Linguistic Description*, Londra 1965. 73-78) şi mai ales J. Lyons (Lyons 1963. 31, 35, 37 ; Lyons 1968. 38 şi *passim*).

Elveţia. Succesul lui Saussure în patria sa a fost mult mai mic decît s-ar putea crede (Frei 1949). În afară de o difuză atmosferă saussuriană, au existat o serie de personalităţi importante care au continuat, în mod mai mult sau mai puţin evident, opera maestrului de la Geneva. Trebuie să-l menţionăm, în primul rînd, pe Bally, ale cărui divergenţe în raport cu Saussure au fost totuşi adeseori semnalate (Segre 1963. 12-13, 15-16) : insistenţa pe valorile afective ale *limbii* şi, lucru la care ţinea şi Bally (Bally 1909. I, VII), originalitatea (Alonso 1945. 29-30 ; Godel 1947 ; Frei 1949. 54 ; Čikobava 1959. 84 şi urm. ; Wartburg-Ullmann 1962. 249 ; Segre 1963 ; Bolelli 1965. 391 şi urm.) şi, alături de Bally, Sechehaye, poate mai apropiat de proiectul saussurian, mai ales în ceea ce priveşte arbitrarul (Alonso 1945. 30 ; Godel 1947 ; Frei 1949. 55 ; Godel 1956. 59). Amîndoi au constituit „şcoala de la Geneva", izvorîtă din învăţătura saussuriană (Sechehaye 1927 ; Grammont 1933. 155 ; Devoto 1928 ; Frei 1949 ; Godel 1961 ; Mourelle-Lema 1969 ; Godel 1969 ; Lepschy 1970. 52 etc.) pe care au răspîndit-o şi au supravegheat-o cu mare grijă. Polemicile prin care ei apără cutare sau cutare punct din *C.L.G.* sînt nenumărate : contra primului „atac" al lui Doroszewski împotriva noţiunii de fonem (Bally 1933), contra criticilor lui Wartburg şi ale „praghezilor" în problema „separării" sincroniei şi diacroniei (Bally 1937 ; Sechehaye 1939 şi 1940, cf. Alonso 1945. 19, 26), contra lui Buyssens (Sechehaye 1944) etc. O dată cu „cea de a doua generaţie saussuriană" (Burger, Frei, Godel), atitudinea apologetică cedează locul unei voinţe de exegeză însoţită adeseori de noi vederi : astfel procedează Frei (Sollberger 1953. 45-46 ; Martinet 1955. 45), care a intrat şi el în polemică, pentru a clarifica şi a apăra anumite principii saussuriene (arbitrarul : Buyssens 1941, Frei 1950, Buyssens 1952, Antal 1963. 81 ; sinonimia : Frei 1961. 39). În fiecare pagină din acest comentariu şi din aceste note, amintim de contribuţiile lui R. Godel la exegeza şi la aprofundarea gîndirii saussuriene. Pentru a evalua prezenţa lui Saussure în patria sa, nu trebuie să uităm de Karcevskij (vezi *supra* 281), de contribuţiile lui A. Burger (1955, 1961), de lucrările şi de activitatea de editor a lui R. Engler, de savanţii elveţieni de limbă germană (*infra* 285, 308).

Ţările Europei de est. În *Polonia* (unde există, din 1961, o traducere a *C.L.G.*), succesul lui Saussure este legat de acela al tradiţiei inaugurate de Baudouin şi Kruszewski şi de activitatea lui Witold Doroszewski (1930, 1933, 1933 b, 1958), care a fost interesat în mod deosebit de o interpretare sociologică a fenomenelor semantice (Schaff 1965. 17 şi urm.), şi de J. Kuryłowicz, care a reluat problemele din *Mémoire* în domeniul istorico-comparatist şi pe acelea din *Curs* în domeniul teoretic. În Polonia, ca şi în Suedia, mediul filosofic s-a interesat de poziţiile saussuriene, centrale în lucrările lui A. Schaff din 1965 şi 1964.

În *Ungaria*, primul savant care s-a angajat în analiza şi aprofundarea problematicii saussuriene a fost Witolg Gombocz ; în 1925 el a făcut o recenzie la *C.L.G.* (Gombocz 1925), pe care l-a folosit-o din plin în micul său tratat de semantică

(*Jelentéstan*, Budapesta 1926: cf. Rosiello 1966. XVII şi urm.) şi în alte lucrări (J. Melich, *G.Z. emlékezete*, „Különlenyomat a magyar nyelv” 32, 1936. 65-86). Aceeaşi direcţie a fost urmată de diferiţi savanţi ca: Laziczius (1939, 1939 b, 1945, 1961. 15, 174 şi urm.), Fonagy (1957 şi *Zeichen und System* I, 32), Antal (1963. 17 şi urm., 81 şi urm.). E. Lörinczy a făcut o traducere în maghiară (Budapesta 1967), pentru criteriile şi problemele căreia cf. E. Lorinczy, *Saussure magyar forditása elê*, „Különlenyomat a magyar nyelv” 1966. 279-285.

În *Cehoslovacia*, terenul pentru difuzarea *C.L.G.* era pregătit de diferiţi savanţi. În primul rînd de o personalitate originală, filosoful şi omul politic Thomas Garrigue Masaryk, care, în *Základové konkretné logiky* (Praga 1855; trad. în germană 1886, *Versuch einer concreten Logik*), formulează o distincţie netă între studiul static şi studiul istoric al limbii, preambul al acceptării distincţiei saussuriene analoage de către „praghezi” (Jakobson 1933. 167; Alonso 1945. 13). Vom reveni asupra raporturilor acestora cu Saussure, dar pentru moment să amintim de contribuţiile saussuriene ale lui V. Mathesius (1933) şi Vachek (1939. 95-96).

Ţările de limbă spaniolă. Excelenta traducere şi clarul *Prologo* al lui A. Alonso din 1945, apoi activitatea şi studiile lui E. Coşeriu (1958, 1962), care a predat mulţi ani la Montevideo, au contribuit la cunoaşterea operei lui Saussure, care a fost totuşi privită cu unele rezerve (D. Alonso 1950. 19-33, 599-603; Catalán Menéndez Pidal 1955. 18, 20, 28-29, 33-37). O amplă folosire a ideilor lui Saussure şi a teoriilor de origine saussuriană se află în monumentalul manual al lui F. Rodriguez Adrados, *Lingüistica estructural*, 2 voi., Madrid 1969. Cercetările argentinianului L. Prieto, culminînd în *Principii de noologie*, Haga 1964, reprezintă una dintre cele mai importante contribuţii la dezvoltarea unei semantici conforme cu ideile din *C.L.G.*

Ţări de limbă germană. În afară de Streitberg 1914, de Junker 1924, de Lommel, traducătorul *C.L.G.*, cei care au contribuit la răspîndirea operei lui Saussure în ţările de limbă germană au fost chiar criticii săi: Wartburg a criticat în repetate rînduri distincţia dintre sincronie şi diacronie (1931, 1937, 1962); Ammer (1934) şi Rogger (1941, 1942) au criticat unele idei din *C.L.G.* Dimpotrivă, s-au declarat adepţi ai lui Saussure (şi ai lui Humboldt) L. Weisgerber şi J. Trier (Weisgerber 1932; Trier 1934. 174; cf. şi Springer 1938. 168; Quadri 1952. 143-144; Hjelmslev 1961. 47; Wein 1963. 11; Antal 1963. 19 şi urm.; Schaff 1964. 12). În universităţile germane, un anumit interes pentru poziţiile saussuriene nu apare însă decît după cel de al doilea război mondial.

Italia. Pentru lingviştii italieni, ca Bartoli, Battisti, Bertoldi, care au studiat la Viena înainte de primul război mondial, „*Cursul de lingvistică generală* [...] a fost [...] o revelaţie”, umbrită totuşi de fascinaţia pentru Gilliéron şi de opinia că au izbutit să „se desprindă” de *Curs*, „dominîndu-l” (C. Battisti, *V. Bertoldi*, „Arch. glott. ital.” 39. 1953. 1-19, pp. 1-2). Atitudinea lui B. Terracini nu se schimbă, începînd cu vechea prezentare a *C.L.G.* (Terracini 1919) şi pînă la criticile succesive (1929; 1942; 1949. 23-24, 37, 40-43 etc.; 1957. 9, 10, 51; 1963. 24, 26, 37, 48, 51, 62), astfel că în

lucrarea unuia dintre discipolii săi (C. Schick, *Il linguaggio. Natura, struttura, storicità del fatto linguistico*, Torino 1960), numele lui Saussure apare de patru ori, asociat cu teoria silabei, cu noţiunea de raport asociativ şi cu numele lui Terracini, care a elaborat o noţiune de limbă diferită de aceea din *C.L.G* (pp. 63, 73, 83, 197). V. Pisani (1966. 298) consideră, la rîndul său, că *C.L.G.* este „rozzo e grossolano".

Cursului de lingvistică generală i s-au adus critici de inspiraţie istoricistă, în scopul unei noi elaborări a noţiunilor saussuriene fundamentale, de către G. Devoto (1928; 1951. 3-15), A. Pagliaro (1930. 86 şi urm.; 1952. 48-61; 1957. 32, 198, 367-368, 377-378), G. Nencioni (1946), T. Bolelli (1949. 25-58; 1965. 8, 150-152, 358-359). O adeziune mai pronunţată, dacă nu la soluţiile, cel puţin la problemele puse în *C.L.G.*, se poate vedea la lingviştii din generaţia următoare, ca L. Heilmann, W. Belardi, M. Lucidi. Contribuţii importante la exegeza saussuriană au adus G. Lepschy (1962, 1965, 1966 etc.) şi G. Derossi (1965). Tradiţionala stare de spirit „asaussuriană" din lingvistica italiană părea că a dispărut la Leroy (1965. 160-161 şi nota).

Se observă, de asemenea, un interes crescut pentru *C.L.G.* la filosofi ca, de exemplu, la G. Della Volpe (*Critica del gusto*, ed. 1, Milano 1960. 91-100 şi *passim*) sau la F. Lombardi (*Aforismi inattuali sull'arte*, Roma 1965. 65-162 [= *Noterelle in tema di linguaggio*, „De Homine", 7-8, 1963. 146-242] (cf. Derossi 1965. 40-41).

După prima editare a *C.L.G.* (1967), s-a putut observa un progres însemnat în cunoaşterea şi prezenţa lui Saussure în Italia (Engler 1970). Să amintim, printre episoadele cele mai semnificative, recenziile consacrate ediţiei critice R. Engler, de către C. Segre, „Strumenti critici" 1, 1967. 437-441, 3; 1969. 58 (interesul semiologic al lui Segre, legat de o problematică de origine saussuriană, este mare: cf. *I segni e la critica. Fra strutturalismo e semiologia*, Torino 1969. 37, 38, 45, 61, 62, 64, 69); V. Pisani, „Paideia" 23, 1968. 375-377; G. Lepschy, „Studi e saggi linguistici" 9, 1969. 216-218; publicarea unor extrase din cel de al doilea curs de lingvistică generală de către R. Simone, „Il cannocchiale", n. 5-9, pp. 155-172 (unde se anunţă o traducere integrală a notelor din cel de al doilea curs la editura Ubaldini din Roma); ampla şi profunda valorificare a teoriei lui Saussure de către specialiştii în estetică, semiotică şi filosofie (R. Barilli, G. Derossi, U. Eco, E. Garroni, E. Melandri, G. Morpurgo Tagliabue, F. Rossi Landi etc.); excelenta valorificare a operei lui Saussure, în lumina studiilor celor mai recente, în lucrări cu caracter instituţional datorate unor tineri şi foarte tineri savanţi precum G. Cardona, *Linguistica generale*, Roma 1969; R. Simone, *Piccolo dizionario della linguistica moderna*, Torino 1969; A. Varvaro, *Storia, problemi e metodi della linguistica romanza*, o nouă ediţie, Napoli 1968. Este interesant de observat că lecţia saussuriană (şi cea a lui Hjelmslev) dispare cu greu la chomskienii italieni cei mai tineri: cf. *Introduzione* de F. Antinucci (p. VII-XXXI) la N. Chomsky, *Le strutture della sintassi*, Bari 1970. Oare, de acum înainte, zilele „asaussurismului" cronic din lingvistica italiană sînt numărate?

9. Prezenţa lui Saussure în diferitele tendinţe ale lingvisticii

Tabloul receptării *C.L.G.* în diferite ţări poate fi completat cu cel al prezenţei lui Saussure în diferitele tendinţe ale lingvisticii. Dacă nu-l punem la socoteală şi pe Bloomfield, prezenţa lui Saussure a rămas minimă la postbloomfieldieni, şi nu ne dăm seama încă foarte bine dacă, fiind încă o dată în dezacord cu liderul lor, chomskienii nu-l vor proscrie şi ei pe Saussure. Confruntarea cu poziţiile saussuriene este mai frecventă în diferitele tendinţe istoriciste: în anumite cazuri (Pagliaro: Leroy 1965. 161-162 şi nota; Coşeriu: Rosiello 1966. 56-60), s-a putut vorbi de o sinteză între componenta saussuriană şi unele puncte de vedere istoriciste. Saussure este mai mult sau mai puţin prezent la savanţi ca Wartburg (vezi *supra* 285), Nencioni, Devoto, Terracini (De Mauro 1955. 310 şi urm.).

Se mai declară adepţi ai lui Saussure reprezentanţii tendinţei sociologice: Meillet, Vendryes, Sommerfelt (vezi *supra* 280 şi cf. Alonso 1945. 28-29). Pentru atitudinea lingvisticii de inspiraţie materialistă şi marxistă, vezi *supra* 281 (Cohen) şi 281-282.

Conceptele cheie ale glosematicii, ca *formă* şi *sistem de valori* sînt de inspiraţie saussuriană evidentă şi explicită: vezi *supra* 281 şi Wells 1951; Siertsema 1955. 1-13; Čikobava 1959. 160 şi urm.; Waterman 1963. 83 şi urm.; Lepschy 1966. 76-77.

Problema raporturilor dintre Saussure şi „Şcoala de la Praga" nu este simplă. S-a subliniat adeseori, cu intenţii polemice, că praghezii, concepînd, de exemplu, fonemul ca pe o abstracţie fonetică (Siertsema 1955. 2) sau învîrtindu-se în jurul unui echivalent semantic al *semnificantului zero* (Jakobson 1939 şi cf. Godel 1953. 31, nota 1) etc., au arătat că se formaseră pe un teren nonsaussurian (Lepschy 1961. 207 şi urm.; De Mauro 1965. 115; Lepschy 1966. 54). Într-adevăr, praghezii înşişi au acreditat teza independenţei lor faţă de Saussure, glorificînd prioritatea pe care ar avea-o în raport cu Saussure, în privinţa unei serii de concepte (fonem, sincronie şi diacronie etc.), diferiţi savanţi slavi: în primul rînd Baudouin şi Kruszewski (vezi *supra* n. 7), dar şi Polivanov (*supra* 281), Fortunatov (Jakobson 1929 = 1962. 104; L.V. Ščerba, *F.F. Fortunatov v istorii nauk o jazyke*, V Ja 12: 5, 1963. 88-93), Ščerba (Jakobson 1929. 8, nota; Belardi 1959. 67; Čikobava 1959. 118 şi urm.; Leontev 1961. 118 şi urm.; Lepschy 1966. 63 şi urm.).

Nimeni nu poate contesta prezenţa acestor ascendenţe nonsaussuriene (dar asta nu înseamnă că sînt străine de Saussure: este de ajuns să spunem că Baudouin şi Kruszewski îi datorează ei înşişi lui Saussure noţiunea de fonem: vezi *supra* 255, n. 7). Pe de altă parte, fără îndoială că faptul de a fi cunoscut, mai întîi prin Karcevskij (vezi *supra* 281), ideile profesorului genevez au avut o importanţă decisivă pentru N.S. Trubeckoj şi R. Jakobson. Polemizînd cu Lepschy 1961 şi cu De Mauro 1965. 115 (care se corectează aici), E. Garroni a susţinut în mod corect (1966. 11 şi urm.) că: „Che il collegamento tra la scuola di Praga e l'insegnamento di Saussure sia un collegamento *a posteriori*, piuttosto che oggettivamente storico [...] deve essere inteso [...] solo nel senso [...] che di fatto il terreno culturale da cui nascono i praghesi non é saussuriano [...] Ma non si può e non si deve negare che non solo la determinazione

di tutta una serie di problemi particolari, ma anche certe (metodologicamente) primitive assunzioni teoriche e terminologiche vengono da Saussure" . O comunicare prezentată de A. Martinet la Arbeitsgemeinschaft für Phonologie, în septembrie 1966, la Viena (*La fonologie diachronique et synchronique*), se situează pe aceleaşi poziţii : „Dacă fonologii nu l-au urmat pe Saussure în identificarea sistemului şi sincroniei, ei nu pot în schimb să nege ceea ce îi datorează celui care, cu rigoarea-i bine cunoscută, a afirmat necesitatea unei distincţii categorice între cele două puncte de vedere, sincronic şi diacronic. Desigur că este greu să delimităm cu exactitate contribuţiile unui gînditor sau ale unui cercetător la dezvoltarea ulterioară a ştiinţei. Dar ceea ce pare sigur este că influenţa altor savanţi ce sînt consideraţi, pe bună dreptate, ca fiind pionieri ai fonologiei nu ar fi izbutit, fără intervenţia lui Saussure, să realizeze delimitarea netă dintre sincronie şi diacronie..." (in *Phonologie der Gegenwart. Vorträge und Diskussionen*, ed. J. Hamm, Graz-Viena 1967. 64-74, 66). Diferenţele dintre riguroasa epistemologie spre care tindea gîndirea saussuriană şi noţiunea de „structură" (ca entitate ontologică dată) a praghezilor sînt subliniate de către F. Lo Piparo, *Saussure e lo strutturalismo praghese*, „Annali della Facoltà di Magistero di Palermo", 1970.

În această perspectivă dialectică trebuie privite raporturile dintre Saussure şi Jakobson (în afară de Jakobson 1962. 631, cf. Martinet in Haudricourt - Juilland 1949. IX; Burget 1955. 20 şi urm. ; Lepschy 1966. 120-123), Trubeckoj (Terracini 1939; Rogger 1941. 193-212, 218-224 ; Alonso 1945. 14-15 ; Jakobson 1949. XIX, XXVIII ; Martinet 1955. 18-19 ; Burger 1955. 19 şi urm. ; Catalán Menéndez Pidal 1955. 28-29; Coşeriu 1962. 149 şi urm. ; Jakobson 1962. 631 ; Sommerfelt 1962. 90; Lepschy 1966. 60-62) şi praghezii în general (la biografia citată, a se adăuga Jakobson 1933 ; Grammont 1933. 155 ; Tesnière 1939. 83-84 ; van Wijk 1939. 297 ; Alonso 1945. 13-16, 29 ; Hjelmslev 1947. 71 ; Martinet 1953. 577 ; Malmberg 1954. 10-11, 17 ; Spang-Hanssen 1954. 93; Catalán Menéndez Pidal 1955. 28-29, 33-37; Greimas 1956 ; Stelling-Michaud 1956. 7 ; Waterman 1956 ; Waterman 1963. 68 ; Garroni 1966. 11-18 ; J. Vachek, *The Linguistic School of Prague*, Londra 1966. 4, 18-22, 107, 133, 160 şi urm.). Pentru raporturile lui Saussure cu teoriile chomskiene, vezi *infra* numărul 5 din *Addenda*.

Influenţa lui Saussure se recunoaşte de asemenea şi la unii savanţi pe care e greu să-i clasificăm într-o şcoală precisă, ca G. Guillaume (Guillaume 1952 ; Benveniste 1962. 93 ; Valin 1964. 7) sau Jespersen, în ciuda evidentelor sale lipsuri în înţelegerea unor lucruri (Jespersen, *Selected Writings* 389 ; Jespersen 1933. 109 şi urm. ; Gardiner 1932. 107 ; Sommerfelt 1962. 90). De altfel, dat fiind interesul lui Saussure pentru „limba vie", pentru vorbire, s-au încercat chiar şi convergenţe cu unele poziţii foarte îndepărtate, ca acelea ale lui Gilliéron (Jaberg 1937. 123-127 ; Terracini 1957. 10; Iordan-Bahner 1962. 203-204, 223) şi Schuchardt (Iordan-Bahner 1962. 80).

La limita dintre lingvistică şi alte discipline, ideile saussuriene au fost folosite în psihologia limbajului (Delacroix 1930. 9, 53-54 ; Sechehaye 1930 ; Kainz 1941. 10-11, 19-21 ; Kainz 1954. 334 ; Kainz 1965. 10-11, 213 ; Garvin 1944. 54 ; Bresson 1963. 15, 27 ; Ajuriaguerra 1966. 123 ; pentru raporturile cu Kantor, cf. Garvin 1944. 54 ; Kantor 1952. 69, 162, 172), ştiinţă în care Osgood (1966. 204-205) s-a referit la distincţia dintre *limbă* şi *vorbire* pentru a fonda distincţia dintre lingvistică şi

psiholingvistică. Unele idei saussuriene au fost adoptate cu folos în lingvistica aplicată în învăţămînt (Guberina 1961 ; Titon 1966. 43-44 ; M.A.K. Halliday, A.McIntosh, P. Strevens, *The Linguistic Sciences and Language Teaching*, Londra 1964. 148), în teoria matematică a comunicării şi a faptelor lingvistice (Mandelbrot 1954. 7 şi urm., 13, 26 ; Guiraud 1959. 19 ; Ellis în *Zeichen und System* 48 ; Wein 1963. 5 ; I.I. Revzin, *Models of Language*, Londra 1966. 2) ; G. Herdan 1966. 13 a afirmat : „There is a close relationship between this book as an exposition of quantitative linguistics and that classic of general linguistics, De Saussure's *Cours de ling. gen.* and, insofar, my work may be described as the quantification of De Saussure's *langue-parole* dichotomy" (Cf. Herdan 1956. 80, De Mauro, *Statistica linguistica* în *Enciclopedia italiana, App. III*, 2 vol., Roma 1961). Ideile lui Saussure au trecut şi în sociologie (G. Braga, *Comunicazione e società*, Milano 1961, 193, 197 şi urm.) şi , în opera lui Marcel Mauss, în antropologie (C. Lévi-Strauss, *L'analyse structurale en linguistique et en antropologie*, „Word" I, 1945. 33-53, p. 35).

Saussure este mai puţin cunoscut de filosofi. Bühler a folosit mult şi a discutat *C.L.G.* (Laziczius 1939. 162-167 ; Lohmann 1943 ; Garvin 1944. 54 ; Laziczius 1945). S-au căutat convergenţe între Saussure şi Cassirer (Güntert 1925. 9 ; Lerch 1939. 145), care totuşi nu-l citează niciodată pe Saussure în *Philosophie der symbolischen Formen* şi nu-l menţionează în alte lucrări decît o singură dată (Cassirer 1945. 104). În acelaşi fel, s-a încercat posibilitatea de a face o apropiere între Saussure şi Husserl (Pos 1939. 358-359 ; Urban 1939. 50 ; Alonso 1945. 8 ; Merleau-Ponty 1967. 119 şi urm. ; Derossi 1965. 33-34), Morris (Wein 1963. 5-6), Wittgenstein (Verburg 1961 ; Wein 1963. 5 ; De Mauro 1965. 133 şi urm., 152 şi urm.) şi chiar Croce (Leroy 1953. 461-462 ; Lepschy 1966. 19-20), care îl citează foarte puţin pe Saussure (vezi *infra* numărul 4 din *Addenda*) şi care nu cunoştea *C.L.G.* (pe care nu-l avea în biblioteca sa), dar care resimte totuşi în chip viu problema identităţii formelor lingvistice, care sînt pentru el, ca şi pentru Saussure, în planul simplei ocurenţe concrete, absolut diferite unele de altele şi care, în ultimele sale scrieri, începe să conceapă limba în legătura sa cu viaţa socială (De Mauro 1965. 156 şi urm.).

Putem constata că redescoperirea gîndirii saussuriene în întreaga ei autenticitate trezeşte un interes crescînd pentru tezele lui Saussure la toţi cei care, în diferite feluri, sînt angajaţi în analiza realităţii lingvistice. Pasajul următor nu este important numai pentru autorii săi şi nici numai pentru mediul psiholingvisticii, care este totuşi vast : „We take it that De Saussure's classic distinction between *langue* and *parole* is necessary if any sense is to be made of an area as complex as language functioning. A description of a language, in this sense, is a description of the *knowledge of the language* which has been internalized by a mature, idealized «speaker-listener»" (R.J. Wales, J.C. Marshall, *The Organization of Linguistic Performance*, în *Psycholinguistics. Papers*, Edinburg 1966. 28-80. p. 29).

10. Problema precursorilor

Un text cu o atît de largă răspîndire ca *C.L.G.* nu putea să nu întîmpine în calea sa tot felul de piedici şi de neînţelegeri. Unul din modurile cele mai obişnuite şi – din punct de vedere academic – cele mai impecabile şi mai puţin condamnabile în care se manifestă ostilitatea faţă de *Curs* este indicarea „precursorilor". În multe din studiile citate mai înainte există, în mod firesc, un lucru adevărat din punct de vedere ştiinţific : intenţia istoric justificată de a găsi pe acei *auctores* care au contribuit la formarea lui Saussure. Paginile ce urmează au deci un dublu scop : pe de o parte, să amintească, prin intermediul analizei „precursorilor" propuşi, ce dimensiune a atins opoziţia – prost ascunsă – faţă de *C.L.G.* şi, pe de altă parte, să pregătească materiale pentru o cercetare extinsă asupra formării lui Saussure, cercetare a cărei urgenţă se face viu resimţită (Lepschy 1966. 48) şi la care lucrarea de faţă vrea să contribuie atît prin paginile precedente (despre Pictet, Whitney, Baudouin şi Kruszewski, 240, 255 şi urm.) cît şi prin acelea care urmează şi prin apendicele despre Noreen (301-304).

Pānini, gramaticianul indian care a trăit în secolul al V-lea sau al IV-lea înainte de Cristos, i-ar fi oferit – în *Aṣṭādhyāyi* – lui Saussure, ca şi altor moderni ca Sweet etc., punctul de plecare pentru elaborarea noţiunii de *semn zero* (*C.L.G.* 255), (W.S. Allen, *Phonetics in Ancient India*, Oxford 1953. 13, n. 4). Acest lucru a fost afirmat în chip polemic de către Collinder (1962. 611, 615) şi, în mod mai obiectiv, de către Allen (1955. 112). Într-adevăr, un pasaj ca Pānini VI 1 66-67 *lopo veh* „dispariţia lui *v*" atestă *lopa* cu semnificatul „zero", conform definiţiei lui *lopa* ca *adaršana* „absenţă" dată în I 1 60 (cf. şi L. Renou, *Term. gramm. du sanscrit*, Paris 1957, *lopa, lup-*).

Stoici veteres, Augustin (o analiză pregnantă a ideilor lingvistice ale lui Augustin în raport cu semiologia modernă a fost făcută de R. Simone, *Semiologia agostiniana*, „La cultura", 7, 1969. 88-117), Suger, H. Gomperz (Robins 1951. 26, 82-83, reluat de Jakobson 1966. 22-23) ar fi precursorii distincţiei dintre *semnificat* şi *semnificant* şi ai teoriei saussuriene a duplicităţii semnului lingvistic. Într-adevăr, în Chrysippos (S.V.F. 2. 48, 18) găsim cuplul σημαίνουτα-σημανόμενα : de fapt, ca în cazul multor altor elemente pretins „stoice", este vorba de o distincţie conceptuală şi terminologică pe care o găsim încă la Aristotel (cf. *Poet*. 1457 a, τὰ σημαίνοντα opus lui ἄσημα, şi *Ret*. 1405 b 8 τό σημαινόμενον „semnificat") şi pe care tradiţia a considerat-o ca „stoică" (în acelaşi fel în care sînt calificate drept humboldtiene idei care, în realitate, sînt lockiene sau leibniziene). Distincţia trece de la Aristotel la Augustin prin Crisipp (Robins, *op. cit.* şi K. Barwick, *Probleme der stoischen Sprachlehre und Rhetorik*, Berlin 1957, pp. 8 şi urm.), apoi se regăseşte în logica medievală, mai ales în doctrina acelor *modi significandi* a lui Suger şi, în sfîrşit, la H. Gomperz. Acesta (asupra căruia cf. şi Ogden şi Richards 1923. 274 şi urm.), *privat-docent* la Berna în 1900, este autorul unei *Weltanschauungslehre* (2 vol., Iena 1905-1908) ; volumul al doilea al lucrării (pe care îl citează Jakobson) se intitulează *Noologie*: „noologia" lui Gomperz se articulează într-o ştiinţă a conţinuturilor semnelor (*Semasiologie*) şi o ştiinţă a adevărului lor (*Aletologie*). Volumele lui Gomperz nu figurează în biblioteca lui Saussure. Totuşi nu putem exclude ideea că Saussure ar fi luat de aici sugestia

terminologică ce l-a făcut să înlocuiască în cursurile de lingvistică termenii de *concept* şi de *imagine acustică* (*C.L.G.* 100) prin *semnificat* şi *semnificant*.

Interpretarea banal convenţională a principiului saussurian al arbitrarului (*C.L.G.* 100) i-a făcut pe cercetători să se gîndească la o mulţime de precursori : o listă recentă este dată în lucrarea lui E. Coşeriu, *L'Arbitraire du Signe. Zur Spätgeschichte eines aristotelisches Begriffes*, „Arch. *s.a.* Studium der neueren Sprachen u. Lit." 204, 1967. 81-112. Este semnalat ca antecesor în primul rînd Platon (Robins 1955. 10 şi urm. ; Jakobson 1966. 25), dar ar fi drept să-i indicăm şi pe Parmenide, pe o parte dintre sofişti, pe Democrit, Aristotel, pe stoici, pe o parte dintre epicurieni, pe Augustin (cf. mai ales pasajul din *Conf.* I, 8, îndrăgit de Wittgenstein, *Phil. Unters.* § 1) etc. ; printre alţii, a fost indicat şi Leibniz (Perrot 1953. 12), adică poate cartea a III-a din *Noi eseuri privitoare la intelectul uman* (*Opera philosophica*, ed. J.E. Erdmann, Berlin 1860. 296-335), care reia punctul de vedere analog al lui Locke (*An Essay Concerning the Understanding, Knowledge, Opinion and Assent*, I. III, mai ales cap. II, § 8[11]) Turgot, *Étymologie*, în marea *Enciclopedie* (Perrot 1953. 12), G. Boole, *An investigation on the Laws of Thought*, Londra 1854. 25-26 (vezi Benveniste 1964. 131-132) ; A. Manzoni, *Prose Minori*, ed. a 2-a, Florenţa 1923. 317 (citat în Bolelli 1965. 85) ; P. Valéry, recenzie a lucrării *Essai de sémantique* de Bréal (*Oeuvres* II, 1453 ; citat în Benveniste 1964. 132-133) ; Madvig (Jespersen 1917) ; Whitney (Jespersen 1917 ; Sechehaye 1917. 9; Delacroix 1930. 62 ; Bolelli 1965. 152 ; Jakobson 1966. 25).

Au fost semnalate anticipări ale *semiologiei* preconizate de Saussure în 1, VI din *De dignitate et augmentis scientiarum* (F.B. *Opera omnia*, Frankfurt 1665. 144-47), mai ales în doctrina aşa-numitelor *characteres non nominales* : „Hoc igitur plane statuendum est, quicquid scindi possit in differentias satis numerosas ad notionum varietatem explicandam (modo differentiae illae sensui perceptibiles sint) fieri posse vehiculum cogitationum de homine in homine" (cf. Verburg 1952. 203-208) ; de asemenea în *semiotica* lui Locke (Wein 1963. 6) şi a lui Ch.S. Peirce (Wein 1963. 6 ; Jakobson 1966. 23-25)[12].

---

11. Să semnalăm totuşi că trimiterea la Leibniz ca teoretician al arbitrarului în sensul aristotelic al termenului este cel puţin discutabilă : împreună cu Locke şi cu Vico, Leibniz apără o concepţie a limbii ca formaţie istorică (chiar în aspectele sale semantice), chiar dacă putem încă observa la el, ca şi la Vico şi spre deosebire de Locke, Berkeley şi Hume, anumite reziduuri universaliste (cf. pasajul citat în De Mauro 1965.58, şi pentru toată această problemă aceeaşi lucrare pp. 55-59). Este puţin probabil ca Saussure să fi cunoscut în mod direct textele lui Locke, Hume, Leibniz : altminteri nu ne-am putea explica modul său de a atribui „filosofilor", fără alte determinări, idei aristotelice, port-royaliste, raţionaliste. Pare mai probabil că le-a asimilat seva prin cunoaşterea ideilor lui Kruszewski (*supra* 255 n. 7).

12. Locke utilizează σημειωτική în ultimul paragraf din *Essay* (IV 21, 4) în sensul de „doctrină a semnelor" : „Îndatorirea sa este de a considera natura semnelor pe care le foloseşte spiritul pentru înţelegerea lucrurilor, sau pentru a le transmite celorlalţi cunoştinţele sale". Contrar opiniei exprimate de N. Abbagnano în al său *Dizionario di filosofia* altminteri valoros (*semiotica*), trebuie să spunem că semiotica lui Locke este un lucru foarte diferit de „logica tradiţională". În realitate este unul din cele trei mari domenii ale cunoaşterii umane (celelalte

Dacă Apel (1963. 117 şi urm.) încearcă să clarifice unele distincţii din *De Vulgari Eloq.* de Dante (*locutio, sermo, loquela, lingua, ydioma*), folosindu-se de distincţia dintre *limbă* şi *vorbire*, alţii au căutat izvoarele acestor două noţiuni saussuriene în noţiunea de *fapt social* care apare la Durkheim (Doroszewski 1930; Doroszewski 1933. 146; Doroszewski 1933 b; Doroszewski 1958. 544, nota 3. [*contra* Meillet, citat de Doroszewski 1933. 147 şi Sommerfelt 1962. 37, 89-90], Mathesius [Doroszewski 1933. 147], Vvedenskij 1933. 16-18; Budagov 1954. 11, 13; Kukenheim 1962. 83) şi în recunoaşterea rolului individului, idee proprie lui Tarde (Delacroix 1930. 66; Doroszewski 1933 b; Doroszewski 1958. 544 n. 3; S.M. 282).

Ca precursor al distincţiei dintre *limbă* şi *vorbire*, luate ca echivalente ale „patrimoniului colectiv" şi ale „utilizării individuale a patrimoniului", a fost citat şi H. Paul care, în *Prinzipien der Sprachgeschichte* (ed. 1, Halle 1880; ed. a 5-a, Halle, 1920), distinge *Sprachusus* şi *individuelle Sprechtätigkeit* (p. 31 şi urm., 286 şi urm.), trasează – într-un mod considerat analog cu cel al lui Saussure – circuitul *vorbirii* (p. 14; printre altele, Paul vorbeşte aici despre *Seele* [suflet], iar Saussure despre *cerveau* [creier]) şi vorbeşte despre „deskriptive Grammatik", definind-o totuşi ca pe „eine Abstraktion" (p. 404), în sensul curent, negativ al termenului (Alonso 1945. 23 şi urm.; Iordan-Bahner 1962. 326; Wartburg-Ullmann 1962. 41; Coşeriu 1962. 18, 282 şi mai ales Vvedenskij 1933. 6 şi urm.). S-a menţionat şi lucrarea *Sprachwissenschaft* a lui Gabelentz (1891. 3-4), unde se distinge între „Sprache als Erscheinung, als jeweiliges Ausdrucksmittel für den jeweiligen Gedanken" (= *Rede* = *parole*) şi „Sprache als einheitliche Gesamtheit solcher Ausdrucksmittel für jeden beliebigen Gedanken", „als Gesamtheit derjenigen Fähigkeiten und Neigungen, welche die Form derjenigen sachlichen Vorstellungen, welche den Stoff der Rede bestimmen..." (= *Sprache* = *langue*) (L. Spitzer, *Aufsätze zur romanischen Syntax und Stilistik*, Halle 1918. 345; Kainz 1941. 20-21; Meier 1953. 529; Iordan-Bahner 1962. 326; Coşeriu 1962. 282; Rensch 1966. 33-36). Hjelmslev (1928. 112-113) observă la Gabelentz distincţia dintre *Stoff – substance* şi *Form – forme*; cf. E. şi K. Zwirner, *Grundfr. der Phonometrie*, ed. a 2-a, Berna-New York 1966. 81, 101-105, 166.

Un alt precursor al distincţiei dintre *langue* şi *parole* a fost considerat şi F.N. Finck, în *Die Aufbau und Gliederung der Sprachwissenschaft*, Halle 1905 (Jaberg 1937. 128-130; Coşeriu 1962. 282).

---

sînt „fizica" şi „practica"), logica nefiind decît o parte a lor. Este probabil ca folosirea lockiană a termenului să fie o delimitare de *semiotica* folosită de medici; cf. σημειωτικόν μέρος „ştiinţă a simptomelor" în Galenus, *Op.* XIV 689 Kühn. După cum subliniază Abbagnano, *Semiotik* apare ca titlu al celei de a treia părţi din *Neues Organon* de J.H. Lambert (*Neues Organon oder Gedanken über die Erforschung und Bezeichnung des Wahren und dessen Unterscheidung von Irrthum und Schein,* 2 vol., Leipzig 1764). Dar chiar cu paisprezece ani mai înainte, *semiotica* apare în *Aesthetica (synopsis)* lui Baumgarten (ed. Bari 1936. 53) ca titlu al capitolului III din *Aesthetica theoretica*, sau ca nume al ştiinţei „de signis pulcre cogitatorum et dispositorum" (*op. cit.* 58); dar *pars altera* a operei, apărută în 1758, s-a oprit *grosso modo* la sfîrşitul capitolului I, opera rămînînd neterminată din cauza morţii lui Baumgarten (1763). Oricum, toate acestea par a arăta că termenul era probabil utilizat în cercurile leibniziene şi wolffiene chiar înainte de Lambert.

E. Coşeriu a vrut să revină încă o dată asupra raporturilor dintre Gabelentz şi Saussure. După părerea lui, cu două excepţii, Spitzer şi Iordan (Coşeriu 1967. 75), „este ignorată înrudirea foarte strînsă dintre ideile lui Ferdinand de Saussure şi cele ale lui Gabelentz". Lui Coşeriu îi scapă faptul că şi alţi cercetători, în afară de Spitzer şi de Iordan, remarcaseră unele analogii între noţiunile saussuriene şi ideile din *Sprachwissenschaft* (vezi *supra* 292). Totuşi nu-i scapă deosebirea radicală dintre *C.L.G.* şi *Sprachwissenschaft*: „Saussure este cu mult mai sistematic decît Gabelentz [...] De aceea el nu ajunge [*Gabelentz*] la concluziile pe care le trage Saussure din premise identice sau *aproape* identice [sublinierea lui T.D.M.]. În al doilea rînd, Saussure [...] defineşte aproape întotdeauna în mod explicit noţiunile esenţiale ale sistemului său. Gabelentz, dimpotrivă, se limitează adeseori la utilizarea unor distincţii deja recunoscute de uzanţa lingvistică germană [...] Dar, mai ales, lui Gabelentz îi lipseşte noţiunea precisă de funcţionalitate şi de opoziţie [...] El nu ajunge la noţiunea de opoziţie distinctivă. La Gabelentz nu găsim nimic ce ar putea fi comparat cu cea de a doua parte a *C.L.G.* (despre lingvistica sincronică) şi, în special, cu capitolul despre identităţile şi valorile lingvistice" (p. 91); „vom fi de acord cu faptul că ideile lui Gabelentz nu rămîn nemodificate la Saussure. Ceea ce la Gabelentz nu era adeseori decît intuiţie sau, uneori, chiar observaţie marginală, devine la Saussure teză formulată explicit, parte dintr-un sistem" (p. 99). Coşeriu marchează prin aceasta diferenţa de statură dintre Gabelentz şi Saussure: pe de o parte, un savant ca Gabelentz, care îşi dă seama cu mult bun simţ de diferenţele dintre patrimoniul colectiv şi uzajul lingvistic individual, dintre descrierea unei limbi aflată într-o anumită fază şi descrierea dezvoltării acestei limbi, dintre istoria formelor şi a funcţiilor unei limbi şi istoria culturii şi a civilizaţiei (distincţii prezente la atît de mulţi savanţi din secolul al XIX-lea invocaţi ca precursori ai lui Saussure: vezi pp. 380-389); şi, pe de altă parte, omul de geniu care, ca foarte puţini alţii (Peirce, Noreen), se supune necesităţii unei sistematizări formale a ceea ce cei mai buni specialişti notaseră ca exigenţă intuitivă, şi transformă bunul simţ în ştiinţă. Utilizarea pe care V. Pisani o dă studiilor lui Coşeriu pare, din acest motiv, nejustificată, atunci cînd scrie („Paideia" 22, 1967. 377-378. n. 3) că „traquesti feticismi saussuriani [...] C'è l'assegnazione a lui [*Saussure*] comme inventore, di teorie che si trovavano già nel Gabelentz e che il linguista ginevrino ha fatto sue: cf. E. Coşeriu, *G.v.d. Gab. et la linguistique synchronique*, da apparire nei *Mélanges Martinet*, che ho potuto vedere in manoscritto".

Despre raporturile dintre Saussure şi Gabelentz, Godel scrie în mod echilibrat şi cu precizie (Godel 1967. 116-117): „Printre precursorii săi (ai lui Saussure), în această privinţă (*sincronie – diacronie*) a fost citat uneori G. von der Gabelentz. Chiar anul trecut, în revista „Phonetica", un oarecare R.H. Rensch făcea observaţia că, în cartea sa *Die Sprachwissenschaft* etc., Gabelentz separase şi opusese «înaintea lui Saussure», conceptele de *Sprachgeschichtliche* şi *einzelsprachliche Forschung*. De altfel, se pot semnala şi alte concordanţe. Saussure nu l-a citat niciodată; într-o notă din 1894 (cf. S.M. 33) el scrie că de mulţi ani a ajuns la convingerea că lingvistica este o ştiinţă dublă (adică sincronică şi diacronică), declaraţie ce ar fi o minciună dacă ar fi luat această idee dintr-o carte publicată abia cu trei ani în urmă [mărturiile privitoare la intuiţiile ce se referă la diferenţa dintre lingvistica statică şi lingvistica evolutivă datează

din vremea redactării lucrării *Mémoire*, a tezei şi a lecţiilor ţinute la Paris în 1881 ; „aceasta elimină orice interes faţă de problema surselor", după cum observă G. Mounin, 1968. 46]. În acest caz şi în altele, trebuie să ne mărginim să constatăm o concordanţă de vederi, fără să vorbim despre influenţă sau dependenţă. De altfel, Saussure era foarte scrupulos în această privinţă : el nu a revendicat prioritatea pentru descoperirea nazalei sonante pe care o făcuse înaintea lui Brugman, a recunoscut adeseori ceea ce îi datorează lingvistului american W.D. Whitney şi a arătat multă stimă faţă de lingviştii Şcolii din Kazan, Baudouin de Courtenay şi Kruszewski".

În realitate, mai mult decît de presupusele „*feticismi*", problema „surselor" lui Saussure pare viciată de opinia că originalitatea lui Saussure constă în enunţarea cutărui sau cutărui punct de vedere particular. Saussure însuşi, în convorbirea sa cu Riedlinger din 19 ianuarie 1909, retranscrisă aici (p. 268), ne îngăduie să o combatem : „Teoria trebuie să fie un sistem la fel de riguros ca şi limba. Acesta e punctul dificil, căci a pune, una după alta, tot felul de afirmaţii şi opinii despre limbă nu înseamnă nimic : este să le coordonezi într-un sistem". Încă o dată, datorăm spiritului fin, meditativ, al lui Godel faptul de a fi exprimat mai bine decît toţi sensul şi mişcarea profundă a gîndirii saussuriene : „Avem tot dreptul de a vorbi de o lingvistică saussuriană. Dacă această lingvistică se inserează într-un curent de idei ai căror primi martori sînt Whitney şi Winteler, asta nu înseamnă că ea este mai puţin originală. Mai mult decît oricare altul, Saussure a avut grijă să adîncească problemele, să stabilească principiile unei adevărate ştiinţe a limbajului, ale unei ştiinţe nesubordonate psihologiei şi care nu se limitează la studiul istoric, şi să ordoneze aceste principii într-o axiomatică riguroasă. Sînt preocupări ale unui spirit filosofic..."

Un alt grup de precursori este alcătuit din cei care ar fi anticipat distincţia dintre sincronie şi diacronie : G.I. Ascoli (Terracini 1929, şi – în mod mai puţin evident – Terracini 1949. 134 şi urm. ; pentru raporturile personale dintre Ascoli şi Saussure, cf. Gazdaru 1967), ca şi Baudouin (Jakobson 1933. 637 şi *supra* 255 n. 7), Masaryk (*supra* 285), A. Comte (cu distincţia sa între sociologia statică şi sociologia dinamică : Schuchardt 1917 = Schuchardt 1922. 329-330), Gabelentz (Rensch 1966. 36-38), Marty (Funke 1924. 20-25 ; Wartburg-Ullmann 1962. 9 ; Coşeriu 1962. 282), citaţi mai înainte şi care trebuie studiaţi mai îndeaproape[13].

---

13. Împreună cu A. Noreen, Anton Marty a moştenit destinul cuiva care n-a prea avut parte de atenţie : este menţionat din întîmplare, fără indicaţii speciale, în Tagliavini 1963.201, şi printre diferitele manuale de istorie a doctrinelor lingvistice ; îl citează numai Arens 1955. 386-387, dînd un rezumat al ideilor sale. Dacă ţinem totuşi seama de proximitatea sa ideatică în raport cu Saussure (în a cărui bibliotecă nu există nici o urmă a operelor lui Marty) şi de faptul că a avut un rol notabil în formarea lui R. Jakobson (după cum el însuşi a avut amabilitatea să mi-o spună), ar merita o mai mare atenţie (Otto 1954.3, Vidos 1959.109).

Marty, de origine elveţiană (1847-1914), elev al lui Brentano, a fost profesor la Deutsche Universität din Praga între anii 1880 şi 1913 şi acolo, cu Meinong şi Ehrenfels, a întemeiat „şcoala (filosofică) din Praga" (cf. Oesterreich 1923.500-502). Principala sa operă, ca şi *Vårt Språk* sau *C.L.G.*, a avut parte de vicisitudini editoriale complexe : primul volum, sub titlul de *Untersuchung zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie, I.B.*, a apărut în 1908 la Halle unde, în 1910, apare nu al doilea volum, ci apendicele celui de

Un ultim grup este format din cei care, înainte sau în acelaşi timp cu Saussure, au făcut distincţia între realizarea fonică concretă, particulară, şi caracteristicile funcţionale ale realizării, între sunet şi fonem, între fonetică defuncţionalizată (*phonologie* a lui Saussure, *phonétique*, *phonetics*, *fonetica*) şi fonetica funcţională (*Phonologie* a praghezilor, *phonématique, phonemics, fonem(at)ică, fonetica funzionale*). În afară de lingviştii slavi deja menţionaţi (Baudouin, Kruszewski, Ščerba, Fortunatov : *supra* 255 n. 7), trebuie să amintim de : J. Winteler care, în *Die Kerenzer Mundart des Kantons*, Leipzig 1876 (operă pe care Saussure o avea în biblioteca sa), diferenţiase distincţiile fonice legate de distincţii semantico-gramaticale, de celelalte distincţii fonice (Trubeckoj 1933. 288 ; Malmberg 1954. 22 ; Belardi 1959. 66 şi urm. ; Lepschy 1966. 60) ; H. Sweet care, în *A Handbook of Phonetics*, Oxford, 1877. 103 şi urm., făcuse distincţia dintre o „broad transcription" ce se limitează să transcrie cu grafeme distincte sunete care „occuring in a given language are employed for distinguishing one word from another" şi o „narrow transcription" care reprezintă în mod grafic diferit pînă şi sunetele ale căror diferenţe nu servesc la diversificarea într-o limbă dată, a cuvintelor diferite : principiul a fost luat ca bază de lucru de *Phonetic Teacher's Association* (1886), care i-a reunit, în afară de Sweet, pe P. Passy (elev al lui Saussure : *supra* 252), O. Jespersen, W. Vietor, A. Lundell, şi care a elaborat în 1888, alfabetul internaţional fonetic şi care apoi, în 1897, a luat

---

al doilea volum, *Zur Sprachphilosophie. Die „logische" „lokalistische" und andere Kasustheorien*. O parte din al doilea volum a văzut lumina tiparului postum, datorită operei lui O. Funke.

După Marty, „Sprachphilosophie" este partea din „Sprachwissenschaft" care se ocupă de „alle auf das Allgemeine und Gesetzmässige an den sprachlichen Erscheinungen gerichteten Problemen", ceea ce nu-i posibil decît în raport cu psihologia (p. 9). Ea se împarte în „descriptivă" şi „genetică" (p. 21), împărţire ce se extinde la partea sa care, în starea înapoiată în care se află studiile asupra semnificatului, este cea mai bogată în dezvoltări interesante, adică la „Semasiologie" : „Die Semasiologie... scheiden wir naturgemäss in einen deskriptiven und genetischen Teil und es bedarf keiner besonderen Bemerkung mehr, dass die Grundsätze richtiger wissenschaftlicher Methodik fordern, die deskriptiven Fragen im allgemeinen von den genetischen zu trennen und ihre Lösung nur soweit miteinander zu verbinden, als die eine für die andere eine Hilfe und Vorarbeit liefert. In ander Zweigen des Wissens ist eine solche Trennung der deskriptiven und genetischen Untersuchungen teils bereits durchgedrungen (ich erinnere an die Zweiteilung der Geologie in Geognosie und Geologie im engeren Sinne, der Biologie in Anatomie und Physiologie usw.), teils in der Durchführung begriffen" (p. 52). Primatul logic şi efectiv este acordat cercetărilor descriptive (p. 52). Cu un *revival* deschis spre o problematică leibniziană (cf. n. 10) şi o anticipare impresionantă a temelor chomskiene, M. contestă deci ideea că diferitele structuri semasiologice ale limbilor implică (aşa cum crezuseră Steinthal şi Humboldt) imposibilitatea de a reconstrui o logică unică şi universal validă pentru ansamblul gîndirii umane (cf. pp. 86 şi urm.). Paginile 99-203 sînt consacrate nonpertinenţei ecuaţiei *Form* = formă exterioară, *Stoff* = conţinut semantic, şi este susţinută dimpotrivă noţiunea de „Form als das Gestaltgebende, Bestimmende, Wertvollere". Ea este indispensabilă pentru studierea semnificatului şi a schimbărilor de semnificat şi, la modul mai general, pentru a înţelege „die Sprache", care este definită ca o „totalitate organică" (chiar dacă are lacune), universal umană, dar arbitrară (p. 3).

numele de Asociaţie Fonetică Internaţională (*The Principles of the International Phonetic Association*, Londra 1949) ; O. Jespersen, *Lehrbuch der Phonetik*, Leipzig-Berlin 1904, ed. a 2-a, 1913 (utilizată în *C.L.G.* 63 şi urm.) se situează pe aceleaşi poziţii.

În privinţa neogramaticilor, a fost subliniat pe bună dreptate modul în care Saussure a asimilat tezele lor privitoare la caracterul fortuit, „nonspiritual" şi teleologic, al schimbărilor ce intervin şi modifică un sistem (Kukenheim 1962. 114 ; Alonso 1945. 28 şi n. 176 şi urm. din *C.L.G.* 100-101).

În sfîrşit, trebuie să-i amintim pe Whitney şi Humboldt, cărora Saussure le datorează cel mai mult.

În aceste note am vorbit pe larg despre raporturile dintre Saussure şi Whitney (*supra* 249, 274) : după Sechehaye (1917. 9), *Life and Growth of Language* l-a influenţat pe Saussure încă de foarte tînăr ; în elaborarea teoriei arbitrarului, Saussure a fost stimulat de doctrina instituţionalităţii limbii, aşa cum o expunea Whitney (Saussure, *Notes* 1954. 60 şi cf. Jespersen 1917, Jakobson 1966. 26) ; ca şi Whitney, Saussure a dedus (într-un mod ce nu încetează să-i surprindă pe oamenii de bun simţ), tot din această doctrină a instituţionalităţii (şi apoi din cea a arbitrarului) că individul *uti singulus* nu putea avea decît un rol minor în reglementarea şi transformarea funcţionării limbii, căci însuşi caracterul convenţional al codului comportă superindividualitatea codului (Delacroix 1930. 62 ; Derossi 1965. 20-22). Şi totuşi, după cum arăta Croce (a cărui judecată, epurată de aspectul său negativ, pare că trebuie păstrată), „il Whitney ritornava [...] alla dottrina antica della parola quale segno o mezzo d'espressione del pensiero umano" (*Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale. Teoria e storia*, ed. a 8-a, Bari 1945. 449). După Whitney (*La vita e lo sviluppo dellinguaggio*, trad. în italiană, Milano 1876), „prima abbiamo una idea e dopo le facciamo un nome" : după cum se vede, limita teoriei whitneyene a convenţionalităţii este că ea se opreşte în faţa *semnificatului*, conceput ca dată prelingvistică, logico-naturală, limba fiind astfel redusă la un sistem de etichete, la o simplă nomenclatură în care arbitrarul nu operează decît în planul formei externe. Faptul că Saussure evită, după un anumit timp, să vorbească de convenţionalitate (S.M. 195) se datorează acestor implicaţii ale teoriei whitneyene a convenţionalităţii (Derossi 1965. 94-95), care a fost totuşi, pentru el, primul pas spre conceperea caracterului radical arbitrar al limbii.

Dacă arbitrarul este înţeles în toată importanţa lui reală, el este sinonim cu istoricitatea radicală a oricărei sistematizări lingvistice, în sensul că o sistematizare nu posedă în afara ei înseşi, ci în ea, norma prin care experienţa se împarte în semnificaţi şi foniile în semnificanţi : ea este legată, prin aceasta, nu de structura obiectivă a lucrurilor sau a realităţilor acustice, ci, adoptîndu-le ca materie, ea este condiţionată mai ales de societate care, în funcţie de propriile sale nevoi, îi dă viaţă. Iată de ce limba este, în mod radical, socială şi istorică. În această perspectivă de exegeză, întîlnirile cu poziţiile mai vechi ale lui Whitney şi ale neogramaticilor sau cu filosofiile limbajului din epoca romantică, filosofii care, aşa cum ştim astăzi, departe de a inova, reluau filosofiile limbajului de la sfîrşitul secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea (Verburg 1952. 413-417, 468-469 ; De Mauro 1965. 47-63), îşi pierd caracterul lor de simplă curiozitate. *Les Antinomies linguistiques* (Paris 1896) de Victor Henry, care l-au pus probabil pe Saussure în contact cu ideile hegeliene referitoare la dialectica proceselor reale şi

cognitive (Jakobson 1933. 637-638 ; Alonso 1945. 10), poate că nu au făcut decît să-l încurajeze pe Saussure să parcurgă un drum pe care „marele descoperitor al antinomiilor lingvistice" (Jakobson 1962. 237) pornise într-un alt mod. În realitate, aşa cum am arătat înainte (*supra* 240, 275), Saussure a avut legături cu filosofii din epoca romantică şi cu Hegel încă din anii primei sale tinereţi, datorită lui Pictet şi, prin intermediul său, datorită mătuşii sale Albertine-Adrienne. Deci este probabil ca Saussure să fi avut în faţa ochilor teoria semnului a lui Fr. Schlegel (Nüsse 1962. 26, 70) şi să fi tras foloase din cercetările humboldtianului Steinthal (Hjelmslev 1928. 112-113 ; Buyssens 1961. 26). Probabil că luase cunoştinţă cel puţin de opera fundamentală a lui Steinthal, *Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues* (Berlin 1860), reelaborată de lingvistul elveţian Franz Misteli (1841-1903), profesor la Basel, prin ediţia din 1893, care figurează ca volumul II din *Abriss der Sprachwissenschaft* de Steinthal şi Misteli (Arens 1955. 217 şi urm., 325 ; Tagliavini 1963. 136-137).

În acest cadru, întîlnirile cu Humboldt devin oarecum probabile (Mathesius 1933 ; Trier 1934. 174 ; Porzig 1950. 396). Opera postumă a lui Humboldt, *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwickelung des Menschengeschlechts* (Berlin 1836), prin noţiunea de „innere Sprachform" (CVII-CVXII), i-ar fi sugerat lui Saussure ideea caracterului amorf al gîndirii în afara formei pe care i-o dau semnificaţii unei limbi (*C.L.G.* 155 şi urm. ; Alonso 1945. 9 ; Buyssens 1961. 26) ; distincţia *érgon-enérgeia* (p. LVII) ar anticipa-o pe aceea de *langue-parole* (Laziczius 1939 ; Coşeriu 1962. 52 ; Iordan-Bahner 1962. 426 ; numai Verhaar 1964. 749 notează că Humboldt neagă totuşi că *die Sprache* este un *érgon*, aşa că întîlnirea de idei este mai curînd o contradicţie), distincţia dintre *Form* şi *Stoff* (pp. LXI şi urm.) ar anticipa-o pe cea dintre *formă* şi *substanţă* (Coşeriu 1962. 178) şi pe cea a limbii ca formă (Hartmann 1959 = 1963. 24-26) ; prin urmare, putem presupune că Saussure a fost influenţat de „holismitate", de noţiunea de sistematic a entităţilor lingvistice (pp. LIX şi LXII : Chomsky 1964. 60) şi de distincţia (p. XVIII) dintre studiul comparativ şi studiul limbii ca un „innerlich Zusammenhängenden Organismus" (Wartburg-Ullmann 1962. 9-10) [14].

14. În faţa acestei puzderii de anticipări şi de precursori, am putea crede că R.-L. Wagner (1947. 21) avea dreptate cînd afirma că Saussure trebuie să fie celebrat „mai puţin pentru că a emis vederi revoluţionare, cît pentru că a sistematizat sub o formă foarte densă noţiuni care, pînă la el, fuseseră oarecum fluctuante". De aici nu mai rămîne de făcut decît un pas pentru a ajunge la concluzia că, împreună cu B. Collinder (1962) Saussure repetă doar, la modul mediocru, bunele idei ale celorlalţi.

La afirmaţii de acest gen se poate răspunde în mai multe feluri. Punînd în lumină procesul chinuit de formare a tezelor saussuriene (*supra* 267-272), expunîndu-le din nou în profunda lor originalitate (*supra* 272-278), observînd neînţelegerea de care au avut parte cei care, ca Noreen şi Marty, au fost vecinii săi de idei (*supra* 294, *infra* 301-304), neînţelegere care este tocmai semnul avansului pe care-l aveau anumite idei în raport cu cele ale mediei savanţilor contemporani. Există totuşi încă un mod de a răspunde. De la Crisippos la Finck, nici unul dintre cei ce au fost desemnaţi ca precursori ai lui Saussure nu a avut parte de seria de critici şi uneori de adevărate injurii care au însoţit *C.L.G.* O descriere, chiar schematică, a destinului operei lui S. nu poate ignora acest tip de reacţii.

Concepţia arbitrarului înţeles ca simplă absenţă de motivare a semnificatului (vezi *C.L.G.* 87 n. 137) a fost atacată în modul cel mai divers: ea nu surprinde decît o parte a realităţii lingvistice şi nu limbajul concret, poetic şi viu care ar fi, dimpotrivă, motivat şi simbolic (Lerch 1939, Alonso 1950. 19-33); ea introduce pe ascuns realitatea extralingvistică (Pichon 1937. 25-30, Jakobson 1966. 22 şi urm., 1962. 653, Pichon 1941); formulînd-o, Saussure ar fi generalizat în mod eronat condiţiile particulare ale bilingvismului elveţian (Pichon 1937 cit.) şi ar fi păcătuit prin „remarkable ignorance of the normal procedure" a procesului definitoriu şi, la urma urmei, prin „naivety" (Ogden şi Richards 1923. 5 n. 2). Tautologii, contradicţii, „etwas mager" în definirea semnului sînt, printre altele, semnalate de Ogden şi Richards (cit.), Graur (in *Zeichen und System*, 59), Nehring 1950. 1, Otto 1954. 8. Distincţia dintre *limbă* şi *vorbire* duce la o concepţie „abstractă" a limbii (Meillet 1916. 35, Schuchardt 1917, Budagov 1954), creează „fatale echivocuri" (Palmer 1954. 195), este psihologizantă pentru Antal (1963. 17 şi urm.), matematizantă pentru Schuchardt (cit.), idealistă pentru Cohen (1956. 89-90), pozitivistă pentru Pisani (1959. 10). În acelaşi mod, distincţia dintre sincronie şi diacronie, cînd nu a fost considerată ca fiind învechită şi cunoscută de multă vreme, a fost contestată pe motivele cele mai variate (vezi *C.L.G.* 100, n. 176). În sfîrşit, Saussure ar fi „obscur" (Bühler 1934. 17), incapabil să explice cum funcţionează limbajul (Ogden şi Richards 1923. 232), „filosoficamente rozzo e grossolano" (Pisani 1966. 298).

Poate fi găsită o culegere de afirmaţii devenite după aceea *loci communes* ale anti-saussurianismului, în recenzia la *C.L.G.* semnată de H. Schuchardt, mai apoi din belşug transferate în *Hugo Schuchardt-Brevier* (lucrare editată de L. Spitzer, Halle 1922): Saussure păcătuieşte prin psihologism (411-412), prin îndepărtare de concret (418), prin antiistorism în distincţia dintre diacronie şi sincronie (420), prin matematism (434), prin sociologism şi pozitivism grosolan în concepţia despre sincronie (318-320, 329-330), prin abstractizare (368-387). Un bun colecţionar al unor asemenea afirmaţii este Roger 1941: Saussure este priorist, tezele sale stau „in der Luft" (164), el indică obligaţii, dar nu spune cum să le aduci la îndeplinire (163), nu consideră limba în complexitatea ei concretă (165-166), este logicizant în teoria arbitrarului (166-167), generic în definirea limbii ca „fapt social" (167-168), se află sub proasta influenţă a sociologiei (167-173).

APENDICE

Noreen şi Saussure

Ignorat de diferite istorii ale lingvisticii (cf. de exemplu Leroy 1965, Bolelli 1965 etc.), Noreen a fost semnalat de B. Collinder, elevul său (Hjelmslev 1944. 140-141), ca precursor al fonologiei pragheze (Collinder 1938, Lepschy 1966. 70-71) şi ca precursor al lui Saussure (Collinder 1962. 6, 13, 14). Din nefericire, Collinder nu a urmărit să analizeze teoriile lui Noreen, ci să conteste originalitatea poziţiilor saussuriene şi pragheze. Dar e adevărat că în grupul variat al „precursorilor" lui Saussure, Noreen este unul dintre puţinii care cer o atenţie specială.

Adolf Gotthard Noreen (cf. B. Bergmann, necrologie în „Svenska Akademiens Handlinger" 1925. 27-47, Lotz 1954), cu trei ani mai mare decît Saussure (Herresta 13-3-1854 - Ärtemorks 13-6-1925), doctor în filosofie la Uppsala în 1877, apoi profesor (începînd din 1877) şi director al seminarului de limbi nordice (începînd din 1878) în acelaşi oraş, s-a dus în Germania în 1879 ca să se perfecţioneze şi a rămas la Leipzig, unde a întreţinut relaţii cu A. Leskien şi cu grupul acestuia. La întoarcerea în ţară, în 1887, a devenit profesor de limbi nordice. După ce-şi face teza (*Fryksdalsmålets ljudlära*, Uppsala 1877), se specializează în limbile germanice septentrionale şi mai ales în suedeză (aşa cum Whitney se consacrase englezei şi aşa cum Saussure se va consacra fonologiei franceze), dintr-o perspectivă sincronică şi în relaţie cu problemele de lingvistică generală (amintim, ca pe un comentariu, cuvintele lui Saussure din cursul său inaugural, ţinut la Geneva în 1891 : „Cei care îmbrăţişează aproape toate idiomurile globului şi prin care s-au făcut paşi înspre cunoaşterea limbajului nu sînt lingviştii [...] ci numele care ar trebui citate în acest sens sînt nume de romanişti [...] de germanişti [...] nume din şcoala rusă ce se ocupă în special de rusă şi de slavă..." : *Notes* 66). Noreen este printre puţinii care au recunoscut valoarea teoriilor din *Mémoire* ; pe de altă parte, Saussure citează lucrarea lui Noreen *Altislandische und altnorwegische Gramm. unter Berücksichtigung des Urnordischen* (Halle 1884 ; reeditată sub titlul *Altislandische Gramm.*, 1892, 1903, 1923), într-o notă M.S.L. 6, 1889. 53 = *Rec.* 408 ; el îi cunoştea, fără îndoială, fie atitudinea favorabilă faţă de *Mémoire*, fie lucrările de germanist din *Grundriss* de Paul (*Gesch. der nord. Sprachen*, Strasbourg 1889) şi din *Sammlung* de Braune (*Altschwedische Gramm. mit Einschluss des Altgudnischen*, Halle 1904). Oare Noreen cunoştea teoriile generale ale lui Saussure? Unicul elev suedez al lui Saussure din perioada pariziană, Anders A. Enander, celtist care i-a frecventat cursurile în perioadele 1884-1885 şi 1885-1886 (Fleury 1965. 46), i-ar fi putut servi drept intermediar: or, Saussure, chiar în anii 1885-1886, ţine „cîteva lecţii consacrate unor generalităţi asupra metodei lingvistice şi vieţii limbajului" (Fleury 1965. 62 şi Benveniste 1965. 33).

Dimpotrivă, este foarte greu de crezut că Noreen a putut trage foloase de pe urma cursului de semiologie saussuriană, pe care l-a făcut cunoscut A. Naville în 1901 (vezi *supra* 266 n. 9). De altfel, dacă e adevărat că Saussure nu ştia suedeza (informaţie

datorată lui R. Jakobson ; dar pentru un germanist un text suedez nu prezintă dificultăţi excesive), este foarte probabil ca el să nu fi cunoscut *Vårt Språk*. Fireşte, este logic să presupunem că lui Saussure nu i-a scăpat lungul articol al lui Noreen, *Über Sprachrichtigkeit*, tradus din suedeză (*Om Språkriktighet*, ed. a 2-a, Uppsala 1888) de A. Johannson, IF I, 1892. 95-157, în care susţinea în mod polemic, faţă de predominantele *Detailforschungen*, utilitatea lingvisticii generale şi în care, în concluzie, spunea: „Die Sprache ist [...] wie Kleider, Wohnung und Werkzeuge, wesentlich ein Kunstprodukt [...], das sich allerdings verändert, weil es benutz und dabei abgenutz wird..." (p. 156). Adăugăm că numele lui Saussure lipseşte de pe lista participanţilor şi din *tabulae gratulatoriae* din cele două culegeri în onoarea lui Noreen (*Nordiska Studier*, Uppsala 1904 şi *Nordiska Ortnamn*, Uppsala 1914). Oricum, în lipsa unor probe sigure care să ateste cunoaşterea reciprocă în materie de teorie generală, coincidenţele dintre teoriile lui Saussure şi cele ale lui Noreen nu se pot explica decît printr-o dezvoltare paralelă. În afară de *Folksetymologier* (Stockholm 1880) care, cu colecţia sa de „monştri", anticipează teza lui Saussure despre *Volksetymologie*, coincidenţele se referă mai ales la *C.L.G.* şi *Vårt Språk*. Istoria editorială a acestei opere este de o complexitate incredibilă (Lotz 1954). Este de ajuns să amintim că fascicolele 1-5 din volumul I au apărut la Lund în 1903, în acelaşi timp cu fascicola 1 din volumul IV; în 1905, a apărut fascicola 1 din volumul III; la sfîrşitul anului 1906, apare fascicola 6 şi ultima din volumul I; între 1907 şi 1924, au apărut o bună parte din celelalte fascicole ale celor zece volume din care era alcătuită opera. În 1923, editată în realitate chiar de Noreen, a apărut o sinteză în germană: *Einführung in die wissenschaftliche Betrachtung der Sprache. Beiträge zur Methode und Terminologie der Grammatik*, vom Verfasser genehmigte und durchgesehene Übersetzung ausgewählter Teile seines schwedischen Werkes „V.S." von H. Pollak, Halle. Este surprinzător că în această scriere Noreen care, cu treizeci de ani înaintea tuturor, vede perfect importanţa unor lucrări precum *Vermenschlichung der Sprache* a lui J. Baudouin de Courtenay, Hamburg 1893, *Études sur les changements phonétiques*, Paris 1890, a lui Paul Passy (p. 144 şi *alibi*) şi mai ales a operei lui Marty, singurul care – împreună cu Saussure şi Kruszewski – poate să-i fie comparat, *Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie*, vol. I, Halle 1908 (p. 222), nu citează niciodată *C.L.G.* Iată pasajul despre „Sunetul calitativ determinat" (= fonem) pe care Lepschy (1966. 71) îl califică drept „impresionant" şi despre încă şi mai „impresionanta" tripatriţie a lingvisticii:

> Med ett visst, kvalitativt bestämdt ljud i motsats mot ett annat dylikt mena vi vanligen... icke ett under alla omständigheter identiskt lika ljud... Utan vi mena t.e. med det nysvenska *i*-ljudet e mängd ljudvarieteter, son äro hvarandra så pass lika – akustiskt och vanligen äfven genetiskt sedt – att de af de talande och hörande antingen icke alls eller åtmistone blott med stor svårighet till sin olikhet uppfattas, och hvilkas kvalitetsdifferens, om ock den skulle vara för örat märkbar, i alla händelser icke användes i språkligt syfte, dvs. såson bärare af någon betydelsdifferens. På grund däraf kan en dylik grupp af minimalt olika ljud lämpligen betraktas såsåsom varande inom sig alldeles homogen, ochhvarje ljudindivid inom gruppen kan sålunda utan olägenhet

få bära samma namm – t.e. «i-lju(d)et» – som alltså är ett artnamn, icke ett egennamn (*V.S.*, Lund 1903 [şi nu 1905] p. 407).

Då språket väsentligen är – liksom kläder, boning och verktyg – en konstprodukt, såmåste det för betraktelsen kunna erbjuda lika många och samma hufvudsynpunkter som hvarje annan sådan nämligen materialets (det ämne, hvaraf konstprodukten förfärdigats), innehållets (det ämne, som konstprodukten «föreställer» eller «behandlar»; den uppgift, som den har att «lösa», ändamålet) och formens (det sätt, hvarpå uppgiften medelst det begagnade materialet lösts; strukturen, byggnadsstilen). Dessa trenne synpunkter bestämma grammatikens hufvudindelning.

1. Ljudläran eller fonologien, som redogör för det fysiska materialet, hvilket i fråga om det primära och viktigaste språket, talspråket, utgöres af de «artikulerade språkljud», genom hvilka idéinnehållet meddelas. Fonologien får icke såsom stundom skett, förväxlas med sin närmaste hjälpvetenskap «fonetiken», och är naturligtvis ännu skarpare skild från dennas hjälpvetenskap «akustiken»...

2. Betydelseläran eller semologien, som redogör för språkets psykiska innehåll: de idéer som genom språkljuden meddelas och på så sätt utgöra dessas «betydelse». Semologien år noga att skilja icke blott från sin närmaste hjälprentenskap «språkfilosofien», utan äfven från den del af psykologien, som handlar om föreställningarna och de ännu högre förnimmelserna, samt – och detta kan icke nog kraftigt inskärpas – från «logiken», läran om begreppen såsom sådana (och icke blott så vidt de fått språkligt uttryck) och om dessas (men icke de språkliga uttryckens) förbindelser. Ty mot hvarje med betydelse försedt språkligt uttryck svarar ingalunda ett särskildt begrepp, liksom ännu mindre tvärtom. Och dock har en dylik missupppfattning och däraf följande sammanblandning af de båda vetenskaperna förekommit samt visat sig ödesdiger både för grammatiken och än mer för logiken; ungefär på samma sätt som ljudläran länge lidit men – om ock i minde grad och framför allt under kortare tid – af förblandningen af ljud och bokstaf och den därpå beroende totala eller partiella sammanblandningen af fonologi och ortografik.

3. Formläran eller morfologien, som redogör för det särskilda sätt, hvarpå ljudmaterialet i betydelseinnehållets tjänst formas till «språkformer». Formläran utgör grammatikens centrala och viktigaste del, hvadan den ock är skarpt skild från andra vetenskaper (*V.S.* I, 50-51)[1].

---

1. [Printr-un anumit sunet calitativ determinat în opoziţie cu un altul noi nu înţelegem un sunet asemănător cu sine însuşi în toate cazurile... Înţelegem, dimpotrivă, de exemplu pentru sunetul *i* suedez modern, o cantitate de variante care sînt atît de asemănătoare unele cu celelalte, acustic sau în general genetic, încît nu pot fi distinse între ele de către cel care vorbeşte sau ascultă, cel puţin nu fără mare dificultate, iar diferenţele lor calitative, chiar dacă ar fi perceptibile pentru ureche, nu sînt oricum exploatate în scopuri lingvistice, adică nu poartă diferenţe de sens. Pe această bază, un simplu grup de sunete distincte minimale poate fi considerat, pe bună dreptate, ca fiind pe de-a-ntregul omogen, şi fiecare individ fonic al acestui grup poate astfel purta acelaşi nume (de ex. „sunetul *i*") fără inconveniente, nume care este un nume de gen şi nu un nume propriu.

Limba fiind în substanţă un produs artificial, ca şi hainele, casele, uneltele, ea trebuie să ofere analizei tot atîtea puncte de vedere ca orice alt produs artificial, şi puncte de vedere aemănătoare, adică cel al materialului (adică acel ceva din care este făcut produsul), cel al conţinutului (adică ceea ce produsul „reprezintă" sau acel ceva despre care „tratează";

Dacă aceste pasaje şi concepte i-au rămas necunoscute lui Saussure, probabil că ele au fost cunoscute de Hjelmslev; oricum, „semologia" lui Noreen prezintă cel mai mare interes pentru oricine se preocupă astăzi de analiza formelor conţinutului semantic (cf. în acest sens Malmberg 1966. 53; Malmberg se opreşte de asemenea la un alt nenorocos savant suedez, Carl Svedelius care, în 1897, a încercat într-o disertaţie să construiască în raport cu franceza, „o algebră a gramaticii"; ca şi E. Wellander în „Svenska dagbladet", 29 martie 1946, Malmberg 1966. 54 se întreabă dacă Svedelius nu l-a influenţat pe Saussure; dar trebuie de asemenea să ne întrebăm în ce măsură Noreen l-a influenţat pe Svedelius, influenţă în mod evident mult mai probabilă decît cealaltă).

---

sarcina, finalitatea sa), şi cel al formei (felul în care sarcina este executată cu ajutorul materialului utilizat; structura, arhitectura). Aceste puncte de vedere... determină principalele împărţiri ale gramaticii...

1. Ştiinţa sunetelor sau fonologia, care se ocupă de materialul fizic care, în limba primă şi mai importantă, limba vorbită, este constituită din „sunete vocale articulate" datorită cărora conţinutul ideilor este diferenţiat. Fonologia nu trebuie, aşa cum s-a întîmplat uneori, confundată cu ştiinţa sa auxiliară cea mai importantă, „fonetica", şi ea este în mod natural încă şi mai separată de ştiinţa auxiliară a acesteia din urmă, „acustica"...

2. Ştiinţa semnificatului sau semologia, care tratează despre conţinutul psihic al limbii: ideile care sînt repartizate cu ajutorul sunetelor vocale şi care îşi constituie „sensul" pe această bază. Semologia trebuie cu grijă diferenţiată nu numai de disciplina sa auxiliară cea mai importantă, „filosofia limbajului", ci şi de acea parte a psihologiei care tratează despre reprezentări şi despre conţinuturi de conştiinţă încă şi mai înalte, şi totodată şi mai ales despre „logică", ştiinţa conceptelor ca atare (şi nu în măsura în care au găsit o exprimare lingvistică) şi a relaţiilor lor (şi nu a relaţiilor dintre exprimările lingvistice). În fapt, nu se poate nicidecum spune că un concept particular corespunde fiecărei exprimări lingvistice înzestrată cu o semnificaţie, iar contrariul este încă şi mai puţin adevărat. Această falsă concepţie şi confuzia dintre cele două ştiinţe care decurge din ea s-au produs în dauna gramaticii şi încă şi mai mult a logicii; mai mult sau mai puţin aşa cum fonologia, deşi în mai mică măsură, a suferit din cauza schimbului dintre literă şi sunet şi a confuziei care decurge de aici dintre fonologie şi ortografie.

3. Ştiinţa formei sau morfologia, care vrea să descrie modul în care materialul fonic este modelat în serviciul conţinutului semnificativ în „forme lingvistice". Morfologia ocupă locul central şi cel mai important al gramaticii, căci datorită morfologiei gramatica este net distinctă de celelalte ştiinţe.]

ADDENDA

1. Biblioteca lui Saussure

În 1921, Jacques şi Raymond de Saussure au depus la biblioteca publică din Geneva 465 de volume şi culegeri de lucrări, numerotate, care, în afară de o scriere a lui Regard din 1919 (nr. 337), fuseseră proprietatea lui Saussure şi sînt adnotate în parte de mîna sa. Dominante sînt scrierile de lingvistică istorico-comparativă indo-europeană (326 din 465), în timp ce există doar 10 scrieri de lingvistică generală, la care se pot adăuga aproximativ 26 de lucrări de fonetică şi de fonologie. Ne aflăm în faţa bibliotecii unui istoric al limbii, din care se vede în mod limpede interesul său pentru studiile germanice (132 de titluri, adică mai mult de un sfert din total) şi pentru grupul baltic (36 de titluri), pe lîngă interesul pentru greacă, latină şi indiana veche. Un grup mic de lucrări şi cîteva culegeri de articole (23) se referă în mod special la ciclurile legendelor diferitelor popoare indo-europene, mai ales germanice ; de asemenea, sînt numeroase tratatele de metrică (13 titluri). Grupul lucrărilor şi culegerilor (27 cu totul) referitoare la fonologia istorică şi descriptivă, la fonetica experimentală, la grafemică, este destul de important pentru acea epocă. Din grup se detaşează lucrările lui Baudouin de Courtenay (n. 2), *Studies from the Yale Psychological Laboratory*, Yale 1902 (fonetică experimentală), P. Passy, *Étude sur les changements phonétiques* (vezi *supra* 254, 302 şi cf. nota 116), E. Sievers, *Grundzüge der Phonetik*, Leipzig 1881, J. Winteler, *Die Kerenzer Mundart* etc. (vezi *supra* 295).

Dintre puţinele studii de lingvistică generală, notăm pe cel al lui F.N. Finck, *Die Haupttypen des Sprachbaus*, Leipzig 1910 (lipseşte *Aufbau und Gliederung* : vezi *supra* 292), diferite eseuri ale lui Whitney (165), studiul lui V. Henry, *Étude sur l'analogie*, Lille 1883 (lipseşte lucrarea despre antinomiile lingvistice : *supra* 296) şi, în sfîrşit, traducerea germană a operei fundamentale a lui Kruszewski (vezi *supra* 255) ; notăm că nici numele lui Kruszewski şi nici titlul lucrării *Prinzipien* etc. nu figurează în catalogul genevez ; opera fiind publicată în mai multe numere din „Internationale Zeitschrift für Allgemeine Sprachwissenschaft", în catalog nu apare decît titlul revistei (146-150 ; numerele corespund celor în care a apărut opera marelui savant polonez). Kruszewski (şi alţi savanţi slavi) este prezent de asemenea printr-o serie de lucrări adunate în culegeri (32). *Prinzipien* de H. Paul lipseşte dintre cărţile lui Saussure (*supra* 292). Desigur că nu trebuie să supraevaluăm lipsurile : este de ajuns să observăm că din biblioteca lui Saussure lipsesc lucrările *Essai de Sémantique* de Bréal şi *Programme et méthodes* de Sechehaye, două cărţi pe care Saussure le cunoştea bine, atît de bine încît pregătise o schiţă de recenzie asupra lor (Bibliothèque publ., Ms. fr. 3951. 16 şi 3951. 21).

O reconstituire mai completă a bibliotecii personale a lui Saussure ar necesita, oricum, o explorare a fondului Bally. De exemplu, exemplarul din *Sprachwissenschaft* de Gabelentz, aparţinînd lui Saussure, a sfîrşit prin a ajunge printre cărţile lui Bally şi nu se află înregistrat printre cele 465 de volume catalogate ca fiind ale lui Saussure. După R. Godel, acest caz nu ar fi unicul (amabilă informaţie privată).

2. Noreen, Saussure şi limba suedeză

După cum trebuia să ne aşteptăm, în biblioteca lui Saussure se află lucrarea *Altislandische Grammatik* de Noreen, în ediţiile din 1884 şi 1903 (n. 43 şi 418: vezi *supra* 301). În catalog nu apare nici o altă scriere de Noreen. Totuşi, pentru a completa cele spuse cu privire la cunoaşterea limbii suedeze de către Saussure, să spunem că în biblioteca lui Saussure existau diferite lucrări în suedeză (380, 110), precum *Praktisches Lehrgang der Schwedischen Sprache*, Leipzig 1882, de E. Funk şi *Grammaire suédoise* de A.Th. Paban. Se pare deci că Saussure putea citi texte în limba suedeză.

3. Saussure, Wackernagel şi savanţii de limbă germană

Léopold Gautier, care a fost lîngă Saussure în ultimii ani şi care ne-a lăsat articole şi mărturii preţioase pentru cunoaşterea gîndirii şi vieţii savantului (vezi 23, 242, 260, 267, 268, 271), posedă două scrisori pe care Saussure i le-a trimis la 30 ianuarie şi la 20 iulie 1908, pe cînd frecventa Universitatea din Göttingen. Amîndouă arată afectuoasa solicitudine cu care Saussure îi urmărea pe tinerii savanţi şi, în acelaşi timp, sentimentul izolării de care suferea (vezi *supra* II-III şi 271). Cea de a doua, scrisă puţin după ceremonia din iulie 1908 (*supra* 271), este răspunsul la o scrisoare de felicitare pe care i-o adresaseră, din Göttingen, cîţiva studenţi şi savanţi, printre care Trautmann şi Wackernagel. Saussure scrie: „N-am putut să nu fiu foarte impresionat văzînd, printre semnăturile din telegramă, numele dascălului nostru comun Wackernagel – va accepta acest nume [*din partea mea* – şters cu o linie în text] pentru că am învăţat din scrierile sale mai mult decît din cele ale oricărui profesor al meu". Să amintim, pentru a înţelege mai bine cuvintele lui Saussure, nu numai de statura excepţională a marelui indianist din Basel, ci şi de faptul că acesta a fost printre foarte puţinii cercetători care au menţionat, cu preţuire, lucrarea *Mémoire* (vezi *supra* 245 n. 5). Admiraţiei lui Saussure îi corespunde cea a lui Wackernagel, admiraţie care apare nu numai în *Altindische Grammatik* şi în recenzia la *C.L.G.*, făcută în 1916, ci şi într-un articol din „Journal de Genève" (24 aprilie 1922), citat de L. Gautier, *Le silence de Saussure*, „Journal de Genève", 22-23 aprilie 1961. 18.

Cazul lui Wackernagel este semnificativ şi nu este singurul. Răspîndirea operei lui Saussure în ţările de limbă germană (în afară de rare şi recente excepţii) a fost în mare parte legată de savanţii de origine elveţiană care au scris în germană şi care, adeseori, au predat în universităţi germane. Este şi cazul lui W. von Wartburg (vezi *supra* 285) sau al lui Glinz (*infra* n. 219); lucrarea sa *Die innere Form des Deutschen. Eine neue deutsche Grammatik*, Berna 1952, îşi arată încă din introducere inspiraţia saussuriană. Sperăm că micul paragraf consacrat lui Saussure în ţările de limbă germană (*supra* 285) va apărea peste cîţiva ani ca fiind mărturia unei situaţii depăşite de lingvistica din Austria şi din cele două Germanii.

4. O părere negativă a lui Croce asupra lui Saussure

Cursul lui Saussure este, după un bătrîn lingvist italian, Vittore Pisani, o carte „rozzo e grossolano”. Cîndva V. Pisani scria în revista pe care o conduce, „Paideia” (*Profilo storico della linguistica moderna*, „P” 21, 1966. 297-308, la pp. 297-298 găsim următoarele : „Locul de primă mărime acordat (de Leroy) lui Saussure poate să apară unora dintre noi ca excesiv şi înşelător în ceea ce priveşte perspectiva [...] Aş vrea să amintesc aici opinia lui Croce, cred, (dar nu izbutesc să ştiu unde spune el asta) asupra *Cursului*, pe care acesta îl caracterizează ca fiind o carte frustă şi grosolană”. Nu vrem să discutăm aici opiniile savantului din Milano, ci să examinăm un aspect al problemei raporturilor dintre Croce şi Saussure.

Cu siguranţă că Croce a ştiut de existenţa lui Saussure. Este adevărat că în bogatul index la *„Editio ne varietur” delle opere di B.C.* (Napoli 1960), a regretatului Fausto Nicolini, numele lui Saussure nu apare niciodată. Totuşi, mulţi îşi aduc aminte că Saussure a fost menţionat cel puţin o dată de către filosoful napolitan, chiar în recenzia la cartea lui G. Nencioni (*Idealismo e realismo nella scienza del linguaggio*, Florenţa 1946), care a apărut sub numele de *Sulla natura e l'ufficio della linguistica* în „Quaderni della Critica” 6, 1946. 33-37 şi apoi în *Letture di poeti*, Bari 1950. 247-251. Aici putem citi („Quad.” p. 34) :

> „Il senso di «ridenti» e «fuggitivi» non è reso da nessun vocabolario, perché si trova solamente in quel verso e in quella canzone del Leopardi. Cio ammesso per pacifico, ne consegue che ogni indagine della singola parola, della «langue en elle-męme et pour elle-męme» (come dice il De Saussure e il Nencioni ripete), non riguarderà l'espressione fantastica, musicale e poetica che è l'unica realtà del linguaggio, ma qualcosa che non è il linguaggio, e che è fuori del linguaggio, e che è altro dal linguaggio... Che cosa sono dunque i singoli vocaboli, oggetto di tali investigazioni? «Parole», a dire propriamente, no, o tali soltanto per modo di dire corrente... Ho proposto, e ripropongo, di chiamarli «segni» : segni fonici, mimici, grafici o combinati tra loro, o come altro si enumerino e classifichino”.

Avînd în vedere expresiile folosite în acest text crocean, menţiunea despre Saussure pare a fi făcută dintr-o sursă indirectă. Unde este pasajul despre care Pisani îşi aminteşte fără să ştie exact locul de unde l-a luat? Răsfoind indexul volumelor lui Croce găsim o altă referinţă la Saussure. O notă scrisă la puţin timp după 1932 consemnează critica aspră pe care Leo Spitzer, cu prilejul publicării lucrării *Silloge linguistica* [...] *Ascoli* (Torino 1929), o făcuse lingvisticii italiene (în „Indogermanische Forschungen”, 50, 1932. 147-153). Spitzer spune că lingvistica italiană de după Ascoli (şi cu excepţia teoriilor lui Croce) nu produsese nimic important şi nou, aşa cum se întîmplase în Rusia datorită lui Trubeckoj şi Jakobson şi, în Franţa, datorită lui Saussure, Meillet etc. Croce citează cuvintele lui Spitzer şi, o dată cu ele, numele lui Saussure (*Pagine sparse*, vol. II, Bari 1960. 395).

Dacă ne gîndim la faptul că *C.L.G.* pare să nu fi existat niciodată în biblioteca lui Croce, am fi înclinaţi să spunem că pasajul amintit de Pisani nu a existat niciodată.

Şi totuşi pasajul există (şi el a fost regăsit de un savant belgian, M. Deneckere, care pregăteşte o lucrare importantă despre ideile lingvistice ale lui Croce). Este vorba despre recenzarea primei ediţii a traducerii franceze a cărţii lui W. von Wartburg, *Problèmes et méthodes de la linguistique* („Quaderni della Critica", 8, 1947. 80-82, retipărită în *Nuove pagine sparse*, II. *Metodologia storiografica. Osservazioni su libri nuovi*, Napoli 1949).

Vorbind despre lucrarea lui Wartburg, Croce scria:

„Io lo prendo in esempio e conferma di cio che ho scritto sui concetti della Linguistica, che sono deboli et confusi presso i linguisti. Mi restringo alle pagine introduttive... P. 6: «Nous opérons avec Saussure une distinction sévère entre la l a n g u e d'une part et le l a n g a g e, la parole de l'autre part. La langue est un fait s o c i a l, la parole est un fait i n d i v i d u e l. La langue comprend tout ce qu'il y a d'essentiel, elle constitue un vaste tout: la parole, elle, se borne à évoquer u n e f a i b l e p a r t i e de cet ensemble dont elle se sert pour reproduire un contenu de conscience m o m e n t a n é et s t r i c t e m e n t i n d i v i d u e l». Le sottolineature sono mie. Cosicché l'uomo che parla non creerebbe il linguaggio, ma ne transferirebbe qualche pezzo da una massa esistente fuori di lui; e creata da chi? Forse dalla società? E la società non si compone d'individui? Ma l'autore (pp. 4-5) aveva già messo la parola alle dipendenze della società, con questa sentenza: «La parole, si nous faisons provisoirement abstraction du monologue, présuppose au moins deux personnes»; e con quell'intercalato «se» si riduceva a dire: la parola, se si fa astrazione dal monologo, non è monologo ma dialogo... Ora, all'autore, che è un linguista e non ha la capacità e la pratica filosofica dell'analisi dei concetti, non cade in mente di domandare che cosa sia, dove stia, come sia nata, da chi sia stata creata questa lingua da cui i parlanti prenderebbero qualche pezzetto fuggevolmente. Se si fosse fatta questa domanda, se avesse seguito davvero questa indagine sarebbe di necessità pervenuto alla conseguenza che la lingua non è altro che un *ens rationis*, foggiato dai grammatici, e che sola realtà sono gli individui che parlano e creano incessantemente parole e linguaggio... A questo *ens rationis* [*la langue*] corrisponde una realtà che è appunto il fine per il quale esso fu foggiato, dapprima didascalico-estetico e poi di interpretazione storica, cioè del vario senso delle parole e delle altre forme del dire; cose cui a volta a volta si referiscono la storia del costume o la storia della civiltà. Ma questa conclusione è preclusa al linguista, e il Saussure, che ha posto la lingua come il fatto essenziale e primario e il linguaggio come fuggevole e secondario, ha anche, con pari r o z z e z z a o i n n o c e n z a l o g i c a, stabilito un'assoluta distinzione tra sincronia e diacronia del linguaggio, simultaneità e successione, descrizione del presente linguistico e storia del passato: quando già da quaranta e più anni l'intelligente linguista Hermann Paul aveva ammonito che lo studio della lingua è sempre studio storico (pp. 7-11)".

Pisani avea deci dreptate să vorbească, chiar şi vag, despre o opinie negativă a lui Croce asupra lui Saussure. Vom nota totuşi, pentru exactitate, că acel Saussure pe care îl acuză Croce de „rozzezza e innocenza logica" este un Saussure pe care îl cunoaşte prin intermediul lui W. von Wartburg, adică un Saussure al „vulgatei saussuriene" şi nu acel Saussure autentic din *C.L.G.*, carte pe care Croce se pare că nu a citit-o niciodată. Nu doresc să se creadă că vreau, cu orice preţ, să-l dezvinovăţesc pe Croce.

Dar dacă ne gîndim la absenţa efectivă a legăturilor logice dintre diferitele „puncte” la care se reducea gîndirea lui Saussure între 1920 şi 1950-1955, şi dacă ne gîndim că Croce, prin intermediul lui Wartburg, s-a referit la acest Saussure, judecata negativă a filosofului italian apare mai puţin neîntemeiată decît la prima vedere. De nejustificat este faptul că ea a fost reluată, şi reluată de specialişti care ar fi putut şi ar fi trebuit să se documenteze asupra gîndirii autentice a lui Saussure.

5. Saussure şi Chomsky

Chestiunea legăturilor dintre Saussure şi Chomsky prezintă cîteva probleme. Chomsky s-a format la şcoala lui Z.S. Harris (Lepschy 1970. 126 şi urm.), adică într-un mediu bloomfieldian în care (vezi *supra* 282) Saussure era, din principiu, ignorat. Aşa cum vom vedea mai departe, în teoriile lui Chomsky au rămas cîteva elemente tipice pentru bloomfieldianism (K.V. Teeter evidenţiază şi elemente bloomfieldiene la Chomsky, *Leonard Bloomfield's Linguistics*, „Language Sciences” 7, octombrie 169. 1-4). Este deci foarte firesc ca, în perioada primelor sale scrieri (*Semantic considerations in Grammar*, in *Meaning and Language Structure*, Washington 1955. 141-155, *Syntactic Structure*, Haga 1957), el să nu se folosească de *C.L.G.* Pe de altă parte, se ştie că, încă de la primele sale scrieri, Chomsky se ridică împotriva unei serii de puncte de vedere bloomfieldiene. El neagă mai ales inductivismul, adică ideea că, plecînd de la analiza unui *corpus* limitat de enunţuri, putem şi trebuie să reconstruim o limbă ; el opune acestei idei necesitatea de a elabora teoria aşa-numitului „system lying behind it”, a sistemului subiacent, despre care Hjelmslev, neînţeles de americani, vorbise încă dinainte. După cum se ştie, Hjelmslev reluase, ordonase şi dezvoltase, pentru a teoretiza acest sistem, teoriile saussuriene despre *limbă*. Este firesc ca Chomsky, plasîndu-se pe aceeaşi pistă, să se întîlnească cu Saussure într-un anume punct.

La începutul anilor şaizeci, menţionarea lui Saussure este frecventă şi pozitivă. Chomsky-Miller 1963. § 6. 2 şi Chomsky 1964. 86 subliniază validitatea teoriei fonetice din *C.L.G.* 61 şi urm., Chomsky 1963. § 1.1 (care este o adevărată profesiune de credinţă saussuriană) şi Chomsky 1964. 52 şi 60 sînt în deplin acord în privinţa distincţiei dintre *limbă* şi *vorbire* şi a concepţiei despre limbă. Chomsky îşi limitează în această epocă adeziunea la doctrina saussuriană, declarînd că nu vrea să se ocupe de partea semantică a limbii (1963. §1.1) şi reproşîndu-i lui Saussure că a ignorat recursivitatea regulilor sintactice (Chomsky 1963. §1.1 şi 1964. 59-60). Dar aceste limitări nu afectează evaluarea pozitivă de ansamblu : se vorbeşte despre „luciditatea” lui Saussure în pătrunderea unor probleme esenţiale şi se afirmă că Saussure este pionierul lingvisticii ştiinţifice moderne (afirmaţie care, pentru un lingvist american dinainte de Chomsky şi, astăzi, din nou, după Chomsky, este un delict grav).

Trebuie totuşi să semnalăm că, începînd de la jumătatea anilor şaizeci, comportamentul lui Chomsky se schimbă. La începutul lucrării *Aspects* (Chomsky 1965. 4),

Saussure este menţionat încă în termeni onorabili, dar de pe acum el este acuzat de o „naive view" asupra limbajului (în realitate „naive" este ceea ce Chomsky înţelege citindu-l pe Saussure: vezi n. 225 din *C.L.G.*). Mai tîrziu, Saussure va fi asimilat cu Whitney (în acest sens găsim deja o aluzie în Chomsky 1964. 59) şi acuzat de a avea o concepţie „săracă" asupra limbajului (Chomsky 1968).

Raporturile dintre *C.L.G.* şi gramatica transformaţională sînt deci foarte departe de a fi univoce şi bine definite. Mulţi au avut tentaţia de a insista pe anumite elemente de acord şi de continuitate. Este cazul unor chomskyeni în legătură cu dihotomiile *limbă – vorbire* şi *competenţă – performanţă* (Ruwet 1967. 18 şi 50 şi urm., Antinucci 1970. XIII şi XVIII) şi în legătură cu noţiunea de gramatică (Ruwet 1967. 366); pe urmele lui Chomsky 1963 şi 1964, ei au repetat că Chomsky s-ar separa esenţial de Saussure pentru că lingvistul din Geneva nu înţelesese că fraza aparţine limbii sau nu înţelesese caracterul creativ al limbii (Ruwet 1967. 51, 375, Antinucci 1970. XVIII) şi ignorase distincţia dintre *rule-changing creativity* şi *rule-governed creativity* (Ruwet 1967. 51).

Alţi savanţi au insistat şi ei asupra aspectelor de continuitate. Într-adevăr, faţă cu anumiţi chomskyeni pentru care istoria lingvisticii începe cu Chomsky, este greu să rezişti tentaţiei de a arăta tot ceea ce Chomsky datorează predecesorilor săi şi, în primul rînd, lui Saussure. Astfel, de exemplu, Robert Godel scrie: „Chomsky şi [...] adepţii săi [...] nu stabilesc opoziţia *vorbire – limbă*, ci opoziţia *performanţă – competenţă.* După părerea mea, diferenţa este mai ales terminologică, căci criticile lui Chomsky la adresa lui Saussure nu sînt în întregime întemeiate". Godel adaugă: „Nu este adevărat că Saussure a conceput sistemul limbii ca pe un simplu clasament, rezervînd *vorbirii* întregul aspect creator al *limbajului*; el a cunoscut şi creativitatea conformă unor reguli (*rule-governed creativity*), care se manifestă în folosirea obişnuită a limbii. Dar despre «mecanismul limbii» nu a dat decît indicaţii sumare (*C.L.G.* 139-141; cf. 137); şi mai ales cu prilejul analizei creaţiilor analogice (*C.L.G.* Partea a treia, cap. IV), el l-a observat mai curînd la nivelul morfologiei decît la acela al sintaxei. De asemenea, tot la acest nivel, el a observat alături de creaţia novatoare (*rule-changing creativity*), creaţia – sau re-creaţia – conformă unor reguli (*C.L.G.* 177: analogie latentă)" (Godel 1970. 35-36).

În acest mod se acreditează imaginea unui Chomsky care se îndepărtează de Saussure în mod esenţial pentru că este transformaţionalist. În realitate, divergenţele sînt mult mai radicale şi mai adînci. Există, desigur, analogii. Principala constă în refuzul comun al metodologiei inductiviste şi al epistemologiei pozitiviste, sau în refuzul comun a ceea ce Mulder (1968. 1), citîndu-l pe Bacon, a definit ca fiind „the way of the ant", calea celui care se mulţumeşte să acumuleze fapte. Dar unele diferenţe se evidenţiază chiar din această perspectivă foarte generală.

1) Nu pare adevărat că Saussure, ca şi Chomsky, este mai interesat de teorie decît de metodologia cercetărilor (Ruwet 1967. 380): în termeni biografici (căci Saussure a plecat de la conştiinţa dificultăţilor cercetării lingvistice concrete), ca şi în termeni teoretici (cf. n. 305 şi „planul" ideal schiţat de Saussure în 427-429 B. Engler), epistemologia lui Saussure prevede pentru lingvistică „the way of the bee" (pentru a folosi comparaţia baconiană reluată de Mulder), calea unei elaborări teoretice în

dialectică continuă cu materialitatea faptelor. Chomsky urmează, dimpotrivă, „the way of the spider", calea unui calcul teoretic necondiţional.

2) Saussure manifestă un mare interes pentru „latura etnografică" a limbilor, interes total absent la Chomsky şi la adepţii săi. Datorită acestui interes, Saussure a văzut întotdeauna limba în raport cu celelalte mijloace şi sisteme de comunicare şi a încercat să dea un orizont semiologic lingvisticii sale. La Chomsky, dimpotrivă, lipseşte orice perspectivă semiologică.

3) Saussure ajunge şi el la necesitatea de a lega lingvistica generală de semiologie căci, în căutarea unei axiomatizări şi a unei formalizări efective a teoriei sale, el nu poate lăsa la o parte o definiţie explicită şi o teorie a semnului : semnul lingvistic nu este decît o categorie particulară a universului mai vast al semnelor, după cum limba nu este decît unul dintre codurile semiologice posibile. În zadar am căuta în paginile lui Chomsky o definiţie a semnului (Mulder 1968. 33). Şi chiar ceea ce este pentru el principala, chiar singura categorie de semne lingvistice luate în considerare, adică chiar fraza (restrictiv concepută ca frază verbală), „este considerată în gramatica generativă drept un termen primitiv, nedefinit, al teoriei" (Ruwet 1967. 366). Lipsa de interes semiologic se leagă cu lipsa de interes pentru construirea unei teorii semiologice în care să fie plasată teoria lingvistică şi acest fapt se bazează pe convingerea (care, după cum a observat Mulder 1968. 33, îl uneşte pe Chomsky cu duşmanii săi bloomfieldieni) că ştim perfect ce este un semn şi cum se identifică el.

4) Tocmai pentru că problema-cheie a teoriei semiologice şi lingvistice saussuriene este definirea şi identificarea semnului, pentru Saussure „baza oricărui studiu" lingvistic nu poate să nu includă luarea în considerare a semnificaţiei semnelor. În conformitate cu lipsa unei perspective semiologice şi formale riguroase şi, probabil, din pricina absenţei interesului pentru „latura etnografică" a limbilor, Chomsky îşi propune, dimpotrivă, să lase în afara cadrului său teoretic considerarea feţei semantice a limbii. Ca şi pentru bloomfieldieni (Mulder), pentru Chomsky este de netăgăduit că singura şi simpla faţă externă a unui semn, că o secvenţă a ceea ce bloomfieldienii şi Chomsky numesc *formă*, că în general un *lanţ* este ceea ce este prin virtute intrinsecă, independent de orice considerare a valorii pe care i-o dă o comunitate de vorbitori.

5) Cu siguranţă că Chomsky a răsturnat teoriile bloomfieldiene. Acestea erau dominate de o certitudine de tip inductivist : pornind de la considerarea aşa-numitelor *utterances* în materialitatea lor acustică şi în raporturile lor cu unii stimuli materiali, bloomfieldienii credeau că pot induce structurile unei limbi, fără să recurgă la sens şi în mod univoc. Chomsky crede, dimpotrivă, că e cu putinţă să studiezi în sine şi pentru sine structurile (sintactice) ale unei limbi, lăsînd la o parte, ca secundare, „superficiale", consideraţiile semantice. Acest fapt i-a fost reproşat atît în interiorul cît şi în exteriorul şcolii sale (cf. Bibliografie in De Mauro, *Introduction à la sémantique*, Paris 1969), dar fără rezultate vizibile. Apar cele două concepţii, bloomfieldiană şi chomskyană care, sub multe aspecte, sînt într-adevăr la antipod : pentru bloomfieldieni, aspectul fizic al *vorbirii* este totul, şi ei pretind să reconstruiască,

chiar „să aranjeze” limba doar cu ajutorul urechii sau al magnetofonului şi al distribuirii statistice ; pentru Chomsky, *vorbirea* nu contează, aspectele semantice şi fonetice sînt pur şi simplu „interpretări” ale realităţii limbii, care ar putea fi cunoscută pe cale analitică, o dată cunoscute capacităţile universale de organizare gramaticală ale creierului uman. Se observă totuşi că cele două teorii nu ţin seama de aceleaşi lucruri : acţiunea, acţiunea cu adevărat creatoare şi liberă, a masei vorbitorilor, care răstoarnă după voia lor raporturile dintre *vorbire* şi *mecanismul limbii*, în aşa fel încît *mecanismul* oricărei *limbi* trebuie să fie *studiat* în particular şi că, în general, putem spune puţine lucruri valabile pentru orice *mecanism* (de unde, probabil, şi parcimonia lui Saussure cînd dă indicaţii generale asupra acestui punct) ; arbitrarul care domină la fiecare nivel al limbii atribuie, elimină şi modifică valoarea (reţeaua de raporturi formale) entităţilor fonice şi semantice ale unei limbi. Or, acestea sînt tocmai punctele la care se referă teoria lui Saussure asupra limbii : caracterul socialmente contingent şi temporal caduc al mecanismelor lingvistice ce slujesc la producerea şi la interpretarea semnelor lingvistice, în ultimă analiză, arbitrarul acestor semne şi al mecanismelor înseşi.

6) Teoria semiologică şi lingvistică a lui Saussure încearcă să explice cum capacitatea unică şi universală a *limbajului* (identificarea caracteristicilor permanente ale acestuia este pentru Saussure doar una dintre sarcinile lingvisticii) dă loc la o pluralitate de *limbi*, conformate diferit la toate nivelurile *mecanismului* lor de producere şi de interpretare, deformate în folosirile sincronice şi străbătute de tensiuni opuse şi de tendinţe generalizatoare, în transformare diacronică continuă. Teoria lui Saussure izbuteşte să explice raportul dintre unitatea biologică a speciei umane şi pluralitatea istorică a limbilor, datorită teoriei caracterului arbitrar al fiecărei părţi a sistemului lingvistic (nu vom sublinia niciodată îndeajuns aspectul central al principiului arbitrarului în edificiul teoretic saussurian). Ar fi greşit să spunem că teoriile lui Chomsky „nu pot” explica acest raport : este mai corect să spunem că ele nu se preocupă de aceasta sau că nu vor să se preocupe. Lumea varietăţii şi devenirii istorice a limbilor constituie, după cum scriu Chomsky şi Halle în prefaţa lucrării *Cartesian Linguistics*, „the still puzzling phenomenon of language changing”. Prima lor preocupare este *competenţa* care, spre deosebire de *limba* lui Saussure, nu admite plural şi este o entitate (asemănătoare prin aceasta cu *limbajul* saussurian) născută o dată pentru totdeauna, o parte integrantă a creierului uman.

Dialecticii dintre naturalitate şi istoricitate, dintre *limbaj* şi *limbi*, trasată de Saussure, Chomsky îi opune tentativa de a resorbi lumea multiplicităţii şi a varietăţii istorice în imobilitatea (presupusă) a naturii, a eredităţii biologice. Dezinteresul faţă de aspectele etnografic şi semantic, absenţa perspectivelor semiologice, absenţa aprofundării adecvate a teoriei arbitrariului nu lasă lui Chomsky şi chomskyenilor nici o altă cale. Este o cale radical diferită de aceea pe care s-a situat, la începutul acestui secol, cercetarea tăcută şi problematică a lui Saussure.

Tullio De Mauro

Note

(1) Vezi *supra* 248 şi urm., 266,269 şi urm.
(2) Despre Wertheimer, vezi *supra* 242 şi 267.
(3) Despre cele trei *cursuri*, vezi *supra* 267 şi urm.
(4) Este vorba de *Notes,* lucrare editată de R. Godel după copia lui Sechehaye, în C.F.S. 12, 1954. 49-71 : primele şapte provin dintr-un dosar *Phonologie*, negăsit, ce datează poate din 1897 (S.M. 13) ; cea de a noua este un fragment dintr-o carte concepută între 1893 şi 1894 (S.M. 36, *supra* 269) ; notele 10-16 provin din ciorna unui articol scris în memoria lui Whitney, pe care Saussure l-a conceput în vara şi în toamna anului 1894 (*supra* 270) ; nota 17 este concluzia lecţiei inaugurale la cursul de la Geneva, ţinută în 1891 ; grupul de note 19-21 (fundamentale pentru emergenţa ideii arbitrarului semantic şi a caracterului opozitiv, precum şi a ideii de sistem al realităţii semantice) este posterior anului 1894 (S.M. 37). Notele 8, 18, 23 nu sînt databile. Toate notele manuscrise autografe referitoare la lingvistica generală sînt astăzi în curs de publicare în cea de a şasea coloană a ediţiei critice (cf. F. Engler).
(5) Despre asiduitatea lui Bally şi Sechehaye la cursurile de la Geneva, vezi *supra* 260. Despre *Mémoire*, vezi *supra* 244 şi urm.
(6) Unele surse manuscrise utilizate de editori nu se află la biblioteca publică şi universitară din Geneva ; în unele cazuri (caietele lui P. Regard, de exemplu), ele nu au fost regăsite de Engler. Dimpotrivă, unele caiete de note de care editorii nu ţinuseră seama au fost păstrate şi folosite de Engler ; este cazul celor ale lui F. Bouchardy şi E. Constantin. Întreg materialul manuscris este reprodus în ediţia critică a lui Engler pe care am citat-o mai înainte. Despre păstrarea surselor cunoscute de editori şi despre alte surse, cf. S.M. 15, Godel 1959. 24, Godel 1960, *C.L.G.* Engler XI-XII.
(7) Este vorba de notele referitoare la cursul de etimologie greacă şi latină (1911-1912), luate de L. Brütsch şi folosite în *Apendice* C, *C.L.G.* 190-191.
(8) Riedlinger a urmat cursurile de lingvistică istorică ale lui Saussure în 1907, 1908-1909, 1910-1911, 1911-1912 (*supra* 259 n. 8) şi cursurile de lingvistică generală în 1907 şi 1908-1909 (*supra* 267), luînd note foarte precise (S.M. 96). L-a frecventat pe Saussure şi în afara universităţii ; urma preţioasă a convorbirilor lor se află în *Interview de M.F. de S. sur un cours de linguistique générale* (19 ianuarie 1909), păstrat la biblioteca din Geneva (S.M. 17 şi 29-30).
(9) Pentru contribuţiile particulare ale lui Sechehaye, v. *infra* n. 13 şi cf. S.M. 97.
(10) După cincizeci de ani, poate fi exprimat dezacordul faţă de judecata editorilor : începînd din 1957, s-au publicat integral şi în ordine notiţele luate de studenţi la cel de al doilea curs: *Cours de Linguistique générale* (1908-1909): *Introduction* (după notiţele studenţilor, C.F.S. 15, 1957. 5-103). Ediţia Engler conţine întreg materialul de note, dispus în ordinea în care editorii au aranjat materialul cursului ; o reţea de trimiteri interne şi un index final îngăduie citirea continuă a diferitelor surse manuscrise în dispunerea lor originară.

(11) Probabil că ideea de a da o antologie de note a fost propusă de P. Regard care, după cîţiva ani de la publicarea *C.L.G.*, scria: „Cît priveşte cartea şi problema publicării ei postume, nu putem decît să ne bucurăm de succesul strălucit care a încununat încercarea domnilor Bally şi Sechehaye. Cu siguranţă, şi ei au simţit-o mai bine decît oricine, proiectul pe care l-au conceput şi realizat este criticabil. Un student care a audiat el însuşi o parte importantă din cursurile lui F. de Saussure despre lingvistica generală şi a cunoscut mai multe documente pe care se bazează publicarea este deziluzionat de faptul că nu regăseşte farmecul neasemuit al lecţiilor magistrului. Cu preţul cîtorva repetiţii, oare publicarea notiţelor de curs n-ar fi păstrat mai fidel gîndirea lui F. de Saussure, în deplina ei putere şi originalitate? Şi oare înseşi variaţiile pe care editorii par a se teme să le scoată la iveală nu ar fi prezentat un interes deosebit?" (Regard 1919. 11-12).

(12) Al treilea curs stă la baza operei, dar nu şi a organizării sale. În curs, se merge de la analiza limbilor – prin care studentul trebuie să-şi dea seama de caracterul contingent, istoric accidental al organizării semnificanţilor şi semnificaţilor limbilor – la analiza aspectelor universale, comune tuturor limbilor, sau la analiza limbii în general. Apoi ar fi trebuit să se treacă de la analiza generală a limbii la analiza „executării" individuale (cf. *supra* 268, şi *C.L.G.* 40 n. 65, 195 n. 291, 233 n. 305). Pornind, dimpotrivă, de la ideea că „primul adevăr" trebuia să figureze în carte pe primul loc (S.M. 98), ca şi de la alte afirmaţii de acelaşi gen (n. 65), editorii au răsturnat această ordine. Urmarea este că în *C.L.G.* se vorbeşte mai întîi despre limbă, apoi despre unele probleme de „executare" şi, în sfîrşit, despre limbi (cf. *C.L.G.* 151 n. 269). Oricum, notele celui de-al treilea curs sînt principala sursă pentru *Introducere* (în afară de capitolul V şi de *Principii de fonologie*), pentru prima, a doua şi a patra parte, precum şi pentru ultimele două capitole ale părţii a cincea. Primul curs a oferit baza pentru cea de a treia parte (*Lingvistica diacronică*) şi pentru capitolul III din partea a cincea (*Reconstrucţiile*). Cel de-al doilea curs a fost utilizat ca sursă complementară, dar el stă la baza cîtorva capitole care, deşi sacrificate în „lectura" tradiţională a *C.L.G.*, au, fără îndoială, o importanţă majoră pentru o reconstruire mai autentică a gîndirii lui Saussure: *Introducere*, capitolul V (*Elemente interne şi externe ale limbii*; Saussure subliniază importanţa lingvisticii externe şi nu, cum spune „vulgata saussuriană", inutilitatea sau ilegitimitatea acesteia); partea a doua, capitolul III (*Identităţi, realitţi, valori*: este adevăratul incipit al discursului lui Saussure), capitolul VI (*Mecanismul limbii*), capitolul VII (*Gramatica şi subdiviziunile sale*); partea a treia, capitolul VIII (*Unităţi, identităţi şi realităţi diacronice*); partea a cincea, capitolul I (*Cele două perspective ale lingvisticii diacronice*), capitolul II (*Limba cea mai veche şi prototipul*).

(13) Era inevitabil ca, depunînd o muncă atît de pretenţioasă, editorii să comită erori de diferite feluri, erori de care acum putem să ne dăm seama datorită minuţioasei exegeze a lui R. Godel şi R. Engler. Greşelile propriu-zise sînt foarte rare (*C.L.G.* 29 n. 23, 166 n. 277). De cele mai multe ori, editorii au redactat textul în aşa fel încît s-au pierdut unele nuanţe preţioase pe care le regăsim în note (*C.L.G.* 29 n. 26, 30 n. 32, 39 n. 64, 45 n. 82, 85 n. 129, 92 n. 148, 125 n. 221), sau au disimulat anumite oscilaţii conceptuale (*C.L.G.* 36 n. 53, 85 n. 128 şi 129, 121 n. 212) sau terminologice (*C.L.G.* 32 n. 38, 46 n. 87, 85 n. 128, 85 n. 130, 87 n. 140, 95 n. 162). O dată luată decizia de a se suda pasaje uneori îndepărtate unele de altele, era inevitabil ca în text

să figureze interpolări şi adaosuri, după cum era inevitabil de a face explicit ceea ce în note era implicit, cu scopul de a stabili un text corect din punct de vedere gramatical. Pe alocuri, intervenţia editorilor nu a fost prea fericită şi gîndirea lui Saussure este uşor forţată (*C.L.G.* 36 n. 49, 41 n. 70, 63 n. 116, 87 n. 139, 90 n. 147, 95 n. 161, 104 n. 185, 106 n. 192, 108 n. 193, 113 n. 199, 136 n. 250). Urmările acestei munci de sudură sînt uneori mai grave chiar pentru înţelegerea gîndirii autentice a lui Saussure (*C.L.G.* 36 n. 51, 61 n. 111, 86 n. 132, 87 n. 136, 88 n. 145, 103 n. 183). În unele locuri se găsesc cîteva modificări la limita arbitrarului (*C.L.G.* 39 n. 63, 40 n. 65, 42 n. 74, 85 n. 128 şi 129). Nu lipsesc nici cîteva alterări ale sensurilor, uneori foarte grave, făcute prin introducerea unor termeni pe care Saussure îi evitase cu bună ştiinţă (*C.L.G.* 61 n. 111, 93 n. 156, 97 n. 166, 103 n. 182, 106 n. 192, 119 n. 204, 119 n. 206, 127 n. 228, 131 n. 235, 133 n. 240, 139 n. 256, 139 n. 257, 141 n. 259, 154 n. 270, 225 n. 301). Vestita frază finală din *C.L.G.* (p. 233) este un caz de „divinaţie" neobişnuită a intenţiilor lui Saussure. Este foarte greu de deosebit cărui editor i se datorează aceste schimbări (vezi, pentru cîteva exemple, n. 46 şi 119).

(14) Prin termenul *semantică* editorii fac referinţă, după cum explică mai bine în nota lor la *C.L.G.* 41, la o disciplină „care studiază schimbările de *semnificaţie*" ; ei adaugă, în aceeaşi notă pe care Saussure a dat-o la p. 93, principiul fundamental al semanticii astfel înţelese, adică al semanticii diacronice, pagini foarte importante pentru apariţia diacroniei structurale. Accepţia dată de editori termenului de *semantică* este singura pe care acesta o avea în acea vreme (Malmberg 1966. 186). Totuşi, dacă înţelegem prin semantică nu numai studiul diacronic, ci şi studiul sincronic şi studiul general al semnificaţilor, Saussure elaborează, o dată cu noţiunea de arbitrar al semnului şi cu distincţia legată de ea, dintre semnificant şi semnificat, principiile de bază ale acestui sector al lingvisticii, cu o precizie de care, timp de zeci de ani, nu s-a apropiat decît Noreen (*supra* şi Malmberg 1966. 185, 194).

(15) Vezi *C.L.G.* 43-45 şi notele, precum şi n. 305.

(16) Nobilele cuvinte ale editorilor au găsit ecou doar de puţină vreme, critica putînd astfel să distingă între „magistru" şi „interpreţii săi". Problema validităţii redactării *C.L.G.*, pusă cu atîta francheţe şi delicateţe de către editori, a fost reluată după apariţia *Cursului*, scos de P. Regard, ale cărui critici (*supra* 262, 267 şi n. 11) au rămas totuşi izolate. În 1931, cu prilejul Congresului Internaţional de Lingvistică de la Geneva, unul dintre redactori le-a atras atenţia savanţilor, semnalîndu-le că, după părerea sa, exista o „greşeală de redactare" (vezi n. 115) într-un pasaj din *C.L.G.*, în legătură cu fonemul. Dar acest avertisment a rămas încă o dată fără ecou, şi savanţii au continuat să discute *Cursul*, considerînd că redactarea este fidelă şi coerentă (Godel 1961. 295). S-a constituit astfel „un fel de vulgată ideală... a saussurianismului, absorbit de gîndirea europeană (cel puţin în privinţa unor puncte vitale ale *Cursului*), fără să se abordeze problema reconstrucţiei (sau a reconstructibilităţii) riguroase a poziţiilor saussuriene" (Lepschy 1962. 69-70) ; aşa cum vom avea prilejul să confirmăm mai jos, *C.L.G.* „nu a fost asimilat de lingviştii europeni în totalitatea sa... S-au bucurat de succes doar anumite puncte din *Curs*, şi aceste puncte au fost adeseori izolate de contextul gîndirii saussuriene..." (Lepschy 1961. 200-201). Aceste „puncte" se mai găsesc şi astăzi în unele manuale, izolate unele de altele şi de matricea lor (vezi, de exemplu, Leroy 1965. 77-94 ; Lepschy 1966. 42-53 ; Malmberg 1966. 55-70).

Acest mod de expunere a gîndirii saussuriene a fost depăşit. Cu începere din 1939, o dată cu debutul controversei asupra arbitrarului (vezi n. 137), lumea a început să înţeleagă că *C.L.G.* a conturat prea net o gîndire a cărei formă era fără îndoială fluctuantă, fie din motive conceptuale adînci, fie, mai degrabă, pentru că ea s-a manifestat prin toate imperfecţiunile şi ezitările lecţiei rostite. În 1950, într-un articol care va rămîne mult timp în paginile unei reviste puţin cunoscute (Engler 1964. 32, Godel 1966. 62), Lucidi subliniază în mod expres acest caracter oarecum difuz al textului *C.L.G.* şi arată cu acuitate diferitele motive care îl explică (Lucidi 1950. 185 şi urm.). După doi ani, încercînd să verifice sensul real (suspectat, pe bună dreptate, a fi divergent) al termenilor de *diferenţă* (*différence*) şi *opoziţie* (*opposition*), Frei încearcă, pentru prima oară, să cerceteze sursele manuscrise (Frei 1952, S.M. 196 şi urm., Godel 1961. 295). Lumea începe să-şi dea seama de întinderea acestui travaliu de asamblare şi de nivelare, pe care de altfel editorii îl anunţaseră în mod clar.

În 1954, Malmberg nu mai pune doar problema dezacordurilor şi oscilaţiilor aşa-zis sincronice, inerente gîndirii lui Saussure prin 1910 şi poate disimulate de editori; el pune în acelaşi timp problema stratificării diacronice a textului, mascată de arhitectura unitară dată de către editori materiei din *Curs*. În aceeaşi fascicolă din C.F.S. unde apare articolul lui Malmberg, reapar şi „vechile ciorne" în copia făcută de Sechehaye (vezi *C.L.G.* 23 n. 4). Efectele nu întîrzie să apară: ultimele două sau trei pagini din articolul lui Martinet despre dubla articulare şi despre arbitrar par a presupune că acesta a citit *Notes* 19-21 (cf. n. 137 şi Martinet 1957). În *Notes,* R. Godel şi-a asumat sarcina unei explorări amănunţite a surselor manuscrise: peste trei ani se naşte opera la care facem referinţă aici. Prin S.M., Saussure apare într-o lumină nouă (Heinimann 1959) şi unele aspecte se dovedesc a fi cu adevărat noi. Dincolo de noutăţile asupra cărora se va opri acest comentariu al *C.L.G.*, se află o adîncă reînnoire a felului în care ne raportăm la Saussure. În faţa problemelor formării textului şi, mai mult încă, ale înseşi formării gîndirii saussuriene, arhitectura unitară impusă de editori se sfărîmă şi se prăbuşeşte: de aici ţîşneşte, problematică, autentică, vitală, gîndirea lui Saussure, eliberată de dogmatismul şi de gratuitatea pe care editorii – cu cele mai bune intenţii din lume – i le conferiseră (vezi n. 65). Gîndirea lui Saussure apare aşa cum a fost: nu un ansamblu de dogme, ci minuţioasa explorare a legăturilor (ignorate de fapt de către „vulgata ideală") dintre multiple „puncte de vedere", conform cuvintelor lui Godel, 1961. 295.

Aceste cuvinte merită să fie apropiate de cele cu care Wittgenstein îşi începea lucrarea *Philosophische Untersuchungen*: „După numeroase încercări neizbutite de a condensa rezultatele cercetărilor mele într-un asemenea ansamblu, am înţeles că nu voi reuşi să fac acest lucru niciodată; că cele mai bune lucruri pe care le voi putea scrie nu vor fi decît nişte observaţii filosofice; că gîndurile mele paralizau de îndată ce încercam să le impun cu forţa o direcţie determinată împotriva curgerii lor fireşti. Ceea ce ţinea fără îndoială de însăşi natura investigaţiei. Ea ne obligă, într-adevăr, să explorăm în toate sensurile un vast domeniu de gîndire. Observaţiile filosofice din această carte sînt, ca să spunem aşa, nişte schiţe de peisaje născute în timpul acestor lungi călătorii cu mii de ocolişuri. Aceleaşi puncte, sau aproape aceleaşi au fost atinse pe căi ce veneau din diferite direcţii, dînd loc la imagini mereu noi" (*Investigations Philosophiques*, traducere în franceză de P. Klossowski, Paris 1961. 111).

Cînd ştim că „vastul domeniu" explorat de Wittgenstein este acelaşi cu cel explorat de Saussure şi că multe cărări se întîlnesc şi chiar coincid (Verburg 1961, De Mauro

1965. 156, 168, 173, 184, 202 şi *C.L.G.* 47 n. 90, 94 n. 157, 104 n. 186, 125 n. 223), înţelegem bine că dificultăţile similare întîlnite în mişcarea într-un spaţiu cultural puţin cunoscut de tradiţia intelectuală şi ştiinţifică marcată de gîndirea lui Kant, la începuturile secolului al XX-lea, sugerează vienezului şi genevezului acelaşi demers şi aceeaşi „metodă". Este deci foarte firesc ca aceste cuvinte ale lui Wittgenstein să pară un ecou al celor scrise de Saussure cu şaizeci de ani mai înainte, într-o notă rămasă inedită, atunci cînd s-a apucat să redacteze „fără entuziasm" acea carte de lingvistică generală despre care îi vorbeşte lui Meillet în 1894:

„Există deci o absenţă necesară a oricărui punct de plecare, şi dacă vreun cititor vrea să urmărească atent gîndirea mea de la un capăt la celălalt al volumului, el va recunoaşte, sînt convins, că era cu neputinţă să urmez o ordine foarte riguroasă.

Îmi voi îngădui să pun aceeaşi idee sub privirile cititorului chiar şi de trei, patru ori, pentru că realmente nu există nici un punct de plecare mai indicat decît altul pentru a fonda demonstraţia" (*Notes* 56-57).

Totuşi, printre problemele inerente demonstraţiei, chiar începînd din aceşti ani şi – mai mult încă – în anii următori, Saussure şi-o pune în primul rînd pe cea a începutului şi a ordinii în care trebuie să-şi aranjeze materialul, ajungînd pînă la a subestima total meritul oricărei afirmaţii şi dînd prioritate ordinii în care ea va fi propusă şi justificată (*supra* 267, 275). Pe vremea celui de al doilea şi de al treilea curs, el întrevedea probabil o soluţie bună, pe care o indică discipolilor săi (*C.L.G.* 233 n. 305, 123 n. 216). Dar soluţia privitoare la organizarea materialului nu era încă pentru el decît o ipoteză de lucru, a unui lucru pe care moartea l-a împiedicat să-l continue. De fapt, încă de pe vremea celor trei cursuri de lingvistică generală, „gîndirea sa evolua în toate direcţiile, fără să intre totuşi în contradicţie cu ea însăşi", după cum scriau editorii, ce vădeau încă o dată o percepţie foarte exactă a lucrurilor (*C.L.G.* 24). Astăzi, după ce aspectul exterior definitivat al textului a fost distrus de S.M. şi de ediţia Engler, şi după ce au fost redate contextului lor originar „punctele" „vulgatei ideale", dincolo de lucrurile ce îmbogăţesc exegeza şi dincolo de invitaţiile la noi cercetări, regăsim tocmai această mişcare a gîndirii sale. În notele autografe, în notele discipolilor pe care le putem considera fidele vocii magistrului (*C.L.G.* Engler XI paragraful 2), şi mai ales în numeroasele pagini din *C.L.G.* în care perspicacitatea editorilor a ştiut, din fericire, să condenseze gîndirea saussuriană, pornind de la sursele manuscrise, se regăseşte mobilitatea de gîndire şi capacitatea de a trezi interesul pentru noi cercetări ce se pot dezvolta în direcţii multiple şi fecunde: sînt calităţile care i-au fascinat şi stimulat pe discipolii săi.

(17) A doua ediţie a *C.L.G.* a apărut în 1922. Pentru corecturile cele mai importante, vezi *C.L.G.* 46 n. 89, 48 n. 94, 57 n. 109, 108 n. 193, 179 n. 286. Vezi n. 272 pentru o nefericită greşeală de tipar care apare în ediţia a doua din 1922. Ici şi colo rămîn în text diferite imperfecţiuni şi neclarităţi formale, mai ales în folosirea pronumelor personale (*C.L.G.* 87, paragraful 2, *il* se referă la *idée* [?] 106, penultimul paragraf, *ils* se referă la à *lois* [trad. Alonso, p. 163] 209, paragraful 2, *elle* se referă la *changements*). Cf., de asemenea, S.M. 120-121.*

(18) A treia ediţie a *C.L.G.* a apărut în 1931 (ca efect al congresului de la Haga?); a patra ediţie a trebuit să aştepte optsprezece ani pînă a văzut lumina tiparului (1949). Apoi

---

* Precizăm că aceste erori au fost eliminate în prezenta ediţie, în vederea unei înţelegeri optime a textului (n. red.).

intervalele devin mai scurte: în 1955 apare ediţia a cincea, care este retipărită în 1959, 1962, 1965, 1968 etc. Pentru traducerile *C.L.G.* şi retipăririle lui, vezi *supra* 278. În 1967, editorul Harrassowitz din Wiesbaden începe să publice fundamentala *ediţie critică* a lui Rudolf Engler (publicarea este prevăzută în patru fascicole).

(19) Unele noţiuni de istorie a lingvisticii, schematice, dar nu atît de schematice ca textul dat de editori, au fost furnizate de Saussure în cîteva note manuscrise (vezi de exemplu *infra* n. 32) şi mai ales în lecţiile cursului II (S.M. 75: lingvistica din 1816 pînă în 1870 şi *junggrammatische Richtung*), utilizate atît de editori în *C.L.G.* 220 şi urm., cît şi în prima lecţie din cel de-al treilea curs (S.M. 77). Consideraţiile negative făcute aici asupra gramaticii normative tradiţionale trebuie integrate în evaluările pozitive ale punctului său de vedere esenţial sincronic făcute în lecţiile din cel de-al treilea curs despre lingvistica statică şi utilizate de editori în *C.L.G.* 99.

(20) Pentru traducerile termenului-cheie *langue* din *C.L.G.*, vezi n. 68.

(21) În acest pasaj, *obiect* (*objet*) este luat în accepţia tehnică a tradiţiei scolastice, sau echivalează cu grecescul τέλς şi se opune termenului *materie* (*matière*): vezi *C.L.G.* 33 n. 40, 233 n. 305.

(22) Vezi *supra* n. 19 şi *C.L.G.* 99. Pentru alte critici saussuriene ale categoriilor gramaticale tradiţionale de origine aristotelică, vezi *C.L.G.* 124, 144-146 şi notele.

(23) Textul dat de editori este de neînţeles cînd se ştie că F.A. Wolf, în vîrstă de 18 ani, nu scrisese încă, în 1777, nimic important. În realitate, în notele de la cursuri putem citi: „F.A. Wolf, în 1777, a vrut să fie numit filolog" (9 B. Engler) şi, încă şi mai clar, în notele lui Constantin: „în 1777, ca student, F. Wolf a vrut să fie numit filolog" (9 B. Engler). Din note se înţelege bine că Saussure se referea la episodul pe care poate că îl citise în lucrarea lui Sandys, abia publicată, episod referitor la înmatricularea lui Wolf la Universitatea din Göttingen: el ceru să fie înscris ca student la filologie (*studiosus philologiae*); rectorul îl refuză şi îi propuse denumirea obişnuită de *studiosus theologiae*; dar Wolf, rupînd cu o tradiţie seculară, perseveră în cererea sa şi izbuti să obţină ca termenul de *studiosus philologiae* să intre în nomenclatura oficială a Universităţii (J.E. Sandys, *A History of Classical Scholarship*, ed. I, New York 1908, retipărită în 1958, vol. III, p. 51; cf. de asemenea, Meillet 1937. 463).

(24) Aşa cum studiază „istoria literară, a moravurilor, a instituţiilor", filologia poate foarte bine să studieze limbile în funcţie de texte. Limbile nu sînt totuşi „obiectul" (în sens tehnic: *C.L.G.* 33 n. 40) studiului său care rămîne, dimpotrivă, critica textelor. Distincţia dintre lingvistică şi filologie era una dintre temele favorite ale lui Saussure, pînă şi în conversaţiile particulare: „Ne atrăgea adeseori atenţia, nouă, profanilor, să nu confundăm [...] vechea filologie cu lingvistica, această nouă ştiinţă care are legi [...]" (De Crue in *F.d.S.* 18). Dacă această mărturie este fidelă, am putea presupune că, pentru Saussure, distincţia dintre abordarea filologică şi abordarea lingvistică a faptelor lingvistice constă în caracterul sistematic al acesteia din urmă, care aduce faptele la „legi", la un sistem (vezi *C.L.G.* 33 n. 40 şi 46-47). Oricum, insistenţa sa asupra acestei teme este o rămăşiţă a opoziţiei dintre lingvistică şi filologie, care a durat ani în şir la începutul secolului al XIX-lea şi care s-a şters, cel puţin în parte, o dată cu opera lui G. Curtius (G. Thomsen, *Historia de la Lingüistica*, trad. din daneză, Madrid 1945. 92-93; Meillet 1937. 462-463; L. Rocher, *Les philologues classiques et les débuts de la grammaire comparée*, „Revue de l'Université de Bruxelles" 10, 1958, 251-286; Leroy 1965. 31-32; pentru Curtius vezi *C.L.G.* n. 31). Totuşi distincţia

dintre lingvistică şi filologie rămîne problematică: se observă, pe de o parte, că acceptarea ipotezei structuraliste forţează analiza lingvistică să caute cea mai mare exactitate filologică (vezi *supra* 265); pe de altă parte, se susţine că filologia este, intrinsec, o „traducere" (Mounin 1963. 243-245). O integrare riguroasă a lingvisticii în filologie se află în critica semantică a lui A. Pagliaro (*Saggi di critica semantica*, ed. I, Messina-Florenţa 1953; ed. a 2-a, *ibi* 1961. VII şi urm., *Nuovi saggi di critica semantica, ibi* 1956. 236-258). Vezi, de asemenea, *C.L.G.* 44 n. 81.

(25) Friedrich Wilhelm Ritschl (1806-1876) s-a consacrat studiilor asupra lui Plaut şi s-a interesat mult de lingvistica latinităţii arhaice, fiind printre primii cercetători care au explorat-o.

(26) Fr. Bopp (1791-1867), la sfîrşitul unei perioade de şedere la Paris, unde a studiat sanscrita, araba şi persana, a publicat opera citată în textul: *Über das Conjugationsystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache*, Frankfurt, S.M. 1816. Principala operă a lui Bopp este *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Send, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Altslavischen und Deutschen*, ed. I, Berlin 1833-52, ed. a 2-a, 1857-1863, ed. a 3-a, 1868-1870. Despre poziţia lui Bopp în istoria lingvisticii cf. De Mauro, 1965. 60-62, 73 şi urm. (dar *contra* T. Bolelli, „Saggi e studi linguistici" 6, 1966. 207-208), şi Mounin 1967. 152-159, 168-175. Asupra acestui punct şi asupra tuturor avatarurilor lingvisticii, Saussure avea opinii mai clare şi mai nuanţate decît se vede din text, aşa cum o dovedesc sursele manuscrise, cf. B 18-25 Engler:

„Se consideră că lingvistica este întemeiată o dată cu apariţia primei lucrări a lui F. Bopp, *Du système de la conjugaison sanscrite comparé avec celui des langues latine, grecque, persane et germanique*, în 1816. Deşi german din Mainz, Bopp a făcut cunoştinţă cu aceste limbi şi cu Schlegel şi Humboldt mai ales la Paris, unde şi-a petrecut patru ani (1808-1812) şi unde şi-a pregătit această primă lucrare. Nou în această lucrare nu era faptul că pentru prima <dată> sanscrita era văzută şi aplicată ca o limbă ce se înrudeşte îndeaproape cu greaca şi latina: <fără îndoială că Bopp a recunoscut familia indo-europeană prin mijlocirea sanscritei, dar> nu Bopp este acela care a recunoscut primul <analogiile dintre sanscrită şi alte limbi indo-europene>. Această înrudire a fost recunoscută de primii indianişti. În această privinţă, trebuie să citām un francez (din Pondichéry), pe părintele Coeurdoux (1767), care la o întrebare pe care i-o pusese abatele Barthélemy (elenist) a răspuns printr-un memoriu adresat Academiei Inscripţiilor: *D'où vient que dans la langue samscroutane <il y ait un grand nombre de mots communs avec le grec et surtout avec le latin>*. W. Jones (orientalist englez foarte reputat, cunoscut ca unul dintre primii filologi care s-au ocupat de sanscrită [mort în 1794]), a făcut în 1786, la Academia din Calcutta, în timpul şederii sale în India (9 ani) o comunicare despre limba sanscrită <în care spune: «Limba sanscrită, oricare i-ar fi vechimea, are o structură mai perfectă decît greaca şi latina», şi în care afirmă înrudirea lor>. El grupează în jurul sanscritei principalele limbi descendente din indo-europeană, conferind sanscritei, în familie, statutul de frate (şi nu de părinte!). Vorbeşte despre limba gotică şi despre limba celtă (despre care nu ştia aproape nimic!)... Dar, în ciuda acestor binevenite încercări izolate, în 1816 nu se ajunsese <să se înţeleagă valoarea sanscritei>. Acest fapt este dovedit de *Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde* de C. Adelung, o descriere a tuturor limbilor cunoscute de pe glob, fără nici o critică (sau tendinţă ştiinţifică):

sanscrita figurează <numai> printre limbile asiatice care nu sînt monosilabice, ceea ce nu-l împiedică pe autor să dea 26 de pagini de cuvinte din sanscrită, comparate cu cuvinte greceşti, latineşti şi germane ; <el recunoaşte analogia>, dar nu se gîndeşte nici o clipă să schimbe planul lucrării şi să deplaseze un idiom sau altul pentru a-l clasifica în aceeaşi familie. Primul volum al lui Adelung datează din 1806 : <aceasta este> data cea mai interesantă dinainte de 1816 ! Un cercetător ca Adelung, care face inventarul de cuvinte al unei limbi, deşi informat despre ce spusese Jones, nu ştie să descopere o consecinţă <serioasă> ce decurge din această similitudine. Pentru Adelung ea este un lucru ciudat, stînjenitor. «Părea că, după descoperirea acestei similitudini, spune Bréal, <filologii> urmau să lase locul <etnologului şi istoricului>». Originalitatea lui Bopp este mare <şi ea constă în a fi demonstrat că o similitudine între limbi nu este un fapt care nu-i interesează decît pe istorici şi etnologi, ci un fapt ce poate fi studiat şi analizat pentru el însuşi>. Meritul său nu este acela de a fi descoperit înrudirea sanscritei cu alte limbi din Europa <sau că ea aparţine unui grup mai vast>, ci de a fi înţeles că relaţiile exacte dintre o limbă înrudită şi o altă limbă înrudită constituie o materie de studiu. Fenomenul diversităţii idiomurilor în înrudirea lor îi apare ca o problemă demnă de a fi studiată pentru ea însăşi. A explica o limbă prin alta <a explica pe cît e cu putinţă o formă prin alta>, iată ce nu se făcuse niciodată ; nimeni nu se gîndise că ar fi ceva de explicat într-o limbă : formele sînt <date şi trebuie învăţate>".

(27) Despre William Jones (1746-1794) vezi nota precedentă şi cf. Waterman 1963. 15-16, 21.

(28) Atragem atenţia că Saussure foloseşte aici şi în alte locuri semnul *ǵ*, pentru a transcrie semnul devanagari de palatală sonoră, dar, după Congresul al IX-lea al Orientaliştilor, ţinut la Geneva, se foloseşte semnul *j*.

În 1931, Herman îi va reproşa lui Saussure că a citat forma *janassu*, pentru că aceasta, după el, „ist eine jüngere Form des Lokativs deren Erwähnung keinen Sinn hat". În realitate, *janassu* şi *janahsu* coexistă în sanscrită, iar *janassu*, formă deja vedică, este şi cea mai veche din punctul de vedere al cronologiei relative (cf. A. Thumb, R. Hauschild, *Handbuch des Sanskrit*, Heidelberg 1958, I, 1, § 333 şi 150). În sfîrşit, *janassu* este forma cea mai clară pentru scopul pe care îl urmăreşte aici Saussure.

(29) J. Grimm (1795-1863) este autorul monumentalei lucrări *Deutsche Grammatik* (unde *Deutsche* nu înseamnă „german", ci mai curînd „germanic"), vol. I, ed. I, Göttingen, 1819, ed. a 2-a, 1822, vol. II-IV, *ibi* 1822-1836.

August Friedrich Pott (1802-1887), cunoscut pentru *Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der indogermanische Sprachen*, ed. I, 2 vol., Lemgo 1833-1836, a jucat un rol important în abandonarea studiilor semantice în favoarea unui studiu consacrat aspectelor morfofonologice ale limbilor (Meillet 1937. 462).

Adalbert Kuhn a fondat în 1852 „KZ", adică *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* (Meillet 1937. 463-464, v. *C.L.G.* 227.)

Theodor Benfey (1809-1881), orientalist şi lingvist, a fost profesor la Göttingen.

Theodor Aufrecht a dat, la puţin timp după M. Müller (*infra*), o ediţie a textului vedic, care este fundamentală şi astăzi (*Die Hymmen des Rigveda*, ed. I, 2 vol., Bonn 1851-1863, ed. a 2-a, *ibi* 1877).

(30) Max Müller (1823-1900), discipol al lui Bopp, editor al textului vedic în Anglia, unde se instalase, bun popularizator al lingvisticii, mai ales cu *Lectures on the Science of Language* (Oxford 1861), carte tradusă în mai multe limbi.

(31) Georg Curtius (1820-1885), autor al operei *Grundzüge der griechischen Etymologie*, Leipzig 1858-1862, ed. a 5-a, *ibi* 1879, profesor al lui K. Brugmann şi Saussure, a contribuit la acceptarea lingvisticii comparate de către filologii clasici (v. *supra* 29 n. 24).

(32) August Schleicher (1821-1868), autor al celebrului *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, ed. I, Weimar 1861, a jucat un rol fundamental în istoria glotologiei (Leroy 1965. 33 şi urm., Bolelli 1965. 120-136). În *Notes* 59 (= 52 F. Engler) critica aspră pe care genevezul i-o face lui Schleicher este prezentă într-o măsură mai mare decît în lecţiile lui Saussure şi decît spun editorii:

„Va fi <întotdeauna> un subiect de reflecţie filosofică faptul că, timp de cincizeci de ani, ştiinţa lingvisticii, născută în Germania, dezvoltată în Germania, îndrăgită în Germania de o uriaşă categorie de indivizi, nu a avut niciodată aceeaşi voinţă de a se ridica la gradul de abstracţie necesar pentru a domina, pe de o parte, *ceea ce se face* şi, pe de altă parte, pentru a vedea în ce măsură *ceea ce se face* are o legitimitate şi o raţiune de a fi în ansamblul ştiinţelor; <dar> un al doilea subiect de mirare va fi acela de a constata că atunci cînd, în sfîrşit, această ştiinţă pare a se trezi din lîncezeală, ea ajunge la încercarea rizibilă a lui Schleicher, ce se prăbuşeşte sub propriul său ridicol. Atît de mare a fost prestigiul lui Schleicher pentru că *a încercat* să spună ceva general despre limbă, încît el pare că este o figură fără pereche <încă pînă azi> în istoria studiilor lingvistice, iar unii lingvişti iau o înfăţişare de o comică gravitate cînd este vorba de această mare figură... Din toate datele pe care le deţinem se vede că era cea mai mare mediocritate, <ceea ce nu exclude însă pretenţiile>".

(33) Teoria alternanţei vocalice în indo-europeana reconstruită a fost, pentru prima oară, sistematizată în lucrarea lui Saussure *Mémoire* (cf. *supra* 244-248).

(34) Friedrich Christian Diez (1794-1876), autorul lucrării *Grammatik der romanischen Sprachen*, 3 vol., Bonn 1836-1843, este fondatorul lingvisticii romanice care, împreună cu lingvistica germanică, a fost totdeauna considerată de Saussure ca un sector de vîrf al lingvisticii. Cf. *C.L.G.* 217, 221.

(35) Acest punct de vedere, exprimat de Saussure în lecţia inaugurală a cursurilor de la Geneva (vezi pasajul citat *supra* 255 n. 7), a fost apărat cu înverşunare şi de K. Brugmann şi H. Osthoff în prefaţa lucrării *Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*, I, Leipzig 1878.

(36) Despre Whitney, vezi *supra* 249-250, 273-274, 291, 296 şi *C.L.G.* 37, 94.

(37) Cu toată polemica violentă pe care şefii mişcării neogramatice au dus-o împotriva teoriilor de reconstruire şi a metodelor de analiză structurală ale tînărului Saussure (cf. *supra* 245-247), acesta şi-a păstrat întotdeauna o atitudine plină de respect faţă de persoanele şi chiar şi faţă de unele idei directoare ale aşa-numitei *junggrammatische Richtung*. K. Brugmann (1849-1919), ce a predat la Leipzig în timpul anilor cînd se afla acolo şi Saussure, care a avut prilejul să-l contacteze (*supra* 244), a fost profesor la aceeaşi universitate începînd din anul 1882. H. Osthoff (1847-1909), profesor la Heidelberg, a ţinut şi el cursuri la Leipzig pe vremea cînd Saussure era acolo (*supra* 243) şi a fost criticul cel mai riguros al lui Saussure şi al lui Möller (*supra* 245). W. Braune şi E. Sievers au fost directorii celei mai importante reviste de studii germanice, „Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur", împreună cu Hermann Paul (1846-1921), autor al unuia dintre principalele texte teoretice ale epocii, şi – cu siguranţă – cel mai citat, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle 1880. În afară de

lecţiile de istorie a limbii germane ţinute de Braune, Saussure a urmat la Leipzig cursurile de slavă şi de lituaniană ale lui A. Leskien (1840-1916), primul apărător al principiului regularităţii evoluţiilor fonetice (*supra* 243). Pentru raporturile dintre teoriile saussuriene şi antiteleologismul neogramaticilor, vezi *supra* 296.

(38) Preocupările terminologice sînt o constantă în biografia intelectuală a lui Saussure: vezi *supra* 273; pentru fiecare termen utilizat, Saussure se preocupă de cercetarea motivaţiei sale: „nu ai crede că ai de-a face cu un promotor al principiului *arbitrarului semnului*" (Engler 1966. 39). În realitate, tocmai pentru că apără principiul arbitrarului şi deci noţiunea de limbă ca formă determinată de articulările arbitrare ale substanţei fonice şi semantice, Saussure ştie foarte bine că punctul de vedere în care se plasează pentru a cerceta faptele lingvistice este esenţial pentru a le reprezenta ca atare (ca entităţi de *limbă*) sau ca fenomene pur fonice, cognitive sau psihologice etc. (*supra* 275). De aici decurge extrema sa atenţie faţă de tot ceea ce constituie punctul său de vedere: faţă de „lucruri" (*C.L.G.* 40 n. 68) ca şi faţă de terminologie (86 n. 133). Tot de aici decurge şi o extremă prudenţă atît faţă de introducerea cît şi faţă de excluderea termenilor. Pentru *organism*, vezi *C.L.G.* 45 n. 83. Pentru alţi termeni saussurieni discutaţi în acest comentariu, vezi *C.L.G.* 33 n. 40 şi 41, 36 n. 53, 39 n. 63 pînă la 68, 41 n. 70, 44 n. 78, 45 n. 83, 55 n. 103, 61 n. 111, 62 n. 115, 74 n. 122, 76 n. 123, 85 n. 128 şi 130, 86 n. 134, 87 n. 140, 88 n. 145, 93 n. 155, 93 n. 156, 95 n. 162, 98 n. 169, 101 n. 178, 103 n. 182, 106 n. 190, 113 n. 199, 119 n. 204 şi 206, 121 n. 211, 128 n. 231, 132 n. 236, 133 n. 240, 135 n. 247 şi 248, 136 n. 250, 139 n. 255, 141 n. 259, 144 n. 266, 176 n. 282.

Conştient de noutatea problemelor abordate, Saussure nu numai că nu repudiază unele inocente metafore „animiste", dar şi încearcă întruna să folosească unele comparaţii care să clarifice conceptele pe care le simţea ca fiind cu totul noi.

Limba este o simfonie independentă de erorile de execuţie (*C.L.G.* 43); ea este ca un joc de şah: ca să-l joci nu trebuie să ştii dacă e originar din India sau din Persia (47 şi vezi n. 90); jocul are nişte reguli ce supravieţuiesc mişcărilor (110); limba este precum alfabetul morse, care e independent de funcţionarea aparatului electric de transmisie (43); este un contract (90); este o algebră cu termeni mereu complecşi (134): este un fluviu care curge fără odihnă şi la nesfîrşit (151); este o rochie acoperită de petice făcute, în timp, din propria-i stofă (176).

Numai dacă avem în vedere anumite aspecte ale ei, limba poate fi comparată cu o plantă ce-şi trage hrana din exterior (46); în realitate, ea are o valoare prin forţa sa internă, aşa cum un covor este ceea ce este prin îmbinările de culori, tehnicile de lucru neavînd nici o importanţă (55); totul rezidă în combinarea pieselor, aşa cum se întîmplă la jocul de şah (122).

Un semn uneşte un semnificat şi un semnificant printr-o legătură mult mai reală decît aceea dintre suflet şi trup (119), mult mai strînsă decît aceea dintr-un compus chimic (119); semnificatul şi semnificantul sînt precum cele două feţe ale aceleiaşi foi de hîrtie (127, 128); semnele sînt precum unduirile ce apar pe suprafaţa mării la contactul cu aerul (127). Identitatea unei entităţi lingvistice este aceea a unei piese dintr-un joc de şah: nu are importanţă din ce este făcută, ci cum funcţionează (125); este aceea a trenului de la ora opt şi patruzeci şi cinci de minute sau a unei străzi care e refăcută, dar care rămîne mereu aceeaşi (123); nu este identitatea unei haine care ţi

s-a furat şi care, dacă o înlocuieşti cu una asemănătoare, dar dintr-o stofă nouă, nu mai este ca aceea pe care o aveai (124) ; este identitatea literelor alfabetului : important este că nu se confundă între ele (132). Un cuvînt este ca o monedă : nu are importanţă dacă e din metal sau din hîrtie ; importantă este valoarea sa nominală (129, 131).

O stare de limbă imobilă este ca limita spre care tind seriile logaritmice : o postulăm, chiar dacă nu o atingem (117) ; este proiecţia unui corp pe un plan dat, şi corpul este diacronia (103) ; este o tăietură transversală, tăietura longitudinală fiind diacronia (104) ; ca o stare a jocului de şah, ea este independentă de stările anterioare (104-105, vezi şi 122). O vedere de ansamblu se desenează dintr-un punct de vedere fix ; deci numai în imobilitatea unei stări se poate da un tablou al limbii (99). Dar limba este, de asemenea, mereu scufundată în timp şi mereu destinată schimbării : cel care îşi imaginează o limbă imuabilă este precum găina care a clocit un ou de raţă : din el iese un pui de raţă care o porneşte în lumea lui (94).

(39) Sursa este lecţia inaugurală la cel de al III-lea curs (28 octombrie 1910).

(40) Pentru Saussure, *materia* este ansamblul tuturor faptelor care, la nivelul limbajului curent, pot fi considerate drept „lingvistice". O asemenea masă este heteroclită (*C.L.G.* 35 şi urm.) şi, ca atare, ea poate fi studiată de discipline multiple ; în raport cu acestea, lingvistica se califică pentru că *obiectul* ei este *limba*. În 1949, C.H. Borgström, I (cf. şi H. Frei, *À propos de l'éditorial du vol. IV*, A.L. 5, 1949 şi răspunsul lui L. Hjelmslev, ca şi, în acelaşi sens, Hjelmslev 1954. 163), a subliniat importanţa distincţiei dintre *materie* şi *obiect*.

Acest ultim termen este folosit de Saussure în sensul de „finalitate a unei activităţi", adică în sensul scolastic pentru care *obiectum* este ca şi τέλος aristotelic, sfîrşitul unei operaţii ; în cazul acestui *obiectum* al unei ştiinţe, este materia ştiinţei, învăţată şi cunoscută („obiectum operationis terminat et perficit ipsam et est finis eius", după Toma de Aquino, *In 4 libros sent. mag. Petri Lombardi*, I, 12. I ; cf. Duns Scot, *Opus Oxoniense*, Prol. q. 3, a. 2, n. 4 ; şi, pentru raportul cu grecescul τέλος, cf. De Mauro, *Il nome del dat. e la teoria dei casi greci*, „Rend. Accad. Lincei", 1965. 1-61, p. 59). Acest sens a rămas viu în tradiţia filosofică (Eisler 1927, Abbagnano 1961). Astfel, de exemplu, J. Dewey scrie la sfîrşitul capitolului VI din *Logic* : „Cuvîntul *obiect* va fi rezervat materiei tratate în măsura în care ea a fost produsă şi ordonată sub formă sistematică în cursul cercetării ; obiectele sînt deci *obiectivele* (*objectifs*) cercetării. Ambiguitatea pe care am putea-o întîlni în utilizarea termenului *obiect* în acest sens (pentru că regula cere ca acest cuvînt să se aplice lucrurilor observate sau gîndite) nu este decît aparentă. De fapt, lucrurile nu există pentru noi *ca* obiecte decît în măsura în care ele au fost determinate, în prealabil, ca rezultate ale cercetării".

Legătura cu *materia* şi cele două capitole arată că, pentru Saussure, *limba* este nu lucrul asupra căruia lingvistica ar trebui să-şi îndrepte, în exclusivitate, cercetarea, ci, dimpotrivă, ea este *obiectum* al cercetării lingvistice care, plecînd de la tot ceea ce, într-un fel sau altul, este calificabil drept „lingvistic" şi reelaborînd în mod critic conştiinţa subiectivă a locutorilor (*C.L.G.* 187 şi urm.), trebuie să ajungă să reconstruiască sistemul lingvistic ce acţionează într-o situaţie istorică determinată. Totalitatea faptelor calificabile drept lingvistică este *materia*, *limba* ca sistem formal este *obiectul*.

Bineînţeles că termenul *obiect* are în mai multe pasaje sensul obişnuit de „lucru" : vezi, de exemplu, *C.L.G.* 104.

Echivocurile în interpretarea *C.L.G.* sînt legate, în mare parte, de greşita percepţie a acestei distincţii: cuvîntul *obiect* fiind înţeles în sensul banal, adică în sensul de „materie", şi uitîndu-se, ca în atîtea alte pasaje, exordiul din acest al doilea capitol, i s-a atribuit lui Saussure o viziune exclusivă a lingvisticii, care ar rupe punţile cu celelalte discipline (v. *C.L.G.* 36 n. 51) şi nu s-ar ocupa decît de sistem, decît de *limbă*, şi nu de universul integral al faptelor lingvistice în sînul căruia se determină *limba, in re* şi pentru lingvist. Astfel, după Rogger 1941. 163, opinia lui Saussure ar fi că „für den Sprachforscher kommt es nur darauf an das Verhältnis der einzelnen Erscheinungen einer Sprache unter sich festzulegen". Lingvistica lui Saussure este, dimpotrivă, atentă la fiecare tip de abordare (psihologică şi sociologică, fiziologică şi stilistică) a faptelor lingvistice, şi îşi poate pune doar problema permanentă de a coordona pluralitatea abordărilor întru unitatea unui scop specific, reconstruirea sistemului de valori care face dintr-o entitate lingvistică această entitate lingvistică particulară. Expresia lui R. Jakobson („Linguista sum: linguistici nihil a me alienum puto") este expresia unui punct de vedere autentic saussurian, a cărui recuperare se exprimă în diferitele domenii ale cercetării (pentru o indicaţie asupra acestor domenii, cf. De Mauro, *Unità e modernità della linguistica,* in *Almanacco Letterario*, Bompiani, 1967, Milano 1966. 162-165, şi cf. Heilmann 1966, XXIV-XXV şi N. Chomsky, M. Halle, *Préface*, pp. IX-XI, in Chomsky 1966). A se vedea şi *C.L.G.* 45 n. 83. Împotriva acestei interpretări: B. Vardar, in „Quinzaine Littéraire" 57, 16-30 septembrie 1968; interpretări favorabile: Baumer 1968. 88-89, Engler 1969. 16, Godel 1970. 38.

(41) În *C.L.G.* termenul *istorie* pare adeseori că se opune termenului *descriere* şi că echivalează deci cu diacronie. În *C.L.G.* 98 apar unele rezerve asupra posibilităţii utilizării termenului *istorie*, considerat pe bună dreptate ca putîndu-se referi atît la o evoluţie cît şi la o stare. Într-adevăr, însuşi Saussure adoptase, în lecţia inaugurală de la Geneva, termenul *istorie* într-un sens cu totul diferit:

„Cu cît studiem mai mult limba, cu atît ne convingem mai mult de faptul că *totul* în limbă este *istorie*, aşadar că limba este un obiect de analiză istorică şi nu de analiză abstractă, că ea se compune din *fapte* şi nu din *legi*, că tot ceea ce pare *organic* în limbaj este, în realitate, *contingent* şi cu totul accidental" (citat de Engler 1966. 36).

Acest pasaj poate fi apropiat de un altul, anterior primului curs („nici o lege ce se mişcă între termeni contemporani nu are un sens obligatoriu" [Variante barate: „forţă obligatorie", „sens imperativ" S.M. 51 şi n.]) şi de consideraţiile dezvoltate în textul din 1894 asupra lui Whitney, în legătură cu convergenţele ocazionale dintre franceză şi semită (*Notes* 61-62 şi *C.L.G.* 230 şi urm.). Aceste puncte de vedere şi, în general, concepţia accidentalistă şi antiteleologică a diacroniei nu au fost abandonate niciodată de Saussure, chiar dacă au fost încadrate într-o viziune diferită a sincroniei (v. *infra* *C.L.G.* 97-116 şi notele).

(42) Problema universaliilor limbajului ajunge la Saussure prin Bréal, *Les idées latentes du langage*, Paris 1868, în special pp. 7-8 (cf. Mounin 1967. 218-19). Recent, ea a fost formulată din nou, la fel de limpede: mai întîi în articolul lui B. şi E. Aginsky, *The Importance of Language Universals*, W 3, 1948. 168-172, rămas un timp izolat şi apoi, pe baza poziţiilor teoretice ale lui R. Jakobson şi N. Chomsky, din ce în ce mai des (cf. Lepsky 1966. 38, 76, 124-28). Cf. Mounin 1963. 191-223 şi *passim*, şi vezi *C.L.G.* 71, 109-110, n. 195, *C.L.G.* 196.

(43) Pentru importanţa pe care Saussure, în virtutea ideilor sale asupra arbitrarului, avea să o atribuie acestei sarcini, vezi *supra* 277 şi urm.

(44) Saussure se referă aici la antropologie ca disciplină biologică, şi nu la antropologia culturală, ale cărei legături cu lingvistica sînt deosebit de strînse în S.U.A. : cf. Jakobson 1953, Martinet 1953, H. Hoijer, *Anthropological Linguistics*, in *Trends in European and American Linguistics* 1930-1960, Utrecht-Anvers 1961. 110-127, Leroy 1965. 144-145.

(45) Acesta este primul dintre pasajele în care Hjelmslev 1943. 37 şi urm. a semnalat prezenţa noţiunii de limbă ca „schemă", sau ca „formă pură" (vezi şi *C.L.G.* 43 n. 76, 55 n. 103, 131 n. 234 etc., şi *C.L.G.* 40 n. 65 pentru istoricul problemei) ; la Saussure, pe lîngă această noţiune, coexistă noţiunile de *limbă* ca normă de realizare sau ca formă materială (*C.L.G.* 41 n. 70) şi de *limbă* ca *uzaj* sau ca „ansamblu de habitudini verbale" (*C.L.G.* 43, 95). Problematica hjelmsleviană, fruct al uneia dintre primele lecturi atente ale *C.L.G.*, a fost reluată apoi de Frei, Coşeriu (*C.L.G.* 40 n. 65) şi A. Martinet (*C.L.G.* 130 n. 232). Despre noţiunile hjelmsleviene semnalate aici, vezi n. 225.

(46) Sursele pentru §1 sînt cea de a doua lecţie din cursul trei (4 noiembrie 1910 : S.M. 77), prima lecţie din partea a doua a aceluiaşi curs (25 aprilie 1911 : S.M. 81), prima lecţie din cursul al doilea (S.M. 66) şi două note autografe, una din 1893-1894 (*Notes* 55 şi urm.), utilizată la propunerea lui Sechehaye (S.M. 97) şi alta care trebuia să fie o prezentare a lucrării lui Sechehaye, *Programme et Méthodes* etc., Geneva 1908. Nota din 1893-94, pe care Bally voia să o lase la o parte, este folosită în cel de-al doilea alineat al capitolului : „El reprezintă, poate, cheia reflecţiilor lui F.d.S." (S.M. 136).

(47) Vezi *C.L.G.* 33 n. 40.

(48) După cum a afirmat Jakobson 1938 = 1962. 237, Saussure este „marele revelator al antinomiilor lingvistice" ; este vorba de o înclinaţie naturale a sa (*supra* 241, 272) care a fost întărită (şi nu creată) de lectura lucrării *Antinomies linguistiques* (Paris 1896) de Victor Henry : explicarea antinomiilor este făcută, în *Notes*, între 1891 şi 1894.

(49) Pasajul este interesant pentru a arăta cum au procedat editorii pentru a explica, forţînd-o puţin uneori, gîndirea saussuriană. Saussure, contrar felului cum apare în textul editorilor, nu leagă problema limbajului copiilor de problema originii limbajului. Semnalînd încercările de a găsi „obiectul integral" plecînd de la analiza unui aspect al realităţii lingvistice, el citează tentativa care porneşte de la analiza limbajului copiilor (146 B. Engler), tot atît de nesatisfăcătoare ca şi celelalte. El continuă prin fraza : „Astfel, din orice latură etc.". Fraza intermediară („Nu, căci este foarte etc.") vine de la o cu totul altă lecţie (147 B. Engler), iar cuvintele „Nu, căci" sînt adăugate de editori pentru a lega problema limbajului copiilor de problema originilor limbajului. Pentru alte referinţe la limbajul copiilor, vezi *C.L.G.* 40 n. 69, 43, 91, 158, 174.

(50) Această teză despre originea limbajului fusese expusă de H. Paul, pentru a justifica poziţia negativă luată de lingvistica din secolul al XIX-lea, a cărei manifestare tipică a fost, în 1866, decizia Societăţii de Lingvistică din Paris (M.S.L. 1, 1868. 111) de a nu primi comunicări referitoare la această problemă. Ea a fost reluată, totuşi, recent : cf. A. Tovar, *Linguistics and Prehistory*, W. 10, 1954. 333-350, A. Leroi-Gourhan, *Le geste et la parole*, 2 vol., Paris 1964-1965, şi vezi *infra* n. 54, 55.

(51) Textul manuscris din care provine această frază spune că : „Pentru a conferi un loc lingvisticii, nu trebuie să considerăm limba sub toate aspectele sale. Este evident că, dacă procedăm astfel, mai multe ştiinţe (psihologia, fiziologia, antropologia, gramatica,

filologia etc.) își vor putea revendica limba drept obiect. Această cale analitică nu a dus niciodată la nimic". Aici, ca și în alte pasaje asemănătoare, vom remarca absența din notele manuscrise a propoziției „pe care le separăm net de lingvistică". Această frază contrastează cu teza lui Saussure (vezi *C.L.G.* 41 și urm.), după care lingvistica e o parte a semiologiei, care este, la rîndul său, o parte a psihologiei sociale. Ea contrastează de asemenea cu atitudinea lui Saussure care, ca istoric și teoretician al limbii, este puternic interesat de științele învecinate, de la fonetică la etnografie, la economie politică etc. Preocuparea lui Saussure, aici ca și în alte părți, este de a stabili dacă cercetarea lingvistică are un scop specific și care este acest scop ; Saussure nu-și propune să închidă poarta schimburilor cu alte discipline. Totuși editorii i-au atribuit această preocupare.

(52) Pentru problemele ridicate în jurul conceptului saussurian de *limbă* vezi *C.L.G.* 40 n. 65. Pentru definiția din sursele manuscrise, vezi *infra C.L.G.* 39 n. 64.

(53) Saussure, la început, gîndise în alt mod. În *Notes* 65 (adică într-un text din 1891) se spune : „Limba și limbajul sînt același lucru ; una este generalizarea celuilalt" (cf. S.M. 142). Distincția lipsește încă la începutul celui de al doilea curs (S.M. 132).

(54) Problema naturalității limbajului este plasată astăzi la intersecția unor sectoare de cercetare aflate într-un progres rapid. Doar cu puțini ani în urmă (1955), apariția genului *homo* era legată de aceea a protoantropilor sau arcantropilor (pitecantrop, sinantrop, atlantrop) ; australopitecii, o dată depășită o incertitudine inițială, erau considerați ca prehominide (cf. A. Leroi-Gourhan, *Les hommes de la préhistoire*, Paris 1955). Dar în 1959, soții Leakey au descoperit (Oldoway, Tanganica) un craniu de australopitec și niște unelte : acest lucru lasă să se creadă că australopitecii sînt strămoșii omului (R. Furon, *Manuale di preistoria*, Torino 1961. 161-62). Pentru că „unealtă și limbaj sînt termeni legați neurologic" și pentru că „atît unul, cît și celălalt sînt indisociabili în structura socială a umanității" (A. Leroi-Gourhan, *Le geste et la parole*, I : *Technique et langage*, Paris 1964. 163), „posibilitatea" limbajului verbal este legată de epoca de apariție a australopitecului, adică de sfîrșitul erei terțiare, de o epocă de la care s-au scurs aproximativ un milion de ani (ceea ce, să o spunem pentru a completa *C.L.G.* 36 n. 50, 196, face imposibilă propunerea oricărei cercetări ce ar tinde să facă ipoteze asupra formei pe care au putut să o aibă limbile dintr-o epocă atît de îndepărtată în raport cu primele documente lingvistice)". O asemenea „posibilitate" este confirmată de faptul că, exceptînd lobii frontali (pentru care vezi *infra* 37 n. 57), centrii cerebrali ai limbajului verbal sînt deja dezvoltați la australopitec (Leroi-Gourhan, *op. cit.*, 314 n. 45). Exercitarea facultății limbajului urcă în timp pînă într-un trecut îndepărtat și originile sale cronologice sînt aceleași cu originile genului *homo*.

Problema se complică prin studii din ce în ce mai numeroase și mai convingătoare asupra comunicării în cazul altor genuri din ordinul primatelor și în cazul altor ordine animale (Cohen 1956. 43-48, *Animal Sounds and Communication*, editat de W.E. Lanyon, W.N. Tavolga, Washington 1960), de unde reiese că această capacitate de discriminare între diferite situații ce asociază în mod biunivoc clase de stări cu clase de semnale (de natură variată : mimică-vizuală, nonvocală-auditivă, vocală-auditivă etc.) este comună multor altor specii și nu numai speciei umane. Aceasta din urmă ar purta deci în sine limbajul încă din stadii foarte vechi ale evoluției sale. Achiziția socială s-ar referi deci nu atît la capacitatea de limbaj cît la stăpînirea unei limbi particulare, nu

atît la capacitatea de discriminare semantică şi de comunicare cît la posesia discriminărilor speciale şi a semnelor speciale ale unei limbi determinate.

(55) Pentru raporturile dintre Saussure şi Whitney, a se vedea n. 36. Teza lui Whitney, discutată în cuvîntul de comemorare a lui Wh. în 1894 (S.M. 44, 166-68 F. Engler), este discutată din nou în cursul al doilea (166 F. Engler). Ea fusese expusă de savantul american în *Life and Growth, cit.* 291 şi în *Language and the study of language*, cit. 421-423.

Raporturile dintre limbajul gestual şi limbajul verbal au fost concepute ca raporturi de succesiune cronologică mai întîi de N. Marr şi apoi de J. van Ginneken, *La reconstruction typologique des langues archaïques de l'humanité*, Haga 1939, amîndoi savanţii considerînd că omul nu s-a folosit decît de semnale gesto-vizuale pînă într-o epocă relativ recentă (3500 î.Cr.). Această teză nu se bazează pe nici un indiciu, ca orice afirmaţie referitoare la caracteristicile de *limbă* ale vorbirii umane în epoca preistorică; cf. Cohen 1956. 75, 150. O comunicare gesto-vizuală la fel de bogat articulată ca şi comunicarea audio-vocală este, bineînţeles, foarte posibilă, după cum a arătat apoi de mai multe ori studiul lui G. Mallery, *Sign Language* (First annual report of the bureau of american anthropology), New York 1891 (dar acest tip de interes este vechi; de ajuns să amintim de „chironomie": V. Requeno, *Scoperta della Chironomia ossia Dell'Arte di gestire con le mani*, Parma 1797), lucrările mai recente ale lui G. Cocchiara, *Il linguagio del gesto*, Torino 1932 (bibliografie bogată), M. Critchley, *The Language of Gesture*, Londra 1939, P. Vuillemey, *La pensée et les signes autres que ceux de la langue*, Paris 1940 şi lucrările despre comunicarea tactilă şi vizuală şi despre „Kinesica" grupului „Explorations" (1953-1959); cf. antologia *Explorations in Communication*, editată de E. Carpenter şi M. McLuhan, Boston 1960.

Pentru complementaritatea dintre semnalele gesto-vizuale şi semnalele verbale, cf. G. Meozilio, *Consideraciones sobre el lenguaje de los gestos*, „Boletin de filologia" (Santiago de Chile) 12, 1960. 225-248, *El lenguaje de los gestos en el Uruguay, ibid.* 13, 1961. 75-162. În ceea ce priveşte utilizarea scrisă a limbii (şi lăsînd la o parte cazul benzilor desenate, al comicsurilor şi al altora asemănătoare) această complementaritate este absentă, ceea ce are efecte notabile asupra organizării uzajului scrierii în raport cu cel al uzajului vorbirii: v. *C.L.G.* 45 n. 86.

(56) Punînd în practică ceea ce Saussure declară în *C.L.G.* 33 („Sarcina lingvisticii va fi [...] să caute forţele ce sînt în joc în mod permanent şi universal în toate limbile"), putem vedea aici prima indicaţie a unor „universalii" lingvistice (v. *C.L.G.* 33 n. 42). Facultatea de a constitui sisteme de semnificaţi (discriminări între semnificaţiile posibile) şi de semnificanţi (discriminări psihice [v. *C.L.G.* 41 n. 70] ale realizărilor fonice posibile) asociate în semne este anterioară constituirii limbilor, transcendentală în raport cu semnele (în sensul că, fiind anterioară fiecărei limbi în parte, ea nu există fără una dintre aceste limbi). Totuşi, această facultate este condiţionată de capacitatea de a elabora „un întreg sistem de «scheme» care prefigurează unele aspecte ale structurilor de clase şi relaţii" (unde „schema este [...] ceea ce e generalizabil într-o acţiune dată"), după indicaţiile lui J. Piaget, *Le langage et les opérations intellectuelles*, p. 54, în *Problèmes de psycholinguistique*, Paris 1963. 51-61.

(57) În 1861, chirurgul francez P. Broca a arătat că un bolnav îşi pierduse facultatea de a vorbi din pricina unei leziuni pe cea de a treia circumvoluţiune stîngă frontală (W. Penfield, L. Roberts, *Langage et mécanismes cérébraux*, Paris 1963. 11-12).

Această descoperire a dat o nouă credibilitate studiilor asupra localizărilor cerebrale ale funcţiilor mentale. Astăzi, harta ariilor corticale aferente interpretării, conceperii şi articulării limbajului este mult mai complexă decît ceea ce ar fi putut vreodată să presupună şi să stabilească Broca, avînd în vedere mijloacele de care dispunea: practic, intervin diferite arii ale emisferei stîngi (Penfield, Roberts, *op. cit.* 126 şi urm.), ca şi centrii subcorticali (*ibid.* 220 şi urm.). Cf. şi *Brain Function*. Creierul este centrul limbii, după cum repetă Saussure de mai multe ori (*C.L.G.* 39, 44, 48 şi v. *infra* n. 64).

(58) V. *infra* n. 60 şi 68.

(59) Sursele sînt trei lecţii din cel de al treilea curs, lecţia a doua (din 4 noiembrie 1910) şi două lecţii din 25 şi 28 aprilie 1911.

(60) Observăm că un punct de plecare asemănător se află la L. Bloomfield şi la postbloomfieldieni, pentru care totuşi singura realitate lingvistică efectivă este comportamentul lingvistic individual, seria actelor de *vorbire*, în timp ce *limba* este un pur „aranjament" ştiinţific (Garvin, 1944. 53-54 şi v. *supra* 282).

(61) Dimpotrivă, după cum ştim astăzi, audiţia este departe de a putea fi considerată ca un simplu mecanism receptiv, o înregistrare inertă. A se vedea, de exemplu, concluzia la care ajunge G.A. Miller, *Langage et Communication*, Paris 1956. 111: „A percepe discursul nu este un lucru pasiv şi automat. Cel care percepe îşi asumă o funcţie selectivă răspunzînd la unele aspecte ale situaţiei globale şi nu la altele. El răspunde unor stimuli după o organizare pe care le-o impune. Şi înlocuieşte stimularea absentă sau contradictorie a unei maniere compatibile cu nevoile sale şi cu experienţa sa trecută". Cf. A. Thomatis, *L'oreille et le langage*, Paris 1963.

(62) V. *supra* n. 56.

(63) Remanierea editorială a textului manuscris 160 B. Engler a eliminat orice claritate din *C.L.G.* 36, în definiţia dată *limbii*, iar aici în definiţia dată *vorbirii*. În manuscris, putem citi: „*Limba* este un ansamblu de convenţii necesare adoptate de corpul social pentru a îngădui folosirea facultăţii limbajului la indivizi <definiţie>. Facultatea limbajului este un fapt distinct al limbii, dar care nu se poate exercita fără ea. Prin *vorbire* se desemnează actul individului ce-şi realizează facultatea prin mijlocirea convenţiei sociale care este limba <definiţie>". Definiţia suprimă orice ambiguitate: cel care, ca Valin 1964. 23, îi va reproşa lui Saussure că nu a numit *discurs* (*discours*) *vorbirea* greşeşte. Astfel, afirmaţia lui Belardi în Lucidi 1966. XVII nu este exactă decît în parte: „La Saussure [...] *vorbirea* nu este *res acta*, ci mai ales semnificaţiile şi foniile actelor de vorbire particulare"; v. *C.L.G.* 40 n. 67.

(64) Iată sursele manuscrise ale acestui pasaj, a cărui importanţă este evidentă (229-240 Engler): „*Partea receptivă şi coordinativă, iată ceea ce formează un depozit* la diferiţii indivizi, depozit ce ajunge să fie *în mare măsură la fel la toţi indivizii*. Limba este un produs social. Acest produs poate fi reprezentat într-un mod foarte corect. Dacă am putea cerceta depozitul imaginilor verbale ale unui individ, imagini conservate şi plasate într-o anumită ordine şi clasificare, am vedea aici legătura socială care constituie limba. Această parte socială este pur mentală, psihică (vezi <un> articol de Sechehaye: «Limba are drept sediu numai creierul»; «Între toţi indivizii se stabileşte un echilibru»). Fiecare individ are în el acest produs social care este limba. Limba este tezaurul depus luîndu-se ceea ce se află virtual în creierul nostru, în creierul unui ansamblu de indivizi din aceeaşi comunitate, tezaur complet în masă, mai mult sau mai puţin complet în fiecare individ".

(65) Distincţia dintre *limbă* şi *vorbire* are un caracter evident dialectic (cf. Frei 1952): *limba* (luată aici tot ca „schemă" : *C.L.G.* 33 n. 45) este sistemul limitelor (natural arbitrare şi, tocmai prin aceasta, de origine socială şi istorică: *C.L.G.* 87 şi urm., 151 şi urm.), în care se găsesc, identificîndu-se funcţional (*C.L.G.* 123 n. 217) semnificaţiile şi foniile actelor de *vorbire* particulare; acest sistem controlează *vorbirea*, există deasupra ei; în asta rezidă unica sa raţiune de a fi (limitele sale, adică distincţia dintre un semnificat şi un altul, între o entitate semnificantă şi o alta nu depind de nici o cauză determinantă inerentă naturii lumii şi a spiritului, sau naturii sunetelor); aşa că se poate spune că *limba* nu trăieşte decît ca să guverneze *vorbirea*.

După Hjelmslev 1942. 29 (= 1959. 69) această distincţie este „teza primordială" a *C.L.G.* Faptul este probabil adevărat în sens cronologic: începînd din anii petrecuţi la Leipzig şi după călătoria în Lituania, Saussure a perceput distincţia dintre considerarea relaţională a entităţilor lingvistice şi considerarea lor fiziologică, între studiul „istoric" şi studiul „fiziologic" al „sunetelor" (v. 222, 226, 244), chiar dacă distincţia terminologică dintre *limbă* şi *vorbire* este mult mai tîrzie (S.M. 142). În sens logic, afirmaţia lui Hjelmslev trebuie mai curînd legată de altele decît corectată. Publicarea discuţiilor cu Riedlinger (S.M. 30) confirmă faptul că, pentru Saussure, în 1911, distincţia este efectiv „primul adevăr" al sistemului său de lingvistică generală; pe de altă parte, în timpul celui de al treilea curs, Saussure prezintă „arbitrarul semnului" ca fiind „primul principiu" (*C.L.G.* 87 şi urm.). Nu există o contradicţie între cele două lucruri, cu condiţia de a înţelege în profunzime noţiunea saussuriană de arbitrar al semnului.

Pe de altă parte, pentru a înţelege această ultimă noţiune, este necesar să plecăm de la cercetarea noţiunii de *vorbire* în aspectul său concret. Numai făcînd o asemenea cercetare putem să dăm seama de faptul că, date fiind semnificaţiile şi foniile actelor de *vorbire* particulare luate ca realităţi individuale şi irepetabile (*C.L.G.* 123 şi urm.), putem identifica (aşa cum facem în fiecare clipă cînd vorbim) două fonii diferite cu semnificaţie diferită ca fiind „acelaşi cuvînt", avînd „acelaşi semnificat", cu o singură condiţie: luînd ca bază a identificării nu realitatea fonico-acustică a foniilor sau realitatea psihologică a semnificaţiilor (ce rămîn, pe plan acustic şi pe plan psihologic, iremediabil diferite), ci ceea ce valorează aceste fonii şi aceste semnificaţii, adică *valoarea* lor. Modul de a spune cuvîntul *război* este diferit dintr-un moment în altul al discursului, semnificaţia termenului poate fi diferită de la un moment la altul, şi diferenţa fonico-acustică şi psiho-semantică creşte dacă trecem de la un individ la altul: identitatea dintre diferitele realizări nu este posibilă decît dacă ne gîndim că ele reprezintă aceeaşi valoare. Astfel, două piese de cinci franci diferite ca aspect rămîn „aceeaşi" monedă pentru că reprezintă aceeaşi valoare (*C.L.G.* 129); tot astfel expresul Geneva-Paris de la ora douăzeci şi patruzeci şi cinci de minute rămîne în aceeaşi zi acelaşi, deşi vagoanele, călătorii etc. sînt diferiţi (*C.L.G.* 123). Valorile foniilor sînt semnificanţii unei limbi, valorile semnificaţiilor sînt semnificaţii. Asemenea valori nefiind determinate de fonii sau de semnificaţii, sînt arbitrare din punct de vedere fonico-acustic ca şi din punct de vedere logico-psihologic. Ele se delimitează reciproc, adică formează un sistem (*C.L.G.* 126 şi urm.). Iar acest sistem de valori este diferit (dialectic şi transcendental) de realizările fonice şi semnificative (vezi n. 231) ale actelor de *vorbire* particulare.

Merită efortul să adăugăm imediat că acest sistem de valori semnificante şi semnificate nu este, prin urmare, format din materiale fonico-acustice şi logico-psihologice, dar el transformă aceste materiale în figuri determinate: el este, în acest sens, *formă* (*C.L.G.* 127). Această formă este abstractă din punctul de vedere al concretului perceptibil (dar lui Saussure îi vine greu să spună asta, după un secol şi jumătate de exaltare a concretului: *infra* n. 70); este concretă din punctul de vedere al conştiinţei locutorilor care, atunci cînd vorbesc, rămîn la ea (*C.L.G.* 119 şi urm.). Trăgîndu-şi numai de la ei valabilitatea, limba ca formă este în mod radical socială (*C.L.G.* 98 şi urm.). Caracteristicile ei formale nu se evaluează decît în sincronie; dar pentru că aceste caracteristici sînt rezultatele unor accidente de diferite ordine care s-au produs în decursul timpului (*C.L.G.* 96), limba ca formă este şi ea radical istorică (*ibid.*).

Dacă interpretarea noastră este exactă (ea va fi verificată treptat în notele ce corespund diferitelor puncte citate), se înţelege limpede ce voia să spună Saussure cînd vorbea despre „primul adevăr" şi despre „primul principiu". Arbitrarul semnului ocupă primul loc în acel *ordo rerum*: el este baza pe care se înalţă edificiul limbii ca formă. el este regula fundamentală a oricărui joc lingvistic. Distincţia dintre *limbă* ca formă şi *vorbire* ca realizare semnificativă şi fonico-acustică este primul adevăr la care ajungi după ce ai recunoscut caracterul radical arbitrar al semnului. Dar pentru a recunoaşte acest caracter, trebuie „să cobori din nou pînă la concretul" (Prieto) actelor de *vorbire* particulare, individuale şi irepetabile. Ceea ce înseamnă că acel *prius* din expunere nu ar trebui să fie „teza primordială" sau „primul principiu", ci analiza concretului, adică discutarea problemei pe care o citim în 1759-1765 B. Engler, şi care se reduce la întrebarea: pe ce bază locutorii identifică două acte care, din punct de vedere fonico-acustic şi psiho-semantic, sînt diferite. Cu alte cuvinte, dacă toată această interpretare este exactă, *C.L.G.* ar fi trebuit să înceapă cu paginile 184-185 şi 123-124 despre identitatea diacronică şi sincronică, apoi să continue prin recunoaşterea caracterului arbitrar al semnului şi deci a caracterului formal al limbii şi să sfîrşească în prima sa parte prin distincţia metodologică dintre considerarea unui fenomen lingvistic ca reprezentînd o anumită valoare (*limbă*) sau ca reprezentînd o manifestare fonico-acustică sau psihologică (*vorbire*).

Dimpotrivă, influenţaţi de materialitatea afirmaţiei făcute de Saussure lui Riedlinger asupra priorităţii distincţiei dintre *limbă* şi *vorbire*, editorii au aşezat această distincţie la începutul *C.L.G.*: scoasă din context şi lipsită de orice justificare în afară de scopul de a garanta lingviştilor autonomia (v. n. 51), ea a apărut ca gratuită şi a fost, în diferite feluri, combătută şi greşit înţeleasă. În acelaşi mod, a fost înţeles greşit şi „primul principiu", al arbitrarului; el a fost prezentat desprins de orice justificare (în afară de un mediocru exemplu didactic) şi aşezat la începutul primei părţi (v. *C.L.G.* 87). Tot acest comentariu ar vrea să-i combată pe toţi cei care au afirmat că marile teze saussuriene sînt suspendate „in der Luft" (Rogger): dar trebuie să recunoaştem că, înainte ca Godel (S.M.) să restabilească sensul autentic al gîndirii saussuriene, impresia celor ca Rogger era greu de evitat (numai personalităţi geniale ca Hjelmslev puteau reconstrui, prin intuiţie, bazele solide şi profunde ale tezelor lui Saussure). Tot acest comentariu îşi propune să aducă contraargumente celor care au prezentat şi prezintă gîndirea lui Saussure ca pe un ansamblu de teze care se succedă, fără nici o legătură logică, internă: dar o astfel de prezentare este aproape inevitabilă dacă se ia

drept bază „vulgata" *C.L.G.*, în care legăturile reciproce dintre diferitele teze, legături pentru a căror determinare Saussure şi-a consacrat viaţa, sînt răvăşite prin dislocarea diferitelor părţi de către editori.

Era aproape inevitabil ca, în aceste condiţii, exegeza tradiţională să interpreteze distincţia dintre *limbă* şi *vorbire* ca fiind distincţia dintre două realităţi separate şi opuse, dintre două „lucruri" diferite (unul din societate, celălalt mai mult sau mai puţin din sufletul indivizilor) ; nu mai rămînea decît să i se reproşeze lui Saussure că este vinovat, în diferite moduri (de idealism după materialişti, de pozitivism grosolan după spiritualişti), de această separaţie.

Prezentări istorice asupra problemelor de exegeză şi asupra dezvoltărilor teoretice : Coşeriu 1951=1962. 18 şi urm., Spence 1957 (cf. şi Spence 1962), Slusareva 1963. 35 şi urm.

Dăm în continuare o bibliografie care se referă în mod special la această distincţie : Absil 1925, Amman 1934. 261-262 (caracterul abstract al *limbii*), 267-268 (dificultatea distincţiei), Baldinger 1957. 12 (*limba* virtuală colectivă, *vorbirea* individuală actualizată), 21 (distincţia este baza celei dintre semasiologie şi stilistică), Bally 1926, Bolelli 1949. 25-58, Bröndal 1943. 92 şi urm., Budagov 1954. 11 (reproşează abstracţia *limbii*), Čikobava 1959. 97-99, Devoto 1951. 3-11, Doroszewski 1930, 1933 *a* şi *b*, 1958 (surse ale distincţiei), Gardiner 1932. 62, 106 şi urm. (apărarea ideii de distincţie în faţa criticilor), Gardiner 1935, Gill 1953, Gipper 1963. 19 şi urm., Herman 1936. 11, Jespersen 1927. 573 şi urm., 585 şi urm. (critică negativă), 1933. 109 şi urm. (*id.*), *Selected Writings* 389 (*id.*), Jespersen 1925. 11, 12, 16-23, 125, Junker 1924. 6 şi urm., Korinek 1936, Laziczius 1939 *a* şi *b*, Lepschy 1966. 45-46, Leroy 1965. 85-87, Lohmann 1943, Malmberg 1945. 5-21, 1954. 10-11, 1963. 8 şi urm., Möller 1949, Otto 1934. 179 şi urm., Pagliaro 1952. 48-61, Pagliaro 1957. 377, Palmer 1954. 195, Penttillä 1938, J.L. Pierson, *Three Linguistic Problems*, S.L. 7, 1953. 1-6, *Langue-parole ? Signifiant-signifié-signe ?*, S.L. 17, 1964. 13-15, Rogger 1941. 173-183, Rogger 1954 (împotriva tezei actualizării), Ščerba 1957, Schmidt 1963 (*limbă* ca potenţialitate, *vorbire* ca actualitate), Sechehaye 1933, Sechehaye 1940, Spang-Hanssen 1954. 94, Terracini 1963. 24, 26 (abstracţie), Tezisy 1962, Vasiliu 1960, Vendryes 1921 (= 1952. 18-25), Verhaar 1964. 750 şi urm., Vidos 1959. 108-110, Vinay--Darbelnet 1958. 28-31, Volkov 1964, Wartburg-Ullmann 1962. 4-6, Waterman 1963. 64.

Pentru precursorii distincţiei saussuriene, vezi *supra* 291 şi urm. ; să adăugăm opinia lui Pisani, după care distincţia ar deriva, „sub aparenţe sociologice", din A. Schleicher şi din Max Müller.

Pentru paralelele distincţiei saussuriene în lingvistica matematică şi în teoria informaţiei din semiotica morrissiană şi din filosofia ultimelor lucrări ale lui Wittgenstein, cf. Herdan 1956. 80, Ellis în *Zeichen u. System*, I. 48, Viena 1963. 3 şi urm., şi cf. *supra* 289, *infra* n. 66.

Distincţia saussuriană este respinsă ca idealistă de către Cohen 1956. 89-90 (cf. şi S. Timpanaro, *Considerazioni sul materialismo*, „Quaderni piacentini" 5 : 28, 1966. 76-97. 96-97, discutat în De Mauro, *Strutturalismo idealista ?*, „La Cultura" 5, 1967. 113-116).

(66) Interpretarea limbii drept „cod" vine deci de la Saussure : acest punct de vedere este reluat de Martinet 1966. 29, Lepschy 1966. 30-31 etc.

(67) *Vorbirea* este pentru Saussure atît o acţiune de comunicare, cît şi rezultatul particular, materialul lingvistic particular utilizat în acţiune aşa cum este folosit în actul de comunicare (v. *supra* n. 63). Se mai poartă discuţii şi astăzi (Prieto 1964) în scopul desemnării celor două feţe ale *vorbirii*, „semnificaţie" şi „fonie" : cei doi termeni sînt *nomina actionis*, utilizaţi şi ca *nomina rei*. Lui Saussure i se poate reproşa că nu a făcut deosebirea, din punct de vedere terminologic, între *Sprechhandlung* şi *Sprachwerk* (pentru a relua distincţia şi precizarea făcute de Bühler 1934. 48 şi urm.), dar, în acest pasaj, distincţia este conceptual clară şi absenţa de distincţie terminologică este comună, în cazuri analoage, tuturor limbilor indo-europene, ca şi în terminologia lingvistică. Vachek 1939. 95-96 susţine, dimpotrivă, că este vorba de o eroare conceptuală în măsura în care 1° („combinaţiile prin care...") ar aparţine sferei *limbii*. Gîndirea lui Saussure, asupra acestui punct, oscilează : *C.L.G.* 137 n. 251.

(68) Această declaraţie are un iz pozitivist : ea se regăseşte la începutul lucrării *Trattato di sociologia generale* de V. Pareto (I, 1, 108-119). În realitate, „discuţia cu lucrurile", faptul de „a pleca de la lucruri, şi nu de la cuvinte" etc. sînt miraje profesorale sau metafore nefericite. Nu ne eliberăm niciodată din plasa de simboluri verbale prin care ne identificăm experienţa, decît în măsura în care putem abandona o plasă pentru o alta, sau putem să o modificăm pe aceea de care dispunem, îmbogăţind-o, ameliorînd-o etc. De altfel, găsim o dovadă că Saussure nu s-a eliberat niciodată de cuvinte, în dificultăţile, discuţiile, polemicile din jurul problemei traducerii în alte limbi a trioului *langue – parole – langage* (dar tocmai aceasta dovedeşte şi că munca ştiinţifică poate reordona, într-un mod propriu anumitor scopuri tehnice, uzanţele lingvistice curente). Dăm mai jos traducerile acestui trio în diferite limbi :

ARABĂ : *lisān* „langue", *kalām* „parole" (Kainz 1941. 19-20).

EGIPTEANĂ : *mūdet* „langue", *ro* „parole" (Gardiner 1932. 107).

GREACĂ : γλῶττα „langue", λόγος „langage" (Kainz 1941. 19-20).

LATINĂ : *lingua* „langue", *sermo* „langage – parole", *oratio* „langage – parole" (Kainz 1941. 19-20).

GERMANĂ : Mai mult decît în engleză, după cum vom vedea mai departe, traducerea termenilor saussurieni în germană ridică probleme : la un nivel curent, termenul *Sprache* oscilează între valorile de „langue" şi „langage", termenul *Rede* între cele de „langue", „parole" şi „discours". De aici decurge necesitatea de a introduce la nivel tehnic un al treilea termen şi de a preciza în acelaşi timp cei doi termeni deja existenţi. Rezultă o pluralitate de tentative care arată absenţa unei soluţii general adoptate. Soluţia traducerii lui Lommel (pp. 13 şi urm.) este de a fixa *Sprache* cu sensul de „langue", de a reda sensul termenului *langage* prin *menschlische Rede* („discours humain") şi *parole* prin *das Sprechen* „le parler" este soluţia adoptată în mod mai mult sau mai puţin stabil de către Dieth-Brunner 1950. 3, 16, Wartburg-Ullmann 1962. 4, Gipper 1963. 19). Alţii au preferat să redea *parole* prin *Rede* (Baldinger 1957. 12, 21, Penttillä 1938, Wartburg-Ullmann 1962. 6) ; acest fapt, dată fiind bi- sau trivalenţa lui *Sprache* la nivelul uzual (Gipper 1963. 22 şi urm.), duce la utilizarea, din dorinţa de clarificare, a unor compuşi sau a unor derivaţi de diferite tipuri ca : *Sprachtum* „langue", *Sprechakt* „parole", *Sprache* „langage" (Herman 1936. 11, Otto 1934. 179, 182) ; *Sprachgebilde* „langue", *Sprechakt* „parole", *Sprache* „langage" (Trubeckoj 1939. 5) ; *Sprachbesitz* „langue", *Gespräch, das wirkliche Sprechen* „parole", *Sprache* „langage" (Porzig 1950. 108) ; (*Mutter*) *Sprache* sau (*Einzel*) *Sprache* „langue", *Sprech*(*akt*) „parole", *Sprach*(*fähigkeit*) „langage" (Gipper 1963. 22 şi urm.).

Engleză : Traducerea celor trei termeni saussurieni este mai curînd problematică. Împrumutul din vechea franceză a termenului *language* are în mod curent mai mult valoarea de „idiome" decît pe aceea de „activité linguistique", şi a putut fi net identificat ca echivalent al termenului de *langue* (cf. Palmer 1924. 40, Jespersen 1925. 11-12, Gardiner 1932. 107 etc., pînă la recenta traducere a lui Baskin); dar Lepschy, în indexul său terminologic prezentat în cinci limbi în Martinet 1966. 207 şi urm., propune *language* ca echivalent ambiguu al termenilor *langue* şi *langage*. Traducerile termenilor *parole* şi *langage* sînt mai oscilante şi s-au adoptat cu sensuri şi succese diferite termenii *speech* şi *speaking*. *Speech* corespunde termenului *parole*, după Gardiner 1932. 107 (dar vezi *infra*), Kainz 1941. 19-20, Sommerfelt 1952. 79, Carroll 1953. 11-12, Malmberg 1963. 9, dar pare că înseamnă „langage" la acelaşi Gardiner 1935. 347 (vezi Coşeriu 1962. 24) şi înseamnă „langage" la Palmer 1924. 40, Jespersen 1925. 11-12. Traducerea lui W. Baskin prezintă o soluţie strălucită, care va fi poate definitivă : el a ales *language* pentru *langue*, *speech* sau *human speech* pentru *langage* şi *speaking* „le parler", pentru *parole*.

Spaniolă : *Lengua, lenguaje* şi *habla* (cf. de exemplu traducerea lui A. Alonso, pp. 54 şi urm.) sînt corespondenţii punctuali ai termenilor de *langue*, *langage* şi *parole* (găsim totuşi şi termenii *circuito de la palabra, palabras*, pp. 53-54).

Olandeză : Şi aici termenii sînt oscilanţi; *taal* înseamnă, în general, „langue" (Gardiner 1932. 107), *spraak* înseamnă „langage" şi „parole" ; ultima valoare poate fi redată şi prin *rede* (Gardiner, dar cf. Kainz 1941. 19-20).

Maghiară : *langue* este redat prin *nyelv* „idiome", *parole* prin *beszed* „discours", *langage* prin *nyelvezet* (E. Lörinczy, *Saussure magyar forditasa elé*, cit. 282).

Italiană : Traducerea cuplului *langue* – *langage* nu prezintă nici o dificultate în italiană, fiind perfect calchiat de cuplul *lingua* – *linguaggio*. Precizia semnificaţiei acestor doi termeni, în sens saussurian, este cvasigenerală : doar cîţiva filosofi ai limbajului, influenţaţi de termenul englezesc *language* şi nefiind la curent cu lingvistica, continuă să folosească termenul de *linguaggio* cu sensul de „langue" (cf. recenta traducere a lucrării *Philosophische Untersuchungen* de L. Wittgenstein, Torino 1967, de către M. Trinchero, pp. 9, 10 şi urm.). Traducerea termenului *parole* ridică însă probleme. Echivalentul italienesc cel mai nemijlocit este, evident, *parola*. În afara contextului, această traducere pare plauzibilă : din 21 de accepţii ale cuvîntului *parole* prezentate, de exemplu, în *Le Petit Larousse*, doar una (*porter la parole*) nu este sau este greşit redată de termenul italian *parola*, şi într-un dicţionar italian de dimensiunile dicţionarului Larousse, în Zingarelli de exemplu, toate accepţiile termenului *parola* pot fi redate de franţuzescul *parole*. Dar analiza celor două dicţionare scoate în evidenţă o divergenţă în utilizarea efectivă a celor doi termeni în diferitele lor accepţii : din cele 21 indicate de Larousse, numai una este învecinată cu „vocable", în timp ce celelalte douăzeci sînt învecinate, mai curînd, cu „façon de s'exprimer, manifestation verbale" ; lucrurile apar invers în dicţionarul italian analog, unde jumătate din exemple au o accepţie învecinată cu „vocable". Şi dacă facem o analiză mai minuţioasă, vedem că frazele italieneşti în care *parola* are sensul de „manifestation verbale" sînt relativ excepţionale (forme vechi : *Se io ho ben la tua parola intesa*, solemne : *la parola del Signore, il dono della parola*, semibirocratice : *chiedere la parola, dare la parola*) şi că folosirea termenului *parola* în sens de „vocabulă" este, dimpotrivă, curentă, în timp ce situaţia este exact inversă în franceză.

Cu alte cuvinte, în cea mai mare parte a cazurilor, termenul italienesc *parola* nu corespunde franţuzescului *parole* (vorbire), ci cuvîntului franţuzesc *mot* (cuvînt). Iată originea evidentă a dificultăţii : într-un text în care nu se vorbeşte despre *mot*, termenul *parole* poate fi foarte bine tradus, forţînd oarecum folosirea curentă, prin *parola* ; dar într-un text în care se vorbeşte şi de *mot* şi în care va apărea deci şi termenul *parola* în sensul de „vocable", traducerea lui *parole* prin *parola* ne expune la evidente ambiguităţi. Această traducere a fost totuşi adoptată de Pagliaro 1957. 32, Lepschy în Martinet 1966, şi a fost eliminată din traducerea italiană a *C.L.G.* Există altele deja adoptate sau posibile : se scrie PAROLA cînd cuvîntul înseamnă „parole" şi *parola* cînd el înseamnă „mot" (Devoto, scrisoarea personală din 12 februarie 1964) ; se traduce prin *atto linguistico* (M.E. Conte, „Sigma" 10, 1966. 45), pierzîndu-se ambivalenţa din *parole* (v. *supra* n. 66) ; se traduce prin *(il) parlare* sau *espressione*, ceea ce ne pune la adăpost de primejdia precedentă, dar dă loc unor locuţiuni foarte greoaie în primul caz şi, în al doilea caz, riscă să ne ducă la ambiguităţi de natură culturală, dată fiind legătura instaurată la un nivel cultivat între *espressione* şi concepţia croceană estetico-lingvistică. În italiană este preferabil să se păstreze cuvîntul franţuzesc.

POLONEZĂ : *Langue* este redat prin termenul *jezyk*, *langage* prin *mowa* şi *parole* prin *mowa jednostkowa*.

RUSĂ : *Langage* se traduce prin perifraza *rečevaja dejatel' nost'* (Vvedenskij 1933. 12 ; Lepschy în Martinet 1966. 211 dă, dimpotrivă, ca echivalent *jazyk*), *langue* şi *parole* sînt traduse prin *jazyk* şi *reč'* (Vvedenskij, *op. cit.*, Volkov 1964, Lepschy, *op. cit.* etc.).

SUEDEZĂ : *Langue* e redat prin *språk*, *parole* poate fi redat prin *tal*, dar de preferinţă cu precizarea *tal som konkret fenomen* (sau o precizare de acelaşi fel), în măsura în care *tal*, ca termen izolat, poate reda şi *langage* (Regnéll 1958. 10, B. Malmberg, *Språket och månniskan*, Stockholm 1964. 12 şi Kainz 1941. 19-20).

Este greu să nu tragem concluzia că lui Saussure, deşi îşi afirmase credinţa în „lucruri", i-a venit mai uşor să elaboreze clasica sa tripartiţie pentru că s-a folosit de franceză (vezi, în acest sens, Kronasser 1952. 21).

(69) Asupra problemei învăţării limbii, L. Wittgenstein a scris pagini profund saussuriene, devenite clasice (*Philosophische Untersuchungen*, §1 şi urm.).

Problema învăţării limbii materne de către copil a fost doar atinsă de Saussure (vezi *supra C.L.G.* 36 n. 49) ; în acest domeniu există astăzi o bibliografie imensă, pe care o putem desprinde din lucrări de sinteză ca : G. Miller, *Langage et communication*, Paris 1956 (sînt interesante de citit şi paginile 191-234, inspirate de un punct de vedere asociaţionist), *Language Acquisition, Bilingualism and Language Change* (eseu de J.B. Carroll, R. Jakobson, M. Halle, W.F. Leopold, J. Berko şi alţii), în *Psycholinguistics*, New York 1961. 331 şi urm., R. Titone, *La psicolinguistica oggi*, Zurich 1964. Merită să facem observaţia că, de vreme ce înainte de capacitatea de a utiliza o limbă istorico-naturală există, pentru Saussure, dubla capacitate de a discrimina şi de a regrupa sensuri în semnificaţi şi execuţii fonice în semnificanţi, asociindu-i pe unii cu ceilalţi (vezi n. 56), *C.L.G.* , în materie de teorie a învăţării limbii, este mai curînd în armonie cu poziţiile lui J. Piaget (n. 56) decît cu poziţiile comportamentiste şi asociaţioniste. De aici rezultă vasta utilizare a tezelor saussuriene în studiile recente privitoare la teoria învăţării limbilor : cf. G. Francescato, *Il linguaggio infantile. Strutturazione e apprendimento*, Torino 1970. 25, 26, 78-79, 107, 109-111, 113, 114, 119, 192, 195.

(70) După Hjelmslev 1942. 37 şi urm., ar trebui să vedem în acest pasaj prezenţa noţiunii de limbă ca normă ce reglează comportamentele lingvistice ale diferitelor grupuri sociale (vezi *C.L.G.* 33 n. 45).

Notăm că în sursele manuscrise din alineatul 4 nu există nici o referinţă la scriere (263-269 Engler). Ideea conform căreia am găsi o confirmare a aspectului concret şi realizabil al semnelor în posibilitatea de a le fixa prin scris nu-i aparţine deci lui Saussure, ci reprezintă o încercare a editorilor de a-i interpreta gîndirea.

Astăzi, într-un cadru epistemologic profund diferit de cel în care Saussure şi-a dezvoltat gîndirea, termenii acestei probleme ne sînt clari. Saussure a arătat că identificarea a două fonii sau a două semnificaţii diferite nu se bazează şi nu poate să se bazeze pe asemănări fonice sau psihologice, ci pe interpretarea uneia şi a celeilalte fonii şi/sau a uneia şi a celeilalte semnificaţii ca replici de acelaşi tip, ca utilizări fizic şi psihologic diferite de entităţi lingvistice identice. Această identitate, lipsită de justificări fizico-acustice sau logico-psihologice, este singura garanţie a faptului că, în mijlocul unei societăţi şi al unei culturi determinate, semnificaţiile sînt reunite mai curînd în anumite clase decît în altele (semnificaţi) şi realizările fonice în anumite clase mai curînd decît în altele (semnificanţi), introducerea delimitărilor în masa semnificaţiilor şi în masa foniilor fiind deci o introducere arbitrară (nemotivată de caracteristicile fiziologice, acustice, psihologice, logice etc., ale realităţilor delimitate). Asemenea delimitări sînt deci scheme abstracte pe baza cărora se stabilesc semnificaţiile şi foniile concrete. E de la sine înţeles că astfel de abstractizări operează efectiv în mod „concret" cînd reglează comportamentele lingvistice individuale.

Trăgînd această dublă concluzie (caracterul „abstract" al entităţilor limbii şi eficacitatea lor „concretă"), Saussure s-a lovit de o dificultate epistemologică şi terminologică legată de cultura şi de epoca sa. Analizele lui Saussure se situează pe fundalul epistemologiei kantiene, idealiste şi pozitiviste. Pentru o asemenea epistemologie, abstracţia este „eine negative Aufmerksamkeit" (Kant), ea este limitatul, separatul sau aşa-numitul „Falsch" (Hegel). Ea nu are în interpretările pozitiviste cele mai rudimentare forţa „faptului" (Eisler 1927, *Abstrakt, Abstraktion,* Abbagnano 1961, *astrazione*). În timp ce *Abstrakt* este „ein isoliertes unvolkommenes Moment des Begriffs" (Hegel, *Werke*, V, p. 40), ceea ce este viu e „*schlechthin* Konkrete" (Eisler, *op. cit.*)

Mişcarea de reevaluare a „abstractului" are rădăcini complexe şi multiple : din punct de vedere filosofic şi epistemologic general se poate indica redescoperirea rolului entităţilor simbolice convenţionale şi abstracte făcută, de pe diferite poziţii, de Ch.S. Pierce, *Coll. Pap.* 4. 235, 5. 304 ; E. Mach, *Erkenntnis und Irrtum. Skizzen zur Psychologie der Formen*, Leipzig 1905, cap. VII, E. Cassirer, *Philosophie der symbolischen Formen*, ed. a 2-a, 3 vol. Oxford 1954, J. Dewey, *Logic, Theory of Inquiry*, New York 1938, cap. 23, R. Carnap, *Empiricism, Semantics and Ontology*, „Revue Internationale de Philosophie", 4, 1950. 20-40, şi cf. neînţelegerile şi discuţiile citate de F. Barone, *Il Neopositivismo logico*, Torino 1953. 371 şi urm. A. Marty a jucat un rol în această mişcare filosofică (cf. Eisler, *Abstrakt*). În afară de filosofi, trebuie să amintim de anumite sectoare ştiinţifice : psihologia percepţiei şi epistemologia genetică au contribuit, în mod divers, la punerea în valoare a importanţei primordiale a proceselor de abstractizare şi a entităţilor abstracte. Numele lui Saussure este legat de originile acestei mişcări. Dar, tocmai din această pricină, lipsit de

referinţe epistemologice valide şi de o terminologie adecvată, el este nevoit, pe de o parte, să recunoască şi să sublinieze caracterul nonconcret, formal şi deci abstract, al entităţilor lingvistice (*C.L.G.* 127) ; pe de altă parte, împotmolit într-o terminologie şi într-o epistemologie în care *abstrait* nu înseamnă decît „marginal" (Peirce), „ireal", „fals", Saussure este obligat să declare că entităţile limbii „nu sînt deloc abstracte" (263 Engler), în măsura în care ele operează efectiv (*C.L.G.* 147, 186 şi urm.). Şi pentru a arăta caracterul lor nonconcret, nonesenţial, el se aventurează să spună că acestea sînt „spirituale" (263 Engler), fără să fie totuşi deloc spiritualist (a se vedea referirile constante la realizarea neurologică şi cerebrală a *limbii : C.L.G.* 37, 39), sau „psihice" (263 Engler). În faţa aceloraşi dificultăţi, editorii au dat o interpretare oarecare (desigur nesatisfăcătoare) gîndirii lui Saussure, introducînd referirea la scriere, inexistentă în surse.

(71) Sursele paragrafului sînt patru lecţii : două (4 noiembrie 1910 şi 25 aprilie 1911) din cel de al treilea curs şi două (12 şi 16 noiembrie 1908) din cel de al doilea : cf. S.M. 66-67, 77, 103.

(72) Desigur, pentru că elaborarea şi controlul funcţionării celorlalte sisteme semiologice posibile sînt, pentru om, interne unei limbi istorice oarecare. O limbă istorică, şi acest lucru o deosebeşte de sistemele semiologice nonlingvistice, este construită în aşa fel încît să facă semantizabilă fiecare experienţă umană posibilă (pseudo-„inexprimatul" nu este astfel decît în raport cu o mai bună exprimare, el trebuie să fie întotdeauna exprimat într-un fel sau altul pentru a se putea vorbi despre el.

(73) Cu siguranţă că Saussure s-a gîndit la semiologie înainte de 1900 ; el îi vorbeşte despre ea lui Naville în 1901 (vezi 266 n. 9).

Pentru termen, vezi 291 n. 12.

Pentru raporturile cu Peirce, vezi *C.L.G.* 87 n. 139.

Despre *semiologie* (a cărei utilitate este contestată : Borgeaud-Bröcker-Lohmann 1943. 24) cf. Frei 1929. 33, 246, Firth 1935. 50 şi urm., E. Buyssens, *Les langages et les discours. Essai de linguistique fonctionnelle dans le cadre de la sémiologie*, Bruxelles 1943, Spang-Hanssesn 1954. 103-105, Hjelmslev 1961. 107 şi urm. (care, în afară de studiile lui Buyssens, vede aplicaţiile semiologiei în cercetările de etimologie structurală ale lui P. Bogatyrev). În acest domeniu, cercetările cele mai sistematice şi cele mai avansate au fost dezvoltate de L. Prieto, de exemplu în *Principes de Noologie*, Haga 1964 şi *Messages et signaux*, Paris 1966. Cf., de asemenea, pentru o interpretare cunoscută a acestui domeniu de studii, R. Barthes, *Éléments de sémiologie*, Paris 1964.

(74) Din sursele manuscrise reiese că Saussure insista mult pe critica concepţiei limbii ca nomenclatură (302 şi urm. Engler). O reluare a acestei idei se regăseşte la Hjelmslev 1961. 49 şi urm. (datînd din 1943), la Martinet 1966. 15-17 (din 1960). Această critică a fost ignorată de editorii *Cursului*, aşa cum a fost ignorată şi de o mare parte a lingvisticii contemporane, care nu i-a înţeles importanţa şi continuă să rămînă tributară concepţiei nomenclaturii a cărei origine urcă pînă la Aristotel (De Mauro 1965. 73 şi urm.) Găsim asemenea exemple în teoriile semantice ale lui S. Ullmann sau ale lui L. Antal (De Mauro 1965. 170-173 ; pentru Ullmann, vezi şi *supra* 283 şi n. 129). Se înţelege aşadar de ce noţiunea de arbitrar al semnului din *C.L.G.* a putut rămîne atît de mult timp neclarificată din cauza unui exemplu nefericit şi, mai ales, din cauza unei interpretări banale : noţiunea se bazează pe descoperirea arbitrarului

regrupărilor de semnificaţii în semnificaţi discreţi, descoperire legată de critica conceperii limbii ca nomenclatură. Dar, pentru aceasta, vezi *C.L.G.* 87 şi notele.

(75) Sursele capitolului sînt diferite lecţii din cel de al doilea şi din cel de al treilea curs: S.M. 103.

(76) Este noţiunea de limbă-schemă după Hjelmslev (vezi *C.L.G.* 33 n. 45). Cf., totodată *C.L.G.*, unde se consacră un anumit spaţiu fenomenului de inerţie a organelor fonatorii ca o condiţie a structurii sistemelor fonematice. Dar aceste condiţii neacţionînd în mod determinant, distincţiile fonematice pot fi şi sînt diferite de la o limbă la alta, şi studiul fonaţiei nu conferă deci cadrul sistemelor fonematice.

Compararea raportului *limbă-vorbire* cu raportul simfonie-execuţie apare şi ea în mod semnificativ la chomskienii J.J. Katz, P.M. Postal, *An Integrated Theory of Linguistic Description*, Cambridge (Mass.) 1964. IX.

În paragraful următor, în care este arătată eficacitatea indirectă a alteraţiilor fonetice asupra organizării limbii, apare după Hjelmslev noţiunea de limbă ca *uzaj*, pentru care ne vom raporta la *C.L.G.* 94 n. 159.

(77) Pentru utilizarea termenului *psihic* pentru a califica *limba* şi studiul său, vezi *supra* *C.L.G.* 41 n. 70.

(78) Vezi *supra* n. 65.

(79) Pentru interpretarea *limbii* ca „model" şi, în general, pentru utilizarea modelelor în lingvistică, cf. Guiraud 1959. 19, De Mauro, *Modelli semiologici. L'arbitrarietà semantica*, „Lingua e stile" I, 1966. 37-61, pp. 37-41 şi I.I. Revzin, *Models of Language,* traducere din rusă, Londra 1966.

(80) Vezi n. 63, *C.L.G.* 40 n. 67, 137 n. 251.

(81) O opinie răspîndită susţine că, pentru că este „das ständig Wechselnde", *vorbirea* „nicht Gegenstand der Wissenschaft sein Kann" (Brocker 1943. 382). În realitate, nu înţelegem de ce descrierea ştiinţifică nu ar trebui să se ocupe decît de realităţi care nu oscilează; ea s-ar ocupa de ele reperînd constantele acestor oscilaţii. Şi constantele *vorbirii* nu sînt entităţi ale *limbii*, ci sînt constante ale psihologiei, fiziologiei şi acusticii.

Despre lingvistica *vorbirii*, vezi Buyssens 1942, Čikobava 1959. 111-125, Skalička 1948. Pentru primatul lingvisticii *vorbirii* („Au commencement était la parole" : vezi *C.L.G.* 112), cf. Sechehaye 1940. 9, Quadri 1952. 84. În Italia, A. Pagliaro a făcut o analiză obiectivă şi ştiinţifică a *vorbirii* cu propria sa critică semantică, care este deci o adevărată lingvistică a *vorbirii* (Pagliaro 1957. 377-378).

Pentru psiholingvistică ca lingvistică a *vorbirii* (după Osgood) vezi *supra* 288.

(82) Principala sursă a capitolului este o lecţie din cursul al doilea, prezentată în noiembrie 1908 (S.M. 68-69). Titlul lecţiei, în notele lui Riedlinger, este *Division intérieure des choses de la linguistique*. Într-adevăr, titlul ales de editori pentru acest capitol nu este prea fericit: ar fi fost mai bine să înlocuiască termenul *limbă* prin *lingvistică*.

(83) Iată notele manuscrise integrale ale lui Riedlinger, surse ale primului paragraf din capitol:

„S-au adus obiecţii acestei folosiri a termenului *organism*: limba nu poate fi comparată cu o fiinţă vie, ea este în fiecare moment produsul celor de care ea depinde ! Totuşi, se poate folosi acest cuvînt fără a spune că limba este o „fiinţă" aparte, care există în afara spiritului, independentă. <Dacă preferăm>, în loc să vorbim de *organism*, putem vorbi de sistem. E mai bine şi înseamnă acelaşi lucru. Deci –

<definiţie> – lingvistica externă = tot ceea ce are legătură cu limba fără să intre în sistemul său. Putem vorbi de lingvistică externă? Dacă avem un oarecare scrupul, putem spune: *studiu* intern şi extern al lingvisticii. Ce intră în partea externă: istoria şi descrierea externă. În această parte intră lucruri importante. Cuvîntul lingvistică evocă, mai ales, ideea acestui ansamblu" (370-374 Engler).

După cum se vede, studiul extern al limbii este pentru Saussure o parte importantă a lingvisticii, căci factorii externi ocupă o parte importantă în constituirea limbii. Cf. şi Regard 1919. 10-11. Distincţia dintre studiul extern şi studiul intern este avută în vedere de Paul încă din 1880. 12. Dar totuşi, după părerea lui, lingvistica nu ar trebui să se ocupe decît de raporturile în care *Vorstellungsinhalt* îşi găseşte o expresie: este, după cum se vede, teza exclusivistă (studiul extern nu este lingvistic) atribuită pe nedrept lui Saussure (vezi *C.L.G.* n. 40) Vvedenskij 1933.12 critică distincţia ca fiind „burgheză" tocmai pe baza unei asemenea atribuiri nejustificate.

(84) Pentru alte consideraţii asupra acestui punct, vezi *C.L.G.* 195-196, 226-233 şi notele, şi cf. Amman 1934. 276-277.

(85) Despre raportul dintre evenimentul politico-social şi evenimentul lingvistic cf., pentru o introducere în problemă şi o bibliografie, Cohen 1956. 273-354.

Pentru romanizarea lingvistică a Italiei, vezi De Mauro, *Storia ling. dell'Italia Unita*, Bari 1963. 306 şi urm.; poate că Saussure se gîndea la A. Budinszky, *Die Ausbreitung der lateinischen Sprache über Italien und die Provinzen des römischen Reiches*, Berlin 1881, sau la unele lucrări ale lui Schuchardt.

Pentru avatarurile Norvegiei care, abandonînd vechea limbă literară medievală, a utilizat daneza (*riksmaal*) în timpul întregii perioade de unire cu Danemarca, recreîndu-şi apoi (pe baza graiurilor populare) o limbă literară autonomă (*landsmaal*) cf. G. Indrebö, *Norsk malsoga*, Bergen 1951, D.A. Seip, *Norsk språkhistorie til omkring 1370*, ed. *a 2-a*, Oslo 1955.

Despre noţiunea de limbă specială (sau, mai bine zis, de folosire specială a unei limbi), cf. Cohen 1956. 175-226, De Mauro, *Il linguaggio della critica d'arte*, Florenţa 1965. 21-28.

(86) Lingviştii s-au sprijinit pe acest pasaj pentru a susţine că Saussure a rămas legat de prejudecata pozitivistă a aspectului nonnatural al folosirii cultivate şi literare a unei limbi, principiu susţinut deja de Paul 1880.48; acest pasaj a fost introdus în *C.L.G.* (vezi n. 273). În realitate, Saussure propune aici o idee foarte interesantă, pe care nu sîntem în măsură să o apreciem decît astăzi. După cum ştim, un semn lingvistic nu este interpretabil în afara raportului său cu situaţia în care este produs (De Mauro 1965. 147 şi urm.). Acest raport beneficiază în folosirea limbii vorbite de o pluralitate de împrejurări care dispar în folosirea limbii scrise. De aici decurge pentru aceasta din urmă necesitatea de a se conforma unor reguli suplimentare (ordinea cuvintelor, sistematicitatea şi coerenţa sintagmatică, diferenţierea grafică de secvenţe fonematice identice etc.), în aşa fel încît, la limită, se ajunge la constituirea (aşa cum a constatat L. Prieto pentru franceză, care este, în mod cert, un caz limită) unei alte *limbi*, a unui sistem diferit (vezi *C.L.G.* 45 şi urm.).

(87) Vezi *C.L.G.* 195 şi urm. Pentru utilizarea termenului de *organism*, vezi *supra* n. 83.

(88) În acest pasaj, rîndurile „Să luăm ca exemplu..." pînă la „s-a dezvoltat o limbă" sînt o interpolare a notelor din lecţii; editorii au scos-o din *Notes* 61.

(89) Textul ediţiei din 1922 şi al ediţiilor următoare prezintă o variantă în raport cu textul din 1916. În acesta din urmă se spunea: „Despre unele idiomuri precum zend şi paleoslava, nu se ştie nici măcar ce popoare le-au vorbit". Dar în manuscrise putem citi (409 B. Engler) ceva ce corespunde mai bine stadiului problemei: „Există idiomuri despre care nu se ştie nici măcar ce popoare le-au vorbit (ca zenda: este limba mezilor? sau ca paleoslava: este bulgara sau slovena veche?)" Informaţi din prezentarea lui Wackernagel 1916. 166, editorii au adăugat, pentru a atenua textul primei ediţii, adverbul „exact" Pentru alte variante între ed. 1 şi ed. a 2-a, vezi *C.L.G.* 48 n. 94, 57 n. 109, 179 n. 286 şi vezi n. 17.

Fraza ce serveşte drept concluzie la paragraf („În orice caz...") este un adaos al editorilor.

(90) Este vorba de o comparaţie mult îndrăgită de Saussure: vezi *C.L.G.* 104-105 şi 125 n. 223. Comparaţia apare şi în *Philosophische Untersuchungen* de L. Wittgenstein (§ 31, 136, 200); cf. Verburg 1961; vezi şi n. 16 şi 38.

(91) Conceperea limbii ca sistem (limba-schemă a lui Hjelmslev: *C.L.G.* 33 n. 45), enunţată la paginile 35 şi 40 se află definită aici, pentru prima oară, în modul cel mai clar. Despre importanţa acestei concepţii pentru lingvistică şi pentru toată epistemologia ştiinţifică modernă, cf. Frei 1929. 39, Jakobson 1929=1962. 16 şi urm. („piatră unghiulară a teoriei contemporane a limbii"), Bröndal 1943. 92 şi urm., Cassirer 1945. 104, Čikobava 1959. 13, Gipper 1963. 20, Benveniste 1966. 21, Rosiello 1966, Garroni 1966. 14-16, Mounin 1966.

(92) Sursele paragrafului sînt două lecţii distincte din cel de al treilea curs (S.M. 77, 79, 103). Despre problema raporturilor dintre folosirea orală şi cea scrisă a limbii, vezi *C.L.G.* 45 n. 86; pentru consideraţii semiologice asupra grafiei, vezi *C.L.G.* 132 n. 238. Cf. Laziczius 1961. 15.

(93) Lucrul acesta nu mai are astăzi acelaşi caracter excepţional. Chiar şi pentru un domeniu relativ puţin studiat ca italiana, există numeroase centre unde este culeasă documentarea vorbită, principalul centru fiind *Larchivio etnico linguistico musicale* de la Discoteca Naţională.

(94) Sursele paragrafului: în afară de cea de a doua lecţie din cel de al treilea curs, citată la nota 92, unele observaţii sînt extrase din alte lecţii (S.M. 104). În rîndul patru, înainte de sfîrşitul paragrafului doi din ediţia a doua a *C.L.G.* (ca şi din următoarele ediţii), putem citi: „o imagine atît de fidelă a ..." etc.; în ediţia din 1916, se putea citi: „o imagine mai fidelă a ..." În acest caz este vorba tot despre un mod de a forţa textul manuscris (Saussure spusese că, prin vechimea sa, lituaniana prezintă „mai mult interes, pentru lingvist, decît latina vorbită cu două secole înainte de Isus Cristos": 453 Engler), care a fost corectat după intervenţia lui Wackernagel 1916. 166. Vezi *C.L.G.* 26 n. 17 şi n. 89.

Despre încetineala schimbărilor fonetice care nu sînt notate de grafie, cf. Menéndez-Pidal 1956. 532-533.

(95) G. Deschamps (născut în 1861), poligraf francez foarte cunoscut la sfîrşitul secolului trecut, afirmase în 1908, vorbind la Academie despre P.E.M. Berthelot (1827-1907), că savantul „se opusese distrugerii limbii franceze", pronunţîndu-se împotriva încercărilor de reformare a otrografiei întreprinse de autorităţile franceze între 1901 şi 1905 (F. Brunot, Ch. Bruneau, *Précis de grammaire historique de la langue française*, ed. a 4-a, Paris 1956. XXXIII şi 474 B Engler).

(96) Pentru sursele paragrafului, vezi n. 94 (S.M. 104).

(97) Despre scrisul din perioadele cele mai vechi, cf. I.J. Gelb, *A Study of Writing. The Foundation of Grammatology*, Londra 1952, M. Cohen, *La grande invention de l'écriture*, 3 vol., Paris 1958 şi urm., Ch.F. Hockett, *A Course in Modern Linguistics*, New York 1958. 539-549, Belardi 1959. 39-45, R.H. Robins, *General Linguistics*, Londra 1964. 121-125, A. Leroi-Gourhan, *Le geste et la parole*, 2 vol., Paris 1964-65, I. 261-300, II. 67-68, 139-162, Mounin 1967. 28-32, 35-47, 52-57, 71-81.

(98) Pentru surse, vezi n. 94 (S.M. 104).

(99) Pentru sursele paragrafului, vezi n. 94 (S.M. 104).

(100) Pentru că există o corespondenţă biunivocă între o mare parte a formelor latineşti şi o mare parte a literelor alfabetului latineşti (cu excepţia celor douăsprezece foneme vocalice şi semivocalice redate grafic numai prin cinci litere), şi pentru că atît sistemul fonematic cît şi ortografia limbii italiene literare au rămas apropiate de latină, opoziţiile dintre grafie şi fonie sînt relativ rare în italiană. Semnalăm, de exemplu, că articularea [tʃ] este transcrisă, după contexte, prin grafemul *c* (*cena*) sau prin digrama *ci* (*ciocco*) ; de altfel, grafemul *c* transcrie fie [tʃ] (*cena*), fie [k] (*caro*) etc.

(101) În evoluţia fonologiei italiene, tendinţa de a calchia pronunţarea după grafie a ocupat un loc de prim-plan: cf. De Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita*, Bari 1963. 258-60.

(102) Sursele paragrafului sînt: două aluzii, făcute în al doilea curs, la neglijarea fonologiei de către boppieni şi la interesul neogramaticilor faţă de aceasta (S.M. 104 şi 75), o lecţie din cel de al treilea curs (decembrie 1910; S.M. 104 şi 79) şi, pentru raportul între ceea ce Saussure numeşte *fonetică* şi ceea ce el numeşte *fonologie*, o notă manuscrisă a lui Saussure însuşi (640 F. Engler).

(103) Termenul de *phonology* este utilizat în ţările anglo-saxone încă din 1817, de către P.S. Duponceau (Abercrombie 1967. 169). În Franţa, utilizarea termenului de *phonologie* apare la A. Dufriche-Desgenettes, *Sur les différentes espèces d'r et d'l*, B.S.L. 3: 14, 1875. 71-76, şi este reluată şi generalizată de Saussure (vezi *C.L.G.* 61 n. 111). Pentru raportul *fonologie – fonetică* după Saussure, cf. Dieth-Brunner 1950. 8. Astăzi, în general, prin *phonétique – phonetics – fonetica* şi alţi termeni asemănători nu se mai face referinţă la studiul diacronic sau sincronic al unui sistem fonematic (totuşi, mai ales în lingvistica istorică indo-europeană, utilizarea învechită a acestui termen continuă să aibă o anumită greutate, aşa cum putem vedea în lucrările lui Meillet şi ale elevilor săi: cf. de exemplu în A. Meillet, J. Vendryes, *Traité de grammaire comparée du grec et du latin*, ed. a 2-a, Paris 1948. 26: „Ceea ce ştim despre fonetismul din greacă şi latină depinde, în mod firesc, de modul în care au fost notate sunetele; înseamnă că studiul fonetic al acestor limbi trebuie să înceapă prin cercetarea alfabetului lor"), ci mai mult la studiul (articulatoriu, auditiv, acustic) al *vorbirii*. Studiul funcţional, sincronic şi diacronic, al aspectelor fonice ale limbii este desemnat prin termeni ca *phonemics* sau *fonematica*, sau, răsturnînd folosirea saussuriană urmată în Franţa de M. Grammont, prin *phonologie* şi, în scrierile în germană ale praghezilor, *Phonologie* (vezi n. 115). În Italia, termenul *fonetica* este folosit pentru studiile fizice, în timp ce studiul funcţional sincronic şi diacronic este desemnat prin termenii *fonematica* sau *fonologia*. Acelaşi lucru se întîmplă în Franţa cu termenul *phonétique*, folosit în primul caz, şi cu termenii *phonématique* sau *phonologie*, folosiţi în al doilea caz.

(104) Sursele acestui paragraf şi ale următorului sînt cîteva lecţii din cursul al treilea (S.M. 104 şi 79-80).

(105) Pentru reprezentarea grafică a fenomenelor fonice, s-au urmat două căi diferite: a) reprezentarea nonalfabetică, prin care se caută să se redea, cu simboluri specifice, fiecare mişcare sau fiecare modalitate de articulare (va exista deci un simbol pentru sonoritate, un altul pentru lipsa de sonoritate, unul pentru aspectul vocal, unul pentru aspectul nonvocal, unul pentru aspectul dental etc.), b) reprezentarea alfabetică, prin care se caută să se indice printr-un simbol specific fiecare dintre combinaţiile posibile între mişcările şi modalităţile de articulare (va exista deci un simbol pentru combinaţia oclusivă sonoră dentală nonnazală, un simbol pentru combinaţia vocală anterioară nonnazală etc.).

Din primul sistem s-a inspirat, în secolul al XIX-lea, lucrarea *Visible Speech* de A.M. Bell (să nu o confundăm cu cercetările spectrografice ale lui R.K. Potter, G.A. Kopp, Harriet C. Green, *Visible Speech*, New York 1947) şi notaţia nonalfabetică a lui O. Jespersen (reluată şi folosită în *C.L.G.* 63 şi urm., dar care, în rest, a avut puţin succes: Abercrombie 1967. 114, 174). Cel de al doilea sistem a inspirat diferite tentative, printre care pe cele ale lui Marey, Rousselot, F. Techmer (dintre care cf. *Zur vergleichenden Physiologie der Stimme und Sprache. Phonetik*, Leipzig 1880, mai ales pp. 55-58 şi notele), J. Pitmann pînă la *Standard Alphabet* de Lepsius (pentru aceste prime tentative, cf. R.W. Albright, *The International Phonetic Alphabet: its Backgrounds and Development*, „International Journal of American Linguistics", Partea a III-a, 24 : I, 1958. 19-37). Plecînd de la unul dintre aceste sisteme, sistemul *Romic* al lui H. Sweet (Albright, *op. cit.* 37-42), s-a dezvoltat, după ce s-a creat Asociaţia Fonetică Internaţională, Alfabetul Fonetic Internaţional, care este astăzi cel mai răspîndit sistem de transcriere (Albright, *op. cit.* 47-65 şi cf. *The Principles of the I. Ph. Ass. being a Description of the International Phonetic Alphabet*, Londra 1948, reed. 1958, şi N. Minissi, *Principi di transcrizione*, Napoli *s.a.*).

Punctul de vedere al lui Saussure cu privire la problemele transcrierii pare, astăzi, oarecum discutabil: totuşi, după cum vom vedea, criticile sînt absolut saussuriene. Saussure pare aici convins că se poate ajunge la o transcriere fonetică (sau, pentru a utiliza termenii săi, „fonologică") „fără echivocuri", bazată pe analiza prealabilă a „lanţului vorbit" în „elementele" sale succesive, şi pe clasificarea, tot numai pe baze fonetice, a acestor segmente. O asemenea convingere ar fi întemeiată cînd, contrar a ceea ce Saussure demonstrează în alte părţi, fenomenele fizio-acustice ar avea o oarecare capacitate intrinsecă şi o oarecare raţiune de a se reuni în clase distincte şi dacă, în secvenţele fonice, ar exista limite de natură fizio-acustică. Saussure acordase, fără îndoială, un anumit credit acestui punct de vedere în epoca celor trei conferinţe despre fonologie (vezi *C.L.G.* 61 şi urm.) şi în epoca cursurilor de lingvistică generală, în ceea ce priveşte problema limitată a transcrierii (acest punct de vedere a continuat să găsească apărători printre lingviştii americani post-bloomfieldieni ca Pike, Bloch etc., convinşi de posibilitatea de a segmenta lanţul acustic, fără nici o referire la foneme, în segmente clasabile apoi pe baze exclusiv fonetice în „familii de sunete" sau „foneme"). Dar aici este vorba de un punct de vedere contrazis, înainte de orice, tocmai de paginile saussuriene despre natura intrinsec amorfă a substanţei fonice: vezi *C.L.G.* 126 şi urm., şi vezi, de asemenea, *C.L.G.* 61 n. 111. Dezvoltînd acest punct de vedere saussurian, ajungem, dimpotrivă,

la concluzia că o segmentare ce face abstracţie de o analiză fonematică prealabilă este imposibilă sau, mai exact, că ea este posibilă, dar că duce la rezultate ce variază de la o *vorbire* la alta (*de parole à parole*) sau, pentru aceeaşi *vorbire*, ce variază după cel ce articulează, luat ca punct de referinţă pentru a judeca maximele şi minimele care ar defini segmentele (cf., pentru demonstrarea acestui lucru, Belardi 1959. 124-132); în acelaşi fel, o clasificare a segmentelor de *vorbire* pe baze pur fiziologice sau acustice duce la rezultate dintre cele mai imprevizibile şi care oricum nu coincid cu unităţile funcţionale fonematice (pentru toată această problemă cf. De Mauro 1967). Rezultă de aici că clasificarea prin grafemele articulărilor reperabile în *vorbiri* (*paroles*) duce fie la rezultate variabile fie, dacă ea presupune o segmentare pe criterii fonematice, la rezultate pînă la un anumit punct aproximative şi, deci, echivoce: dat fiind modul de a pronunţa cuvîntul *cane* (cîine) de către un subiect dat la un moment dat, vom putea transcrie ['ka:ne] pentru a sublinia lungimea lui [a], ['ka:+ne] pentru a sublinia caracterul de asemenea avansat al aceleiaşi articulări, ['k+a:+ne] pentru a adăuga o indicaţie asupra eventualului caracter mediu al lui [k], ['k+a:+ne] pentru a adăuga indicaţia închiderii particulare a lui [e] etc., etc. Înmulţirea indicaţiilor nu se va acorda niciodată cu numărul foarte mare al caracteristicilor fonico-acustice ale unui act de *vorbire* concret. De aceea o transcriere fonetică este întotdeauna, într-un anume fel, simplificatoare şi deci, în raport cu *vorbirea* concretă, echivocă. Bineînţeles că gradul de echivoc este reductibil în funcţie de finalităţile unei transcrieri fonetice: tocmai din acest motiv este important să ştim „pentru ce şi pentru cine se transcrie" (cf. A. Martinet, savwar purkwa ε pur ki l'õ trãskri, „Le Maître phonétique", 1946. 14-17, G. Hammarström, *Representation of Spoken Language by Written Symbols*, „Miscellanea Phonetica" 3, 1958. 31-39).

Pentru o posibilă interpretare diferită a poziţiilor lui Saussure, vezi *infra C.L.G.* 61 n. 111.

(106) Saussure se gîndeşte probabil la cazuri ca acela al africatelor, notate în alfabetul fonetic internaţional prin [tʃ], [ttʃ], [pf], [ppf] etc., sau la consoane nazale surde, notate [hm], [hn] etc. (cf. *The Principles*, cit. 14-16).

(107) Cu toate aceste consideraţii ale lui Saussure şi apoi ale altora, propunerile de reformare a ortografiei reapar adeseori, chiar şi acolo unde nu prea ar fi nevoie. Acesta este cazul grafiei italiene, care, în raport cu alte grafii europene, este aproape fonologică (cf. n. 100) şi care este totuşi supusă (cel puţin în dorinţele şi în proza anumitor savanţi) unor reforme periodice. Vezi E. Castellani, *Proposte ortogràfiche*, „Studi linguistici italiani" 3, 1962.

(108) Vezi *supra* n. 104.

(109) În ediţia din 1916 urma aici o observaţie despre avestică (687 Engler), pe care editorii au extras-o din aluziile foarte schematice din notiţele studenţilor. Această observaţie a fost criticată de Wackernagel 1916. 166 şi Meillet 1916. 23, şi deci suprimată în ediţia din 1922.

(110) K. Nyrop, *Grammaire historique de la langue française*, 6 vol., I, ed. a 3-a, Copenhaga 1908 (II-VI 1930).

(111) Pentru sursele acestui paragraf şi ale următoarelor, vezi *infra* n. 112.

Termenul *phonème* a fost utilizat pentru prima oară de către foneticianul francez A. Dufriche-Desgenettes (despre care cf. S.M. 160) într-o comunicare făcută la Societatea de Lingvistică din Paris, la 24 mai 1873, *Sur la nature des consonnes*

nasales (B.S.L. 2 : 8, 1873. LXIII), rezumată în „Revue critique" I, 1873. 368 de către un anonim pentru care „cuvîntul *fonem* [...] este bine găsit pentru a desemna, în mod general, vocalele şi consoanele". Termenul, ca şi acela de *fonologie*, apare în alte lucrări ale lui A. Dufriche-Desgenettes (v. *C.L.G.* 55 n. 103). El a fost adoptat de Saussure în *Mémoire* şi utilizat într-o manieră conformă cu valoarea mai modernă de „element al unui sistem fonologic unde, oricare ar fi articularea sa exactă, este recunoscut ca fiind diferit de orice alt element" (S.M. 272, şi cf. *Rec.* 114).

În prezentarea făcută lucrărilor lui Brugmann şi lucrării *Mémoire*, Kruszewski reia termenul şi, bazîndu-se pe folosirea din *Mémoire*, propune distincţia dintre *sunet* şi *fonem*, acceptată apoi de Baudouin de Courtenay (*Versuch einer Theorie phonetischer Alternationem. Ein Kapitel aus der Psychophonetik*, Strasbourg 1895, pp. 6 şi urm. ; a se mai vedea şi *supra* 255 n. 7), pentru care fonemul este „eine einheitliche, der phonetischen Weltangehörende Vorstellung, welche mittelst psychischer Verschmelzung der durch die Ausprache eines und desselben Lautes erhaltenen Eindrüche in der Seele entsteht = psychischer Aequivalent des Sprachlautes. Mit der einheitlichen Vorstellung Phonems verknüpft sich (associert sich) eine gewisse Summe einzelner anthropophonischer Vorstellungen".

Fonemul este deci conceput de B. de Courtenay ca o reprezentare psihică abstractă a sunetelor lingvistice. Aceasta este, efectiv, concepţia lui Trubeckoj. Şi din acest punct de vedere este drept să spunem că există o filiaţie Kruszewski - Courtenay - Trubeckoj, în care Saussure ocupă un loc relativ limitat (Trubeckoj 1933. 229 şi urm., Firth 1934, Jones 1950. VI şi 213, Fischer Jörgensen 1952. 14 şi urm., Lepschy 1966. 60-61 şi notele). R. Jakobson (scrisoare privată din 4 martie 1968) adaugă o importantă mărturie personală: „Trubetzkoy's acquaintance with Baudouin's ideas is very late and likewise with Saussure. I must confess that the early influence of Saussurian and Baudouin's or rather Scherba's views were received by Trubetzkoy through me. On the dependence of my conception and term «phonology» (then accepted by Trubetzkoy and Prague Circle) from Sechehaye's *Programme et Méthodes* see my review of van Wijk's *Phonology* reprinted in my *S.W.*, vol. I".

Saussure a aprofundat într-adevăr noţiunea de „element al sistemului fonologic", desemnată în *Mémoire* prin termenul de *fonem*, pînă la a-l concepe ca pe un element pur diferenţial şi opozitiv, o pură schemă formală lipsită de orice conformaţie fonică precisă şi, prin urmare, imposibil de abstras din realizările fonice (v. *infra*). De aici şi refuzul său de a numi acest element *fonem*: „Cuvintele limbii fiind pentru noi imagini acustice, trebuie să evităm să vorbim despre «fonemele» din care sînt compuse" (*C.L.G.* 86). Saussure evită deci cu mare grijă să vorbescă în cursurile sale despre *fonem* cînd vrea să se refere la „unităţile ireductibile" ale semnificantului (*C.L.G.* 141). Prin termenul de *fonem*, el se referă, dimpotrivă, la entităţi identificabile în *vorbire*, în realizarea fonică : definiţia din *C.L.G.* 62 nu lasă nici un fel de îndoială în privinţa acestui subiect.

Această interpretare a atitudinii saussuriene concordă cu refuzul de a numi *fonologie* studiul funcţional al *elementelor ireductibile* ale semnificantului (vezi *supra* *C.L.G.* 55 n. 103) şi cu atenţia cu care el evită, în lecţii, să utilizeze termenul *fonic* în referirea la semnificant (*C.L.G.* 119 n. 204 şi 206). Ea este în perfectă armonie cu conceptul de limbă ca formă (*C.L.G.* 127) şi cu conceptul corelativ al „entităţilor

concrete ale limbii" (*C.L.G.* 119 şi urm.), concepte al căror corolar este, în timp ce cele două au drept premisă conceptul de arbitrar al semnului înţeles ca independenţă a organizării semnificanţilor şi semnificaţilor în raport cu caracterele intrinseci ale substanţei fonice şi ale substanţei semnificative (*C.L.G.* 86 şi urm.).

Din nefericire, sensul poziţiei saussuriene nu le-a apărut foarte limpede editorilor, care, săvîrşind greşeala de a nu „lua în serios poziţia netă din cel de al treilea curs... împotriva termenului *fonem*" (S.M. 113), au introdus acest termen acolo unde Saussure nu îl utilizase din motivul arătat mai sus, nevorbind de realizări fonice, ci de *unităţi ireductibile* (vezi *C.L.G.* 141, 132 n. 236, 154, 109), tot aşa cum au introdus greşit termenul *fonic* referindu-se la semnificant (*C.L.G.* 119, 121, 133, 139, 166). Să adăugăm că, împotriva intenţiilor lui Saussure, lingvistica structurală a continuat să folosească termenul *fonem* (şi corespondenţii săi în alte limbi) pentru a desemna unităţile funcţionale minime. Vom înţelege atunci haosul care s-a produs în exegeză timp de decenii în jurul formulărilor saussuriene (vezi *C.L.G.* 62 n. 115), devreme ce criticii, ba chiar şi discipolii bine intenţionaţi, nu înţeleseseră că ceea ce Saussure numeşte *fonem* este o entitate materială şi nu formală, identificabilă nu pe planul *limbii*, ci în planul *vorbirilor*, că este de fapt precursorul *segmentului* lui Pike (şi că este o problemă de fonetică să decizi dacă un asemenea segment minim este individualizabil pe un plan pur fonetic, aşa cum crede Pike, sau – dimpotrivă – nu este individualizabil fără a se recurge la o analiză acustică prealabilă, după cum cred mai corect alţii: vezi *C.L.G.* 56 n. 105); în timp ce, pe de altă parte, ceea ce aproape toţi numim *fonem* corespunde de fapt la Saussure *unităţilor ireductibile*, pur diferenţiale şi formale.

Trebuie totuşi să recunoaştem că Saussure a oferit cel puţin un punct de sprijin acestui echivoc (după Malmberg 1954. 20-21, el i-a fost pur şi simplu victimă), cu a sa concepţie a unităţilor ireductibile şi a semnificanţilor ca „imagini acustice": conform opiniei sale asupra inactivităţii absolute a aparatului auditiv (vezi *C.L.G.* 39 n. 61), el voia, fără îndoială, să insiste asupra caracterului nonoperatoriu, pur schematic şi formal al entităţilor semnificante. Dar rezultatul a fost în realitate o creştere a echivocului: dată fiind natura recunoscută ca operatorie şi deci ca „materială" (nonformală) a percepţiei auditive, adică dată fiind multiplicitatea percepţiilor auditive subsumate în aceeaşi schemă semnificantă, şi dat fiind că Saussure desemnează prin *acustic* şi o faţă a *vorbirii* (vezi n. 113), s-a putut crede cu atît mai uşor că el concepea semnificantul ca pe o abstracţie (fonico-) acustică, ca pe un ansamblu al elementelor comune mai multor (realizări-) percepţii.

(112) Acest paragraf şi celelalte paragrafe ale capitolului, ca şi capitolele următoare din apendice, provin din fuzionarea a două surse distincte: un grup de lecţii de la începutul primului curs (1906, S.M. 54, numerele 4-6) şi stenogramele luate de Ch. Bally la cele trei conferinţe din 1897 despre teoria silabei. Malmberg 1954. 11-17, induce poate în eroare prin faptul că nu a văzut că, atunci cînd vorbeşte despre *fonem*, Saussure înţelege să se refere la cu totul altceva decît la fonem (vezi *supra* n. 111); el a emis îndoieli asupra calităţii redactării realizată de editori şi a insistat, pe drept cuvînt, asupra faptului că, pentru a înţelege ceea ce Saussure gîndea despre fonem (în sensul nostru postsaussurian), este mai bine să ne referim la *C.L.G.* 131-134. Deşi această ultimă opinie apare ca fiind în întregime acceptabilă, îndoielile asupra

redactării nu au nici un temei dacă înţelegem termenul *fonem* în sensul pe care i-l dă Saussure şi pe care l-am clarificat la nota 111.

(113) *Acustic* înseamnă aici „auditiv": „în actul fonator există două laturi: a) latura articulatorie (gură, laringe), b) latura acustică (urechea)" (715 B. Engler). În alte locuri, ca în *C.L.G.* 85, *acustic* înseamnă „relativ la imaginea psihică a sunetului" (S.M. 253, S.V. *acustic*). Ambiguitatea a favorizat echivocul semnalat la sfîrşitul notei 111.

Pe de altă parte, ambiguitatea acţionează în mod mai profund şi poate, dacă ni se permite o judecată de valoare, nu în mod negativ. Altfel spus, poate că este posibilă o interpretare mai complexă a poziţiei saussuriene. Am semnalat deja inanitatea acestei încercări, proprie lui Pike, Bloch şi altor post-bloomfieldieni, care constă în a segmenta lanţul vorbit în unităţi articulatorii succesive (*segmente*), înainte de orice analiză în foneme. Această segmentare nu este posibilă în realitate sau, mai curînd, ea este posibilă (nimic nu ne interzice să fracţionăm în unul sau mai multe puncte succesiunea continuă a articulărilor), dar duce la rezultate diferite după cel care articulează, ales ca punct de referinţă (pentru demonstrarea acestui lucru, vezi Belardi 1959. 128 şi urm.). Studiul fonetic al segmentelor care corespund fonemelor presupune analiza fonematică: „Un analist care crede că poate identifica într-o secvenţă o unitate fonetică [n], fără să ţină cont de eventuala sa funcţie lingvistică, nu-şi dă seama că ideea convergenţei coeficienţilor articulatorii spre o unitate complexă îi este sugerată numai prin ceea ce se produce pe planul limbii şi că nu se poate vorbi de convergenţă în unităţi altundeva decît pe acest plan, unde fenomenul are o raţiune de a fi; în afară de aceasta, există vocea nearticulată" (Belardi 1959. 128). Poate că Saussure a judecat în acelaşi fel şi că, preocupat să găsească un obiect de studiu pentru ceea ce el numea *fonologie* (fonetica noastră: *C.L.G.* 55 n. 103), l-a văzut în unităţile fonice şi auditive care sînt în *vorbire* corespondenţii *elementelor ireductibile* ale semnificanţilor (şi determinabili după ei). Interpretarea noastră pare confirmată de pasaje ca: „Or nu ne este dată prima latură, ci cea de a doua, impresia <acustică>, psihică" (716 B. Engler), unde se pare că trebuie să subliniem termenul *psihic*, în raport cu *C.L.G.* 40 n. 69.

Aceeaşi interpretare ar putea da un sens afirmaţiilor lui Saussure despre transcrierile care ar trebui să fie fără echivoc (*C.L.G.* 56 n. 105). În timp ce asta, aşa cum am văzut în nota corespunzătoare, ar fi cu neputinţă pentru o transcriere pur fonetică, transcrierile secvenţei de foneme (în sensul nonsaussurian al termenului) pot fi şi sînt fără echivoc, bazate pe o corespondenţă biunivocă între grafeme şi foneme. De asemenea, am putea găsi transcrieri relativ fără echivoc la cele care ar prezenta tipuri de realizări fonico-acustice în corespondenţă cu fonemele unei limbi: adică transcrieri fonetice ce presupun o analiză fonematică. Dacă acesta este punctul de vedere al lui Saussure, ambiguitatea sensurilor termenului *acustic* nu a contribuit, cu siguranţă, la claritatea sa.

(114) Afirmaţia saussuriană în legătură cu primatului acusticităţii (fără să-i fie distinse ambiguităţile) i-a furnizat lui Jakobson (1929 = 1962. 23 n. 18) prilejul de a relua aceeaşi teză, dezvoltată apoi în cunoscuta teorie a aşa-numitelor *distinctive features*, pe o bază acustico-auditivă. Importanţa istorică a tezei saussuriene a primatului acusticităţii a fost subliniată cu un înţeles diferit de Malmberg 1954. 17-19, 21-22. Descoperirea lui Saussure este cu atît mai importantă cu cît el nu cunoştea lucrările

de fonetică acustică pe care H.L.F. von Helmholtz le începuse cu ajutorul rezonatorului său (1856) (*Die Lehre von den Tonempfindungen*, Braunschweig 1863, *On the Sensation of Tone*, Londra, New York 1895), şi pe care le continuaseră L. Hermann (cf. F. Trendelenburg, în *Manual of Phonetics*, Haga 1957. 19-21) şi Hugo Pipping.

(115) În ceea ce priveşte consideraţiile despre analiza implicită care stă la baza inventării scrierii alfabetice, cf. (în afară de bibliografia citată la nota 97) A. Meillet, *Aperçu d'une histoire de la langue grecque*, ed. I, Paris, 1913, ed. a 7-a, 1965. 59-60, şi mai ales A. Meillet, *La langue et l'écriture*, „Scientia" 13 : 90, 1919. 290-293, unde se află poate un ecou al cursurilor lui Saussure (şi de asemenea al *C.L.G.*).

În ceea ce priveşte definiţia *fonemului*, ea este conformă cu ceea ce spuneam *supra* n. 111. Şi, după cum am subliniat, plecînd de la ea s-a dezvoltat ceea ce am putea numi, dacă respectul datorat participanţilor săi nu ne-ar împiedica, o comedie a echivocurilor. Pe marginea expunerii lui Mathesius la Cel de al Doilea Congres al Lingviştilor (Mathesius 1933), W. Doroszewski atacă această definiţie a *fonemului*, crezînd că ea se referă la „unitatea ireductibilă", la fonem în sensul nonsaussurian al termenului. Bally, demonstrînd că eroarea fusese deja săvîrşită de editori, coboară generos în arenă pentru a-l apăra pe magistru (Bally 1933. 146): el afirmă că Saussure avea aici în vedere nu *fonemul*-unitate funcţională, ci *sunetul*, entitate pur fonetică, ceea ce este exact; dar, în loc să clarifice faptul că există o folosire terminologică diferită, proprie lui Saussure, care numea *fonem* entitatea fonetică (şi *unitate* sau *element ireductibil* entitatea funcţională a *limbii*), Bally adaugă că acest pasaj se datora unei „greşeli de redactare". În realitate, aici nu există nici o „greşeală". În 752 B. Engler putem într-adevăr citi: „fonem -- suma impresiilor acustice şi a actelor articulatorii, unitatea auzită şi vorbită, una condiţionînd-o pe cealaltă". Agravînd lucrurile cu cele mai bune intenţii din lume, Bally adăuga: „Parcurgînd opera magistrului, ne dăm seama de adevărata definiţie a fonemului : un sunet care are o funcţie în limbă, funcţie determinată în mod esenţial prin caracterul său diferenţial". Or, acest lucru este adevărat pentru entitatea limbii pe care o numim *fonem* (şi pe care n-o vedem numită fonem în *C.L.G.* decît din greşeala editorilor : vezi *supra* n. 111 şi *C.L.G.* 131 n. 235), dar nu şi pentru ceea ce Saussure numea *fonem*. Prin „apărarea" sa, Bally întărea interpretarea echivocă a lui R. Jakobson. Acesta, totuşi, spre deosebire de Bally care avusese sub ochi manuscrisele, avea tot dreptul să o comită pe baza textului din *C.L.G.* Pe această bază (1929=1962. 8), el observa că, din pasajul din *C.L.G.* 62, reieşea drept caracter definitoriu al fonemului faptul că este cel mai mic element al secvenţei fonice, din *C.L.G.* 64 faptul că este o combinaţie simultană de trăsături pertinente şi din *C.L.G.* 132, faptul că este o entitate „opozitivă, negativă şi relativă".

Ne putem întreba dacă exegeza nu uzează de un rafinament excesiv scoţînd în evidenţă astfel echivocul comis de Jakobson, pentru că, la urma urmei, cele două caracteristici pe care le atribuie elementului pe care-l numeşte *fonem* (fiind autorizat, avînd în vedere starea *C.L.G.*, să creadă că Saussure îl numea de asemenea *fonem*) sînt tocmai caracteristicile acelei „unităţi ireductibile" pe care Saussure nu o numea *fonem*, dar care este, totuşi, mama legitimă, în plan conceptual, a *fonemului* lui Sapir, al praghezilor, al întregii lingvistici postsaussuriene. Credem, totuşi, că e necesar să insistăm pe acest echivoc : reunind cele două caracteristici deja menţionate

(dintre care una singură, prima, este şi caracteristică pentru ceea ce Saussure numeşte *fonem*) cu caracteristica de entitate fonico-acustică proprie *fonemului* lui Saussure, Jakobson ajungea la concepţia *fonemului* (şi, în mod mai general, a semnificantului) ca ansamblu al caracteristicilor fonico-acustice care, în realizările fonetice, rămîn constante pentru a evita orice confuzie cu alte elemente ale sistemului. Fonemul şi, în mod mai general, entitatea semnificantă, îşi pierde atunci caracterul de formă pură, pentru a asuma caracterul de „abstracţie fonetică".

Putem poate adăuga că aspectul echivoc al noţiunii de *fonem* la Saussure a favorizat un alt echivoc: acela care a făcut să se creadă că *fonologia* desemna la Saussure studiul sincronic al sistemului elementelor diferenţiale minime (foneme în sens postsaussurian). Este vorba despre un echivoc de care nu scapă nici chiar E. Alarcos Llorach, *Fonologia española*, ed. a 2-a, Madrid 1954. 23. Arătăm asta pentru că este posibil ca acest echivoc să fi jucat un rol în răsturnarea sensului de *fonologie* în momentul cînd Saussure este interpretat de praghezi (n. 103). În afară de ambiguitatea sensului de *fonem*, echivocul a fost poate facilitat prin confuzia dintre caracterul idiocronic al fonologiei structuraliştilor postsaussurieni şi extratemporalitatea *fonologiei* lui Saussure: „Fonologia se află în afara timpului", se poate citi în *C.L.G.* 55.

(116) Fraza „Vom găsi ..." este un adaos al editorilor, unul dintre acelea ce urmăresc să dea *C.L.G.* înfăţişarea unui manual încheiat de lingvistică generală. Indicaţiile complete despre operele citate în notă de către editori sînt: E. Sievers, *Grundz d. Phon.*, ed. a 5-a, Leipzig 1901; O. Jespersen, *Lehrbuch d. Phon.*, ed. a 2-a, Leipzig 1913, ed. a 5-a, 1932; L. Roudet, *Éléments de phonétique générale*, Paris 1910.

În lecţii, Saussure afirmă (709 B. Engler): „Mare progres în prezent (Vietor în Germania; Paul Passy în Franţa"; sau în plus 709 C. Engler: „Vietor [Germania], P. Passy în Franţa: au reformat ideile". Editorii l-ar fi putut cita, cu folos, pe W. Vietor, *Elemente der Phonetik des Deutschen Englischen und Französischen*, ed. a 7-a, Leipzig 1923 şi mai ales excelentul volum al discipolului lui Saussure, P. Passy, *Petite phonétique comparée des principales langues européennes*, Leipzig 1901, din care pare că s-a inspirat Saussure mai ales în recunoaşterea rolului primordial al cavităţii bucale în articulare (oarecum obscur în *C.L.G.* 64, alineatul 2, mai net în 777 B. Engler).

(117) Pentru datele precise despre opera lui Jespersen, vezi *supra* n. 116. Malmberg 1954. 22 afirmă că în paginile 64-65 găsim nu numai o vagă idee, ci şi prima sistematizare a trăsăturii pertinente. Este foarte probabil că, istoric, aceste pagini au fost citite şi au avut o influenţă, ca şi paginile în care se vorbea despre *elementele diferenţiale* ale unităţilor minime (cf. şi Lepschy – impresionat de Jakobson şi ignorîndu-l pe Godel – în 1965. 24 n. 7), adică despre trăsăturile pertinente ale *fonemului* în sens postsaussurian; dar, indiferent de ce s-a spus (*supra* notele 111, 113, 115), aceste consideraţii se referă în realitate, pentru Saussure, la elementele diferenţiale ale diferitelor specii de entităţi fonetice.

(118) Pentru sursele paragrafului, vezi *supra* n. 112. Despre apertura bucală, cf. Grammont 1933. 59.

(119) Acest paragraf şi paragrafele următoare ale capitolului sînt printre rarele secţiuni ale *C.L.G.* atribuite unui singur editor, în acest caz Ch. Bally (S.M. 97).

Întreg capitolul este important pentru teoria modernă a silabei (Malmberg 1954. 23-27). Segmentele fonice (*fonemele* în sens saussurian) trăiesc, ca să spunem aşa,

în silabă. Fiind dată o secvenţă de foneme englezeşti /m/ /a/ /i/ /t/ /r/ /e/ /i/ /n/ vom avea două secvenţe diferite, după cum este vorba despre /mai trein/ sau de /mait rein/. În primul caz avem *ai* „fully long", *t* „strong", *r* „voiceless" ; în al doilea caz avem *ai* „shorter allochrone", *t* „weak", *r* „fully voiced", sau avem variaţii „nonpertinente" din punctul de vedere praghez care, totuşi, dau, în planul normei, indicaţii despre structura silabică (şi, deci, monematică), cum se întîmplă în italiană în realizarea lui *un'amica* (o prietenă) şi *una mica* (o fărîmitură) şi în alte cazuri asemănătoare (cf. B. Malmberg, *Remarks on a Recent Contribution to the Problem of the Syllable*, S.L. 15, 1961. 1-9; analiza spectrografică tip *Visible Speech* a reluat, cu noi mijloace de analiză, intuiţiile saussuriene: cf. Martinet 1955. 23-24).

(120) Saussure se gîndea (883 B. Engler) de exemplu la H. Sweet, *A Handbook of Phonetics*, Oxford 1877, *A. Primer of Phonetics*, ed. a 3-a, Oxford, 1906, *A. Primer of Spoken English*, Oxford 1890.

Această afirmaţie a lui Saussure vădeşte un comportament ce tinde să caute, şi în fonetică, esenţialul; cf. Puebla de Chaves, 1948. 100.

(121) Pentru redactarea paragrafului, vezi n. 119. În ultimul alineat („S-a emis teoria..."), critica îi este destinată lui A. Meillet, *Introduction à l'étude* etc. (Meillet 1937), ed. I, Paris 1903. 98.

(122) O bună parte din paragraf provine din stenograma lui Bally (969-982, 984-990 B. Engler). Acelaşi lucru este adevărat şi pentru paragrafele următoare.

(123) Pentru redactare, vezi *supra* n. 119, 122.

Despre teoria saussuriană a silabei, cf. Vendryes 1921. 64 şi urm., Frei 1929. 102 şi urm., Grammont 1933. 98 şi urm., Dieth-Brunner 1950. 376, Rosetti 1959. 13, Laziczius 1961. 174 şi urm.

Faţă de termenul obişnuit de *consoană* (opusă *vocalei*), Saussure introduce aici termenul *consonantă* pentru a desemna elementele nonsonantice.

Despre aceşti termeni, cf. Abercrombie 1967. 79-80 n. 15 (care-l citează ca precursor al lui Saussure pe H.D. Darbishire, *Relliquiae philologicae*, Cambridge 1895. 194 şi urm., pentru termenul *adsonant*).

(124) Vezi n. 119, 122.

(125) Vezi n. 119, 122.

(126) Vezi n. 119, 122.

(127) În realitate, Saussure vrea să se refere la Brugmann (1059, 1061 B. Engler).

(128) În timpul celui de al treilea curs (S.M. 82, n. 114), la lecţia din 2 mai, Saussure abordează capitolul doi din partea intitulată *La langue*: după ce a tratat capitolul *La langue séparée du langage* (S.M. 81 n. 111), utilizat de editori ca bază a introducerii la *C.L.G.* (p. 37 şi urm.), el trece la cel de al doilea capitol pe care, la început, vrea să-l numească *Nature du signe linguistique*. În *semn*, „o imagine acustică este asociată unui concept" (*C.L.G.* 1095 B. Engler). După două săptămîni, în apendicele la lecţia din 19 mai (S.M. 85 n. 124), Saussure revine asupra capitolului al doilea, propunînd un nou titlu şi introducînd doi termeni noi. Noul titlu este: *La langue comme système de signes* (1083-1084 B. Engler). Acesta se explică evident prin faptul că, după ce au fost clarificate şi discutate cele două principii fundamentale şi după ce s-au stabilit consecinţele privitoare la entităţile limbii (S.M. 83-84), Saussure a văzut cu claritate posibilitatea de a propune ca temă a capitolului nu o cercetare generală asupra „naturii semnului", ci o teză specifică despre interpretarea limbii ca sistem de semne.

Noul titlu a fost ignorat de către editori.

În privința noilor termeni, este vorba despre doi termeni vestiți, chei de boltă ai extremei sistematizări concepute de Saussure: „Acestor formule (cele din lecția din 2 mai) li se poate aduce o ameliorare, folosind termenii: *semnificant, semnificat*" (1084 B. Engler). Care este sensul introducerii acestor termeni? S-a văzut aici un calc după un cuplu terminologic din gîndirea stoicilor (vezi p. 290). Ea este, în realitate, pecetea, pe plan terminologic, a deplinei conștiințe a autonomiei limbii, ca sistem formal, în raport cu natura auditivă sau acustică, conceptuală, psihologică sau de obiect a substanțelor pe care le organizează. *Semnificantul* și *semnificatul* sînt „organizatorii", „discriminanții" substanței comunicate și ai substanței comunicante. Introducerea celor doi termeni este deci o consecință a principiului arbitrarului radical al semnului lingvistic. Editorii au amestecat (din teama de a nu pierde ceva) vechea și noua terminologie. De fapt, aici se pierde ceva: sensul contrastului posibil dintre cele două terminologii, legătura dintre noua terminologie și sensul cel mai profund al principiului arbitrarului.

(129) Pentru originile aristotelice ale conceperii limbii ca nomenclatură și pentru permanența sa în epoca modernă prin gramatica raționalistă de la Port-Royal, cf. De Mauro 1965. 38-47, 56-58, 73-83. După Saussure, critica acestei concepții a fost reluată, dintre lingviștí, mai ales de L. Hjelmslev, începînd din 1953 (Hjelmslev 1961. 49-53) și de A. Martinet, 1966. 15-17. În ceea ce privește tradiția filosofică, aceeași concepție, după ce a fost criticată în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea (De Mauro 1965. 47 și urm.: nu putem exclude ipoteza că aceaste critici nu se leagă într-un fel sau altul, prin Kruszewski, de Saussure: vezi *supra* 255), a reapărut în secolul al XIX-lea, și și-a găsit, în secolul al XX-lea, în Wittgenstein, apărătorul său cel mai coerent, în perioada operei *Tractatus*, și mai tîrziu criticul său cel mai radical, în perioada operei *Philosophische Untersuchungen*. În a doua perioadă, Wittgenstein a susținut că la baza sensului cuvintelor nu stă obiectul, ci folosirea cuvîntului care adună experiențe disparate din punct de vedere perceptiv, constituind astfel, în condiții și pentru motive social determinate, ceea ce se numește „obiectul". Wittgenstein ajunge astfel la o concepție foarte apropiată de aceea a lui Saussure, în ciuda punctului lor de plecare foarte diferit (De Mauro, *Ludwig Wittgenstein. His Place in the Development of Semantics*, Dordrecht 1967). Ar fi o greșeală să credem că importanța acestor critici a fost înțeleasă de toți lingviștii. Oden și Richards 1923. 11, propunînd „triunghiul semantic" în care simbolul fonic este legat (printr-o relație cauzală) de un concept (*thought*) determinat, la rîndul său, cauzal, de „lucru" (*referent*), rămîn desigur dincoace de critica lui Saussure, dovedind astfel că nu i-au înțeles gîndirea (*C.L.G.* 87 n. 140). Și chiar în timp ce își exprimă poziția de adept al lui Saussure, S. Ullmann, acceptînd triunghiul semantic al lui Ogden și Richards (Ullmann 1962. 55-57), arată că nici el nu a asimilat substanța poziției saussuriene (Godel 1953, De Mauro 1965. 172-173): „semantica lui Ullmann aparține erei presaussuriene" (Frei 1955. 51). Consecințele acestei lipse de înțelegere sînt comparabile cu cele ale lipsei de înțelegere din jurul noțiunii de *fonem*: atît unele cît și celelalte au micșorat mult posibilitatea de a înțelege doctrina saussuriană a arbitrarului semnului, a limbii ca formă, a valorii. Despre critica saussuriană, cf. și Mounin 1963. 21-26.

Urmarea pasajului rezultă din contopirea a două surse diferite. În primul rînd, notele lecţiei din cursul al treilea: „Pentru unii filologi, se pare că conţinutul limbii, redusă la primele sale trăsături, nu ar fi decît o nomenclatură. Dar chiar admiţînd acest caz în care originea limbii ar fi nomenclatură, se poate arăta în ce constă elementul lingvistic, *obiecte* [desenul copacului, al calului], *nume* [*arbor, equos*]. Există doi termeni: pe de o parte un obiect în afara subiectului, pe de altă parte numele, celălalt termen – vocal sau mental: *arbor* poate fi luat în aceste două sensuri diferite" (1085, 1092, 1087, 1093, 1090 B. Engler). Aici, ca şi pentru ceea ce urmează, notele au furnizat eşafodajul capitolului. Este important să subliniem acest lucru, dat fiind caracterul notelor: este vorba, în mod clar, de un discurs *ad usum Delphini*, a cărui schemă este: „Dacă limba ar fi o nomenclatură (deşi nu este), caracterul dublu al semnului lingvistic ar fi şi mai bine scos în relief". Discursul se desfăşoară deci într-o direcţie evident didactică: va trebui să ne amintim de aceasta pentru a evalua alte formulări.

Cealaltă sursă, adoptată numai parţial de editorii care au condensat-o în trei fraze („Această concepţie... privinţe", „Ea presupune... cuvintelor", „în sfîrşit ea lasă să presupunem... de a fi adevărat") este lunga notă autografă, în parte deja editată (*Notes* 68 şi urm.) pe baza unei note făcute de Sechehaye şi reprodusă aici integral (1085-1091, 1950-1956 F. Engler).

„Problema limbajului nu se pune pentru majoritatea spiritelor decît sub forma unei *nomenclaturi*. În capitolul IV din *Geneză*, îl vedem pe Adam cum dă nume <...>. În capitolul *Semiologie*: <Majoritatea concepţiilor pe care şi le fac, sau cel puţin pe care le oferă> filosofii limbajului, ne fac să ne gîndim la <primul nostru părinte> Adam, ce cheamă la el <diferitele> animale şi îi dă fiecăruia un nume. Din datul pe care un filosof îl consideră a fi cel al limbajului, lipsesc, în mod invariabil, trei lucruri:

1. <În primul rînd, adevărul asupra căruia nici măcar nu insistăm> şi anume că fondul limbajului nu este alcătuit din nume. Doar accidental semnul lingvistic corespunde unui obiect definit pentru sensuri ca *un cal, focul, soarele* <mai curînd decît unei idei ca ἔθηκε «el puse»>. Oricare ar fi importanţa acestui caz, nu există nici un motiv <evident>, să-l luăm ca tip de limbaj, ba chiar dimpotrivă. Nu este, fără îndoială, într-un anumit sens decît o greşeală de exemplificare <din partea celui care înţelege lucrurile astfel>.

Dar există aici, implicit, o oarecare tendinţă pe care nu o putem <ignora şi nici> lăsa să treacă peste ceea ce ar fi <în definitiv> limbajul, adică o nomenclatură de obiecte. <De obiecte date de la bun început>. *Mai întîi* obiectul, apoi semnul; deci (ceea ce vom nega întotdeauna) baza exterioară dată semnului şi figurarea limbajului prin acest raport:

```
        ⎧ * ———————— a ⎫
obiect  ⎨ * ———————— b ⎬ nume
        ⎩ * ———————— c ⎭
```

în timp ce adevărata figurare este: a – b – c, în afara oricărei <cunoaşteri a unui raport efectiv ca * – a, bazat pe un obiect>.

Dacă un obiect ar putea, oriunde ar fi, să fie termenul pe care este fixat semnul, lingvistica ar înceta instantaneu să fie ceea ce este, de la <vîrf> şi pînă la <bază> ; şi spiritul uman totodată, cum <apare evident pornind de la această discuţie>. Dar aceasta nu este, după cum am spus, decît reproşul incidental pe care l-am face modului tradiţional de a aborda limbajul cînd vrem să-l tratăm filosofic. Este rău <cu siguranţă> că introducem aici ca element primordial <acest dat> al *obiectelor desemnate*, care nu alcătuiesc vreun element. Totuşi, aici nu avem de-a face cu nimic altceva decît cu un exemplu prost ales şi, punînd în locul termenului ἥλιος *ignis* sau *Pferd* ceva ca [ ], ne situăm dincolo de această tentaţie de a reduce limba la ceva extern.

Mult mai gravă este a doua greşeală în care cad, în general, filosofii, şi care constă în a-şi închipui că:

2. După ce un obiect a fost desemnat printr-un nume, se realizează un tot care se va transmite ca atare. Cel puţin dacă se produce o alterare, aceasta nu <poate să se întîmple> decît în ceea ce priveşte numele, aşa că se poate presupune că *fraxinus* devine *frêne*. Acelaşi lucru se petrece şi cu ideea: [ ]. Iată că avem la ce reflecta cu privire la unirea dintre o idee şi un nume cînd intervine în combinaţia filosofică acest factor neprevăzut şi cu totul ignorat: TIMPUL. Dar aici nu ar fi încă nimic frapant, nimic caracteristic, nimic propriu limbajului, dacă nu ar fi decît aceste două feluri de alterare şi acest prim gen de disociere prin care ideea părăseşte semnul în mod spontan, fie că acesta se alterează sau nu. Cele două <lucruri> rămîn încă, pînă aici, entităţi separate. Caracteristice sînt nenumăratele cazuri în care alterarea semnului schimbă ideea însăşi, şi în care se vede dintr-o dată că nu există nici o diferenţă, dintr-un moment într-altul, între suma ideilor distinse şi suma semnelor distinctive.

Prin alterare fonetică, se confundă două semne:

ideea, într-o măsură determinată (determinată de ansamblul altor semne), se va confunda.

Un semn se diferenţiază prin acelaşi procedeu orb:

în mod sigur, de această diferenţă care s-a născut este legat un sens.

Iată o serie de exemple, dar să constatăm pe dată lipsa totală de semnificaţie a unui punct de vedere ce porneşte de la relaţia dintre o idee şi un semn în afara timpului şi în afara transmiterii, care este singura ce ne arată, experimental, cît valorează semnul.

(130) Despre înlocuirea termenilor *concept* şi *imagine acustică* prin *semnificat* şi *semnificant* vezi *supra* n. 128; pentru *acustică*, vezi *C.L.G.* 61 n. 111, pentru *imagine*, vezi *C.L.G.* 88 n. 145.

Despre definiţia saussuriană a semnului, vezi bibliografia la *C.L.G.* şi cf. în mod special: Weisgerber 1927, Weisgerber 1928. 310 şi urm., Bally 1939, Lerch 1939, Lohmann 1943, Gardiner 1944, Bröcker-Lohmann 1948, Nehring 1950 I, Spang-Hanssen 1954. 94 şi urm., Otto 1954. 8, Fónagy 1957, Ammer 1958. 46 şi urm., Vinay-Darbelenet 1958. 28-31, Hjelmslev 1961. 47, Christensen 1961. 32, 179-91, Graur în *Zeichen und System* I. 59, Gipper, 1963. 29 şi urm., Miclău 1966. 175.

Aici Saussure pare că vrea să se refere prin *semn* (aşa cum o arată referirea, fie ea şi polemică, la *nume*) la o entitate mai mică decît fraza, probabil la vocabulă; totuşi, acelaşi Saussure scrie în altă parte: „De regulă, nu vorbim prin semne izolate, ci prin grupuri de semne, prin mase organizate care sînt ele înseşi semne" (*C.L.G.* 139).

Astfel încît Godel 1966. 53-54 poate afirma, pe bună dreptate, că definiţia este bună şi pentru orice entitate lingvistică, monem, sintagmă, propoziţie, frază. Pentru a evita echivocul, Lucidi a propus, în 1950, să se introducă termenul *hiposemă* pentru a desemna elementele funcţionale ce reies din analiza semnului, înţeles ca produsul unui act lingvistic complex (Lucidi, 1966. 67 şi urm.).

Buyssens 1960 a simţit şi el nevoia să precizeze definiţia saussuriană: semnul lingvistic ar fi cel mai mic segment care, prin pronunţare sau semnificaţie, îngăduie două operaţii complementare: să se asocieze fraze diferite şi să se opună fraze asemănătoare.

Despre alunecarea termenului *semn* de la „semn" la „semnificant", vezi *C.L.G.* 86 n. 133.

(131) Despre utilizarea saussuriană a termenului *psihic*, vezi *C.L.G.* 41 n. 70.

Despre condamnarea termenului *fonem*, vezi *C.L.G.* 61 n. 111.

(132) Acesta este unul dintre pasajele care arată consecinţele destul de grave ale intervenţiilor, aparent modeste, ale editorilor. Numai primele două figuri provin din surse manuscrise; au fost adăugate: cea de-a treia figură cu desenul arborelui, săgeţile din cele trei figuri, fraza „Aceste două elemente sînt strîns legate şi se implică unul pe celălalt" (frază care explică săgeţile) şi termenul *cuvînt* pentru desemnarea lui *arbor*. Rezultatul este că cititorul are impresia că, pentru Saussure, semnificantul este vocabula, semnificatul imaginea unui lucru, şi că unul îl implică pe celălalt, aşa cum susţin cei care consideră că limba este o nomenclatură. Alunecăm astfel spre antipodul concepţiei saussuriene. Cf. S.M. 115-116.

(133) Din tot pasajul apare clar preocuparea, tipică pentru Saussure, de a evita orice neologism tehnic: despre această atitudine, care a dus poate în *C.L.G.* la unele ambiguităţi superficiale, dar cu siguranţă şi la completa absenţă a oricărei mistificări, vezi n. 38 şi cf. M.S. 132-133, Engler 1966. Despre atitudinea, foarte asemănătoare, a unui alt fondator al ştiinţei moderne, putem consulta astăzi inteligentul studiu al lui M.L. Altieri Biagi, *Galileo e la terminologia tecnico-scientifica*, Florenţa 1965. Pentru *semn* = *semnificant* vezi n. 155.

(134) Vezi *C.L.G.* 85 n. 128. Pentru textele care poate că i-au sugerat lui Saussure introducerea celor doi termeni, vezi 290.

Termenii *signifiant* şi *signifié* ca participii substantivate nu erau folosiţi în franceză înainte de Saussure şi au ridicat unele probleme de traducere în diferite limbi; traducătorii lui Saussure au recurs la *das Bezeichnete* şi *das Bezeichnende, signified* şi *signifier*, în cazul germanei şi al englezei; italiana utilizează pentru *signifié significato* care corespunde, în realitate, francezului *signification*, iar spaniola, care posedă un tradiţional *significado*, se află într-o situaţie asemănătoare cu italiana. Nu e sigur că italiana, care posedă un cuvînt curent ca *significato* pentru a reda, fără dificultate, termenul saussurian de *signifié*, este avantajată. Uneori, avem impresia că, o dată cu uşoara echivalare lingvistică, se revarsă asupra noţiunii saussuriene (tehnică şi, după cum vedea, deloc echivocă) tot „vagul şi nedefinitul" (Lucidi 1966. 75) pe care îl conotează cuvîntul curent *significato* şi, în alte limbi, cuvinte ca *Sinn, Bedeutung, meaning, signification* etc.

(135) „Primul principiu primar: semnul lingvistic este arbitrar. Astfel, conceptul *soeur* nu-i legat de nimic etc." (1121, 1123, 1224 B. Engler).

Despre sursele manuscrise ale paragrafului, cf. Engler 1959. 128-131 şi *infra*.

(136) Fraza amestecă prima formulare dată de Saussure (vezi n. 135) cu cea dată după ce el a introdus termenii *semnificant* şi *semnificat* (vezi *supra* n. 128 şi S. M. 86 n. 124): „Legătura ce uneşte semnificantul de semnificat este radical arbitrară" (1122 B. Engler).

„Radical" a dispărut din textul editorilor: fiind vorba de o formulare la care Saussure s-a gîndit îndelung, cu greu ne putem închipui că acest adverb a fost utilizat ca pleonasm general de întărire. Sîntem mai îndreptăţiţi să presupunem că el are aici sensul său plenar: legătura este arbitrară *radicitus*, chiar de la rădăcinile sale, în măsura în care ea numeşte două entităţi produse în mod asemănător datorită unui decupaj arbitrar în substanţa acustică şi în substanţa semnificativă (vezi n. 231).

(137) În legătură cu această noţiune de arbitrar ca absenţă a motivaţiei semnificanţilor din două limbi diferite în raport cu un *semnificat* pe care îl presupunem stabil şi identic, Saussure a putut fi acuzat de incoerenţă (vezi *C.L.G.* 87 n. 138 şi 141) şi a putut fi considerat epigonul celor care, de la sofişti, Platon şi Aristotel (şi nu numai de la stoici) şi pînă la Boole şi P. Valéry, au conceput limba ca pe o nomenclatură, altfel spus ca pe un ansamblu de nume, fiecare fiind legat θέσει „prin convenţie", de lucrurile sau de echivalentele lor mentale ταὐτά πᾶσι „identice pentru toţi" (vezi *supra* 290). Sursa imediată a acestei concepţii convenţionaliste a fost pentru Saussure, cu siguranţă, Whitney (vezi *supra* 249): cf. *Language and the Study of Language* cit. 32 („Inner and essential connexion between idea and word... there is none, in any language upon earth", astfel încît semnul este „arbitrary and conventional"), 71, 102, 132, 134, 400 („arbitrary signs for thought") etc.; *Life and Growth of Language*, cit. 19, 24, 48, 282, 288. Trebuie să facem observaţia că, din punct de vedere terminologic, la Whitney *arbitrary* este strîns asociat, în diferitele sale contexte, cu *conventional*, după cum am văzut (*supra* 296), acest termen este evitat cu grijă de Saussure în 1894 şi după aceea, cu motivări teoretice, în măsura în care el semnalează, pe bună dreptate, că acest convenţionalism implică, în mod necesar, o concepţie a semnificatului şi a semnificantului ca două fapte asupra cărora convenţia oamenilor operează, în mod secundar, pentru a le asocia. Cu alte cuvinte, după cum am văzut (277), convenţionalismul nu contravine conceperii limbii ca nomenclatură. Ca urmare, Saussure părăseşte termenul de *convenţional* folosit drept calificativ al semnului, şi se pare că, într-o anumită perioadă, a avut tendinţa să înlocuiască şi celălalt termen al cuplului whitneyan prin *simbol independent* (*symbole indépendant*) (S. M. 45, 143 şi vezi n. 140) sau *nemotivat* (*immotivé*). Pentru a înţelege utilizarea termenului de *arbitrar* din *C.L.G.* trebuie să ţinem seama de toate aceste lucruri. Nu-i putem atribui lui Saussure *sic et simpliciter* o concepţie convenţionalistă: întreg *C.L.G.* (vezi *supra* n. 128 şi 129 şi *C.L.G.* 126 şi urm.) este tocmai o luptă dusă împotriva acestei concepţii. Saussure a ajuns să utilizeze termenul de *arbitrar* pentru că adjectivul exprima bine inexistenţa unor raţiuni naturale, logice etc., în determinarea *articulărilor* substanţei acustice şi semantice. Totuşi, în paginile 87 şi 88 din *C.L.G.* (s-ar părea că unii n-au citit decît aceste două pagini) apare noţiunea whitneyană de arbitrar şi, o dată cu ea, conceperea limbii ca nomenclatură. Ambiguitatea termenului *arbitrar*, încărcat încă de sensul whitneyan, a jucat poate un anumit rol, provocînd în aceste două pagini, adică în lecţia din 2 mai, o alunecare, o întoarcere spre concepţiile criticate şi lichidate de Saussure însuşi. Pare totuşi mai probabil că Saussure, cu exemplele *soeur* şi *boeuf*, şi cu trimiterea la concepţia convenţionalistă

a arbitrarului, a vrut doar să ne dea o idee, într-o primă aproximare, a arbitrarului „radical" al semnului (vezi n. 136), după cum, pentru a ne da o idee despre dualitatea fundamentală a semnului, amintea elevilor săi de conceperea limbii ca nomenclatură (vezi *C.L.G.* 85 şi n. 129).

Lucidi înţelesese încă din 1950 că problemele ridicate în jurul acestor două pagini (vezi *infra* n. 138) erau oarecum dramatizate: „Pasajele se resimt de pe urma acestei aproximări care invadează toată expunerea *Cursului*, consecinţă inevitabilă a genezei cărţii, născută din lecţii orale şi organizate în mai multe prelegeri ce nu erau destinate publicării. Astfel, de exemplu, propoziţia «semnificatul 'boeuf' are drept semnificant *b-ö-f* de o parte a frontierei şi *o-k-s* (*Ochs*) de cealaltă parte» este inexactă în raport cu dezvoltările ulterioare ale teoriei saussuriene, în măsura în care semnificatul fiind doar partea opusă a semnificantului, nu putem vorbi de un semnificat 'boeuf' în general, care se opune semnificanţilor *b-ö-f* şi *o-k-s*, ci de un semnificat 'boeuf' şi de un semnificat 'Ochs'. Această inexactitate este totuşi extrinsecă, căci netăgăduita contradicţie cu dezvoltarea ulterioară a teoriei se justifică dacă observăm că acest fel impropriu de a se exprima este favorizat de faptul că Saussure se foloseşte şi aici de definiţii provizorii (semnificat = concept)" (Lucidi 1966. 49). Acest ultim pasaj este cu atît mai important cu cît a fost scris cu cîţiva ani înainte ca analiza manuscriselor să arate că acest exemplu nefericit (1124 B. Engler) face parte din prima lecţie a lui Saussure despre acest subiect, anterioară introducerii termenilor mai potriviţi de *semnificant* şi *semnificat* (vezi *supra* n. 128).

(138) Paragraful este o fidelă reflectare a surselor manuscrise (1125-1127 B. Engler); notele luate de Constantin (neutilizate de editori) spun şi mai limpede: „Locul ierarhic al acestui adevăr este chiar în vîrf. Treptat, sfîrşim prin a recunoaşte cît de multe fapte diferite nu sînt decît ramificări şi consecinţe voalate ale acestui adevăr" (1225-1227 B. Engler). Pasajul este important pentru cel puţin două motive: ne face să considerăm că Saussure a găsit în principiul arbitrarului acel *prius* al sistematizării „teoremelor" teoriei lingvistice (vezi 277 şi n. 65); şi, mai mult, confirmînd nota precedentă, el arată că, prin această formulare, Saussure considera că nu făcuse decît un prim pas pe calea înţelegerii profunde a principiului arbitrarului. Aceasta înseamnă că sensul profund al principiului arbitrarului, după indicaţia explicită a lui Saussure însuşi, trebuie înţeles citind nu numai formularea din cele două pagini, ci întreg *C.L.G.*, considerînd înainte de orice doctrina limbii ca formă (*C.L.G.* 127 şi 134) şi în al doilea rînd, doctrina conexă după care particularităţile limbii sînt „independente" (vezi n. 137) de caracteristicile intrinsece ale substanţei semantice şi ale substanţei acustice în care sînt introduse aceste particularităţi. Totuşi, pentru a ajunge la această concluzie-interpretare, au fost necesare „multe ocolişuri" în timpul polemicilor legate de echivoc şi de dezbaterea complicată asupra arbitrarului semnului.

Istoricul problemei arbitrarului: Engler 1962, Lepschy 1962, Engler 1964, Leroy 1965. 81-84. Derossi 1965. 70-103. Interpretarea convenţionalistă a arbitrarului saussurian a fost iniţial cea mai comună: cf. Jespersen 1917, Devoto 1928. 243, Amman 1934.263 şi urm., Jaberg 1937. 133-134, Pichon 1937. 25-30 (acesta îi atribuie lui Saussure o vedere convenţionalistă, după care semnul este convenţional în raport cu obiectul; o critică, pentru că există o „uniune spirituală" între semnificant şi semnificat; şi vede aici o explicaţie legată de experienţa bilingvismului elveţian). Unele teze ale lui Pichon au fost reluate doi ani mai tîrziu de Benveniste,

într-un articol despre *Nature du signe linguistique*, publicat în primul număr al revistei „Acta Linguistica" (A.L.I., 1939. 23-29 = Benveniste 1966. 49-55). Benveniste insistă şi el asupra faptului că raportul dintre semnificant şi semnificat este „necesar" şi nu arbitrar ; dar, spre deosebire de Pichon (care a revendicat apoi, în mod eronat, un drept de paternitate asupra problemei arbitrarului : Pichon 1941), Benveniste subliniază (pe drept) contrastul dintre principiul arbitrarului înţeles în mod convenţional (şi, pe baza paginilor 87-88, nu-l putem înţelege decît astfel) şi restul gîndirii saussuriene. Aceasta, criticînd convenţionalismul şi concepţia limbii ca nomenclatură, duce la concluzia că nu e cu putinţă să se conceapă un *semnificat* autonom în raport cu *semnificanţii* unei limbi determinate. Nu e deci cu putinţă să luăm un semnificat „boeuf" ca entitate comună pentru două limbi şi să arătăm astfel că, pentru că formele fonice ale semnificanţilor care în cele două limbi desemnează semnificatul presupus comun sînt diferite, înşişi semnificanţii sînt arbitrari. Benveniste, pe bună dreptate, vede substanţa gîndirii saussuriene în *C.L.G.* 126 şi urm., în conceperea limbii ca sistem de valori relaţionale şi, ca atare, incomparabile. Articolul lui Benveniste a deschis înainte de orice calea spre o serie de critici care îl atacau pe Saussure, atribuindu-i o poziţie convenţionalistă şi susţinînd că semnul nu este arbitrar : Lerch 1939, Rogger 1941. 166-167, Naert 1947, Bolelli 1949. 36-40 (despre echivocurile sale, cf. Lucidi 1966. 58, 63-64), Bolinger 1949, Alonso 1952. 19-33, Jakobson 1962. 653, Jakobson 1966. 26 şi urm. Alţii, coborînd uneori în arenă pentru a-i sări într-o prea generoasă apărare (după cum scria Lucidi încă din 1950, aceşti apărători ai poziţiei saussuriene apără validitatea convenţionalismului), spun că Saussure este un convenţionalist : Bally 1940, Bally, Sechehaye, Frei 1941, Ullmann 1959. 83 şi urm. (cf. p. 85) : „Is there any intrinsic reason for the existence in English of a word signifying «arbor» ? The answer is obviously : Yes. The reason lies in the existences in extra-linguistic reality of some feature which has to be named" : este tocmai ceea ce neagă *C.L.G.* 126 şi urm. ; dar cu privire la limitele saussurianismului lui Ullmann, vezi *supra* 283 şi n. 129), Waterman 1963. 62-63, Abercrombie 1967. 12.

Printre criticii pentru care este limpede că semnul este motivat de un punct de vedere onomatopeic, estetic, spiritual etc. şi printre apărătorii pentru care este de asemenea limpede că semnul este arbitrar pentru că, pentru un acelaşi semnificat, găsim semnificanţi diferiţi în diferite limbi, există un grup, la început foarte mic, care înţelege bine cele două exigenţe. Prima este exigenţa de a aprofunda interpretarea analitică a textului *C.L.G.*, în care încep să se observe cîrpelile, cusăturile forţate, juxtapunerile ambigue ; cea de a doua este exigenţa de a aprofunda valoarea intrinsecă a înseşi noţiunii de *arbitrar*, mai ales sub aspectul său semantic : căci, dacă fonematica a aprofundat treptat noţiunea saussuriană de aspect relaţional al valorilor fonematice, semantica, în schimb, în vremea cînd are loc dezbaterea, rămîne în general legată de credinţa aristotelică a universalităţii semnificanţilor. Întrepătrunderea problematică a celor două exigenţe este evidentă la Buyssens 1941 (p. 86 : prin *arbitrar* se înţelege că alegerea sunetelor nu este impusă de sunetele înşeşi), Sechehaye 1942. 49 (şi cf. Sechehaye 1930. 341), Borgeaud-Bröcker-Lohmann 1943, Gardiner 1944 (mai ales pp. 109-110), Rosetti 1947. 13, Wells 1947, Ege 1949, Lucidi 1950 (=Lucidi 1966), Devoto 1951. 12-15, Mandelbrot 1954. 7 şi urm. Lucrările lui Lucidi şi Ege insistă asupra necesităţii de a se verifica sursele textului din *C.L.G.* Pe

de altă parte, aprofundarea noţiunii de limbă ca formă pură, şi noţiunea de formă a conţinutului, pe care lingvistica o datorează lui L. Hjelmslev, clarifică dublul caracter arbitrar al semnului şi caracterul cu desăvîrşire relaţional al semnificatului. S.M. al lui R. Godel este răspunsul la prima exigenţă. În aceeaşi perioadă, în „Cahiers Ferdinand de Saussure", articolul lui A. Martinet *Arbitraire linguistique et double articulation* (Martinet 1957. 105-116) defineşte ceea ce este esenţial în soluţionarea problemei : „Cititorului cursului [*C.L.G.*] îi revine sarcina să descopere că atribuirea «arbitrară» a unui anumit semnificant unui anume semnificat nu este decît un aspect al unei autonomii lingvistice, a cărei altă faţă comportă alegerea şi delimitarea semnificaţilor. De fapt, independenţa limbii faţă de realitatea nonlingvistică se manifestă, mai mult chiar decît prin alegerea semnificanţilor, prin modul în care ea interpretează, în termeni proprii, această realitate, stabilind, desigur dimpreună cu ea dar în chip suveran, ceea ce cercetătorii numeau conceptele sale şi ceea ce noi am numi mai degrabă opoziţiile sale".

(139) Să semnalăm că în rîndurile următoare „mijloc de exprimare" şi „sistem de exprimare" nu provin din surse manuscrise, unde se vorbeşte despre „sisteme altfel decît arbitrare" (128 B. Engler) şi despre „sisteme arbitrare" (1129 B. Engler). În pasaj, şi încă şi mai limpede în sursele manuscrise, Saussure sugerează că una dintre sarcinile semiologiei va fi aceea de a clasifica diferitele sisteme după aspectul lor mai mult sau mai puţin arbitrar : „Unde se va opri semiologia ? E greu de spus. Această ştiinţă îşi va întinde domeniul tot mai mult. Semnele, gesturile de politeţe de exemplu, ar intra aici ; în măsura în care semnifică ceva, ele sînt un limbaj ; ele sînt impersonale - dar acelaşi lucru se poate spune şi despre semnele limbii -, nu pot fi modificate de individ şi se perpetuează în afara lor. Una dintre sarcinile semiologiei va fi aceea de a marca gradele şi diferenţele" (1131 B. Engler).

Această sarcină a semiologiei, doar schiţată aici de Saussure, fusese în realitate abordată de Ch.S. Peirce în scrierile sale rămase aproape necunoscute pînă la publicarea lucrării *Collected Papers*, 6 vol., Cambridge, Mass. 1931-1935. În lucrarea sa *Semeiotic* (pe care, în 1867, propusese să o numească *Universal Rhetoric* ; Ogden şi Richards 1923. 282), *semnele* sînt împărţite în *icons, indices* şi *symbols*, după gradul lor de arbitrar mai mare sau mai mic. Tezele lui Peirce au fost reluate de mai multe ori de R. Jakobson pentru a sublinia prezenţa unor elemente nu simbolice, ci iconice, în semnele lingvistice : cf. Jakobson 1966. 24, 27 şi urm., şi culegerea de eseuri ale lui Jakobson 1966. 7. 27 şi urm., 68 şi urm.

(140) Termenul de *simbol* a fost folosit de Saussure în 1894 la comemorarea lui Whitney : „Unii filosofi, logicieni, psihologi ne-au putut arăta care era contractul fundamental dintre idee şi simbol (prima redactare, corectată apoi : *dintre un simbol convenţional şi spirit*), şi mai ales dintre idee şi un simbol independent care o reprezintă. Prin simbol independent, înţelegem categoriile de simboluri care au particularitatea capitală de a nu avea nici un fel de legătură vizibilă cu obiectul ce trebuie desemnat şi de a nu mai putea depinde de el, nici chiar în mod indirect, în viitor" (cit. în S.M. 45). El preferă apoi să-l lase deoparte, din motivele arătate în *C.L.G.* şi se întoarce la cel de al doilea curs (în primul curs, termenul de *simbol* mai apare încă o dată). Totuşi, după cum am văzut, termenul de *semn* nu-l satisfăcea pe deplin pe Saussure, care era preocupat de alunecarea de la „unitate cu două feţe" spre „faţă externă a unităţii "(*C.L.G.* 86). De unde şi tentativa de inovaţie terminologică care

are loc într-o notă a cărei dată este necunoscută (dar vezi *infra*): vocabula, argumentează el în notă, lipsită de viaţă şi redusă la *substanţa sa fonică*, nu mai este decît o masă amorfă, o *somă* (şi adaugă: „Relaţia dintre sens şi somă este arbitrară", în timp ce vocabula vie este un *sem*: S.M. 51). În această notă, Saussure subliniază totuşi dificultatea de a găsi termeni care să desemneze *semnul* în integralitatea sa, fără vreo alunecare echivocă numai spre una dintre cele două feţe. Tocmai convingerea inevitabilităţii riscului de a fi echivoc l-a condus probabil, după primul curs în care *semn* pare a fi evitat, spre *semn* (vezi n. 155).

Refuzul saussurian al termenului de *simbol* a fost aspru criticat de Ogden şi Richards 1923. 5-6 n. 2, care au văzut aici o „probă" a „naivităţii" care, după părerea lor, l-ar caracteriza pe Saussure.

Despre *simbol* şi *semn* cf. Frei 1929. 132 şi mai ales Buyssens 1941. 85 care observă (combătîndu-l pe Lerch 1939) că semnul lingvistic, oricare ar fi valorile onomatopeice sau iconice pe care am vrea să le vedem în el, este caracterizat prin faptul că este gramatical, solidar cu un sistem şi că valoarea sa decurge de aici, şi nu din eventualul său aspect „simbolic" sau „iconic".

(141) Pentru sensul de *arbitrar* şi discutarea acestui pasaj, cf. *supra* n. 136, 137 şi 138.

(142) Jespersen 1922. 410 (cf. Kantor 1952. 172) critică teza lui Saussure asupra onomatopeelor şi îi reproşează că ar confunda sincronia cu diacronia.

Evident că Saussure este foarte departe de a face această confuzie, el care le aminteşte partizanilor originii onomatopeice a cuvintelor (adică persoanelor care, uitînd aspectul sincronic funcţional şi nononomatopeic, proiectează în timp momentul în care un cuvînt a fost o onomatopee) că, dimpotrivă, se întîmplă foarte adeseori ca anumite cuvinte în care am putea vedea ceva onomatopeic, să se dovedească a fi nononomatopeice dacă le regăsim fazele anterioare. Oricum, cuvintele care sînt de origine cu adevărat fonosimbolică sau care pot apărea ca atare într-o epocă dată reprezintă o minoritate infimă în lexic. Şi ceea ce observă Buyssens 1941. 85 li se poate aplica şi lor: ele sînt ceea ce sînt în măsura în care sînt integrate într-un sistem gramatical şi într-un sistem fonematic particular, amîndouă lipsite de legături cu onomatopeea. Despre teza lui Saussure, vezi şi Derossi 1965. 62.

Ar fi greşit să negăm faptul că, în colectivităţi lingvistice date de limbă determinată, se pot percepe valori fonosimbolice în unele cuvinte sau în unele clase de sunete: şi se ştie că în organizarea semnelor lingvistice în funcţia poetică un anumit rol poate fi uneori atribuit în mod voluntar semnificanţilor, cărora autorul înţelege să le exploateze valoarea fonosimbolică ce li se dă: cf., pentru foarte vasta literatură asupra acestor două puncte, paginile lui Ullmann 1959. 266 şi urm., 305. Grammont 1933, cu cercetările şi notaţiile sale asupra foneticii impresive, şi mulţi alţi savanţi după el, au încercat să dea o dimensiune pancronică acestui tip de cercetări, susţinînd de exemplu că ideea de „micime" s-ar asocia cu sunete de tipul [i] (citînd cuvinte ca *piccino, minor, minimus, petit, little*); dar e uşor să găsim cuvinte într-un fel sau altul apropiate ca sens de „micime" fără nici o articulare [i] (*small, parvus*) şi cuvinte cu [i] apropiate de sensul opus (*big, infini*), şi desigur puzderie de cuvinte din toate limbile în care apar articulări [i] fără să se poată în vreun fel stabili o legătură între sensul lor şi „mărime", „micime" şi alte lucruri asemănătoare.

Evidenţa consideraţiilor precedente nu-i împiedică pe savanţi ca, periodic, să se consacre discutării unor asemenea probleme. Şi se scriu pagini după pagini pentru a stabili dacă pescăruşii se numesc sau nu se numesc Emma (Morgenstern a afirmat într-una din poeziile sale lirice că ei se numesc Emma). În mod ciudat, sau poate prin sinnoemie pancronică, ne amintim citind această frumoasă literatură de o anecdotă în care e vorba despre Benedetto Croce. Într-o zi, unei imbecile care îl întreba cu afectare cum se numeşte „drăgălaşa" pisicuţă care trona în biroul său, filosoful i-a răspuns pe un ton sec: „Cum vrei să se numească? Se numeşte pisică".

(143) Fónagy în *Zeichen und System* I. 52 şi Guiraud 1966. 29 şi urm. critică afirmaţia lui Saussure pentru că, după părerea lor, interjecţiile ar fi convenţionale, dar nu nemotivate. Vendryes 1921. 136 şi J. Wackernagel, *Vorlesungen über Syntax*, 2 vol., Basel 1926, I. 70 şi urm. subliniază, mai corect, faptul că interjecţiile se află la marginea sistemului lingvistic. Acest lucru este evident din punct de vedere al structurii ca şi din cel al consistenţei fonematice: în multe limbi, multe fonosimboluri intră cu greu în cadrul sistemului fonematic normal şi adeseori este o problemă să le transcriem grafic, tocmai din cauza singularităţii lor.

(144) Acest paragraf provine tot din fuziunea lecţiilor din 2 mai (S.M. 83 n. 115) şi din 19 mai (S.M. 85 n. 123), aceasta din urmă fiind posterioară introducerii cuplului *semnificant – semnificat* (*supra* n. 129). În timp ce primul este un principiu semiologic general, valabil pentru orice fel de semn (S.M. 203 şi Godel 1966. 53-54), cel de al doilea principiu nu se referă decît la semnificant, şi este deci specific semnelor cu semnificant acustic, adică semnelor limbajului verbal. Pentru problemele de interpretare, vezi n. 145.

(145) Semnificantul semnului lingvistic nefiind o „imagine" în sensul banal, ci o „figură" (o clasă de configuraţii posibile) de substanţă acustică (1138 B. Engler), este organizat în aşa fel încît elementele sale se repartizează în serii. Aceste elemente sînt, pentru Saussure, sintagmele şi entităţile concrete ale limbii, sau – pentru a adopta termenul lui Frei – *monemele*, şi nu par a fi fonemele. Sursele manuscrise (1168-70 B şi mai ales B. Engler) favorizează această interpretare: „Din acest principiu decurg o mulţime de aplicaţii. El sare în ochi. O consecinţă a acestui principiu este că putem decupa cuvintele din fraze. El exprimă una dintre condiţiile cărora le sînt supuse toate mijloacele de care dispune lingvistica. Prin opoziţie cu o asemenea specie de semne (semne vizuale, de exemplu) care pot oferi o complicaţie în mai multe dimensiuni, semnul acustic nu poate oferi complicaţii decît în spaţiu, complicaţii ce vor putea fi reprezentate pe o linie. Trebuie ca toate elementele semnului să se succeadă, să formeze un lanţ". Referirea la „a decupa cuvintele din fraze" nu lasă nici o îndoială asupra faptului că Saussure utilizează termenii *semn* şi *semnificant* în accepţia lor cea mai largă (vezi *supra C.L.G.* 85 n. 130) şi, pe de altă parte, că nu se referă la succesiunea *unităţilor ireductibile* şi la succesiunea *fonemelor* în accepţia nonsaussuriană a termenului (vezi *C.L.G.* 61 n. 111). În acest sens, vezi Godel S.M. 203 şi urm.

Principiul saussurian a fost înţeles, în general, ca referindu-se, de asemenea şi mai ales, la succesiunea fonemelor (în sensul nonsaussurian al termenului): cf., de exemplu, Martinet 1966. 21 („Caracterul linear al enunţurilor explică succesivitatea monemelor şi fonemelor. În aceste succesiuni, ordinea fonemelor are valoare distinctivă ca şi alegerea cutărui sau cutărui fonem... Situaţia este uşor diferită în

ceea ce priveşte unităţile de primă articulare".) Principiul a fost înţeles în acelaşi sens de către R. Jakobson, pentru care el contrazice definiţia fonemului ca „a set of concurrent distinctive features" (Jakobson 1956. 60-61, 1962. 207). În chip firesc, îi putem replica lui Jakobson că definiţia fonemului dată în *C.L.G.* 64 şi urm. nu se referă la fonemul în sens nonsaussurian, deci în sensul lui Jakobson (vezi *C.L.G.* 62 n. 115 şi 63 n. 117), adică nu se referă la ceea ce Saussure numeşte *unităţi ireductibile* şi la ceea ce noi, astăzi, numim *fonem*. Dar obiecţia hotărîtoare este alta. Saussure vorbeşte despre un principiu care conduce structura semnificanţilor ; el nu se gîndeşte la *unităţile ireductibile* (fie că acestora li se potriveşte sau nu o definiţie care le concepe ca pe nişte combinări de trăsături distinctive), pentru că aceste unităţi sînt elemente ale semnificantului, dar nu semnificanţi : pentru Saussure, nu există semnificant acolo unde nu există semnificat, nu există alt semnificant decît acel *recto* al unui *verso* semantic, şi *unităţile ireductibile* nu au semnificat, nu sînt semne, ci elemente constitutive ale unui semn. Principiul linearităţii nu se aplică la ele, ci la semnificanţi, aşa că nu poate exista contradicţie între acest principiu şi eventuala natură simultan compozită a unităţilor ireductibile, a fonemelor în sensul nostru modern.

Despre această problemă cf. şi Lepschy 1965 (care, de altfel, consideră încă, dimpreună cu Jakobson, că *C.L.G.* 64 se referă la fonem în sensul nonsaussurian : p. 24 n. 7), utilă pentru alte probleme şi pentru alte critici legate de cel de al doilea principiu saussurian, mai ales în raport cu noţiunea de sintagmă.

(146) Sursele acestui paragraf şi ale paragrafului următor sînt lecţiile de la sfîrşitul lunii mai 1911, ce urmează imediat după grupul de lecţii despre entităţile concrete ale limbii, despre limitele arbitrarului şi despre precizia celor două principii referitoare la arbitrar şi la linearitatea semnului (S.M. 85-86 n. 125-130). Saussure însuşi (1175 B. Engler) îşi avertizează elevii că acest capitol despre imutabilitatea şi mutabilitatea semnului trebuie plasat chiar după capitolul despre natura semnului lingvistic, şi indicaţia a fost respectată de către editori.

Acest capitol se află într-una dintre părţile cel mai puţin citite din *C.L.G.*, înghesuit fiind între paginile despre arbitrar şi cele despre distincţia dintre sincronie şi diacronie care au polarizat atenţia specialiştilor, hipnotizîndu-i. Sensul nonconvenţionalist al arbitrarului saussurian, profunda conştiinţă a necesităţii istorice a semnului, conştiinţa radicalei istoricităţi a sistemelor lingvistice, îşi găsesc în aceste pagini, mai rar citite, cea mai riguroasă manifestare. Citind aceste pagini, cu greu poţi crede că Saussure a fost lăudat sau, de cele mai multe ori, blamat ca fiind creatorul unei lingvistici antiistorice şi virginale, a unei viziuni asupra limbii ca sistem static, aflat în afara vieţii sociale şi a duratei istorice. Şi totuşi această fantomă a fost prea des combătută în locul lui Saussure.

(147) Sursele manuscrise vorbesc, mai exact, despre „originea limbilor" (şi nu despre „limbaj" ; 1191 B. Engler). Pentru atitudinea lui Saussure faţă de această problemă, vezi *C.L.G.* 36 n. 49 şi 50. La sfîrşitul paragrafului se află cuvintele : „adică rezistă oricărei înlocuiri arbitrare". Este vorba despre un adaos al editorilor în care termenul *arbitrar* este luat în sensul banal de „capricios, depinzînd de arbitrarul individual", adică în sensul nonsaussurian, şi aceasta într-un context în care se vorbeşte tocmai despre *arbitrar* în sensul saussurian (vezi sfîrşitul paragrafului precedent).

(148) Notăm că acest punct, plasat de editori în locul al patrulea (chiar cu menţiunea faptului că el „primează" asupra tuturor celorlalte), este primul în sursele manuscrise (1226 B. Engler).

(149) Este conceptul necesităţii istorice a semnului, asupra căruia A. Pagliaro 1952. 60-61 a insistat cel mai mult.

(150) Dacă semnificaţii ar reflecta distincţii obiective ce le preexistă, dacă semnificanţii ar avea o conformaţie dată din cauze inerente substanţei acustice, dacă legătura dintre semnificat şi semnificant ar depinde de analogiile dintre unul şi celălalt, dacă *semnele* nu ar fi în mod radical arbitrare, tradiţia nu ar dispune de ele altfel decît superficial; dar semnele, în structura lor profundă, nu ar avea nimic de a face cu istoria (este probabil că ne-am mişcat diferit pe stîlpii locuinţelor lacustre, pe pietrele de pe Drumul Sacru şi pe modernele noastre drumuri asfaltate: dar este vorba de diferenţe superficiale, care nu au nici o repercusiune asupra mecanicii fundamentale a mişcării). Dacă semnele nu ar fi arbitrare, ele ar fi naturale şi deci dincoace de istorie. Şi, reciproc, faptul că discriminările semnificaţiilor în *semnificaţi*, distincţiile foniilor în *semnificanţi*, asocierile dintre *semnificaţi* şi *semnificanţi* sînt fenomene ce nu se bazează pe nimic altceva decît pe alegerile istorice, definite temporal, geografic şi social, totul, adică radicala istoricitate a semnelor, le face radical arbitrare.

(151) Pentru sursele paragrafului, vezi *supra* n. 146; ultimele două alineate de la p. 94 provin din notele autografe despre Whitney (vezi *infra* n. 157, 158).

(152) Nota editorilor la acest pasaj arată limpede cît sînt de tulburaţi cînd recunosc dialectica stabilită în limbă între continuitate şi transformare. Vezi şi lipsa de înţelegere a lui Rogger 1941. 169 şi urm.

(153) Saussure se gîndeşte la morfologia diacronică, la semantica diacronică etc., şi – aşa cum se vede din sursele manuscrise – la teoria acestor domenii de cercetare (1246 B. Engler).

(154) Avem aici o dovadă că Saussure pune în legătură studiul diacronic cu consideraţiile despre funcţionalitatea globală a sistemului. Iată, în formularea sa foarte bine organizată – ignorată de editori, manuscrisul caietelor lui Constantin:

„Să nu vorbim despre alterarea semnelor aşa cum am făcut-o acum, pentru mai multă claritate. Asta ne face să credem că este vorba numai de fonetică: de schimbare în forma cuvintelor, de deformări ale imaginilor acustice, sau de schimbare de sens. Ar fi rău. Oricare ar fi diferiţii factori ai alterării şi natura lor cu totul distinctă, toţi acţionînd împreună ajung la alterarea raportului dintre idee şi semn, sau a raportului dintre semnificant şi semnificat. Poate că ar fi mai bine să spunem: la deplasarea raportului dintre idee şi semn" (1248-1250 E. Engler).

Sau: oricît de distincte şi de accidentale ar fi, mutaţiile părţilor *limbii*, în măsura în care operează asupra unor părţi sistematic corelate, a) acţionează „împreună", b) provoacă o dislocare diferită a raportului dintre semnificanţi şi semnificaţi, adică duc la o configuraţie diferită a sistemului. Vezi *C.L.G.* 100 n. 176.

(155) Este unul dintre numeroasele locuri unde, chiar şi în sursele manuscrise, *semn* a alunecat clar spre valoarea de „semnificant"; vezi *C.L.G.* n. 133, şi pentru *semn* în sensul de „semnificant", *C.L.G.* 37, 41, 131, 133 etc.

(156) Expresia „materie fonică" provine şi aici de la editori: vezi *C.L.G.* 61 n. 111.

(157) Alineatul provine din notele din 1894 despre Whitney. Citām textul (1261 şi urm. F. Engler), căci aici se pune un accent, dispărut în utilizarea editorilor, asupra caracterului diferit pe care îl prezintă istoria limbilor în raport cu istoria altor instituţii care nu sînt radical arbitrare.

„Celelalte instituţii, într-adevăr, se bazează în diferite grade pe raporturile naturale, pe o potrivire între lucruri, ca principiu final. De exemplu, *dreptul* unei naţiuni, sau sistemul politic, sau chiar felul îmbrăcăminţii, ba chiar şi capricioasa modă vestimentară care nu se poate îndepărta, nici o clipă, de datele proporţiilor trupului omenesc. Rezultă de aici că toate schimbările, că toate inovaţiile... continuă să depindă de primul principiu ce acţionează chiar în această sferă, şi care nu este situat decît în adîncul sufletului omenesc. Dar limbajul şi scrierea nu sînt bazate pe un raport natural al lucrurilor... Whitney a repetat-o neobosit, spre a se înţelege mai bine că limbajul este o instituţie pură. Numai că aceasta dovedeşte mult mai mult, şi anume că limbajul este o instituţie care nu seamănă cu nici o alta (dacă adăugăm aici şi scrierea) şi că ar fi prea hazardat să credem că istoria limbajului trebuie să semene, chiar şi puţin, cu aceea a unei alte instituţii" (1261, 1264 F. Engler).

B. Croce a insistat, încă din 1908 (*Filosofia della pratica*, ed. I, Bari 1908, ed. a 6-a, Bari 1950. 148, 379-380), asupra caracterului instituţional al limbii, dar într-un alt scop, preocupîndu-se mai ales de raportul dintre expresia individuală şi coordonarea intersubiectivă a expresiei. În această perspectivă (în care Croce reia, împrumutînd din *Woldemar* a lui F.E. Jacobi, comparaţia dintre limbă şi drept, de care istoricii dreptului se folosiseră în secolul al XIX-lea), limba apare ca o „habitudine", ca o „instituţie". Această idee a fost dezvoltată mai ales de lingvişti italieni ca Nencioni 1946. 155 şi urm. şi G. Devoto, *Studi di stilistica*, Florenţa, 1950. 3-53, Devoto 1951 (cf. P. Piovani, *Mobilità, sistematicità, instituzionalità della lingua e del diritto*, în *Studi in onore di A. C. Jemolo*, extras, Milano 1962, De Mauro 1965. 158-160, 165-168). Cf. şi G. Devoto, *Il metodo comparativo e le correnti linguistiche attuali*, comunicare la cel de al X-lea Congres Internaţional de Lingvistică (28 august-2 septembrie 1967, Bucureşti), p. 13 a extrasului.

Mult mai aproape de fondul poziţiei saussuriene este noţiunea de *semnificat* ca „uzaj" (Gebrauch), apărată de Wittgenstein în *Philosophische Untersuchungen* (cf. De Mauro 1965. 169 şi urm.).

(158) Pentru indicaţiile referitoare la Whitney, vezi *supra C.L.G.* 87 n. 137.

(159) În ceea ce priveşte limbile „universale" şi limbile „internaţionale auxiliare" artificiale, istoricul încercărilor făcute a fost prezentat în amplul tratat al lui L. Couturat şi L. Leau, *Histoire de la langue universelle*, Paris 1907; în privinţa dezbaterilor recente, cf. *Actes du sixième congrès international des linguistes*, Paris, 1949. 93-112, 409-416, 585-600, şi a sfîrşitului lor, Leroy 1965. 146-147.

(160) Pentru aprofundarea problemei, vezi puţin mai departe şi *C.L.G.* 106.

(161) Acesta este, după Hjelmslev 1924. 37 şi urm. pasajul saussurian care ilustrează cel mai bine ideea de *limbă – uzaj*: vezi *C.L.G.* 33 n. 45. Toată această parte din *C.L.G.* – şi acest lucru ne duce la ceea ce spuneam *supra* n. 146 – dovedeşte profunda istoricitate a viziunii saussuriene asupra limbii în totalitatea sa.

(162) Aşa cum se spune în notele autografe, se poate vorbi despre „antiistoricitatea limbajului" pentru o simplă stare, în măsura în care „oricare poziţie dată are drept caracter singular faptul că este liberă de antecedente" (1484 F. Engler): este unica idee ce a fost considerată ca saussuriană. În realitate, în acest pasaj din *C.L.G.* găsim dezvoltarea ulterioară a ideii şi sensul total al comparaţiei cu jocul de şah: „O limbă nu poate fi comparată decît cu ideea *completă* a partidei de şah, ce comportă, totodată, atît *schimbări* cît şi *stări*" (1489 F. Engler). Acesta este sensul

în care *obiectul* lingvisticii „poate fi istoric" (1485 F. Engler). Cînd Malmberg 1967. 4 scrie că „factorul timp este extralingvistic", el reflectă gîndirea lui Saussure în raport cu simpla stare de limbă, şi nu cu *limba*, nu cu „limba vie" care este o realitate temporală, istorică.

(163) Sursele acestui paragraf şi ale paragrafelor următoare sînt un grup de lecţii de la sfîrşitul celui de al treilea curs (S.M. 86-88 n. 133-139), amestecate cu cîteva note din cursul al doilea şi cu cîteva note autografe (S.M. 106).

(164) Wells 1947. 30-31 critică punctul de vedere al lui Saussure şi afirmă că pînă şi astronomia, geologia şi istoria politică pot fi studiate în sincronie şi în diacronie; Saussure este exact de aceeaşi părere (vezi mai ales *C.L.G.* 97, alineatul 3), dar vrea să stabilească o gradaţie: de la ştiinţele în care factorul timp este ignorat *de facto* sau este secundar (dar ar putea fi introdus, cu folos, făcîndu-se distincţia între consideraţiile sincronice şi cele diacronice), la ştiinţele privitoare la lucruri ce au o valoare, în care distincţia se face *de facto* şi pînă la ştiinţele ca lingvistica în care distincţia este indispensabilă, în măsura în care numai diferenţele dintre substanţe au o valoare, ceea ce înseamnă că valorile constau numai într-un sistem de diferenţe.

(165) Pasajul este interesant deoarece arată că Saussure era atent nu numai la dezbaterea sociologică dintre Durkheim şi Tarde (vezi 292), ci şi (şi o putem spune aici cu certitudinea dată de mărturisirea sa explicită) la dezbaterea dintre şcoala „istorică" şi şcoala „teoretică" din economia politică a epocii sale: este vorba despre *Methodenstreit*, care s-a aprins după ce, în 1883, Carl Menger a atacat (în *Untersuchungen über die Methode der Socialwissenschaften und der Politischen Oekonomie insbesondere*, Leipzig 1883) şcoala istorică condusă de Gustav von Schmoller (cf. J.A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, New York 1955. 809, 814-815). Este greu să găseşti în uriaşa bibliografie legată de *Methodenstreit* operele la care Saussure a vrut să se refere: în lecţii (1314 B şi E. Engler) el vorbeşte despre opere nu numai „recente", dar „care tind să fie ştiinţifice": aceasta ne-ar putea face să ne gîndim la *Manuale di economia politica* de Vilfredo Pareto, apărut în 1906 şi tradus în franceză în 1909, lucrare caracterizată prin fundamentul său matematic. Pentru o altă aluzie la problemele economice, vezi *C.L.G.* 128-129, iar pentru o altă aluzie posibilă la Pareto, vezi n. 68.

(166) Ultima frază nu reflectă gîndirea lui Saussure decît în parte şi în prima sa jumătate, aşa cum apare ea în sursele manuscrise: „O dată cu economia politică ne aflăm în faţa noţiunii de valoare – dar într-un grad mai mic decît în lingvistică – şi de sistem de valori. Economia politică studiază echilibrul dintre anumite valori sociale: valoarea muncii, valoarea capitalului" (1317, 1318 E. Engler). Cea de a doua parte a frazei („în amîndouă ştiinţele... semnificant") este un adaos al editorilor, destul de arbitrar dată fiind comparaţia pe care o conţine (S.M. 116).

(167) Pasajul arată cu o mare claritate legătura dintre arbitrarul semnului şi metoda de analiză sincronică. Să trasăm încă o dată calea gîndirii saussuriene: semnul lingvistic este radical arbitrar, în cele două componente ale sale, semnificat şi semnificant. Prin urmare, singurul motiv care determină configuraţia particulară a unui semnificat sau a unui semnificant este faptul că ceilalţi semnificaţi sau ceilalţi semnificanţi ce coexistă cu el în acelaşi sistem îl delimitează astfel şi nu altfel. Dintr-un punct de vedere obiectiv, aceasta înseamnă că întreaga valoare a unui semn depinde, în sistem, de societatea ce dă viaţă, într-un anumit mod, ansamblului sistemului şi, deci, de

avatarurile istorice ale societăţii (este teza din capitolul precedent, neglijată – în mod eronat – de cei care îl concep pe Saussure ca antiistoric), astfel încît valoarea lingvistică este radical socială şi radical istorică (sau, dacă preferăm un termen mai puţin echivoc, contingentă). Din punctul de vedere al metodei de cercetare, aceasta înseamnă că, pentru a studia un semn în realitatea sa de semn, trebuie să-l considerăm în sistemul din care îşi ia valoarea. Contrar celor afirmate de Trubeckoj 1933. 243 şi urm., trebuie deci să admitem că insistenţa lui Saussure asupra sincroniei nu depinde de pure raţiuni de polemică contingentă.

(168) Vezi *C.L.G.* 33 n. 41, 95 n. 162 şi *C.L.G.* 144. Vezi şi n. 199.

(169) Sursele manuscrise arată o ezitare încă şi mai importantă, care nu apare în textul editorilor cînd ei propun cei doi termeni de *static* şi *evolutiv* (1338-1342 B. Engler).

Pentru o dezvoltare a noţiunii de *stare de limbă*, vezi *C.L.G.* 117-118 şi cf. Frei 1929. 29-30.

(170) În acest cuplu de termeni, al căror succes, după moartea lui Saussure, a fost uriaş, numai cel de al doilea, *diacronic*, este inventat de Saussure: îl citim prima oară într-un caiet (S.M. 48 n. 12), în care apare şi termenul de *semiologie*: caietul pare a fi ulterior anului 1894 (S.M. 47, n. 26).

Saussure foloseşte de preferinţă termenul de *idiosincronic*: vezi *infra* n. 191. Pentru antecedentele distincţiei saussuriene, vezi *supra* 292-293.

(171) Vezi *supra* n. 163.

(172) Deşi au avut cu totul alt debuşeu, reacţiile lui L. Spitzer faţă de opiniile neogramaticului W. Meyer-Lübke erau în parte asemănătoare. „Dar cînd am început să frecventez lecţiile de lingvistică franceză ale marelui meu magister Wilhelm Meyer-Lübke, am văzut că ele nu ne dădeau o imagine a poporului francez sau a spiritului limbii sale: în aceste lecţii [...] nu ni se arăta niciodată un fenomen repaos, pe care să-l privim, vreodată, în faţă: îi priveam întotdeauna vecinii sau predecesorii; întotdeauna priveam peste umăr [...] În faţa unei forme franceze date, Meyer-Lübke cita forme din portugheza veche, din bergamasca modernă, forme germanice, celtice, forme din latina arhaică...” (L. Spitzer, *Critica stilistica e semantica storica*, Bari 1966. 74). Necesitatea unei descrieri ştiinţifice sincronice plutea, desigur, în aer. În 1910, K. von Ettmayer, într-un text cu titlu semnificativ (*Benötigen wir eine Wissenschaftlich deskriptive Grammatik ?* în *Prinzipienfragen der romanischen Sprachwissenschaft*, 2 vol., Halle 1910. 1-16), trăgea concluzia că: „So meine ich denn, hier setze der Weg zu einer modernen, Wissenschaftlich deskriptiven Grammatik ein, – es gilt nur bewusst alle historischen Ziele und Hintergedanken beiseite zu lassen, und die Wortfunktionen soweit sie syntaktisch unterscheidbar sind zu untersuchen” (p. 16). Sarcina de a răspunde acestei exigenţe comune i-a revenit lui Saussure, care i-a găsit şi i-a dat o profundă justificare teoretică (vezi n. 167).

(173) Vezi *C.L.G.* 29 n. 19. Reevaluarea lucrării *Grammaire* de la Port-Royal a fost reluată cu prudenţă de Verburg 1952. 330 şi urm. şi recent, în mod mai insistent, de N. Chomsky, în *Cartesian Linguistics*, New York 1966. 33 şi urm.; i-au subliniat aspectele negative (preistoricitate, universalism, apriorism, conţinutism) Glinz 1947. 28 şi urm., De Mauro 1965. 57, 171 şi urm., Mounin 1967. 126-128. Vezi: *C.L.G.* 124-125 şi n. 219, 221.

(174) Cel puţin după dorinţa lui Saussure, noua lingvistică statică ar trebui să păstreze urma studiilor diacronice: ea este, în această privinţă, cum bine remarca Vendryes 1933. 173, reala depăşire a unei antiteze dintre studiile diacronice şi sincronice. Dar reevaluarea chomskiană marcată de gramatica raţionalistă lasă să se întrevadă posibilitatea ca, ignorîndu-l încă o dată pe Saussure, lingvistica să ajungă să se consacre unui studiu static fără istorie, cu iluzia (numită „ipoteză de lucru") că limbile reflectă (la nevoie la un nivel de profunzime neexplorată) reguli şi structuri logice universale, înnăscute în „spiritul" omului.

(175) Vezi *supra* n. 163.

(176) Ne aflăm în faţa unei alte *crux* a exegezei şi a continuării tezelor saussuriene. Aproape toţi cei care au intervenit s-au pronunţat pentru „depăşirea" „separării" dintre sincronie şi diacronie. În general, s-a crezut că distincţia se situează pentru Saussure *in re*: obiectul *limbă* are o sincronie şi are o diacronie, aşa cum domnul Durand are o pălărie şi o pereche de mănuşi. În faţa distincţiei astfel înţelese s-au ridicat obiecţii venind dinspre latura istoricistă şi dinspre latura structuralistă: s-a spus că elemente diacronice sînt prezente în sincronie (arhaisme, neologisme, apariţia de noi tendinţe, dispariţia unor părţi ale sistemului) şi, pe de altă parte, s-a spus că sistemul operează şi în diacronie şi că evoluţiile diacronice sînt dominate de intenţionalitate. Pentru că afirmase că evoluţiile sînt, dimpotrivă, accidentale şi că nu formează între ele un sistem, Saussure ar fi rămas legat de viziunea neogramatică a evoluţiei lingvistice sau ar fi antistructuralist: cu alte cuvinte, el ar fi antiistoric pentru că a ignorat faptul că în starea de limbă se înfruntă tendinţe care ies la suprafaţă şi tendinţe latente.

Discuţia a fost deschisă în 1929 de tinerii lingvişti de la Praga: Jakobson, Karcevskij, Trubeckoj 1929 combat concepţia antiteleologică a sistemului (fonologic) şi susţin că modificările sistemului se produc „în funcţie" de reorganizarea sistemului însuşi; teza „cecităţii" transformărilor sistemului (*C.L.G.* 161) este atacată din nou în *Thèses* din 1929, în care se susţine că nu trebuie să punem „graniţe de netrecut" între analiza sincronică şi analiza diacronică, căci, pe de o parte, în sincronie există la vorbitori conştiinţa stadiilor pe cale de apariţie sau pe cale de depăşire, astfel încît nu putem elimina consideraţiile diacronice din abordarea sincronică (*Thèses*. 1929, 7-8), iar, pe de altă parte, conceperea sistemului funcţional este şi ea adoptată în diacronie, căci transformările se produc în vederea sistemului (*Thèses* 1929. 78). În sprijinul praghezilor vin, din partea mai tradiţionalistă, W. von Wartburg care, în numeroase scrieri (Wartburg 1931, 1937, 1939, Wartburg-Ullmann 1962. 11, 137-147), revine asupra necesităţii depăşirii, insistînd mai ales asupra necesităţii unor consideraţii diacronice în descrierea sincronică şi, din partea celor cu vederi moderne, van Wijk 1937, 1939 a, 1939 b. 305-308, care insistă, dimpotrivă, pe necesitatea de a se recurge, pentru analiza diacronică, la noţiunea de sistem. Praghezii atacă în mai multe rînduri distincţia saussuriană: Trubeckoj 1933. 245, Trnka 1934 şi mai ales Jakobson (vezi şi Jakobson 1928 a, 1928 b, 1929. 17 şi *passim*, 1931. 218, 1933. 637-638. Depăşirea separaţiei saussuriene, bucuria depăşirii efective devin temele comune ale unui mare grup de contribuţii: Amman 1934. 265-273, 281, Rogger 1941. 183-193, 203 şi urm., Porzig 1950. 255 şi urm., Benveniste 1954=1966. 9., Budagov 1954. 18, Žirmunskij 1958, Vidos 1959. 108-121, Čikobava 1959. 105-111, Zirmunskij 1960, Leroy 1965. 88-90. Şcoli

lingvistice naţionale critică neobosit dihotomia saussuriană: spaniolii (Catalán Menéndez Pidal 1955. 28-29, 33-37), ruşii (Slusareva 1963. 44 şi urm.). În faţa atacurilor convergente, genevezii se repliază, după expresia lui Alonso 1945. 19 (cf. şi pp. 12 şi urm.), într-o „honrosa retirada": Bally 1937 (polemică cu Wartburg 1931), Sechehaye 1939, Sechehaye 1940. Cei care simt valoarea distincţiei saussuriene (ca Lepschy 1966. 44) simt nevoia de a concepe posibilitatea unei „diacronii structurale", pe care, „aşa cum se pare că se poate înţelege din *Curs*", Saussure nu a văzut-o, gîndindu-se în acelaşi timp, ca la o cercetare ce trebuie făcută în viitor, la „examinarea atentă a punctelor de «dezechilibru», «franjele» sistemului, adică acele sectoare în care sistemul se schimbă şi pentru care modelul sincronic se dovedeşte mai puţin satisfăcător" (Lepschy 1966. 45).

Ca şi alte discuţii asupra *C.L.G.*, şi aceasta a comportat un oarecare echivoc, deşi mult mai puţin favorizat de starea textului decît în alte cazuri (dar vezi n. 183). Atitudinea fundamentală a lui Saussure este că opoziţia dintre sincronie şi diacronie este o opoziţie de „puncte de vedere"; ea are un caracter metodologic, îl priveşte pe cercetător şi *obiectul* său (în sensul clarificat în *C.L.G.* 33 n. 40) şi nu ansamblul de lucruri de care se ocupă cercetătorul, *materia* sa. Un cercetător se află întotdeauna în faţa unei epoci lingvistice; Saussure nu numai că ştie, dar o şi spune explicit (şi e de necrezut că s-a uitat) că în cadrul acesteia, „în fiecare moment, limbajul implică, totodată, un sistem stabilit şi o evoluţie; în fiecare moment, el este o instituţie actuală şi un produs al trecutului"; şi adaugă: „La prima vedere, pare foarte simplu să distingem între acest sistem şi istoricul său, între ceea ce este şi ceea ce a fost; în realitate, raportul care uneşte aceste două lucruri este atît de strîns încît este greu să le separi" (*C.L.G.* 35-36). Saussure, acuzat că dă indicaţii neargumentate, fără să încerce să le verifice (Rogger 1941: vezi 351), s-a îndreptat aici el însuşi (ca, desigur, şi în alte cazuri) spre drumul realizării. Paginile despre „analogie şi evoluţie" (*C.L.G.* 174-176) verifică teza expusă: „Limba nu încetează să interpreteze şi să descompună unităţile care îi sînt date [...] Trebuie să căutăm cauza acestei schimbări în masa uriaşă de factori care ameninţă fără încetare analiza adoptată într-o stare de limbă" (175); „oricare ar fi originea acestor schimbări de interpretare, ele se manifestă întotdeauna prin apariţia unor forme analogice" (175); „efectul cel mai palpabil şi cel mai important al analogiei este, de a substitui forme vechi, neregulate şi caduce, prin altele mai normale, compuse din elemente vii. Fără îndoială că lucrurile nu se petrec întotdeauna atît de simplu: acţiunea limbii este traversată de o infinitate de ezitări, de aproximări, de semianalize. Niciodată un idiom nu posedă un sistem perfect fix de unităţi" (176). Aspectul dinamic al situaţiei unui idiom este subliniat, din nou, în *C.L.G.* 208 şi urm. Saussure este deci foarte conştient de existenţa punctelor de dezechilibru, de franjele din orice limbă. Noţiunea de *economie* a limbii (chiar dacă termenul pare a veni de la editori: cf. *C.L.G.* n. 282) este evident atinsă în *C.L.G.* Studii ca acelea ale lui Frei 1929, Malmberg 1942 se află în prelungirea unei asemenea noţiuni, în măsura în care ele subliniază faptul că, într-un idiom, în limba luată ca un ansamblu de habitudini colective (*C.L.G.* 95), coexistă o pluralitate de sistematizări funcţionale (Malmberg 1945. 22-32, Coşeriu 1958). Deci greşim cînd îi reproşăm lui Saussure că a neglijat faptul că într-o situaţie lingvistică particulară se întîlnesc tendinţe ancorate în trecut şi tendinţe ce anticipează (după cum putem să ne dăm seama prin referire la trecut) viitorul (vezi şi *C.L.G.* 184, alineatul 2).

În ceea ce privește concepția sa despre transformările lingvistice, înainte de a nega faptul că, la Saussure, există o viziune structurală a diacroniei, trebuie să vedem că în această viziune, care e reprezentată prin operele praghezilor, ale lui van Wijk, ale lui Martinet, coexistă două elemente diferite: a) teleologismul (pentru care schimbările se produc „în mod justificat", în vederea unei organizări mai bune, sau cel puțin diferită, a sistemului); b) antiatomismul (conform căruia schimbările sînt considerate în legăturile lor reciproce, ca fiind condiționate de un sistem asupra căruia ele au o incidență). Din aceste două elemente, numai primul îi este – cu adevărat – străin lui Saussure, dar nu și al doilea. Din acest punct de vedere, concluzia eseului despre adjectivele de tipul *caecus* este exemplară (*Rec.* 599). În legătură cu aceasta, *C.L.G.* este foarte explicit: schimbările se nasc accidental, fără finalitate, ele lovesc orbește o entitate sau o clasă de entități și nu în scopul de a se trece la o organizare diferită a sistemului, și tocmai pentru că limba, datorită analogiei, tinde spre sistem, schimbările „condiționează" sistemul (102, alineatul 2), schimbarea unui element poate să dea naștere unui alt sistem (101, alineatul 7, 103, alineatul 4). Excluderea teleologismului este la fel de hotărîtă ca și afirmarea sistematicității consecințelor oricărei schimbări, chiar și minime: „Valoarea unui termen poate fi modificată fără să ne atingem nici de sensul și nici de sunetele sale, ci doar prin faptul că un anumit termen din vecinătate va fi suferit o modificare" (*C.L.G.* 133). Astfel încît Burger 1955. 20 și urm. poate să afirme pe bună dreptate că, în cazul cînd criticile împotriva concepției saussuriene a schimbărilor vizează absența – în evaluarea acestor schimbări – referirii la sistem, ele nu-și ating scopul, căci această referire este explicită în *C.L.G.*, în comparația cu efectele asupra sistemului a celei mai simple mișcări din jocul de șah (*C.L.G.* 104); dacă, dimpotrivă, ele vizează teza caracterului fortuit al consecințelor schimbărilor, criticile se află în fața unei teze efectiv saussuriene care, așa cum arată Burger, nu este ușor de combătut: este necesar, pentru a o face, ca partizanii schimbărilor teleologice să atribuie limbii un spirit, revenind astfel la poziții mitologice împotriva cărora Saussure reafirmă că „limba nu premeditează nimic" (*C.L.G.* 104), iar Frei subliniază că e cu neputință să prevezi dacă și cum va fi acceptată o anumită inovație (Frei 1929. 125).

Așa cum este conștient de aspectul dinamic al situațiilor lingvistice dintr-o anumită epocă, Saussure este perfect conștient și de consecințele pe care orice schimbare le are pe planul sistemului. După cum a observat Ullmann pe bună dreptate 1959. 36, „it is not the language that is synchronistic or diachronistic but the approach to it, the method of investigation, the science of language". Din punctul de vedere al metodei de cercetare și de expunere, nu vedem cum se poate nega duplicitatea perspectivei sincronice și a perspectivei diacronice: se vrea, poate, a se susține că valoarea unei entități lingvistice depinde de valoarea pe care ea a avut-o într-o fază lingvistică anterioară? Dar atunci, lăsînd la o parte orice altă obiecție, ce valoare ar avea neoformațiile? Sau se vrea a se spune că organizarea sincronică a unei limbi determină schimbările viitoare? Dar atunci cum s-ar trece de la un aranjament sistematic unic la idiomuri diferite? Și de ce, dată fiind o limbă, viitoarele sale dezvoltări nu sînt previzibile? În realitate, lingvistica nu poate renunța la dubla perspectivă fără să se condamne, pe de o parte, la a nega că valoarea unei entități depinde de jocul sincronic din care face parte și, pe de altă parte, la a cădea într-o

viziune animistă sau fals deterministă a schimbărilor lingvistice. Cele două perspective metodologice, riguroasă consecinţă a noţiunii de arbitrar al semnului (vezi *C.L.G.* 98 n. 167), sînt instrumentul indispensabil al unei viziuni istorice şi pozitive a realităţii lingvistice ; şi cel care a subliniat valoarea lor de inovaţie a avut foarte mare dreptate (Wein 1963. 11-13).

(177) Vezi *supra* n. 176.

(178) Vezi *supra* n. 176. Termenii *combinare* (*agencement*), şi *combinat* (*agencé*) aparţin aici editorilor: în manuscrise scrie numai : „Aceste fapte diacronice au cel puţin caracteristica de a tinde să schimbe sistemul? S-a voit trecerea de la un sistem de raporturi la altul? Nu, modificarea nu afectează sistemul, ci elementele sistemului" (1401-1402 B. Engler).

(179) „O stare fortuită este dată şi o luăm în stăpînire: stare = stare *fortuită* a termenilor. În fiecare stare, spiritul dăruieşte viaţă unei materii date, o însufleţeşte. Niciodată această noţiune n-ar fi fost dobîndită prin gramatica tradiţională (lipsită de experienţe diacronice: vezi *C.L.G.* 100); este o noţiune pe care o ignoră şi majoritatea filosofilor ce se ocupă de limbă. Nimic nu poate fi mai important din punct de vedere filosofic" (1413-1417 B. Engler). Cf. şi eseul despre adjectivele indo-europene de tipul *caecus*, citat la n. 176.

(180) În acelaşi mod, în trecerea de la latină la italiană, eliminarea cantităţii ca trăsătură distinctivă a opoziţiilor vocalice şi o altă serie de evenimente minore (trecerea unor [i] prevocalici la [j] etc.) s-au aflat într-un nou sistem accentual: în timp ce accentul latinesc este mobil, dar condiţionat de structura fonematică a sintagmei accentuale, accentul italienesc este mobil şi necondiţionat: dată fiind o secvenţă fonetică, locul accentului este imprevizibil (cf. *càpitano, capitàno, capitanò*).

(181) Pentru noţiunea de *zero*, vezi *C.L.G.* 131 n. 234.

Herman 1931 indică o greşeală a lui Saussure ; *slovo* nu are nom. pl. *slova*, instr. *slovemŭ*, şi deci ar fi mai bine să se folosească exemplul *dělo, dělomu, dělo, dělu* etc.

(182) Expresia *semn material* (*signe matériel*) este străină de sistemul terminologic pe care îl dezvoltă Saussure (S.M. 112); într-adevăr, în surse putem citi: „Nu-i nevoie să avem întotdeauna o figură acustică pentru o idee. Este de ajuns o opoziţie şi putem avea x/zero" (1441-1442 B. Engler).

(183) În prima frază a paragrafului, propoziţia „nu pot fi studiate decît în afară de acesta" este un adaos al editorilor (cf. 1448 B. Engler), care trădează, forţînd-o, gîndirea lui Saussure: alterările sînt, cu siguranţă, externe sistemului, nedeterminate de acesta nici cauzal şi nici finalist, dar, fiecare avînd „repercusiunea sa în sistem", pare că e necesar să spunem că este posibil, cel puţin, să se studieze alterările în raport cu sistemul (vezi *supra* n. 176).

(184) Vezi *supra* n. 163 şi 38.

(185) Cf. Godel (S.M. 114) pentru o analiză a modului nefericit în care editorii au folosit sursele manuscrise.

(186) Comparaţia, îndrăgită de Saussure (vezi *C.L.G.* 45 n. 89, ca şi n. 38 şi *C.L.G.* 125 n. 223), arată, după cum a observat Burger 1955. 20, că şi pentru Saussure orice schimbare are consecinţe pentru ansamblul sistemului.

(187) În realitate, „sistemul lingvistic poate fi considerat în mod încă şi mai sincronic decît jocul de şah", dat fiind că „regulile jocului de şah cuprind, în mod ciudat, unele informaţii pe care le putem numi diacronice ; va trebui de exemplu să ştim, în anumite

împrejurări, dacă regele a fost mutat şi apoi adus iar la locul său, pentru a hotărî dacă putem face rocada, sau să ştim dacă vreun pion a fost mutat sau nu la mişcarea precedentă pentru a hotărî dacă-l putem lua, sau să ţinem seama, cînd ajungem la ultimele mutări, de numărul de mutări făcute începînd dintr-un anumit moment. Nimic asemănător nu se întîmplă în cazul limbii..." (Lepschy 1966. 44-45).

(188) Titlul paragrafului aparţine editorilor, ca şi începutul (1493-1494 B. Engler). În acest paragraf au fost utilizate şi notele de la al doilea curs (vezi *supra* n. 163 şi 1498, 1500 şi urm. B. Engler).

(189) Pentru trimiterea la *ştiinţa* (*savoir*) vorbitorilor ca punct de referinţă al analizei lingvistice sincronice, vezi *C.L.G.* 186-187.

Merită să notăm că pentru Saussure *conştiinţa* (*conscience*) este capacitatea, pozitiv verificabilă, de a produce sintagma după module analogice date (*C.L.G.* 175-176 ; vezi, de asemenea, 186-189). Asupra celor două perspective ale lingvisticii diacronice, cf. *C.L.G.* 217 şi urm.

(190) Termenii *perspective prospective* şi *perspective retrospective* au ridicat probleme în ceea ce priveşte primul cuplu, în traducerea *C.L.G.* în italiană: într-adevăr, *perspective* şi *prospective* se traduc prin acelaşi termen (*prospettiva*). De aceea acest cuplu este tradus prin *prospettiva – prospettica*.

(191) Pentru cei doi termeni, vezi *C.L.G.* 98 n. 170. Noţiunea de idiosincronie este reluată de Hjelmslev 1928. 102 şi urm.

(192) Pentru noţiunea saussuriană de *lege*, vezi Frei 1929. 23 ; pentru o critică a atribuirii de imperativitate legilor societăţii cf. Wells 1947. 30. Facem observaţia că referirea la legile juridice aparţine editorilor, manuscrisele nevorbind decît despre „noţiunea de lege" în general (1525-1526 B. Engler) ; cf. S.M. 116.

(193) Alineatul 6 din *C.L.G* 107 este mult schimbat în ediţia din 1922 faţă de cea din 1916 ; este semnul unei anumite stări de nesiguranţă a editorilor, care au manipulat mult această parte a notelor ; în paginile următoare (108-109), întreaga demonstraţie (fapte semantice, transformări sintactice şi morfologice, schimbări fonetice) aparţine editorilor (S.M. 116).

(194) Vezi *supra* n. 176.

(195) Ideea de a construi o „pancronie" a fost reluată de Hjelmslev 1928. 101-111, 249-295, care propunea să se distingă între pancronie, pansincronie, pandiacronie, idiocronie, idiosincronie, idiodiacronie (cf. Sommerfelt 1938 = 1962. 59-65). Pentru abordarea pancronică cf. Ullmann 1959. 258 şi urm. ; pentru problema universaliilor cf. *C.L.G.* 33 n. 42.

(196) Paragraful utilizează exemple scoase din cel de al doilea curs : vezi n. 163. Exemplul termenului *dépit* în locuţiunea *en dépit de*, dezvoltat nu sincronic, ci prin referire la latinescul *in despectu*, este scos din A. Hatzfeld, A. Darmesteter, A. Thomas, *Dictionnaire général de la langue française, dépit*, I.

(197) Baza paragrafului este furnizată de notele din cel de al treilea curs.

(198) Vezi *C.L.G.* 39 n. 63, 40 n. 65 şi 67, 44 n. 81.

(199) Utilizarea termenului *istoric* (*historiquement*) opus termenului *static* (*statiquement*) aparţine editorilor şi lipseşte din sursele manuscrise (1656 B. Engler) : într-adevăr, se pare că, începînd dintr-un anumit moment, Saussure s-a gîndit că termenul *istoric* se aplică atît unei stări cît şi evoluţiei unei stări : vezi *C.L.G.* 98 şi 33 n. 41.

Distingînd între disparitatea „superficială” şi unitatea „profundă” a limbilor, Saussure se gîndeşte, fără îndoială, la aspectele universale ale realităţii lingvistice, pentru care vezi n. 42.

(200) Capitolul provine dintr-o lecţie din cel de al treilea curs (S.M. 88-89).

(201) Pentru aceasta, cf. Firth 1956. 133 Malmberg 1967. 1 şi urm.

(202) Este greu de stabilit cu precizie la ce tip de simplificare se gîndea Saussure : poate că, după cum crede Sechehaye într-o notă manuscrisă, „este vorba, probabil, de convenţia ce constă în a considera dispoziţiile lingvistice ale tuturor indivizilor ca identice, cînd, în realitate, ele nu sînt aşa” (cit. în S.M. 89 n. 98).

Pentru noţiunea de *stare de limbă* şi dificultatea de a delimita stările, cf. Frei 1929. 29-30, Firth 1935. 51 n. 1, Malmberg 1967.

(203) Sursele paragrafului sînt două lecţii, din 5 şi din 9 mai 1911 (cel de al treilea curs), rezumate în S.M. 83. Titlul capitolului propus de Saussure elevilor săi era *Care sînt entităţile concrete ce compun limba ?* (1686 B. Engler).

(204) Locuţiunea „substanţă fonică” este introdusă de editori : vezi n. 111. Întreg pasajul trimite la sursele manuscrise cunoscute de editori : „Dacă luăm şirul sunetelor, el nu este lingvistic decît dacă este suportul material al ideii. O limbă necunoscută nu este lingvistică pentru noi [utilizat în alineatul 3]. Cuvîntul material, pentru noi, este o abstracţie. Diferitele concepte (*a iubi, a vedea, casă*), dacă le despărţim de un semn reprezentativ, sînt concepte care, considerate pentru ele înseşi, nu mai sînt lingvistice. Conceptul nu trebuie să fie decît valoarea unei imagini acustice. Conceptul devine o calitate a substanţei acustice” (1962-97. B. Engler).

Această idee apare şi mai limpede în notele corespunzătoare luate de Constantin (1693-1697 F. Engler) : „Astfel, dacă luăm partea materială, şirul sunetelor, el nu va fi lingvistic decît dacă e considerat ca fiind suportul material al ideii ; dar privită în ea însăşi, partea materială este o materie care nu-i lingvistică, o materie care poate doar să aibă legătură cu studiul vorbirii, dacă învelişul cuvîntului ne reprezintă o materie care nu e lingvistică. O limbă necunoscută nu este lingvistică pentru noi. Din acest punct de vedere, putem spune că orice cuvînt material este o abstracţie din punct de vedere lingvistic. Ca obiect concret, el nu face parte din lingvistică. Acelaşi lucru trebuie spus şi despre faţa spirituală a semnului lingvistic. Dacă luăm în sine diferitele concepte despărţindu-le de reprezentatorul (représentateur) lor <de un semn reprezentativ>, ele sînt un şir de obiecte psihologice : <*a iubi, a vedea, casă*>. În ordine psihologică, vom putea spune că este o unitate complexă. Pentru a face parte din ordinea lingvistică, conceptul nu trebuie să fie decît valoarea unei imagini (acustice). Sau, dacă îl introducem în ordinea lingvistică, el este o abstracţie. Conceptul devine o calitate a substanţei acustice, precum sonoritatea devine o calitate a substanţei conceptuale”.

Notele de mai sus se pretează la două observaţii terminologice : folosirea termenului de *abstracţie* pentru „lucru ireal” (vezi n. 70), şi utilizarea termenului de *reprezentator*, termen tehnic pe care Saussure l-a încercat, probabil, pentru *semnificant* sau pentru *semn*, lunecînd spre *semnificant*, şi care coincide în mod ciudat cu termenul de *representamen* din Ch.S. Peirce (Jakobson 1966. 24).

(205) Dezvoltarea comparaţiei provine de la editori : Saussure se mulţumeşte să arate limitele comparaţiei sale, spunînd că, chiar dacă separăm cele două elemente ale compusului, rămînem mereu în aceeaşi „ordine chimică”, în timp ce, separînd

elementele „apei lingvistice", ieşim din lingvistica propriu-zisă (1699 B. Engler). Poate că sciziunea atomului i-ar permite astăzi lui Saussure o comparaţie mai adecvată: scindînd atomul în particulele sale elementare, trecem de la o entitate care are proprietăţi chimice (sau care poate fi definită prin valenţa sa etc.) la o entitate lipsită de proprietăţi chimice şi care nu are decît proprietăţi fizice (masă, energie cinetică etc.) care, oricum, sînt prezente şi în entitatea chimică, dar care nu o califică.

(206) Expresia „lanţ fonic" îi este străină lui Saussure: vezi *supra* n. 204.

(207) Încă o dată Constantin dă versiunea cea mai clară a gîndirii lui Saussure: „Dimpotrivă, dacă descompunem apa lingvistică, părăsim ordinea lingvistică: nu mai avem entitate lingvistică. Numai în măsura în care subzistă asocierea, ne aflăm în faţa obiectului concret lingvistic. N-am făcut încă nimic dacă nu am delimitat această entitate sau aceste unităţi. A le delimita nu este o operaţie pur materială, dar este una necesară sau posibilă pentru că există un element material. După ce vom fi făcut delimitarea, vom putea înlocui substantivul *entităţi* cu *unităţi*" (1699-1701 E. Engler).

Unităţile saussuriene au rămas mult timp fără o denumire mai precisă. Frei 1941. 51 a propus denumirea de *monem* (atunci definit ca „semn al cărui semnificant este indivizibil"), confirmată apoi (Frei 1948. 69 n. 24, Frei 1950. 162 n. 4: „al cărui semnificant nu poate fi divizat în semnificanţi mai mici"; Frei 1954. 136). În 1960, Martinet şi-a însuşit această denumire în *Éléments*, cap. I, § 9 (Martinet 1966. 20). Cf. Sollberger 1953.

În tradiţia lingvistică a Statelor Unite, unităţile minime ce corespund monemelor sînt numite *morfeme* („minimum meaningful elements in utterances": Hockett, *A Course*, cit. 93).

Lucidi, de pe poziţii saussuriene, a propus dimpotrivă denumirea de *iposema* (cf. Lucidi 1966. 71-72), reluată, cu sensuri oarecum divergente între ele şi în raport cu sensul lui Lucidi, de Belardi 1959. 20, Godel 1966. 62 (cf. şi De Mauro 1965. 32, 81, 86-87 etc. şi De Mauro 1967).

(208) Şi aici sursele manuscrise vorbesc despre materia fonică ce are drept caracteristică faptul că ni se prezintă ca „un lanţ acustic", „ceea ce aduce cu sine pe dată caracterul temporal care constă în a nu avea decît o dimensiune" (1705 B. Engler).

Ideea exprimată în ultima propoziţie a frazei este *grosso modo* a lui Saussure, dar termenul *significations* nu se află în sursele care vorbesc despre necesitatea de „a asocia ideea" cu ceea ce auzim pentru „a face tăieturile"; pentru recursul la semnificat, vezi *infra* n. 210.

(209) Sursa paragrafului este o lecţie din cel de al treilea curs (S.M. 83).

(210) Propunerea de a renunţa la sens pentru a delimita unităţile lingvistice (moneme sau morfeme şi foneme) a fost făcută de B. Bloch, *A Set of Postulates for Phonemic Analysis*, Lg. 24, 1948. 3-46, pp. 5 şi urm.; în ciuda criticilor evidente la care se pretează (cf. Belardi 1959. 127 şi urm., P. Naert, *Limites de la méthode distributionnelle*, S.L. 15, 1961. 52-54), ea a fost reluată de N. Chomsky, *Semantic Considerations in Grammar*, in *Meaning and Language Structures*, „Georgetown Univ. Monograph Series on Language and Linguistics", 1955. 141-150, *Syntactic Structures*, Haga 1957. 94, şi este considerată ca fondată teoretic de Martinet 1966. 38-39, R. Jakobson, C.G. Fant şi M. Halle, *Preliminaries to Speech analysis*, Cambridge, Mass., 1963. 11. În afară de menţiunile critice ale lui Belardi şi Naert, cf. Frei 1954, 1961 şi De Mauro 1965. 135-139, 1967.

(211) „Fonic" este aici un adaos al editorilor: vezi *C.L.G.* 61 n. 111.

(212) Paragraful provine dintr-o lecţie făcută în timpul celui de al doilea curs, în noiembrie 1908. Pentru oscilaţiile ideilor lui Saussure asupra problemei unităţilor şi a delimitării lor, vezi S.M. 211 şi urm.

(213) Cf. A. Martinet, *Le mot* in *Problèmes du langage*, Paris, 1966. 39-53.

(214) Cf. de exemplu G. Frege, *I fondamenti dell'aritmetica*, trad. din germană de L. Geymonat în *Aritmetica e logica*, Torino 1948. 125; L. Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, 3. 3 („Numai propoziţia are un sens; substantivul are un sens numai în raport cu propoziţia"; reluarea afirmaţiei lui Frege este oarecum diferită în *Phil. Untersuchungen* § 37, unde contextul care dă sensul este mai curînd echivalentul *sistemului* saussurian decît al propoziţiei). Aceeaşi idee apare la B. Croce, *Estetica come scienza dell'espressionne e linguistica generale*, ed. 1, Palermo 1903, ed. a 8-a, Bari 1945. 159: „L'espressionne è un tutto indivisibile; il nome e il verbo non esistono, in essa, ma sono astrazioni foggiate da noi col distruggerre la sola realtà linguistica, ch'è la proposizione. La quale ultima è da intendere, non già al modo solito delle grammatiche, ma come organismo espressivo di senso compiuto, che comprende alla pari una semplicissima esclamazione e un vasto poema"; p. 163: „Del resto i limiti delle sillabe, come quelli delle parole, sono affatto arbitrari, e distinti alla peggio per uso empirico. Il parlare primitivo o il parlare dell'uomo incolto è un continuo, scompagnato da ogni coscienza di divisione del discorso in parole e sillabe, enti immaginari foggiati dalle scuole".

Cf. la lingvişti, cu motivaţii tehnice, Lucidi 1966. 69: „Actul lingvistic ca act expresiv se realizează în mod specific doar în semnul considerat în totalitatea sa, nu într-un cuvînt sau în mai multe, niciodată într-un cuvînt sau în mai multe luate ca atare. Cel care vorbeşte se exprimă nu pentru că rosteşte cuvinte, ci pentru că, rostindu-le, el realizează un act lingvistic: deci un semn semnifică ceea ce a fost exprimat nu prin cuvintele rostite, prin ele şi pentru ele înseşi, ci prin împlinirea actului lingvistic realizat. Actul lingvistic şi numai el, format dintr-unul sau din mai multe cuvinte – şi cînd se realizează printr-un singur cuvînt acesta încetează să mai fie un cuvînt –, este unitatea semnificativă prin excelenţă, prin urmare singura susceptibilă să se realizeze într-o entitate care să poată pretinde denumirea de semn". Aceste idei ale lui Lucidi se întîlnesc, în parte, cu acelea ale lui L. Prieto 1964. 16, care defineşte actul de *vorbire* simplu ca producător al unui semn care are un semnificat (Prieto, spre deosebire de Lucidi, admite posibilitatea unei analize a semnificatului în *noeme*).

(215) Paragraful derivă din cel de al doilea curs (S.M. 67).

(216) Capitolul derivă în mare parte din lecţiile ţinute la începutul celui de al doilea curs (30 noiembrie, 3 decembrie 1908) şi consacrate naturii limbii considerată din interior (S.M. 68). Capitolul este deci, cronologic, anterior faţă de precedentul. Dar şi din punct de vedere logic îi este anterior. El poate fi considerat ca abordarea ideală a redactării finale a gîndirii saussuriene: în discuţia avută cu Riedlinger din 6 mai 1911 (S.M. 30), în legătură cu „sistemul de geometrie" care ar trebui să fie, după părerea lui Saussure, „lingvistica generală", acesta afirmă că într-un asemenea sistem „primul adevăr" este următorul: „Limba este distinctă de vorbire". Această afirmaţie i-a convins neîndoielnic pe editori să pună distincţia *limbă – vorbire* în introducerea la *C.L.G.* Dar de ce este „primul adevăr"? De ce este nevoie să distingem *limba* de *vorbire*? Capitolul III din introducerea la *C.L.G.* se mulţumeşte să ilustreze

avantajele distincţiei : ea ar servi, după cît se pare, la a garanta autonomia lingvisticii. Din punctul de vedere general al ştiinţei (şi nu din acela al profesorilor de lingvistică), această distincţie, dacă singura sa raţiune este aceea de a garanta autonomia lingvisticii, este absolut gratuită. Şi ea le-a apărut ca atare multora din cei ce s-au lăsat puşi pe un drum greşit de fundamentul dat de editori *Cursului*. În realitate, în acest capitol putem găsi argumente ştiinţific valide ce pledează pentru distincţie. Mai exact, aceste argumente se află în necesitatea de a da un răspuns întrebărilor ce se pun în acest capitol. Şi, în primul rînd, primei întrebări, care poate fi considerată ca unul dintre incipiturile cele mai eficace ale lingvisticii saussuriene: vezi *C.L.G.* 40 n. 65.

(217) Formularea lui Saussure este în realitate mai largă: este problema generală (şi nu numai sincronică) a argumentelor care ne îngăduie să identificăm două fapte ca fiind două manifestări ale unui lucru care rămîne identic. Problema se prezintă în primul rînd conştiinţei critice a unui lingvist din secolul al XIX-lea în termenii săi diacronici: ce ne îngăduie să identificăm cuvîntul franţuzesc *chaud* cu cuvîntul latinesc *calidus*? Această întrebare şi discuţia referitoare la ea au fost aşezate de editori la pagina 183, în timp ce Saussure le-a tratat în relaţie cu problema mai radicală a identităţii sincronice (1759 şi urm. B. Engler), reducînd problema diacronică la cea sincronică. Aceasta constă în a stabili pe ce bază identificăm (ca vorbitori sau ca lingvişti) două fenomene ca exemplare ale aceleiaşi entităţi, ca *varianţi* ai unui aceluiaşi *invariant* (Hjelmslev 1961. 60 şi urm.).

(218) Şi în acest capitol, intenţia lui Saussure este mai ales *destruens*, tinzînd să arunce o îndoială asupra ansamblului categorisirilor şi definiţiilor date pe baza ontologico-universalistă pe care gramaticile moderne au moştenit-o de la tradiţia aristotelico-raţionalistă.

(219) Necesitatea unei critici a definiţiilor tradiţionale a aşa-numitelor *partes orationum* şi a altor categorii sintactice a fost viu resimţită de Saussure (discuţia cu Riedlinger citată în S.M. 29); critica, iniţiată de el, a fost reluată de Glinz (care a luat drept deviză fraza lui Saussure ce urmează imediat după această notă), de E. Benveniste, *La phrase nominale*, B.S.L. 46: I, 1950. 19-36 (=1966. 51-67), de A. Pagliaro, *Logica e grammatica* „Ricerche linguistiche" I: 1, 1950. 1-38, de E. Coşeriu, *Logicismo y antilogicismo en la gramatica*, Montevideo 1957, de Benveniste 1966. 63-74, 168 şi urm. Îmi îngădui să trimit şi la lucrarea *Accusativo, transitivo, intransitivo*, „Rendiconti dell'Accademia nazionale dei Lincei" 14: 5-6, 1959. 233-258, precum şi la încercarea ce-i urmează, *Frequenza e funzione dell'accusativo in greco, ibid.* 15: 5-6, 1960. 1-22. Din nefericire, această direcţie critică nu a reţinut atenţia lingviştilor care, înaintea lui Chomsky, nu au prea fost interesaţi de analiza formală a conţinutului (pentru a adopta termenii hjelmslevieni) şi care s-au consacrat, mai curînd, analizei expresiei. Tristul rezultat ce apare în curentul chomskian este că studiile sintactice, revenite la mare cinste, ajung să se dezvolte după cele vechi, categorii echivoce şi groteşti, agenţi şi pacienţi, substanţe, accidente, accidente ale accidentelor, calităţi substanţiale etc. Legătura dintre uitarea criticilor aduse sintaxei de tradiţie raţionalistă şi reluarea vechilor categorii sintactice apare, de exemplu, la Chomsky care, referindu-se la tezele raţionaliste de la Port-Royal, afirmă cu multă candoare: „În general, se crede că aceste postulate au fost respinse, sau că dezvoltarea ulterioară a lingvisticii a arătat că ele erau lipsite de importanţă

practică. După cîte ştiu eu, nu-i aşa. Sau, mai curînd, ele au fost date uitării pentru că etc." (in *Problèmes du langage* Paris, 1966. 16). Vezi şi *C.L.G.* 99 n. 173, 187 şi 265.

(220) Fraza „Să încercăm... pentru a ordona faptele care ţin de ea" este definită în S.M. 116 ca „o inserţie". În realitate, ea ar putea deriva din 1801 B. Engler.

(221) Aici este reafirmat, pe planul analizei sintactice, principiul „biplanarităţii" (Hjelmslev) semnului lingvistic şi a entităţilor în care el se analizează (Miclău 1966. 175): nu există categorii, entităţi, clase ale conţinutului în afara individualizării lor pe planul expresiei; dar categoriile, entităţile, segmentele nu sînt individualizabile pe planul „materiei fonice", ignorîndu-se, sau propunîndu-se să se ignore (în maniera lui Bloch) că aceasta nu este segmentabilă decît în raport cu „elementele semnificative". Gîndirea lui Saussure este mai clară în notiţele studenţilor decît în formularea editorilor: „Nu s-ar putea vorbi de categorie? Nu, căci în limbaj este nevoie întotdeauna de o materie fonică; aceasta fiind lineară, va fi întotdeauna nevoie să o decupăm. Aşa se afirmă unităţile... Ideea de unitate ar fi poate mai clară, pentru unii, dacă am vorbi despre unităţi semnificative. Dar trebuie să insistăm asupra termenului de *unitate.* Altfel, ne putem face o idee greşită şi putem crede că există cuvinte ca unităţi, la care se adaugă o semnificaţie. Dar lucrurile stau invers, căci semnificaţia este aceea care delimitează cuvintele în gîndire" (1802 B. Engler). Vezi *C.L.G.* 119 n. 204, 120 n. 210, 145 n. 267.

(222) Despre raportul *valoare* : *semnificat* : *semnificaţie*, vezi nota de la capitolul următor.

(223) Pentru atitudinea funcţionalistă şi comparaţia cu jocul de şah, trebuie să adăugăm acestei pagini saussuriene fundamentale diferite paragrafe din *Philosophische Untersuchungen* de Wittgenstein: de exemplu, 6 (sfîrşitul), 35 (alineatul 3), 108. Vezi n. 16, *C.L.G.* 47 n. 90, 104 n. 186-187. Pentru analogiile dintre Wittgenstein şi Saussure, cf. şi De Mauro 1965. 156, 168, 173, 184, 202.

(224) Principala sursă a acestui paragraf şi a paragrafelor următoare din capitol este grupul alcătuit din ultimele lecţii din cel de al treilea curs, ţinut între 30 iunie şi 4 iulie 1911. Auditoriul lui fiind de acum înainte relativ pregătit (S.M. 29), Saussure poate să înceapă să-şi expună punctele cele mai dificile ale doctrinei sale asupra limbii.

(225) Din toate pasajele din *C.L.G.*, acesta este, poate, cel care dă dezminţirea cea mai directă la ciudata afirmaţie a lui N. Chomsky, *Aspects of a theory of syntax*, Cambridge, Mass., 1965. 7-8, după care Saussure ar fi păcătuit printr-o „naïve view of language", oferind o „image of a sequence of expressions corresponding to an amorphous sequence of concepts": dar Saussure îşi propune să conteste tocmai o astfel de imagine a limbii. Pe pămîntul american, rupînd tăcerea postbloomfieldienilor, Chomsky a atras în mai multe rînduri atenţia asupra lui Saussure şi a afirmat, cu hotărîre, legătura dintre poziţiile şi problemele ridicate de el în lingvistică şi poziţiile şi problemele saussuriene, începînd prin recunoaşterea faptului că realitatea lingvistică nu se limitează la o secvenţă de *utterances*, de acte de *vorbire* în măsura în care, pe lîngă simplul comportament verbal, există şi *limba* (Chomsky 1965. 4). Totuşi, se pare că el nu a înţeles întotdeauna foarte bine poziţia saussuriană: cele de mai sus constituie tocmai un astfel de exemplu.

Critica dezvoltată de Hjelmslev are o altă consistenţă. El observă că teza nebulozităţii prelingvistice a „gîndirii" nu poate fi demonstrată decît după „apariţia limbii", astfel încît ceea ce presupune Saussure nu este decît un „pedagogical Gedankenexperiment", eficace poate din punct de vedere didactic, dar, cu siguranţă,

incorect din punct de vedere teoretic. De fapt, în concordanţă cu teza susţinută, trebuie să spunem că nu întîlnim niciodată vreun conţinut de gîndire lingvistic inform care să ne permită să spunem dacă, înainte de limbă, gîndirea este sau nu informă. După Hjelmslev 1961. 49-54 (care este cel mai bun comentariu al pasajului), dovada corectă a afirmaţiei saussuriene trebuie căutată pe o altă cale. Aceasta, în cazul cînd acceptăm sugestiile lingvistului danez, se poate prezenta după cum urmează. Iată o serie de fraze:

jeg véd det ikke	daneză
I do not know	engleză
je ne sais pas	franceză
en tiedä	finlandeză
naluvara	eschimosă
non so	italiană
nescio	latină

Aici se pune o problemă teoretică legată de dreptul de a confrunta aceste fraze luate izolat: confruntîndu-le, nu ieşim oare din idiosincronie? Dreptul, adică justificarea teoretică a confruntării, este tocmai dreptul pe care îl avem cînd, ca Peirce, admitem că, fiind dat un semn, se poate găsi întotdeauna un altul, mai clar şi mai explicit: confruntarea dintre două semne diferite dintr-o aceeaşi limbă este posibilă în măsura în care, într-o serie de circumstanţe, ele folosesc (chiar dacă semnificaţii lor sînt diferiţi) la caracterizarea aceloraşi situaţii (*referrings*) sau, cu alte cuvinte, au aceleaşi semnificaţii. Pe aceeaşi bază putem confrunta semne ce aparţin unor limbi diferite. Pe baza existenţei unor semnificaţii identice posibile, putem trage concluzia că cele şapte semne precedente au ceva în comun. „This common factor we call *purport*... This purport, so considered, exists provisionally as an amorphous mass, an unanalyzed entity, which is defined only by its external functions, namely its function to each of the linguistic sentences we have quoted" (Hjelmslev 1961. 50-51). Acest *purport* poate fi analizat în diferite feluri. Pentru a simboliza diversitatea analizelor trebuie să alegem o (meta)limbă de descriere: Hjelmslev *loc. cit.* adoptă „o" engleză; noi vom adopta aici „o" latină (nu putem spune „engleza", limba-idiom reală care, cu toată flexibilitatea sa, nu admite ca gramaticale *I'know it not*, care este echivalentul metalingvistic al frazei daneze, sau *not know-do-I*, care este echivalentul frazei italieneşti; după cum nu putem spune nici „latina"). Soluţia problemei unei metalimbi ce simbolizează semnificaţii diferitelor limbi, soluţia problemei unui „alfabet semantic internaţional" este decisivă pentru soarta viitoare a semanticii funcţionale (sau noologiei). Un astfel de „alfabet semantic internaţional" putînd fi furnizat de ansamblul terminologiilor ştiinţifice (De Mauro 1967. 7), şi acestea fiind fie latineşti (nomenclatura botanică şi altele asemănătoare acesteia), fie puternic dominate de latinisme, vom adopta aici un simbolism metalingvistic de origine latină. În termeni metalingvistici, cele şapte fraze ale noastre devin:

EGO SCIO ID NON	daneză
EGO AG(O) NON SCI(RE)	engleză
EGO NON SCI(O) PASSUM	franceză

EGO - NON - FACIO SCIRE	finlandeză
NON - SCIENS - (SU)M - EGO - ID	eschimosă
NON SCIO	italiană
NON - SCIO	latină

Diversitatea „formei" semantice pe care o ia aşa-numitul *purport* în diferite limbi este agravată de faptul că în fiecare limbă există, în afară de fraza pe care am indicat-o, fraze ce pot avea semnificaţii identice (în italiană: *io non so, non lo so, l'ignoro, forse* etc. ; în franceză : *je n'en sais rien, je ne le sais pas, je l'ignore* etc.), şi că seria acestor fraze este diferită de la o limbă la alta, aşa cum sînt diferite legăturile paradigmatice proprii fiecăruia dintre elementele celor şapte fraze. „We thus see that the unformed purport extractable from all these linguistic chains is formed differently in each language. Each language lays down its own boundaries «within the amorphous» «thought - mass» and stresses different factors in it in different arrangements, puts the center of gravity in different places and gives them different emphases... Just as the same sand can be put into different molds, and the same cloud can take on ever new shapes, so also the same purport is formed or structured differently in different languages. Purport remains, each time, substance for a new form, and has no possible existence except through being substance for one form or for another. We thus recognize in the linguistic *content*, in its process, a specific *form*, the *content-form*, which is independent of, and stands in arbitrary relation to, the *purport* and forms it into a *content-substance*" (Hjelmslev 1961. 52). Diversitatea seriei semnelor ce coexistă o dată cu semnul indicat pentru fiecare dintre cele şapte limbi se bazează pe diversitatea aşa-numitului „*system* of content", pentru care putem spune acelaşi lucru: sistemul formelor în care se articulează masa experienţelor posibile, sistemul semnificaţilor proprii al monemelor lexicale şi/sau gramaticale este variabil de la o limbă la alta. Sau fiecare limbă, în felul său, după un sistem de forme care îi este propriu, reduce la substanţa conţinutului (*content-substance*) experienţele posibile. „In this sense, Saussure is clearly correct in distinguishing between form and substance" (Hjelmslev 1961. 54).

(226) Alineatul provine din cel de al doilea curs (1830 B. Engler). Este bine să-l amintim căci, într-o anume privinţă, el nu exprimă poate gîndirea finală a lui Saussure, ci gîndirea sa dintr-un moment de tranziţie. Este vorba despre expresia „faptul oarecum misterios" : într-adevăr, organizarea sistemului lingvistic pare şi nu poate să nu pară misterioasă în afara cadrului social în care ea se plasează, şi - mai în general - funcţionarea limbajului (Saussure vorbeşte în alineat despre *limbaj*; termenul *limbă* este o înlocuire făcută de editori) este de neînţeles în afara unui context social (De Mauro 1965. 152 şi urm., 169 şi urm.). După puternicele afirmaţii privind legătura dintre limbă şi societate, afirmaţii ce datează încă din 1894 (găsim ceva în acest sens în ultimele alineate din *C.L.G.* 95-96), aspectul radical social al limbii şi al limbajului intră din nou în umbră, iar interesul lui Saussure se îndreaptă spre probleme de metodologie ale lingvisticii şi asupra altor probleme. În cel de al doilea curs, cum am mai arătat şi în altă parte (De Mauro 1965. 153 şi urm.), Saussure reafirmă caracterul social al fenomenelor semiologice, dar nu găsim o deplină consacrare a aspectului radical social al limbii şi al limbajului decît în lecţiile din mai 1911 (S.M. 85-86 n. 125-129), luate drept bază a capitolului despre mutabilitatea şi imutabilitatea semnului (*C.L.G.* 90 şi urm.).

(227) Textul din sursele manuscrise este următorul: „Important este că sunetul-gîndire (sau gîndirea-sunet) implică diviziuni care sînt unităţile finale ale lingvisticii. Sunetul şi gîndirea nu se pot combina decît prin aceste unităţi. Comparaţi cu două mase amorfe: apa şi aerul. Dacă presiunea atmosferică se schimbă, suprafaţa apei se descompune într-o succesiune de unităţi: valul (= lanţ intermediar care nu-i substanţă). Această ondulare reprezintă unirea, şi, ca să spunem aşa, cuplarea gîndirii cu acest lanţ fonic, care este el însuşi amorf. Combinarea lor produce o formă. Terenul lingvisticii este terenul pe care l-am putea numi, într-un sens foarte larg, terenul *comun*, al articulărilor, adică al aşa-numiţilor *articuli*, mici membri în care gîndirea capătă conştiinţă (valoare? B [ouchardy: lecţia despre *valoare* este confirmată de Constantin: 1832 E. Engler]) printr-un sunet. În afara acestor articulări, a acestor unităţi, sau facem psihologie pură (gîndire), sau fonologie (sunet)" (textul lui Riedlinger este citat în S.M. 213-214, ca şi de Engler).

Conceptul saussurian de *limbă ca formă* este predecesorul direct şi declarat al conceptului *limbii-schemă* a lui Hjelmslev: vezi *C.L.G.* 33 n. 45. Acest concept, la rîndul său, îşi găseşte un predecesor în concepţia humboldtiană a limbii, aşa cum, cf. Fischer Jörgensen 1952. 11, s-a remarcat adeseori (vezi p. 292).

În ceea ce priveşte celebra comparaţie cu foaia de hîrtie, ea a fost comentată de Vendryes 1952. 8, care îi subliniază validitatea în termeni psihologici; Wartburg-Ullmann 1962. 157 apropie de punctul de vedere al lui Saussure ipoteza Sapir-Whorf. Se observă însă că, în timp ce în ipoteza Sapir-Whorf gîndirea nu are existenţă autonomă în afara limbii şi, prin urmare, limbile fiind diferite, ceea ce numim gîndire ar trebui să difere de la un popor la altul, în concepţia lui Saussure aceste consecinţe improbabile sînt evitate, în măsura în care Saussure se mulţumeşte să spună că gîndirea este lingvistic amorfă în afara limbii. Aşa cum nu neagă că există o fonaţie independentă a limbilor (el este, dimpotrivă, partizanul drepturilor autonome ale unei ştiinţe a fonaţiunii), Saussure nu neagă nici că există o lume a percepţiilor, a idealizărilor etc., independent de limbi şi pe care psihologia o poate studia: este o diferenţă evidentă faţă de tezele lui Whorf.

(228) Despre noţiunea de arbitrar vezi *supra C.L.G.* 87 n. 137-138.

Ultima frază din alineat este un exemplu de redactare nefericită a autenticei gîndiri saussuriene. Sursele cunoscute de editori (de altfel confirmate de caietele lui Constantin) cuprindeau: „Dar valorile rămîn perfect relative, pentru că legătura este perfect arbitrară" (1841 B. Engler). În alţi termeni, mai întîi vine arbitrarul radical, iar relativitatea valorilor semnificante şi semnificate (*articuli* în cele două mase amorfe) este consecinţa acestui lucru. În E. Engler, 1840-1841, stă scris încă şi mai limpede: „Dacă nu ar fi arbitrarul, ar trebui restrînsă ideea de valoare şi ar exista un element absolut. Fără asta valorile ar fi, într-o oarecare măsură, absolute. Dar, pentru că acest contract este perfect arbitrar, valorile vor fi perfect relative". În redactarea editorilor, relativitatea valorilor are prioritate, şi iată de ce, adaugă ei, „legătura [...] este [...] arbitrară".

(229) Despre aspectul radical social al limbii, vezi *supra* n. 226 şi *C.L.G.* 90-96 şi notele. Alineatul următor se află la originea noţiunii de *cîmp semantic*: Ullmann 1959. 68 şi urm.

(230) Vezi *supra* n. 224.

(231) În traducerea în italiană a *C.L.G.* cuvîntul *signification* a fost redat prin *significazione*, şi acest termen a fost adoptat pe scară largă (deşi el este străin de fondul comun al limbii italiene, fiind deci un tehnicism) cu adjectivul său *significazionale*, alături de cealaltă pereche *significato* şi *significativo* şi în opoziţie cu ea. Traducerea şi folosirile terminologice se bazează pe acceptarea exegezelor lui Burger 1961 şi a tezelor teoretice ale lui Prieto 1964 (asupra distincţiei dintre *semnificat*, clasă abstractă de semnificaţii care se află în *limbă*, şi *sens* sau *semnificaţie*, utilizare concretă, individuală a *semnificatului*, „raport social particular instituit printr-un act semic").

Godel (în S.M. 241-242) considerase că *semnificaţie* şi *sens* erau sinonime cu *semnificat* (notînd totuşi unele rezistenţe în texte) şi trăsese concluzia că „inutilitatea cuvintelor *sens, semnificaţie* sare în ochi" (cf. şi S.M., *semnificaţie*), căci Saussure voia să desemneze prin aceşti termeni fie *semnificatul*, şi deci valoarea, fie conceptul obţinut prin abstractizare, adică ceva străin de limbă.

Burger 1961. 5-8 a arătat că nu există nici o îndoială că Saussure voia să facă o distincţie netă între *semnificaţie* şi *valoare* (după cum o dovedeşte afirmaţia din cel de al treilea curs utilizat aici de către editori: „Valoarea nu este semnificaţie", 1854 B. Engler) şi între *semnificaţie* şi *semnificat*: fraza din *C.L.G.* 130 („Verbele *schätzen* şi *urteilen* prezintă un ansamblu de semnificaţii care corespund, în mare, celor ale cuvintelor franceze *estimer* şi *juger*" : bună reluare după 1888 B. Engler), dat fiind că, pentru Saussure, un *semnificant* nu poate avea decît un singur *semnificat*, lasă să se întrevadă că, Saussure vorbind despre un „ansamblu de semnificaţii", *semnificaţiile* unui cuvînt sînt un lucru diferit de *semnificatul* său. O frază care îi lasă lui Burger oarecare îndoieli (1834 B. Engler: „Semnul este dublu: semnificaţie/silabe"), care consideră că, pe vremea celui de al doilea curs, distincţia nu-i era poate încă evidentă lui Saussure, ne dă, dimpotrivă, o confirmare ulterioară. Ştim bine că silabele sînt pentru Saussure o realitate „fonologică", şi nu una de *limbă*, ci una de *vorbire*; deci nu întîmplător Saussure vorbeşte în raport cu silabele mai curînd de *semnificaţii* decît de *concepte* (termen care în cel de al doilea curs nu fusese încă înlocuit prin *semnificat*: vezi *supra* n. 128). Astfel încît, după cum bine a văzut Burger, *semnificaţia* este pentru Saussure echivalentul fonaţiunii (*fonia* lui Prieto), adică este realizarea *semnificatului* unui *semn* făcută la nivelul *vorbirii*, al execuţiei.

Teza lui Burger a fost acceptată de Godel 1966. 54-56, care include în mod corect consideraţiile lui Burger în cele ale lui Bally 1940. 194-195 şi scrie: „Se vede că A. Burger, situînd, ca şi Bally, semnificaţia în «discurs», concepe cu totul altfel raportul cu valoarea. El se alătură, probabil, concepţiei lui Saussure şi, în această privinţă, îi dau dreptate pe deplin. Totuşi, ideea lui Bally ar merita să fie reţinută: este adevărat că, în vorbire, semnificaţii se acordă cu realitatea momentului, şi poate că e mai bine să numim semnificaţie ceea ce rezultă din acest acord... Putem deci recunoaşte o *valoare* fiecăruia dintre elementele ce aparţin sistemului unei limbi, inclusiv fonemelor [bineînţeles, nu în sensul saussurian al termenului, ci în sensul modern], accentului etc. În schimb, semnificaţia este în primul rînd o proprietate a enunţului. Ea nu izvorăşte numai din valorile utilizate pentru compunerea mesajului, adică a semnificatului de frază: ea depinde şi de situaţie, relaţii, interlocutori, de preocupările lor comune". După cum se vede, dezvoltînd independent de Prieto ideile

saussuriene interpretate de Burger, R. Godel întîlneşte poziţia *noologiei* lui Prieto în ceea ce priveşte raportul *semnificaţie-semnificat.* În privinţa analizei lingvistice mai rafinate, Saussure răspunde unei exigenţe subliniate de cei mai mari logicieni : aceea care ne face să distingem între a) referinţa concretă, cu ajutorul unui semn, la un obiect particular şi b) felul în care semnul propune reprezentării noastre subiective acest obiect sau altele posibile. Semnul *Venus* are referinţe diferite după cum ne trimite la steaua strălucitoare de pe cer sau la o fată fascinantă ce trece pe stradă ; în primul caz, el poate trimite la ceea ce trimite şi un alt semn, *Luceafărul de zi*. Dar *Luceafărul de zi* poate trimite la ceea ce nu poate trimite *Venus* şi vice-versa : aceasta înseamnă că cele două semne, din cauza virtualităţilor lor referenţiale diferite, cînd se întîmplă să aibă referinţe asemănătoare, le propun în moduri diferite. Distincţia dintre referinţa concretă şi modul de a o face este redată de Saussure prin a) *semnificaţie* (sau *sens*) şi b) *semnificat*. G. Frege făcuse aceeaşi observaţie înaintea lui Saussure; în *Ueber Sinn und Bedeutung, „Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik"* 100, 1892. 25-50, p. 26, el distinge între a) *Bedeutung* şi b) *Sinn*, reluînd problemele puse de Bolzano (cf. R. Egidi, *Ontologia e conoscenza matematica. Un saggio su G. Frege*, Roma 1963. 213 şi urm.). Distincţia clară făcută de Saussure este, din nefericire, redată adeseori neclar prin traduceri proaste : astfel C. Ogden, traducînd *Tractatus* de Wittgenstein, redă *Bedeutung* prin *meaning* în loc de *referring* sau de alt termen apropiat, aşa cum propune pe bună dreptate G.E.M. Anscombe, *Introd. al Tractatus*, Roma 1966, p. 13.

Despre legătura dintre *valoare* şi *sistem*, cf. Ipsen 1930. 15-16, Čikobava 1959. 102-104, Christensen 1961. 179-191, precum şi articolul deja semnalat al lui Bally 1940. 193 şi urm.

(232) În legătură cu această ultimă frază, care rezumă punctul de vedere saussurian, dar care nu are un corespondent exact în sursele manuscrise (1897 B. Engler), Martinet 1955. 47 notează că ea nu implică faptul că aşa-numitul cîmp de dispersie al unei entităţi lingvistice (Martinet se referă în particular la fonem) nu-şi găseşte limitele decît în celelalte entităţi ale *limbii*: norma de realizare este o altă limită. Asta înseamnă că *limba* nu este numai ansamblul caracteristicilor diferenţiale ale entităţilor (la nivelul fonemelor nu numai ansamblul a ceea ce este, fonologic, pertinent) cum a crezut Trubeckoj, *Principes*, 1-15, ci că ea este ansamblul a tot ceea ce e arbitrar, deci nu numai al complexelor diferenţiale, ci, de asemenea, la nivelul fonemelor, al claselor de variante. Ea este, de fapt, însumarea *limbii-schemă* şi a *limbii ca normă* de realizare a lui Hjelmslev (vezi *C.L.G.* 33, n. 45). Vezi pentru unele idei asemănătoare, Coşeriu 1952=1962. 90 şi urm.

(233) După Malmberg 1954. 11-17, acest paragraf şi mai ales paginile 131-132 reprezintă cel mai bun pasaj din *C.L.G.*

(234) Despre noţiunea de *zero*, în afară de Allen 1955 şi Haas 1957. 34, 41, 46, vezi 380. Preocupat de „legiunea de fantasme" suscitată de teoria saussuriană a semnului zero (alte pasaje clasice: *C.L.G.* 103, 148, 189), Godel 1953 subliniază că semnul zero nu înseamnă lipsa semnului, ci reprezintă un semn implicit, adică un semn al cărui semnificat izvorăşte din raporturi memoriale şi/sau discursive (ca să folosim terminologia lui H. Frei) şi al cărui semnificant nu admite realizare fonică.

Jakobson 1939. 143-152 a cercetat contrapartida semantică a semnificantului *zero*, adică semnificatul „zero". Godel aduce obiecţia că pe planul semnificaţilor nu putem avea decît neutralizări (Godel 1953. 31 n. 1).

În sprijinul lui Jakobson putem totuşi cita cazuri ca, de exemplu, frazele iterative, în dialect roman: un exemplu relativ celebru este începutul de la *Scoperta de l'America* de C. Pascarella („Ma che dichi? Ma leva mano, leva!"), unde ne-am putea îndoi de faptul că termenul *leva* reiterat are vreo semnificaţie. Dar avem şi exemple ca: *Si t'acchiappo, sitta Ma l'hai sentito, l'hai ? So'venuto da casa, so*; şi în acest caz silabele reiterate au o funcţie pur şi simplu ritmică, sînt segmente semnificante cu semnificat zero.

(235) Alt pasaj esenţial pentru a lămuri noţiunea de *limbă ca formă* pură, a noţiunii de *limbă-schemă* a lui Hjelmslev: vezi n. 45.

(236) În sursele saussuriene se vorbeşte de *elemente fonice* sau *sonore*, nu de *foneme*, termen introdus aici şi în alte părţi de editori pentru a desemna unităţile funcţionale: vezi n. 111.

(237) Să ne gîndim, de exemplu, la extrema latitudine pe care o avem în italiană, ca şi în franceză, în privinţa locului articulării, pentru realizările fonemului /r/; sau la posibilitatea de a articula ca pe o surdă sau ca pe o sonoră pe /j/, în cuvinte ca *piede, chiave* etc.

(238) Saussure reia aici, amplificînd-o, menţiunea din *C.L.G.* 48. Vachek 1939 şi, mai ales, din 1943, Hjelmslev (Hjelmslev 1961. 105 şi biblio) au atras atenţia asupra studiului semiologic al scrierii. Cf., pentru alte indicaţii bibliografice pe această temă, Lepschy 1965. 28-29 şi nota.

(239) Pentru surse, vezi *supra* n. 224.

(240) În legătură cu redactarea acestui pasaj, se observă că adjectivul *fonic* lipseşte din sursele manuscrise. Saussure vorbeşte despre „diferenţe între semnificaţi" şi „între semnificaţi", adică dintre clase de entităţi abstracte: vezi n. 111.

(241) După Godel (S.M. 117), ar fi vorba despre o inserţie a editorilor, începînd cu „diferenţe conceptuale" şi pînă la sfîrşitul alineatului; el aminteşte şi fraza finală din *C.L.G.* 101 care, după părerea sa, a fost şi ea adăugată de editori. În realitate, 1942-1943 B. Engler (notele lui Riedlinger) arată că fraza „Dovada... o modificare" are un corespondent precis în surse în care putem citi: „Ca şi în cazul oricărei valori ce depinde de factori sociali, nu ceea ce intră într-un semn lingvistic poate să ne dea o idee despre ceea ce este acest semn. Totul nu este decît materia utilizată; valoarea poate să varieze fără ca aceste elemente să varieze". Prezenţa acestui pasaj în sursele manuscrise nu este interesantă numai din punct de vedere filologic; este vorba de un pasaj de importanţă teoretică: el implică *in nuce* acel structuralism diacronic considerat în opinia comună a fi fost neglijat de Saussure (vezi *C.L.G.* 100 n. 176).

(242) Pasajul are o mare importanţă teoretică. Combinaţia dintre semnificant şi semnificat, adică semnul, este o realitate pozitivă; semnul este deci o „entitate concretă". Dar acest aspect concret este rezultatul unei operaţii complexe de sistematizare în (şi de legătură dintre) clase abstracte ale foniilor şi ale semnificaţiilor concrete.

Între semne subzistă un raport de opoziţie pe care Saussure tinde să-l conceapă ca diferit de raportul de diferenţă (Frei 1952, S.M. 196 şi urm.).

Ultima frază din pasaj („este singura specie...") e un adaos al editorilor: 1949 B. Engler.

(243) Este fenomenul de individualizare funcţională, ce răspunde unei exigenţe generale de economie prin care o parte din elementele redundante într-o anumită fază lingvistică sînt funcţionalizate, luate ca distinctive, într-o fază ce urmează. La nivel

fonematic, este cazul fenomenelor de fonematizare a variantelor combinatorii : astfel, în latina din secolul al V-lea [tʃ] şi [k] erau variante combinatorii (articulări în distribuţie complementară, din care prima apărea întotdeauna şi numai înaintea unor vocale palatale în faţa cărora nu apărea niciodată [k]) ; în italiană, după accidente diacronice variate (/kl/ şi /kw/ latineşti dînd /k/ în faţa lui /i/ şi /e/, ca în *chi, che, inchino* ; galicisme, hispanisme, arabisme adaptate cu *cio-, cia-, chi-* ; schimbare analogică a pluralelor în *-chi* ; trecerea latinescului /kjo/, /kja/ la /tʃo/, /tʃa/ etc.), articularea oclusivă şi articularea africată au putut să apară în aceleaşi contexte fonematice, astfel încît s-au creat perechi minimale (/ki/ şi /tʃi/, /'kimitʃi/ şi /'tʃimitʃi/, /bruka/ şi /brutʃa/ etc....) şi diferenţa dintre cele două articulări a devenit fonematic pertinentă.

La nivel lexical, în cursul istoriei lingvistice italiene recente, s-au produs fenomene de individualizare funcţională, de exemplu în diferenţierea semantică dintre *coltura* şi *cultura, la fronte* şi *il fronte* etc.... (cf. pentru aceste cazuri şi pentru altele De Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita* cit. 31, 178, 260). Un caz clasic de individualizare funcţională se află la originea cuvîntului *missa*, din latina ulterioară secolului al V-lea : formula finală a serviciului religios creştin, *Ite missa est*, calchia o formulă grecească, πέμπεται, „este trimis", cu o referire subînţeleasă la euharistia care, la sfîrşitul slujbei, era trimisă bolnavilor şi celor absenţi de la slujbă. Acest obicei s-a pierdut, dar s-a păstrat cu sfinţenie formula, care n-a mai fost înţeleasă, şi participiul trecut *missa* a fost luat ca substantiv, dînd naştere unui substantiv feminin *missa* (cf. A. Pagliaro, *Altri saggi di critica semantica*, Messina-Florenţa 1962. 129-182).

Fraza următoare este adăugată de editori (1957 B. Engler), nu cu totul nemotivat.

(244) După Tesnière 1939. 174, fonologia pragheză îşi are originea în acest pasaj ; pentru problema raporturilor acesteia cu Saussure, vezi *supra* 287 şi vezi *C.L.G.* 55 n. 103, 56 n. 105, 88 n. 145, 100 n. 176.

(245) Şi aici *limba* este forma pură, *schema* lui Hjelmslev : vezi n. 45.

(246) Sursele acestui paragraf sînt o lecţie ţinută în ianuarie 1909, în cadrul celui de al doilea curs (S.M. 72-73, notele 74 şi 75) şi două lecţii din 27 şi 30 iunie 1911 din cadrul celui de al treilea curs (S.M. 89-90, notele 143-147).

În dezvoltarea capitolului, Saussure menţionează din nou (*C.L.G.* 37 şi 39 şi vezi n. 56 din *C.L.G.* 37) capacitatea de „a articula" substanţa fonică şi semnificativă, capacitate care se află la baza limbajului. O asemenea „facultate de asociere şi de coordonare" se manifestă prin constituirea unor „grupuri" de cuvinte : or, specifică Saussure (1892 B. Engler, care nu este trecut în textul editorilor), prin „grup" înţelegem atît „raportul" dintre *contre, contraire, rencontrer* etc., cît şi „raportul" dintre *contre* şi *marche* în *contremarche*. Sau (cum se precizează în lecţia din cel de al doilea curs : S.M. 72), în primul caz avem „unităţi de asociere", sau „grupuri în sens de familii", iar în al doilea caz, „unităţi discursive", sau „grupuri în sens de sintagme". Jakobson 1967. 8-9, 19-20 îl indică pe Kruszewski drept sursă a ideii de dublu tip de raporturi.

(247) Reluînd termenii din cel de al doilea curs (vezi *supra* n. 246) Frei 1929. 33 propune să fie definite ca „discursive" raporturile sintagmatice. Merită să notăm că editorii găsesc în surse, fără să-l utilizeze, termenul de *structură* pentru a denota ceea ce ei numesc „lanţul vorbirii" (1986 B. Engler) : vezi n. 259.

(248) Frei propune să se definească drept „memoriale" raporturile asociative. Uzanţa a consacrat termenul de *paradigmatic*, nefolosit de Saussure, dar sugerat de pasaje în care paradigmele flexionale sînt citate ca exemple tipice de raporturi asociative: cf. de exemplu *C.L.G.* 137-138, 141, 146. Despre legătura dintre raporturile asociative şi sintagmatice, cf., printre altele, Vendryes 1933. 176 (= 1952. 30), Ombredane 1951. 280, Spang-Hanssen 1954. 101-103, Lepschy 1966. 46-48.

(249) Vezi *supra* n. 246.

(250) În sursele manuscrise, Saussure, îndoindu-se în această privinţă (vezi *infra* n. 251), se mulţumeşte cu o simplă menţiune („locuţiuni ca *s'il vous plaît*: 2014 B. Engler). Celelalte exemple sînt ale editorilor (care pare că s-au gîndit la sintagme ce, din punct de vedere semantic, reprezintă metafore cristalizate şi golite de sens). Să observăm că în pasajul adăugat este folosit într-un mod nu foarte riguros termenul de *semnificaţie* (vezi n. 231).

(251) Este unul din punctele „deschise" ale concepţiei saussuriene şi trebuie să le mulţumim editorilor care, în acest caz, n-au încercat să disimuleze incertitudinile lui Saussure. Motivele acestei incertitudini sînt declarate cu destulă claritate. Pe de o parte, combinările extinse de sintagme sînt supuse la variaţii în ceea ce priveşte locul elementelor constitutive, variaţii ce depind de alegerile individuale libere: deci sintagmele de o anumită întindere, şi mai ales frazele, fiind supuse liberei alegeri individuale, par să aparţină domeniului *vorbirii* (*C.L.G.* 39 n. 63, 40 n. 67). Pe de altă parte, nu numai elementele minime (moneme), ci şi sintagme precum *cheval, le cheval, chevalin, il est à cheval* etc. aparţin inventarului memorial şi deci par a aparţine *limbii*. Mai există şi un fapt mai subtil: chiar dacă o sintagmă dată poate fi necunoscută unui individ, „tipul" sintagmatic aparţine limbii: de exemplu, chiar dacă n-am folosit niciodată substantivul *chomskisation*, el aparţine *limbii*, dat fiind că este realizat după un anumit „tip" sintagmatic. Or, afirmă Saussure, „în frază va fi la fel" (2021 B. Engler): modelele regulate, tipurile generale de frază aparţin limbii. În acest sens, toate sintagmele posibile, inclusiv frazele, par a aparţine *limbii*.

În acelaşi sens, acela prin care frazele aparţin *limbii*, stau mărturie două alte date de fapt pe care le găsim în *C.L.G.* şi pe care le confirmă sursele manuscrise: 1) în *C.L.G.* 40 (= 258 A.B.C.E. Engler) se afirmă, pentru a utiliza expresia notată de Constantin, că „atunci cînd ne aflăm în faţa unei limbi moarte, organismul său este acolo, deşi nimeni nu o vorbeşte": or, este limpede că o limbă moartă ni se prezintă prin fraze ce apar deci ca fiind altceva decît *vorbirea*; 2) în *C.L.G.* 44 (= 258 Engler) se afirmă că *vorbirea* cuprinde „combinările individuale, ce depind de voinţa celor care vorbesc", şi sursele completează „combinările individuale, frazele, ce depind de voinţa individului şi care răspund gîndirii sale individuale" (258 E. Engler); sau, mai mult, frazele şi sintagmele aparţin *vorbirii* în măsura în care ele depind de voinţa individuală şi, deci, nu aparţin *vorbirii* în întreaga lor realitate.

Oscilaţiile gîndirii lui Saussure cu privire la acest punct sînt analizate atent în S.M. 168-179. Ca şi Wells 1947. § 19, Godel este tentat să completeze gîndirea lui Saussure surprinzîndu-i, ca să spunem aşa, direcţia fundamentală de evoluţie. Aceasta coincide, fără îndoială, mai mult cu a doua dintre cele două soluţii decît cu prima: soluţia după care toate sintagmele, inclusiv frazele, aparţin *limbii* „ca virtualitate". Godel (S.M. 178-179) citează: „observaţia profundă făcută în legătură cu creaţia analogică", adică o afirmaţie din primul curs: „Astfel, cuvîntul *indécorable* există

ca virtualitate în limbă şi realizarea sa este un fapt nesemnificativ în comparaţie cu posibilitatea care există de a se forma". Ulterior, Godel şi-a perfecţionat teza interpretativă şi teoretică: Godel 1170; în acelaşi sens, R. Amacker este foarte important: *La sintagmatica di Henri Frei*, în *La sintasii. Atti del III convegno internazionale di studi della Società di Linguistica italiana* (*Roma 17-18 mag.* 1969), Roma 1970. 45-111). Saussure tinde să aplice acelaşi punct de vedere „profund" la toate sintagmele: „Vorbim numai prin sintagme şi mecanismul probabil este că noi avem în minte aceste tipuri de sintagme" (2073 B. Engler). (Aplicarea este sincronică şi nu diacronică, după cum afirmă Lyons 1963. 31-32, care de altfel înţelege bine legătura cu Chomsky). Într-adevăr, nu dintr-o întîmplare spunem „frazele unei limbi": frazele aparţin *limbii* ca şi elementele lor componente. Faptul că găsim aici, ca – în mod mai general – în sintagmele de o anumită întindere, o anumită libertate de dispunere, nu trebuie să ne împiedice să le admitem în *limbă*: aşa cum la nivelul monemelor putem găsi alegeri între două secvenţe fonematic diferite, dar monematic echivalente (alomorfe), de exemplu în perechile de cuvinte din italiană *devo/debbo, tra/fra* etc. sau în franceză, *je peux/je puis* etc., la nivelul sintagmelor putem găsi alegeri între două secvenţe monematic diferite, dar sintagmatic echivalente. Astfel, presupunînd că următoarele două fraze sînt cu adevărat echivalente din punctul de vedere al semnificatului (ceea ce ar fi dovedit dacă toate semnificaţiile posibile ale uneia ar fi şi ale celeilalte şi viceversa), *i fratelli e le sorelle sono arrivati, sono arrivati i fratelli e le sorelle*, am avea două fraze în raport alosintagmatic.

Explorarea teoriei frazei ca fapt de limbă se află doar la începuturile sale în ceea ce priveşte planul conţinutului, o dată cu studiile independente ale lui Tesnière, Prieto şi Chomsky. În privinţa planului expresiei, cercetarea a fost dezvoltată în S.U.A. de către postbloomfieldieni: cf. de exemplu Hockett, *A. Course* cit. 199 şi urm., 307 şi urm.

Probabil că aplicarea acestor studii la limbi particulare va rezerva cîteva surprize, în sensul că chiar şi în limbi ca italiana, care s-ar bucura – după *communis opinio* – de o mare libertate sintagmatică la nivelul frazelor, numărul de fraze cu adevărat alosintagmatice (sau cu adevărat echivalente din punctul de vedere al semnificatului, în sensul precizat mai sus) se va dovedi a fi cu mult mai puţin important decît ne-am putea aştepta.

(252) Vezi n. 246.

(253) Despre raporturile asociative memoriale cf. Frei 1942, Bresson 1963. 27. Ideea de cîmpuri asociative s-a dovedit fructuoasă în semantică pentru o abordare structurală a lexicului: Weisgerber 1927, 1928, Bally 1940, Wartburg-Ullmann 1962. 156, Lyons 1963. 37 şi urm.

Teoria freudiană a aşa-numitelor *lapsus linguae* poate fi considerată ca o confirmare clinică a ipotezei lingvistice a lui Saussure (cf. de exemplu S. Freud, *Psychopathologie de la vie quotidienne*, Paris, Payot. 5 şi urm.). După studiile lui Jung asupra asociaţiilor verbale (C.G. Jung, *Studies in Word-Associations*, trad. în engleză, Londra 1918), considerate nu dintr-o perspectivă patologică, ci ca fapte fiziologice şi normale, s-a acumulat, pledînd în acelaşi sens, o mulţime de studii psihologice foarte importante pentru lingvişti (cf. Miller, *Langage et communication*, cit., cap. IX. 236-262), aceste studii confirmînd *ab abundantiam* intuiţia fundamentală pe care Saussure o moştenise de la Kruszewski.

Godel 1953. 49 amintește că seria de asociații fondate pe simple întîlniri fonematice (*enseignement – clément – justement*...) este, în graficul de la pagina 138, un adaos al editorilor; acest lucru nu este în întregime exact: chiar dacă exemplele sînt ale editorilor, ideea fundamentală este a lui Saussure care, așa cum arată sursele, afirma: „Va putea exista o asociere numai în numele semnificatului: *enseignement, instruction, apprentissage, éducation* etc. Putem avea o simplă comunitate de imagini auditive: *blau, durchbläuen* etc." (2026 B. Engler). Exemplul *blaudurchbläuen* a fost utilizat de editori în nota de la pagina 137 și la pagina 178.

(254) Teza lui Saussure a fost contrazisă de Jakobson, pentru care nominativul, fiind cazul zero, ar fi primul în paradigmele flexionare (Jakobson 1966. 49).

(255) Paragraful are surse multiple: o lecție din primul curs despre dependența valorii unui element de context sintagmatic (S.M. 59. n. 27); două lecții din cursul al doilea (din 11 și 14 ianaurie 1909) despre legătura, în „mecanismul unei stări de limbă", dintre raporturile sintagmatice (sau *discursive*) și asociative (sau *intuitive*) (S.M. 72-73 n. 74 și 76); o lecție din cursul al treilea despre sintagme, lecție deja utilizată în *C.L.G.* 135-137 (S.M. 89 și 143).

(256) Primul și al doilea alineat sînt o însăilătură tipică, creată de editori cu elemente în parte bastarde („diferențe fonice și conceptuale" este expresia obișnuită, pe cît de îndrăgită de editori, pe atît de străină lui Saussure: S.M. 113 și vezi n. 131), în parte de origine saussuriană mai sigură: așa este, de exemplu, locuțiunea „solidarități sintagmatice" (și „asociative") pentru care cf. 2105 B. Engler.

(257) Ultima frază a alineatului este adăugată de editori (2053 B. Engler și S.M. 117), pe baza unui ciudat echivoc. Saussure spune în mod clar că o sintagmă *roulis* este analizată ca *roul*$^{+}_{\times}$ *is* și precizează: „+ deoarece, ca întotdeauna, există o succesiune, × pentru că *roulis* este un produs în care *roul-* și *-is* sînt factorii" (2052 B. Engler). Pe această bază, editorii îi atribuie lui Saussure o altă idee, și anume aceea că valoarea sintagmei depinde nu numai de suma și de produsul componenților ei, ci și de raportul dintre totalitatea sumă-produs și componenți. Echivocul revine în *C.L.G.* 143 alineatul 1: „*dix-neuf* este solidar [...] sintagmatic cu elementele sale *dix* și *neuf*".

Notăm, printre altele, că incipitul alineatului următor („Este un principiu general..."), ca și următoarele trei prime fraze ale alineatului sînt adăugate de editori în mod oarecum gratuit. În particular, în ultimul alineat al paragrafului, obiecția presupusă (fraze monoreme și monomonematice ca *oui, non, deja*) nu prea are sens: așa cum spuneam că monemele sînt compuse din foneme chiar dacă există moneme monofonematice, tot așa putem spune că sintagmele sînt compuse din moneme, chiar dacă există fraze monomonematice.

(258) Sursele paragrafului sînt două lecții din cel de al doilea curs (S.M. 72-73 n. 75-76).

(259) În ultimul alineat al paragrafului găsim una dintre numeroasele ocurențe saussurian neregulate de *fonem* și de *elemente fonologice*; în acest caz, în ciuda caracterului nonconform cu norma al inserției, este clar că un pasaj de acest gen a stimulat elaborarea teoriei cumulării fonemelor (vezi n. 131). Sursa manuscrisă (2079 B. Engler) vorbește doar de *element*.

Puțin mai departe apare termenul de *structură* care, în cazul acestui pasaj, nu se află în sursa manuscrisă (208 Engler), dar care este totuși cu siguranță adoptat de Saussure în alte pasaje: vezi n. 247 și *C.L.G.* 181 (2696 B. Engler) și 189 (2087 B. Engler). Deci, cu siguranță, termenul este saussurian: este inexact să spunem că

Saussure n-a adoptat niciodată termenul de *structură* (Benveniste 1962 = 1966. 92, dar Benveniste are dreptate cînd spune că Saussure, pentru a denota sistemul, nu adoptă termenul de *structură*, ci pe acela de *sistem*: vezi *infra*) sau că nu-l va adopta decît pentru a-l refuza (Mounin 1966. 24): în realitate, cum apare mai evident în sursele manuscrise decît în *C.L.G.* 181, Saussure are îndoieli mai curînd faţă de termenul de *construcţie* decît faţă de acela de *structură*. Pe de altă parte, Kukenheim se înşeală complet atunci cînd scrie despre Saussure: „Ceea ce a doua treime a secolului al XX-lea va reţine mai ales din teoria sa este cuvîntul magic *structură*" (Kukenheim 1962. 94). În a doua treime a secolului al XX-lea, termenul de *structură* a fost adoptat în feluri foarte diferite şi în proporţii mult mai importante decît îl foloseşte Saussure, care nu utilizează acest termen ca pe unul dintre cuvintele sale cheie (cf. citat Benveniste).

În sfîrşit, trebuie să remarcăm că în toate pasajele manuscriselor sau ale *C.L.G.* în care apare termenul de *structură*, cuvîntul desemnează întotdeauna regruparea sintagmatică, lineară: adică el este utilizat mai mult în accepţia „americană" decît în accepţia structuralismului european.

(260) Sursele paragrafului sînt două lecţii din cel de al treilea curs, ţinute în mai 1911 (S.M. 84 n. 121).

(261) În sursele manuscrise (2100 B. Engler), exemplul dat este acela al lui *sé-* din franceză (*séparer, séduire, sélection*), despre care Saussure se întreabă „în ce măsură el există" ca „prefix cunoscut".

(262) Despre arbitrarul relativ, cf. Bally 1940, Catalán Menéndez Pidal 1955. 18, Zawadowski 1958, Wartburg-Ullmann 1962. 129, Antal 1963. 81, Jaberg 1965. 146. Alte indicaţii în Ullmann 1959. 86 şi urm.

(263) Consideraţiile din ultima frază a alineatului sînt făcute de editori (2112, 2114 B. Engler şi S.M. 117-118). Dar tot restul paragrafului, care trasează atît de clar o viziunea istoricizantă a dinamicii lingvistice, reflectă notele manuscrise ale lecţiilor.

(264) Cercetarea asupra limbilor lexicologice şi gramaticale a fost dezvoltată cu succes: comparaţia dintre germană, limbă gramaticală, şi franceză, limbă lexicologică, a fost reluată de Bally, *Ling. gén.* cit. 341-345 ; W. von Wartburg, *La posizione della lingua italiana*, Florenţa, 1940. 93 şi urm., compară franceza, mai lexicologică, cu italiana, mai gramaticală. Consideraţiile lui Saussure şi noţiunea de economie lingvistică elaborată pe urmele lui Saussure de Martinet oferă un cadru teoretic mai precis unor studii tipologice ce respectă faptele şi metodele obiective ale lingvisticii ştiinţifice.

(265) Sursele paragrafului sînt două lecţii distincte din cel de al doilea curs: S.M. 72 (n. 73) şi 73-74 (n. 80).

(266) Despre atitudinea rezervată cu privire la utilizarea termenului de *istoric* în legătură cu *gramatica*, vezi *C.L.G.* 33 n. 41, 98.

(267) Sursele paragrafului sînt două lecţii distincte din cel de al doilea curs: S.M. 72 (n. 73) şi 73 (n. 76-78). Din punctul de vedere al metodei studiilor sintactice, consideraţiile lui Saussure au cea mai mare valoare: reluate în capitolul următor şi în *C.L.G.* 184, ele atacă baza metodelor conţinutiste ce domină din plin sintaxa tradiţională, ca şi sintaxa numită istorică. Cerinţa de a porni, în orice analiză sintactică, de la recunoaşterea unor clase de indici individualizabili în planul formei expresiei a fost reafirmată, de exemplu, de H. Spang-Hansen, in *Actes du VI-e Congrès international de linguistique*, Paris 1949. 379-391, la 390 şi J. Whatmough,

Language. A Modern Synthesis, Londra 1956. 390. Cf. De Mauro, *Frequenza e funzione dell'accusativo in greco*, cit. Vezi şi n. 219.

(268) Sursa este o lecţie din cel de al treilea curs: S.M. 83-84 (n. 120). În lecţie se vede cît de stînjenit este Saussure de faptul că trebuie să utilizeze termenul *abstrait* pentru a desemna procese şi scheme efectiv prezente pentru locutor: vezi n. 70.

(269) În acest capitol de sutură tipică, editorii utilizează surse disparate: o lecţie din primul curs (S.M. 61 n. 32), două lecţii, relativ îndepărtate între ele, una din al doilea curs (S.M. 70 n. 67 şi 74 n. 83) şi cealaltă din cel de al treilea curs (S.M. 78, 100).

În capitolele următoare ale acestei părţi, editorii au utilizat, distribuindu-le în mod variat, lecţiile primului curs de după *Introduction* şi *Principes de phonologie* (S.M. 55-63 n. 9, 11-18, 25, 26, 28, 31, 32, 35-39). În planul ultim al lui Saussure, analiza fenomenelor istoric-evolutive trebuia nu să urmeze, ci să preceadă prezentarea *limbii* (vezi *supra* n. 12, 65). Fără îndoială că, dacă editorii ar fi urmat această cale, părţile a treia, a patra şi a cincea din *C.L.G.* ar fi fost privite cu mai multă atenţie şi viziunea istoricizantă a limbii elaborată de Saussure i-ar fi apărut cititorului mai clar. Dimpotrivă, nu numai că aceste consideraţii nu s-au produs, dar unii savanţi care erau de obicei plini de perspicacitate au ajuns să gîndească şi să afirme că a doua jumătate a *C.L.G.* nu avea importanţă sau că ea nu prezenta nici o noutate deosebită: cf. Jaberg 1937, 136 şi A. Varvaro, *Storia, problemi e metodi della linguistica romanza*, Napoli 1966. 212).

(270) Vezi n. 269. La începutul primului paragraf, putem citi în sursele manuscrise, ca de obicei, *element* şi tot ca de obicei, editorii, împotriva intenţiei lui Saussure, au introdus termenul de *fonem*: vezi n. 131. Prima frază din cel de al doilea paragraf aparţine în întregime editorilor.

(271) Putem interpreta schimbările „spontane" ca pe nişte procese de fonematizare de variante libere şi schimbările „combinatorii" ca pe nişte procese de fonematizare de variante combinatorii.

(272) Textul ediţiei din 1916 este „nu-i decît în..." (2281 A. Engler): începînd cu ediţia din 1922, apare aici o eroare de tipar („nu este astfel în..."), care alterează complet sensul frazei, redîndu-l în mod eronat.

(273) Wartburg-Ullmann 41 îi va reproşa lui Saussure această frază: vezi n. 86.

(274) În sursele manuscrise nu se vorbeşte despre *semn*, ci, mai corect, despre *simbol fonetic* (S.M. 112 n. 34).

(275) Despre caracterul „orb" al evoluţiei fonetice conform concepţiei lui Saussure şi despre polemica legată de aceasta, vezi n. 176.

(276) Vezi n. 269.

(277) Aşa cum s-a remarcat (Herman, 1931), *bizan* nu aparţine germanicei occidentale în general, ci în mod specific variantei Hochdeutsch: şi în acest caz, eroarea nu este a lui Saussure, căci, în sursele manuscrise (2366 B. Engler), limba căreia îi aparţin vocabulele despre care e vorba nu este numită.

În trecerea de la latină la italiană, avem de asemenea (dar mult mai rar, dat fiind caracterul conservator al sistemului fonematic toscan), cazuri de ruptură a legăturii gramaticale în cuvinte de tradiţie directă: astfel *domus* şi *domesticus* dau *duomo* şi *domestico* (cu intervenţia unei evoluţii divergente a semnificaţilor), *ductia* şi (*aquae*) *ductus* dau *doccia* şi *acquedotto*.

(278) Formula „diferenţe fonice", ca de obicei, nu se află în manuscrise (vezi n. 131).

(279) Pentru surse, vezi n. 269.

(280) Despre concepţia saussuriană a analogiei, cf. Frei 1929. 27, Delacroix 1930, 265, Wartburg-Ullmann 1962. 60. Mai vezi şi *supra* n. 251, pentru rolul pe care îl joacă analogia în formarea sintagmelor : rol esenţial dacă ţinem seama de faptul că pentru Saussure sintagmele sînt nu numai „cuvintele", dar şi frazele, astfel că analogia este sursa creativităţii limbii, calea prin care limba generează ansamblul teoretic infinit al frazelor. Saussure îşi intitulează pe bună dreptate lecţiile pe această temă: *Analogie, principe général des créations de la langue* (S.M. 57), titlu folosit de editori pentru cel de al treilea paragraf al acestui capitol: *infra* 226.

(281) Vezi n. 176.

(282) Termenul de *economie* nu pare a se afla în manuscrise (2570 B. Engler). El a fost introdus în chip fericit de editori pentru a denota echilibrul dintre diferitele tendinţe ce acţionează asupra limbii: el a fost reluat în această accepţie de A. Martinet 1955, care a făcut din el un termen-cheie al concepţiei structurale moderne a realităţii lingvistice.

(283) Pentru surse, vezi n. 269.

Asupra etimologiei populare există o literatură foarte vastă, pentru care cf. Ullmann 1959. 91. Pentru polemicile antisaussuriene ale lui Iordan, Wartburg şi Ullmann, vezi *infra* n. 286. Cf. şi J. Orr, *L'étimologie populaire*, „Rev. lingv. rom." 18, 1954, 128-142 şi J. Vendryes, *Pour une étymologie statique* B.S. L. 49 : I, 1953. 1-19, Th. Hristea, *Tipuri de etimologie populară,* „Limba română", 16, 1967. 237-251, reia clasificarea lui Saussure.

(284) Examenele universitare (ceea ce ar da dreptate tezei aspectului patologic al aşa-numitei *Volksetymologie*) sînt o sursă destul de bună de etimologii populare dificil de remarcat de către un profesor neatent: mulţi studenţi de la filologia clasică sînt convinşi că hazul homeric provine din lipsa de atenţie nefastă a poetului grec (*quandoque bonus*...) ; mulţi gîndesc că *semnificantul* este persoana care spune ceva etc.

(285) Un alt exemplu de etimologie populară: în italiană, *doppiare* „a dubla" un film), împrumutat din argoticul *to dub* şi alipit lui *doppio* „dublu" ; în franceză *ouvrable* alipit lui *ouvrir* (de fapt lui *oeuvrer* = a lucra).

(286) În ediţia din 1916, acest pasaj (2670 A. Engler) era: „Etimologia populară este un fenomen patologic ; deci ea nu acţionează etc." ; cuvintele de la „este" la „ea" au fost suprimate începînd cu ediţia din 1922, cu siguranţă în semn de omagiu faţă de tendinţele lingvistice ale epocii, care tindeau să conceapă limba ca pe o ţesătură de onomatopee, de interjecţii, de cuvinte „afective", de etimologii populare etc. Dar adevărata gîndire saussuriană este tocmai aceea pe care editorii au corectat-o şi cenzurat-o: „Există aici [în etimologia populară] ceva ce poate trece drept vicios, drept patologic, deşi este o aplicaţie extrem de specială a analogiei" (2670 B. Engler). Cf. Iordan-Orr 1937. 173 n. 1 = Iordan-Bahner 1962. 204 n. 1, Wartburg-Ullmann 1962. 125 combat opinia lui Saussure.

(287) Pentru surse, vezi n. 269. Despre *aglutinare*, cf. Frei 1929. 109. La pagina 181, notăm discuţia asupra termenului de *structură*, pentru care vezi n. 259.

(288) Acest capitol, de mare importanţă pentru originea problematicii saussuriene (vezi n. 216 şi 217), este o combinaţie din diferite lecţii ţinute în cadrul celui de al doilea curs (S.M. 110 n. 60, 64, 69, 71), printre care se remarcă lecţia despre „problema identităţilor" (S.M. 60), pe care editorii au tăiat-o în două, punînd aici problema

identităţii diacronice şi lăsînd în *C.L.G.* 123 cealaltă problemă fundamentală, cea a identităţii sincronice (S.M. 119).

Analiza „stării" limbii greceşti primitive este esenţială pentru a ilustra concepţia saussuriană a diacroniei prospective: la originea unei reorganizări complexe a sistemului sintagmatic şi morfosintagmatic al limbii greceşti clasice, la capătul căreia are loc dispariţia valorii autonome a genitivului, se află o ordine specifică, iniţial indiferentă, datorată unor cauze accidentale. Trebuie să remarcăm încă o dată că antiteleologismul lui Saussure nu implică negarea totală a unei viziuni organice a fenomenelor evolutive; el implică doar contestarea riguroasă a oricărei concepţii mistice a schimbărilor. Vezi n. 176.

(289) Titlul acestei secţiuni din text este, începînd cu ediţia din 1916 şi în toate ediţiile ce i-au urmat, *Appendices aux troième et quatrième parties*. În realitate este vorba de un apendice la părţile a doua şi a treia: dar partea a doua şi a treia fuseseră mai întîi gîndite de editori ca părţile a treia şi a patra; aceştia voiau să facă din capitolele despre scriere şi fonologie (*C.L.G.* 48-81) o primă parte, de altfel conform schemei primului curs (S.M. 54). La un moment dat, probabil în legătură cu întreaga arhitectură impusă materialului saussurian (vezi n. 65), paginile despre scriere şi fonologie au fost înglobate în *Introducere*, iar părţile a treia (sincronia) şi a patra (diacronia) au devenit părţile a doua şi a treia, dar editorii au neglijat să corecteze titlul la apendice (cf. S.M. 100).

În ceea ce priveşte sursele manuscrise, cele trei apendice folosesc lecţii din primul curs (S.M. 110).

(290) Pentru surse, vezi n. 7. După Malkiel (*infra*), Saussure (adică, în realitate, editorii) pune discursul despre etimologie în apendice pentru că acest sector de cercetare nu are autonomie. Despre statutul metodologic general al acestei ramuri importante a cercetării lingvistice, cf. Y. Malkiel, *Etymology and General Linguistic*, în *Linguistic Essays on the Occasion of the Ninth Inter.. Congr.. of Linguists*, W. 18, 1962. 198-219. Malkiel refuză şi el propunerea lui Vendryes, *Pour une étymologie stat.* cit. (vezi n. 283).

(291) În concepţia finală a lui Saussure despre ordinea în care trebuiau date teoremele lingvisticii, paginile despre „limbi" trebuiau să fie primele; din punct de vedere pedagogic, cititorul profan (şi ştim cît de mult însemna aceasta pentru Saussure, pentru care lingvistica nu trebuia să rămînă domeniul privat al specialiştilor, faţă de care, de altfel, nu avea prea mare preţuire: *C.L.G.* 33-34) şi mai ales studentul în lingvistică (şi Saussure a fost întotdeauna sensibil la aspectele didactice: *supra* 254, 260-261, 270) ar fi avut de a face, de la bun început, cu accidentalitatea istorică ce domină viaţa limbilor. Pornind de la acest punct de vedere, Saussure îşi deschide deci cel de al treilea şi ultimul său curs cu lecţiile despre pluralitatea formelor de limbă, despre întrepătrunderea idiomurilor în spaţiu şi în timp, despre mutaţia lor („nu au caractere permanente": S.M. 81), despre raporturile lor cu accidentele istorice externe etc. (S.M. 77-81 n. 97-110). Pornind de la această viziune a aspectului istoric concret, cititorul şi studentul ar fi fost astfel conduşi spre cunoaşterea unei dimensiuni generale a fenomenelor lingvistice şi discursul ar fi trecut de la „limbi" la „limbă" (vezi *supra* 268). Această organizare a materialului a fost schimbată de editori din motivele şi în felul pe care le-am arătat (vezi n. 65). Şi, ca ultim rezultat al acestei totale schimbări, materialul cu care trebuia să înceapă *C.L.G.* a fost pus în ultimele două părţi.

Pentru constantele fonice şi psihice la care face aluzie ultimul alineat, vezi n. 42.

(292) Vezi n. 291.
(293) Vezi n. 291.

Pentru un comentariu al capitolului, cf. Amman 1934. 273-276.

(294) Apoi atlasele lingvistice s-au înmulţit. Pentru o introducere detaliată în „verdadera montaña de estudios de geografia lingüistica" (A. Alonso) cf. S. Pop, *La dialectologie*, 2 vol. Louvain 1950. Cf. şi Vidos 1959. 44-90; Malmberg 1966. 82-107; C. Grassi pregăteşte acum o nouă sinteză ca introducere în această materie.

Ancheta asupra graiurilor romande la care se referă Saussure la p. 277 este *Glossaire des patois de la Suisse romande*, redactat de L. Gauchat, J. Jeanjaquet, E. Tappalet, E. Muret, P. Aebischer, O. Keller şi alţii, grup condus mai întîi de Gauchat şi apoi de K. Jaberg. Adunarea materialelor a început în 1899.

(295) Pentru surse, vezi n. 291.

Pentru raportul dinamic dintre „forţa *intercourse* şi spiritul particularist", cf. Frei 1929. 292.

Despre problema raportului dintre schimbarea fonetică şi împrumuturi, cf. Jakobson 1962. 239.

La sfîrşitul primului paragraf, „împrumut de fonem" reprezintă numai „împrumut" din sursele manuscrise: vezi *C.L.G.* 61 n. 111.

(296) Lucrarea lui J. Schmidt datează din 1872 şi nu din 1877, dată repetată mai departe, 3058, 3059 B. Engler.

(297) Editorii folosesc aici din nou lecţii din cel de al doilea curs (S.M. 74 n. 81) şi din primul curs (S.M. 63 n. 41), deja utilizate. Toată partea a cincea reuneşte fragmentele neutilizate în alte locuri: vezi n. 291.

Despre cele două perspective, vezi *C.L.G.* 100 şi n. 176, 128 şi cf. Ullmann 1959. 38.

(298) Titlul aparţine editorilor; în prima ediţie figura „şi limba primitivă", expresie care a fost schimbată apoi cu „prototipul" (3108 Engler).

Aceste pagini provin din lecţiile din cel de al doilea curs (S.M. 75) consacrate istoriei lingvisticii de la Bopp şi pînă la neogramatici, pagini rezumate de editori în primul capitol al *Introducerii* (*C.L.G.* 29-32).

(299) Despre Pictet, vezi *supra* 240 şi *C.L.G.* 227-228.

(300) Sursa o constituie grupul de lecţii din primul curs despre *La méthode reconstructive et sa valeur* (S.M. 64-65): Saussure anunţă aici, pentru prima oară, tema limbii ca formă pură (vezi n. 45): „Adevăratul mod de a-ţi reprezenta elementele fonice ale unei limbi nu este să le consideri ca pe nişte sunete ce au o valoare absolută, ci ca pe nişte sunete cu o valoare pur opozitivă, relativă, negativă. Limba nu cere decît diferenţa... Ar trebui să mergem mult mai departe cu această constatare şi să considerăm orice valoare a limbii ca opozitivă, şi nu ca pozitivă, absolută" (S.M. 65).

Ne aflăm în faţa unor consideraţii „vechi": este, cu siguranţă, primul nucleu de reflecţii teoretice ale lui Saussure, născute pe marginea experienţei din *Mémoire*, sub presiunea polemicii cu Osthoff, în contact cu cercetările lui Kruszewski şi Baudouin (245-246, 255-256), în scopul de a-i obliga pe lingviştii comparatişti „să înţeleagă ce fac".

(301) În sursele manuscrise, „faptele" sînt în realitate „două": primul şi al doilea. Cel de al treilea este adăugat de către editori (S.M. 119), cînd, de fapt, el este mai curînd condiţia generală a primului şi a celui de al doilea.

(302) În întreg capitolul, editorii amestecă lecţia din cel de al doilea curs despre erorile lingvisticii postboppiene (vezi *supra* n. 298) cu lecţia de introducere în „tabloul" familiilor lingvistice în care Saussure insistă asupra tezei sale fundamentale privind aspectul istoric accidental al sistematizării lingvistice: „Nu există caractere permanente, sustrase acţiunii timpului" (S.M. 80).

Despre limbă şi rasă la Saussure, cf. Amman 1934. 276-277.

La p. 229, rîndurile 8-9, unde scria „cumnatul, soţ al surorii", este o eroare, prezentă în manuscrise; corect este „cumnatul, frate al surorii" (= gr. δαήρ): cf. S.M. 121.

(303) Despre această temă la Saussure, cf. Amman 1934. 277-280 şi Ullmann 1953. Obiectivul criticilor lui Saussure constă în pretenţia de a face deducţii asupra caracteristicilor „spiritului" sau „geniului" unui popor pornind de la considerarea faptelor fonomorfologice. Dar asta nu înseamnă nicidecum că lingvistica trebuie să ignoreze faptul că, fiind în mod radical legată de contingenţele istorice, o limbă nu trăieşte decît în raport cu o societate determinată, scufundată în devenirea istorică, conform tezei din *C.L.G.* 90-96. Recunoaşterea principiului arbitrarului, în măsura în care ea exclude faptul că organizarea vorbirii umane reproduce, pe planul expresiei şi pe planul conţinutului, structuri fonico-acustice sau psihologico-ontologice „naturale", preconstituite, implică ideea că totul în limbă, semnificanţi şi semnificaţi, nu se sprijină decît pe consensul social. Aceasta nu are o limită şi o condiţie decît în necesitatea de a garanta şi de a perpetua în timp distincţiile operate pe planul semnificanţilor şi al semnificaţilor; respectînd nevoia de creativitate, adică posibilitatea de a produce un ansamblu infinit de noi semne datorită mecanismului analogiei. O asemenea viziune a funcţionalităţii limbii, a esenţei sale vitale şi a vieţii sale efective, îi impune lingvisticii să-şi organizeze cercetarea pe de o parte în legătură cu teoria generală a semnelor şi pe de altă parte cu cercetările socio-psihologice, conform clasificării schiţate în *C.L.G.* 41-42. În acelaşi timp, nu există fenomen care, calificabil drept lingvistic la nivelul limbajului comun, să poată fi exclus din orizontul de cercetare al lingvisticii pur saussuriene; materialul disciplinei saussuriene este alcătuit din orice fel de fapt lingvistic (*C.L.G.* 33-34 şi 45-47), tocmai în măsura în care acesteia îi revine sarcina de a cerceta „norma tuturor celorlalte manifestări ale limbajului" (*C.L.G.* 36), adică limba, care este formă a vorbirii. Pentru acest tip de interpretare, vezi n. 40, 51, 56, 65, 83, 129, 137, 138, 150, 167, 176, 204, 225, 226, 227, 231.

(304) Acest ultim capitol este construit şi el din fragmente de lecţii disparate aparţinînd celui de al treilea curs (S.M. 80-81 n. 105, 106, 109).

(305) După cum a arătat, primul, Godel (S.M. 119 şi 181), ultimul alineat din *C.L.G.* este „concluzia editorilor" : altfel spus, nimic din sursele mansucrise nu arată că Saussure ar fi rostit această frază celebră şi, încă mai puţin, că ea reprezintă „ideea fundamentală" a cursului. După Jaberg 1937. 128-130, autonomia lingvisticii în concepţia saussuriană se bazează pe această ultimă frază. În afirmaţia lui Jaberg rămîne totuşi un oarecare echivoc care, după părerea noastră, ar putea să o facă acceptabilă. O exprimare neechivocă a acestei greşite înţelegeri a sensului lui *objet* şi a întregii propoziţii finale se află într-un fragment ca acela al lui Leroy: „Există, în sfîrşit, afirmaţia care încheie *Cursul* şi care îi exprimă miezul: «lingvistica are drept unic şi adevărat obiect limba privită în ea însăşi şi pentru ea însăşi». Ceea ce,

în concluzia lungii meditații care este *Cursul de lingvistică generală*, este definit ca lingvistică prin excelență este același lucru cu ceea ce, în epoca precedentă, se numea lingvistică internă prin opoziție cu lingvistica externă... Atenția prioritară acordată sistemului îl făcea să considere fenomenele externe drept secundare" (Leroy 1965. 90-91). Dacă toate acestea sînt, după cum vom vedea, discutabile din punctul de vedere al interpretării corecte a gîndirii lui Saussure, Leroy are deplină dreptate atunci cînd subliniază „funcția de program pe care această frază [...] a avut-o în dezvoltarea doctrinelor lingvistice din ultimii patruzeci de ani" (p. 91) : este foarte adevărat că o bună parte din lingvistica de inspirație structuralistă a crezut că a-l respecta pe Saussure înseamnă a ignora dezechilibrele sistemului, dinamica sincronică, condiționările sociale, fenomenele evolutive, legătura dintre acestea din urmă și diferitele contingențe istorice, tot valul de fenomene lingvistice prin care și datorită cărora limba este formă. Adăugarea ultimei fraze este pecetea unei manipulări editoriale a notelor saussuriene, care poartă, în parte, responsabilitatea pentru atitudinea exclusivistă a structuralismului, mai ales în curentele postbloomfieldiene din S.U.A.

Scriind această frază, editorii n-au creat *ex nihilo* : Godel subliniase deja faptul că ei au crezut că scriu ceva în conformitate cu principiul din *C.L.G.* 36 : „trebuie să ne plasăm de la bun început pe terenul limbii și să o luăm ca normă a tuturor celorlalte manifestări ale limbajului". Dar Saussure, după cum s-a arătat de mai multe ori (*supra* n. 303), nu voia să decreteze astfel o atitudine exclusivistă. *Limba* este normă și formă a unei materii extrem de eterogene și compozite care ține toată (*C.L.G.* 33-36) de domeniul legitim al studiului lingvistic. Limba este deci *obiectul* specific al lingvisticii, nu în sensul vulgar de „Gegenstand" (Lommel), de „lucru" („chose"), ci în sensul de principiu ce ordonează cunoștințele lingvistice (vezi n. 40). „Să revenim la plan. Să reluăm acest termen : *limbile.* Lingvistica nu trebuie să studieze decît produsul social, limba. Dar acest produs social se manifestă printr-o mare diversitate de limbi (obiect concret este deci acel produs social depus în creierul fiecăruia). Ceea ce este dat, sînt *limbile.* Mai întîi trebuie să studiem limbile, o diversitate de limbi. Observînd aceste limbi, vom extrage ceea ce este universal. Vom avea atunci în fața noastră un ansamblu de abstracții : aceasta ar fi *limba*, în care vom studia ceea ce se observă în diferite limbi. În al treilea rînd, va trebui să ne ocupăm de individ. Executarea are o importanță, dar nu este esențială. Nu trebuie să amestecăm în studiu fenomenul general cu mecanismul executării individuale." (427-429 B. Engler). De la multele limbi, instrumente elaborate de către corpuri sociale cu istoricitate definită, la recunoașterea aspectelor universale ale tehnicii lingvistice, considerate, dincolo de disparitatea sa „superficială" în „unitatea ei profundă" (*C.L.G.* 113), la considerarea reînnoită a „executării" (*C.L.G.* 39), la „executarea individuală" : iată acel *Umweg* pe care Saussure îl propune lingvisticii.

Lista abrevierilor bibliografice

Pentru celelalte abrevieri, mai ales cele ale titlurilor operelor lui Saussure, cf. *supra* n. 1. În această listă au fost folosite siglele următoare pentru revistele: A.L. „Acta Linguistica", B.S.L. „Bulletin de la Société de Linguistique de Paris", C.F.S. „Cahiers Ferdinand de Saussure", I.F. „Indogermanische Forschungen", J.P.S. „Journal de psychologie normale et pathologique", K.Z. „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung", Lg. „Language", N. ph. „Neophilologus", P.B.B. „Paul und Braune's Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur", T.C.L.C. „Travaux du Cercle linguistique de Copenhague", T.C.L.P. „Travaux du Cercle linguistique de Prague", V.Ja. „Voprozy Jazykoznanija", V.R. „Vox Romanica", W. „Word", Z.R.Ph. „Zeitschrift für romanische Philologie".

Bibliografie

V.I. ABAEV, *Lingvističeskij modernizm kak degumanizacija nauki o jazyke*, V.Ja. 14.3. 1965. 22-43.

N. ABBAGNANO, *Dizionario di filosofia*, Torino, 1961.

E. ABEGG, recenzie la *C.L.G.*[2] *Wissen und Leben,* 10 august 1923. 919-920.

D. ABERCROMBIE, *Elements of General Phonetics*, Edinburg, 1967.

Th. ABSIL, *Sprache und Rede. Zu de Saussure's „Allgemeiner Sprachwissenschaft"*, N. ph. 10, 1925. 100-108, 186-193.

J. de AJURIAGUERRA, *Speech Disorders in Childhood*, in *Brain Function*, 1906. 117-130.

W.S. ALLEN, *Zero and Pānini*, „Indian Linguistics", 16, 1955. 106-113.

A. ALONSO, *Prólogo a la edición española*, in F.d.S., *Curso de lingüistica general*, Buenos Aires, 1945. 7-30.

D. ALONSO, *Poesia española. Ensayo de métodos y limites estilisticos*, ed. 1, Madrid, 1950, ed. a 2-a, 1952.

H. AMMANN, *Kritische Würdigung einiger Hauptgedanken von F.d.S. „Grundfragen der Sprachwissenschaft"*, I.F. 52, 1934. 261-281.

H. AMMANN, recenzie la F. de Saussure, *Grundfragen der allgem. Sprachwissenschaft*, I.F. 52, 1934. 304.

K. AMMER, *Einführung in die Sprachwissenschaft*, Halle, 1958.

L. ANTAL, *Questions of Meaning*, Haga, 1963.

F. ANTINUCCI, *Introduzione*, in N. Chomsky *Le strutture della sintassi*, trad. şi introducere de F.A., Bari, 1970. VII-XXXI.

K.O. APEL, *Die Idee der Sprache in der Tradition des Humanismus von Dante bis Vico* („Archiv. f. Begriffgesch.", VIII), Bonn, 1963.

H. ARENS, *Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart*, Monaco, 1955.

K. BALDINGER, *Die Semasiologie. Versuch eines Überblicks* („Deutsche Akad. der Wissens. zu Berlin. Vorträge und Schriften" Heft 61), Berlin, 1957.

Ch. BALLY, in „Journal de Genève", 18 iulie 1908 (= *F.d.S.* 32-33).

Ch. BALLY, *Traité de stylistique française*, 2 vol., Heidelberg, 1909.

Ch. BALLY, in „La semaine littéraire", 1000, 1 martie 1913 (= *F.d.S.* 51-57).

Ch. BALLY, *F. de Saussure et l'état actuel des études linguistiques. Leçon d'ouverture du cours de linguistique générale, lue le 23 octobre 1913*, Geneva, 1913 (= *Le langage et la vie*, ed. a 3-a, Geneva, 1952. 147-160).

Ch. BALLY, *Langue et parole*, J. Ps. 23, 1926. 693-701.

Ch. BALLY, *ap.* Mathesius, 1933.

Ch. BALLY, *Synchronie et diachronie*, V.R. 2, 1937. 345-352.

Ch. BALLY, *Qu'est-ce qu'un signe ?*, J. Ps. 36, 1939. 161-174.
Ch. BALLY, *L'arbitraire du signe. Valeur et signification*, „Le français moderne", 8, 1940. 193-206.
Ch. BALLY, *Sur la motivation des signes linguistiques*, B.S.L. 41, 1940. 75-88 (= *Linguistique générale et linguistique française*, ed. a 2-a, Berna, 1944, § 197-212).
Ch. BALLY, cf. V. Martin.
I. BAUMER, recenzie la F. de Saussure, *Corso di linguistica generale*, introducere, traducere şi comentariu de T. De Mauro, ed. 1, Bari, 1967, C.F.S. 24, 1968. 85-94.
W. BELARDI, *Elementi di fonologia generale*, Roma, 1959.
E. BENVENISTE, *Nature du signe linguistique*, A.L. 1, 1939. 23-29 (= 1966. 49-55).
E. BENVENISTE, *Tendances récentes en linguistique générale*, J. Ps. 47-51, 1954. 130-145 (= 1966. 3-17).
E. BENVENISTE, *„Structure" en linguistique*, in *Sens et usage du terme „structure" dans les sciences humaines et sociales*, editat de R. Bastide, Haga, 1962 [trad. în italiană, *Usi e significati del termine „struttura"*, Milano, 1965. 27-35] (= 1966. 91-98).
E. BENVENISTE, *Saussure après un demi-siècle*, C.F.S. 20, 1963. 7-21 (= 1966. 32-45).
E. BENVENISTE, *Documents pour l'histoire de quelques notions saussuriennes, réunis et présentés par E.B.*, C.F.S. 21, 1964. 131-135.
E. BENVENISTE, 1964 = Saussure, *Lettres* 91, 126, 129-130.
E. BENVENISTE, *Ferdinand de Saussure à l'école des Hautes Études*, „École Pratique des Hautes Études, IV[e] section, Annuaire 1964-1965", 1965. 21-34.
E. BENVENISTE, *Problèmes de linguistique générale*, Paris, 1966.
H. BIRNBAUM, *F.d.S. och den moderna språkvetenskapen. Till 100-årsjubileet av hans födelse*, „Filol. meddelande f. Ryska inst. v. Stochholms högskola" I, 1957. 7-10 (litogr.).
L. BLOOMFIELD, recenzie la Sapir, *Language*, „Classical Weekly" 15, 1922. 142-143.
L. BLOOMFIELD, recenzie la *C.L.G.*, „Modern Language Journal" 8, 1924. 317-319 (=C.F.S. 21, 1964. 133-135).
L. BLOOMFIELD, *A set of Postulates for the Science of Language*, Lg. 2, 1926. 153-164.
L. BLOOMFIELD, *Language*, New York, 1933.
T. BOLELLI, *Tra storia e linguaggio*, Arona, 1949.
T. BOLELLI, *Per una storia della ricerca linguistica*, Napoli, 1965.
D.L. BOLINGER, *The sign is not arbitrary*, „Boletin del Instituto Caro y Cuervo", 5, 1949. 52-62.
W. BORGEAUD, W. BRÖCKER, J. LOHMANN, *De la nature du signe*, A.L. 3, 1942. 43.24-30.
C.H. BORGSTRÖM, *The Technique of Linguistic Descriptions*, A.L. 5, 1945-1949. 1-14.
C. H. BORGSTRÖM, *Innföring i Sprogvidenskap*, ed. a 3-a, Oslo-Bergen-Lund, 1963.
B. BOURDON, recenzie la *C.L.G.*, „Revue philosophique", ianuarie 1917. 90-96.
Brain Function III : Speech, Language and Communication, edit. de E.C. Carterette, Los Angeles, 1966.
M. BRÉAL, „Le Temps", 25 februarie 1913 = *F.d.S.* 49-50.
F. BRESSON, *La signification*, in *Problèmes de psycholinguistique*, Paris, 1963. 9-45.

W. BRÖCKER, *Über die Prinzipien einer allgemeiner Grammatik*, Z. R. Ph. 63, 1943. 367-383.

W. BRÖCKER, J. LOHMANN, *Vom Wesen des sprachlichen Zeichens*, „Lexis” I, 1948. 24-33.

V. BRÖNDAL, *Linguistique structurale*, in *Essais de linguistique générale*, Copenhaga, 1943.

R.A. BUDAGOV, *Iz istorii jazykoznanija* (*Sossjur i sossjurianistvo*), Moscova, 1954.

K. BÜHLER, *Die Axiomatik der Sprachwissenschaft*, „Kantstudien” 38, 1933. 19-90.

K. BÜHLER, *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*, Iena, 1934.

A. BURGER, *Phonématique et diachronie. A propos de la palatalisation des consonnes romanes*, C.F.S. 13, 1955. 19-33.

A. BURGER, *Significations et valeur du suffixe verbal français -e*, C.F.S. 18, 1961. 5-15.

E.L. BURNET, *Saussure, F. de*, in *Dictionnaire historique et biographique de la Suisse*, Neuchâtel, 1930, 6 vol.

E. BUYSSENS, *La nature du signe linguistique*, A.L. 2, 1940-1941. 83-86.

E. BUYSSENS, *Les six linguistiques de F. de Saussure*, „Revue des langues vivantes”, 1942. 15-23, 46-55.

E. BUYSSENS, *Mise au point de quelques notions fondamentales de la phonologie*, C.F.S. 8, 1949. 37-60.

E. BUYSSENS, *Dogme ou libre examen ?*, C.F.S. 10, 1952. 47-50.

E. BUYSSENS, *Le structuralisme et l'arbitraire du signe*, in *Omagiu lui Al. Graur* = „Studii şi Cercetări Lingvistice” II, 1960. 403-416.

E. BUYSSENS, *Le signe linguistique*, „Revue belge de philologie et d'histoire”, 38, 1960. 705-717.

E. BUYSSENS, *Origine de la linguistique de Saussure*, C.F.S. 18, 1961. 17-33.

J.B. CARROLL, *The Study of Language. A Survey of Linguistics and Related Disciplines in America*, Cambridge, Mass., 1953.

E. CASSIRER, *Structuralism in Modern Linguistics*, W. 1, 1945. 99-120.

D. CATALÁN MENÉNDEZ PIDAL, *La escuela lingüistica española y su concepción del lenguaje*, Madrid, 1955.

N. CHOMSKY, *Formal Properties of Grammars*, in *Handbook of Math. Ling.* (cf. Chomsky, Miller), 1963. 323-418.

N. CHOMSKY, *Current Issues in Linguistic Theory*, in J. A. Fodor, J.J Katz, *The structure of Language. Readings in Philosophy of Language*, Englewood Cliffs, N.J. 1964.

N. CHOMSKY, *Aspects of a Theory of Syntax*, Cambridge, Mass., 1965.

N. CHOMSKY. *Cartesian Linguistics. A Chapter in History of Rationalistic Thought*, New York, 1966, trad. în franceză, Paris, 1969.

N. CHOMSKY, *Language and Mind*, New York, 1968, trad. în franceză, Paris, 1970.

N. CHOMSKY, G. A. MILLER, *Introduction to the Formal Analysis of Natural Languages*, în *Handbook of Mathematical Psychology*, R. D. Luce, R. R. Bush, E. Galanter, 2 vol., New York, 1963, vol. II, 269-322.

N.E. CHRISTENSEN, *On the Nature of Meaning. A Philosophical Analysis*, Copenhaga, 1961.

A.S. ČIKOBAVA, *Problema jazyka kak predmeta jazykoznanija*, Moscova, 1959.

A. ČIKOBAVA, *K voprosu o putjah razvitija sovremennoj lingvistiki*, V. Ja. 15 : 4, 1966. 45-61.

M. COHEN, *Pour une sociologie du langage*, Paris, 1956.

B. COLLINDER, *Lautlehre und Phonologismus*, in *Actes du 4e Congr., int. des linguistes. 1936*, Copenhaga, 1938. 122-127.

B. COLLINDER, *Les origines du structuralisme*, *„Acta Societatis linguisticae Uppsaliensis"*, I, 1962. 1-15.

E. COSERIU, *Sincronia, diacronia e historia*, Montevideo, 1958.

E. COSERIU, *Teoria del lenguaje y lingüistica general. Cinco estudios*, Madrid, 1962.

E. COSERIU, *Georg von Gabelentz et la linguistique synchronique*, „Word" 23, 1967. 74-100.

B. CROCE, *Sulla natura e l'ufficio della linguistica*, „Quaderni della Critica" 6, 1946. 33-37 (= *Letture di poeti*, Bari, 1950. 247-251).

J.E. DAVID, „Gazette de Lausanne", 25 februarie 1913 (= F.d.S. 35-39).

H. DELACROIX, *Le langage et la pensée*, ed. a 2-a, Paris, 1930.

De MAURO, *Studi italiani di filosofia del linguaggio* (1945-1955), „Rass. di filosofia" 4, 1955. 301-329.

De MAURO, *Introduzione alla semantica*, Bari, 1965, ed. a 4-a, 1972, trad. în franceză, *Une introduction à la sémantique*, Paris, 1969.

De MAURO, *Eliminare il senso ?*, „Lingua e stilè" 2, 1967. 131-151.

G. DEROSSI, *Segno e struttura linguistici nel pensiero di F.d.S.*, Trieste, 1965.

G. DEROSSI, recenzie la F. de Saussure, *Corso di linguistica generale*, introducere, trad. şi comentariu de T. De Mauro, Bari, 1967, „Il pensiero" 3, 1968. 327-330.

G. DEVOTO, *Una scuola di linguistica generale*, „La cultura" 7, 1928. 241-249.

G. DEVOTO, *I fondamenti della storia linguistica*, Florenţa, 1951.

E. DIETH, *Vademekum der Phonetik. Phonetische Grundlagen für das Wissenschaftliche und praktische Studium der Sprachen*, unter Mitwirkung von R. Brunner, Berna, 1950.

F.P. DINNEEN, *An Introduction to General Linguistics*, New York, 1967.

W. DOROSZEWSKI, *„Langue" et „parole" (une page de l'histoire des idées générales en linguistique)*, „Otbitka z prac filolog." 45, 1930. 485-497.

W. DOROSZEWSKI, *Sociologie et linguistique (Durkheim et de Saussure)*, in *Actes du 2e congrès international de linguistes. Geneva 25-29 august 1931*, Paris, 1933. 146-148.

W. DOROSZEWSKI, *Quelques remarques sur les rapports de la sociologie et de la linguistique : Durkheim et F. de Saussure*, J. Ps. 30, 1933. 82-91.

W. DOROSZEWSKI, *Le structuralisme linguistique et les études de géographie dialectale*, in *Proceedings of VIII Int. Congr. Ling.*, Oslo, 1958. 540 şi urm.

H. DUCHOSAL, *Les Genevois célèbres. Notes et souvenirs sur un linguiste de génie : F. de Saussure*, „Tribune de Genève", 27 decembrie 1950.

N. EGE, *Le signe linguistique est arbitraire*, T.C.L.C. 5, 1949 (= *Recherches structurales 1949. Interventions dans le débat glossématique publiées à l'occasion du cinquantenaire de M. Louis Hjelmslev*, Copenhaga).

R. EISLER, *Wörterbuch der philosophischen Begriffe. Historisch-quellenmässig bearbeitet*, ed. a 4-a, Berlin, 1927.

J. ELLIS, in *Zeichen und System I*. 48.

R. ENGLER, *C.L.G. und S. M. : eine kritische Ausgabe des „Cours de linguistique générale"*, „Kratylos" 4, 1959. 119-132.
E. ENGLER, *Théorie et critique d'un principe saussurien : l'arbitraire du signe*, C.F.S. 19, 1962. 5-66.
R. ENGLER, *Compléments à l'arbitraire*, C.F.S. 21, 1964. 25-32.
R. ENGLER, *Remarques sur Saussure, son système et sa terminologie*, C.F.S. 22, 1966. 35-40.
R. ENGLER, *Lexique de la terminologie saussurienne*, Utrecht-Antwerp, 1969.
R. ENGLER, recenzie la F. de Saussure, *Corso di linguistica generale*, introducere, trad. şi comentariu de T. De Mauro, ed. 1, Bari, 1967, in V. R. 1970 (cu excepţia a 19 pagini).
E. FAVRE, *Allocution de M. E. F. prononcée à la séance du 24 février 1913*, in „Bulletin de la Société d'histoire et d'archéologie de Genève" 3 : 8, 1913. 342-346 = *F.d.S.* 27-34.
F.d.S. (=Ferdinand de Saussure 857-1913), ed. 1, Geneva, 1915, ed. a 2-a, 1962.
J.R. FIRTH, *The Word „Phoneme"*, „Le maître phonétique", aprilie-iunie 1934. 44-46.
J.R. FIRTH, *The Technique of Semantics*, „Transaction of the Philological Society", 1935. 36-72.
J.R. FIRTH, *Linguistic Analysis and Translation*, in *For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Sixtieth Birthday*, Haga, 1956. 133-139.
E. FISCHER JÖRGENSEN, *On the Definition of Phonemic Categories on a distributional Basis*, A. L. 7, 1952. 8-39.
M. FLEURY, *Notes et documents sur F. de Saussure (1880-1891)*, „École Pratique des Hautes Études. IVe section. Annuaire 1964-1965", 1965. 35-67.
I. FÓNAGY, *Über die Eigenart des sprachlichen Zeichens (Bemerkungen zu einer alten Streitfrage)*, „Lingua" 6, 1956-1957. 67-88.
I. FÓNAGY, in *Zeichen und System* I.52.
H. FREI, *La grammaire des fautes*, Paris-Geneva-Londra, 1929.
H. FREI, *Qu'est-ce qu'un dictionnaire de phrases*, C.F.S. 1, 1941. 43-56.
H. FREI, *Ramification des signes dans la mémoire*, C.F.S. 2, 1942. 15-27.
H. FREI, *Note sur l'analyse des syntagmes*, W. 4, 1948. 65-70.
H. FREI, *La linguistique saussurienne à Genève depuis 1939*, A. L. 5, 1945-1949. 54-56.
H. FREI, *Zéro, vide et intermittent*, „Zeitschrift f. Phonetik" 4, 1950. 161-191.
H. FREI, *Saussure contre Saussure ?* C.F.S. 9, 1950. 7-28.
H. FREI, recenzie la V. Bröndal, *Théorie des prépositions. Introduction à une sémantique rationnelle*, trad. de P. Naert, Copenhaga, 1950, C.F.S. 13, 1955. 45-50.
H. FREI, *Langue, parole et différenciation*, J.P.S. 45, 1952. 137-157.
H. FREI, *Critères de délimitation*, W. 10, 1954. 136-145.
H. FREI, recenzie la Ullmann, *Principles*, C.F.S. 13, 1955. 50-61.
H. FREI, *Désaccords*, C.F.S. 18, 1961. 35-51.
O. FUNKE, *Innere Sprachform : eine Einführung in A. Marty's Sprachphilosophie*, Reichenberg, 1924.
G. VON DER GABELENTZ, *Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*, Leipzig, 1891.

A.H. GARDINER, *The Theory of Speech and Language*, ed. 1, Londra, 1932 (Oxford, 1951, 1960).
A.H. GARDINER, *The Distinction of „Speech" and „Language"* in *Atti del 3. Congr. Internaz. di linguisti*, Florenţa, 1935. 345-353.
A.H. GARDINER, *De Saussure's Analysis of the „signe linguistique"*, A. L. 4, 1944.107-110.
E. GARRONI, *Introduzione a Il Circolo linguistico di Praga. Le tesi del'29*, Milano, 1966. 11-18.
P.L. GARVIN, *Referential Adjustement and Linguistic Structure*, A. L. 4, 1944.53-60.
R. GAUTHIOT, in „Bulletin de l'Association des élèves et anciens élèves de l'École Pratique des Hautes Études", 1914.49-55 = *F.d.S.*87-95.
L. GAUTIER, *La linguistique générale de F.d.S.*, „Gazette de Lausanne", 13 august 1916.
D. GAZDARU, *Correspondancia F. de Saussure -G.I. Ascoli*, in *Controversias y documentos lingüisticos*, La Plata, 1967. 179-184.
L. GESCHIERE, *Plaidoyer pour la langue*, N.ph. 45, 1961. 21-37.
L. GESCHIERE, *La „langue" : condamnation ou sursis ?*, N.ph. 46, 1962. 201-210.
A. GILL, *La distinction entre langue et parole en sémantique historique*, in *Studies in Romance Philology and French Literature presented to John Orr*, Manchester, 1933. 90-101.
H. GIPPER, *Bausteine zur Sprachinhaltsforschung. Neuere Sprachbetrachtung im Austausch mit Geistes- und Naturwissenschaft*, Düsseldorf, 1963.
H. GLINZ, *Geschichte und Kritik der Lehre von den Satzgliedern in der deutschen Grammatik*, Berna, 1947.
R. GODEL, *Ch. Bally*, C.F.S. 6, 1947.68-72.
R. GODEL, recenzie la S. Ullmann, *Précis de sémantique française*, C.F.S. 11, 1953.49-50.
R. GODEL, *La question des signes zéro*, C.F.S. 11, 1953.31-41.
R. GODEL, recenzie la A. Martinet, *Économie des chang. phonét.*, C.F.S. 14, 1956. 56-59.
R. GODEL, *Nouveaux documents saussuriens : les cahiers E. Constantin*, C.F.S. 16, 1958-1959. 23-32.
R. GODEL, *Inventaire des manuscrits de F. de Saussure remis à la bibliothèque publ. et univ. de Genève*, C.F.S. 17, 1960. 5-11.
R. GODEL, *L'école saussurienne de Genève*, in *Trends in European and American Linguistics 1930-1960*, edit. de C. Mohrmann, A. Sommerfelt, J. Whatmough, Utrecht-Anvers, 1961. 294-299.
R. GODEL, *De la théorie du signe aux termes du système*, C.F.S. 22, 1966.53-68.
R. GODEL, *F. de Saussure et les débuts de la linguistique moderne*, in *Semaine d'études Genève 1967*, Aarau, 1967. 115-124.
R. GODEL (ed.), *A Geneva School Reader in Linguistics*, Bloomington, 1969.
R. GODEL, *Théorie de la phrase*, in *La sintassi. Atti del III convegno della Società di Linguistica Italiana*, Roma, 1970. 11-41.
Z. GOMBOCZ, recenzie la F. de Saussure, *C.L.G.*, „Magyar Nyelv" 21, 1925. 41-43.
M. GRAMMONT, recenzie la *C.L.G.*, „Revue des langues romanes", 59, 1917. 402-410.

M. GRAMMONT, *Traité de phonétique*, ed. 1, Paris, 1933, ed. a 2-a, 1939.
Al. GRAUR, in *Zeichen und System*, I. 59.
A. GRÉGOIRE, recenzie la *C.L.G.*[2], „Revue belge de philol. et d'hist." 1923.107-108.
A.J. GREIMAS, *L'actualité du saussurisme*, „Le français moderne" 24, 1956. 191-203.
P. GUBERINA, *La méthode audio-visuelle structuro-globale et ses implications dans l'enseignement de la phonétique*, „Studia romanica et anglica Zagrabiensia" 11, 1961. 3-20.
G. GUILLAUME, *La langue est-elle ou n'est-elle pas un système ?*, „Cahiers de linguistique de l'Université de Québec", I, Québec, 1952.
P. GUIRAUD, *Problèmes et méthodes de la statistique linguistique*, Dordrecht, 1959.
P. GUIRAUD, *La semantica*, Milano, 1966 (trad. în italiană a lucrării *La sémantique*, Paris, 1955).
H. GÜNTERT, *Grundfragen der Sprachwissenschaft*, Leipzig, 1925.
W. HAAS, *Zero in Linguistic Description*, in *Studies in Linguistic Analysis*, Oxford, 1957. 33-53.
Z.S. HARRIS, recenzie la Trubeckoj, 1939, Lg. 17, 1941. 345-349.
P. HARTMANN, *Die Sprache als Form*, Haga, 1959.
P. HARTMANN, *Theorie der Grammatik*, Haga, 1963.
Sh. HATTORI, *Saussure no langue to Gengokateisetsu*, „Gengo Kenkyū" 32, 1957. 1-42.
A.G. HAUDRICOURT, A. G. JUILLAND, *Essai pour une histoire structurale du phonétisme français*, Paris, 1949 (cu o prefaţă de A. Martinet. IX-XIV).
L. HAVET, recenzie la *Mélanges de linguistique offerts à M. F. de Saussure,* „Journal de Genève", 16-23 noiembrie 1908 (v. Favre 1913).
L. HEILMANN, *Introduzione*, in Jakobson, 1966.VII-XXV.
S. HEINIMANN, *F. de Saussure, „Cours de ling. gén." in neuer Sicht*, Z. R. Ph. 75, 1959.132-137.
G. HERDAN, *Language as Choice and Change*, Groningen, 1956.
G. HERDAN, *The advanced Theory of Language as Choice and Chance*, Berlin, 1966.
H. HERMAN, recenzie la F. de Saussure, *Grundfragen der Sprachwissenschaft*, trad. de H. Lommel, „Philologische Wochenschrift" 51, 1931.1388-1390.
K. HEŘMAN, *Die Anfänge der menschlichen Sprache*, 2 vol., Praga, 1936-1938.
F. HINTZE, *Zum Verhältnis der sprachlichen „Form" zur „Substanz", „Studia linguistica"* 3, 1949. 86-106.
L. HJELMSLEV, *Principes de grammaire générale*, Copenhaga, 1928.
L. HJELMSLEV, *Langue et parole*, C.F.S. 2, 1942.29-44 (= Hjelmslev, 1959. 69-81).
L. HJELMSLEV, recenzie la B. Collinder, *Introduktion i språkvetenskapen*, Stockholm, 1941, A. L. 4, 1944. 140-141.
L. HJELMSLEV, *Prolegomena to a Theory of Language*, trad. din daneză (*Omkring sprogteoriens grundlaeggelse*, Festskrift udgivet af Köbenhavns Universitet i anledning af Universitets Aarsfest, noiembrie 1943. 3-133 ; ed. 1 engleză, trad. de F. J. Whitfield, Memoir 7 of „Internat. Journal of American Linguistics", Baltimore, 1953), ed. a 2-a, Madison, 1961.
L. HJELMSLEV, *Structural Analysis of Language*, „Studia Linguistica", I, 1947.69-78 (= Hjelmslev, 1959.27-35).

L. HJELMSLEV, *Metod strukturnogo analiza v lingvistike*, A. L. 6, 1951.57-67.

L. HJELMSLEV, *La stratification du langage*, W. 10, 1954.163-188.

L. HJELMSLEV, *Essais linguistiques* (T.C.L.C. 12), Copenhaga, 1959.

Ch.F. HOCKETT, recenzie la T.C.L.C. 5, 1949, „International Journal of American Linguistics" 13, 1952.86-99.

I. IORDAN, *Einführung in die Geschichte und Methoden der romanischer Sprachwissenschaft*, ins deutsche übertragen, ergänzt und teilweise neubearbeitet von W. Bahner, Berlin, 1962.

G. IPSEN, *Sprachphilosophie der Gegenwart*, Berlin, 1930.

H. IZUI, *Recent Trends in Japanese Linguistics*, in *Trends in Modern Linguistics*, 1963. 38-55.

K. JABERG, *Ferdinand de Saussure's Vorlesungen über allgemeine Sprachwissenschaft („Sonntagblatt des Bundes" 17-12-1916.790-795, 24.12.1916.806-810 =) Sprachwissenschaftliche Forschungen und Erlebnisse*, ed. 1, Paris-Zurich-Leipzig, 1937.

K. JABERG, *Sprachwissenschaftliche Forschungen und Erlebnisse*, ed. a 2-a, 2 vol., Zurich, 1965.

R. JAKOBSON, *O hláskoslovném zákonu a teleologickém hláskoslovi*, „Časopis pro moderni filologii" 14, 1928.183-184 = Jakobson, 1962.1-2.

R. JAKOBSON, *Quelles sont les méthodes les mieux appropriées à un exposé complet et pratique de la grammaire d'une langue quelconque ?*, in *Premier congrès international de linguistes. Proposition*, Nimègue, 1928. 36-39 = Jakobson, 1962. 3-6.

R. JAKOBSON, *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves*, T.C.L.P. 2, 1929 = Jakobson, 1962.7-116.

R. JAKOBSON, *Prinzipien der historischen Phonologie*, T.C.L.P. 4, 1931. 247-267 (trad. şi revizuire in Troubetzkoy, 1949.315-336) = Jakobson, 1962. 202-220.

R. JAKOBSON, *La scuola linguistica di Praga*, „La Cultura" 12, 1933.633-641.

R. JAKOBSON, *Sur la théorie des affinités phonologiques entre les langues*, in *Actes du 4e Congrès international de linguistes tenu à Copenhague du 27 août au 1er septembre 1936*, Copenhaga, 1938. 48-58 = Troubetzkoy, 1949. 35-165 = Jakobson, 1962. 234-246.

R. JAKOBSON, *Signe zéro*, in *Mélanges Ch. Bally*, Geneva, 1939. 143-152.

R. JAKOBSON, *Notes autobiographiques de N. S. Troubetzkoy communiquées par R. J.*, in Troubetzkoy, 1949. XV-XXIX.

R. JAKOBSON, *An appraisal of Anthropology Today*, editat de S. Tax, L. C. Eiseley, I. Rouse, C. F. Voegelin, Chicago, 1953. 310-311.

R. JAKOBSON, *Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbances*, in R. Jakobson, M. Halles *Fundamentals of Language*, Haga, 1956. 53-82.

R. JAKOBSON, *Serge Karcevski*, C.F.S. 14, 1956. 9-13.

R. JAKOBSON, *Selected Writings. I : Phonological Studies*, Haga, 1962.

R. JAKOBSON, *A la recherche de l'essence du langage*, in *Problèmes du langage*, Paris, 1966. 22-38.

R. JAKOBSON, *Saggi di linguistica generale*, Milano, 1966.

R. JAKOBSON, *L'importanza di Kruszewski per lo sviluppo della linguistica generale*, „Ricerche slavistiche", 1967 [1965].1-20.

R. JAKOBSON, S. KARCEVSKIJ, N. S. TROUBECKOJ, in *Actes du premier congres international de linguistes à La Haye*, Leiden, *s.a.* (mai 1929) 33-36.

O. JESPERSEN, recenzie la *C.L.G.*, „Nordisk Tidskrift for Filologi" 6, 1917.37-41 (= Jespersen, 1933. 108-115).

O. JESPERSEN, *Language. Its Nature, Development and Origin*, ed. 1, Londra, 1922, retipărit 1949.

O. JESPERSEN, *Mankind, Nation and Individual from a Linguistic point of view*, ed. 1, Oslo, 1925 (retipărit Londra, 1946).

O. JESPERSEN, *L'individu et la communauté linguistique*, J. Ps. 1927.573 şi urm. (= Jespersen, 1933. 119-133).

O. JESPERSEN, *Linguistica. Selected Papers in English, French and German*, Londra, 1933.

O. JESPERSEN, *Selected Writings*, Londra-Tokyo, *s.a.*

D. JONES, *The Phoneme. Its Nature and Use*, Cambridge, 1950.

H.F.J. JUNKER, *Die indogermanische und die allgemeine Sprachwissenschaft*, în *Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft. Festschrift für Wilhelm Streitberg*, Heidelberg, 1924. 1-64.

F. KAINZ, *Psychologie der Sprache*, 5. vol. : I. *Grundlagen der allgemeinen Sprachpsychologie*, Stuttgart, 1941 ; III. *Physiologische Psychologie der Sprachvorgänge*, Stuttgart, 1954 ; V, I. *Psychologie der Einzelsprachen*, Stuttgart, 1965.

J.R. KANTOR, *An Objective Psychologie of Grammar*, Bloomington (Ind.), 1952.

I. KOBALAVA, *Ponologiis ist'oriidan (Ponologiis sak'itxebi P. de-Sosiurtan)*, „Iberiul-k' avk'asiuri enatmecniereba", 14, 1964. 89-99.

F. KOLMAR-KULLESCHITZ, *Ist das Phonem ein Zeichen ? (Stratifizierung der Bedeutung)*, „Phonetica", 5, 1960. 65-75.

F. KOLMAR-KULLESCHITZ, *Einige Bemerkungen zum de Saussureschen Zeichenschema (Stratifizierung der Bedeutung)*, „Phonetica", 6, 1961. 137-161.

J.M. KOŘINEK, *Einige Betrachtungen über Sprache und Sprechen*, T.C.L.P. 6, 1936. 23-29.

H. KRONASSER, *Handbuch der Semasiologie. Kurze Einführung in die Geschichte, Problematik und Terminologie der Bedeutungslehre*, Heidelberg, 1952.

L. KUKENHEIM, *Esquisse historique de la linguistique française et de ses rapports avec la linguistique générale*, Leida, 1962.

J. von LAZICZIUS, *Das sogenannte dritte Axiom der Sprachwissenschaft*, A.L. 1, 1939. 162-167.

J. von LAZICZIUS, *Die Scheidung langue-parole in der Lautforschung*, in *Proceedings of the 2nd Intern. Congr. Phonetic Sciences 1938*, Gand, 1939. 13-23.

J. von LAZICZIUS, *La définition du mot*, C.F.S. 5, 1945. 32-37.

J. von LAZICZIUS, *Lehrbuch der Phonetik*, Berlin, 1961.

A.A. LEONTEV, *I. A. Boduen de Kurtene i peterburgskaja škola russkoj lingvistiki*, V.Ja. 10 : 4, 1961.112-124.

G. LEPSCHY, *Aspetti teorici di alcune correnti della glottologia contemporanea*, „Ann. Scuola Norm. Sup. di Pisa" 30, 1961. 187-267, 34, 1965. 221-295.

G. LEPSCHY, *Ancora su „l'arbitraire du signe"*, „Ann. Scuola Norm. Sup. di Pisa", 31, 1962. 65-102.

G. LEPSCHY, *Sintagmatica e linearità*, „S. S. linguistici" 5, 1965.21-36.

G. LEPSCHY, *La linguistica strutturale*, Torino, 1966 (adusă la zi și revizuită de Lepschy, 1961; Lepschy, 1965. 221 și urm.), trad. în franceză, *La linguistique structurale*, Paris, 1967.

G. LEPSCHY, *A Survey of Structural Linguistics*, Londra, 1970 (revizuită de Lepschy, 1966).

E. LERCH, *Vom Wesen des sprachlichen Zeichens oder Symbols*, A. L. I, 1939.145-161.

M. LEROY, *Benedetto Croce et les études linguistiques*, „Revue internat. de philosophie" 7, 1953. 342-362.

M. LEROY, *Profilo storico della linguistica moderna*, trad. în italiană de A. Davies Morpurgo, cu adaosuri și corecturi (*Les grands courants de la linguistique moderne*, Paris-Bruxelles, 1963), Bari, 1965.

J. LOHMANN, *Karl Bühlers „Drittes Axiom"*, A. L. 3, 1942-1943. 5-16.

H. LOMMEL, recenzie la *C.L.G.*, „Götting. Gelehrt. Anzieg." 1921. 232-241.

H. LOMMEL, recenzie la *C.L.G.*, „Philologische Wochenschrift" 42, 1922. 252-257.

H. LOMMEL, recenzie la *C.L.G.*², „Deutsche Literaturzeit" 45, 1924. 2040-2046.

J. LOTZ, *Plan and Publikation of Noreen's Vårt Språk*, „Studia Linguistica" 8, 1954. 82-91.

M. LUCIDI, *L'equivoco de „l'arbitraire du signe". L'iposema*, „Cultura neolatina" 10, 1950.185-208 (= Lucidi, 1966.47-76).

M. LUCIDI, *Saggi linguistici*, Napoli, 1966.

J. LYONS, *Structural Semantics. An Analysis of Part of the Vocabulary of Plato*, Oxford, 1963.

J. LYONS, *Introduction to Theorical Linguistics*, Cambridge, 1968.

B. MALMBERG, *Die Quantität als phonetisch-phonologischer Begriff. Eine allgemeinsprachliche Studie*, Lund-Leipzig, 1944.

B. MALMBERG, *Système et méthode. Trois études de linguistique générale*, „Vetenskaps-societeten i Lund. Årsbok", Lund, 1945.

B. MALMBERG, *Till frågan om språkets systemkaraktär*, „Vetenskaps-societeten i Lund. Årsbok", 1947. 147-173.

B. MALMBERG, *F. de Saussure et la phonétique moderne*, C.F.S. 12, 1954, 9-28.

B. MALMBERG, *Structural Linguistics and Human Communication*, Berlin-Göttingen--Heidelberg, 1963.

B. MALMBERG, *Les nouvelles tendances de la linguistique*, Paris, 1966.

B. MALMBERG, *Synchronie et diachronie*, raport la *Xe congrès intern. des linguistes (28 août-2 septembre 1967)*, București, 1967.

B. MANDELBROT, *Structure formelle des textes et communication*, „Word" 10, 1954. 1-27.

J. MAROUZEAU, recenzie la *C.L.G.*², „Revue des études latines" I, 1922. 61-62.

V. MARTIN, Ch. BALLY, *Albert Sechehaye*, C.F.S. 6, 1947. 63-67.

A. MARTINET, *La double articulation linguistique*, T.C.L.C. 5, 1949. 30-37.

A. MARTINET, *Structural Linguistics*, in *Anthropology Today. An Encyclopedic Inventory*, Chicago, 1953. 574-586.

A. MARTINET, *Économie des changements phonétiques. Traité de phonologie diachronique*, Berna, 1955.

A. MARTINET, *Arbitraire linguistique et double articulation*, C.F.S. 15, 1957. 105-116.

A. MARTINET, *Elementi di linguistica generale* (trad. în italiană a vol. *Éléments de linguistique générale*, Paris, 1960), ed. 1, Bari, 1966, ed. a 2-a, 1967.

V. MATHESIUS, *La place de la linguistique fonctionnelle et structurale dans le développement général des études linguistiques*, in *Actes du 2e congrès internatinal de linguistes. Genève 24-29 août 1931*, Paris, 1933. 145-146.

G.F. MEIER, *Ein Beitrag zur Erforschung der Zusammenhänge von Sprache und Denken und der Entwicklungsgesetzmässigkeiten der Sprachen*, „Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe" 4-5, 1952-1953. 517 şi urm.

A. MEILLET, *F.de Saussure*, B.S.L. 18: 61, 1913.CLXI-CXXXV (= *Linguistique historique et ling. générale*, II, Paris, 1936. 174-184) = *F.d.S.*, 69-85.

A. MEILLET, recenzie la *C.L.G.*, B.S.L. 20: 64, 1916. 32-36.

A. MEILLET, recenzie la *C.L.G.*, „Revue critique de philologie et d'histoire" 83, 27 ianuarie 1917. 49-51.

A. MEILLET, *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes* (ed. 1, Paris, 1903, ed. a 8-a, Paris, 1937.

R. MENÉNDEZ PIDAL, *Origines del español*, ed. a 4-a, Madrid, 1956.

M. MERLEAU-PONTY, *Signes*, Paris, 1960.

P. MICLĂU, *Le signe dans les fonctions du langage*, in *Zeichen und System*, III. 174-194.

F. MIKUŠ, *Edward Sapir et la syntagmatique*, C.F.S. 11, 1963. 11-30.

K. MÖLLER, *Contribution to the Discussion concerning „Langue" and „Parole"*, T.C.L.C. 5, 1949. 87-94.

G. MOUNIN, *Les problèmes théoriques de la traduction*, Paris, 1963.

G. MOUNIN, *La notion de système chez Antoine Meillet*, „La linguistique", 2:1, 1966. 17-29.

G. MOUNIN, *Histoire de la linguistique des origines au XX-e siècle*, Paris, 1967.

G. MOUNIN, *Saussure ou le structuralisme sans le savoir*, Paris, 1968.

M. MOURELLE-LEMA, *The Geneva School of Linguistics: a Biobibliographical Record*, in Godel, 1969.1-25.

E. MURET, „Journal de Genève" 26 februarie 1913 = *F.d.S.* 41-48.

J.W.F. MULDER, *Sets and relations in phonology. An axiomatic approach to the description of speech*, Oxford, 1968.

P. NAERT, *Arbitraire et nécessaire en linguistique*, „Studia Linguistica" I, 1947. 5-10.

A. NEHRING, *The problem of linguistic sign*, A. L. 6, 1950. 1-16.

G. NENCIONI, *Idealismo e realismo nella scienza del linguaggio*, Florenţa, 1946.

M. NIEDERMANN, recenzie la *C.L.G.*, „Zürcher Zeitung", august 1916.

H. NÜSSE, *Die Sprachtheorie Friedrich Schlegels*, Heidelberg, 1962.

C.E. OGDEN, I.A. RICHARDS, *The Meaning of Meaning. A Study of Influence of Language upon Thought and of Science of Symbolism*, ed. 1: Londra, 1923 ed. a 10-a, din care provin citatele, 1949; trad. în italiană de L. Pavolini, Milano, 1966.

T.K. OESTERREICH, *Die deutsche Philosophie des XIX Jahrhunderts und der Gegenwart (Friedrich Überwegs Grundiss der Gesch. der Philos.,* III T., ed. a 12-a), Berlin, 1824.

A. OLTRAMARE, *La résurrection d'un génie,* „La semaine littéraire" 27 mai 1916. 256-259.

A. OMBREDANE, *L'aphasie et l'élaboration de la pensée explicite.* Paris, 1951.

Ch.E. OSGOOD, *Contextual Control in Sentence Understanding and Creating*, in *Brain Function* 201-229.

E. OTTO, *Grundfragen der Linguistik*, I.F. 52, 1934. 177-195.

E. OTTO, *Stand und Aufgaben der allgemeinen Sprachwissenschaft*, Berlin, 1954.

A. PAGLIARO, *Sommario di linguistica arioeuropea*, Roma, 1930.

A. PAGLIARO, *Il segno vivente. Saggi sulla lingua e altri simboli*, Napoli, 1952.

A. PAGLIARO, *La parola e l'immagine*, Napoli, 1957.

H. PALMER, *Memorandum on Problems of English Teaching*, Tokyo, 1924.

L.R. PALMER, *The Latin Language*, Londra, 1954.

H. PAUL, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, ed. 1, Halle 1880 (ed. a 5-a, din care provin citatele, 1920).

A. PENTTILÄ, *Einige Bemerkungen über die Unterscheidung von Sprache und Rede*, in *Actes du 4e Congrès international de linguistes*, Copenhaga, 1938. 157-163.

J. PERROT, *La linguistique*, Paris, 1953.

E. PICHON, *La linguistique en France. Problèmes et méthodes*, J. Ps. 34, 1937. 25-48.

E. PICHON, *Sur le signe linguistique. Complément à l'article de M. Benveniste*, A.L. 2, 1940-1941. 51, 52.

R. PIPPING, *Om några grundtankar i F. de Saussure föresläsningar över allmän språkvetenskap*, „Vetenskaps-societeten i Lund. Årsbok", 1946.17-28.

V. PISANI, *Saggi di linguistica storica. Scritti scelti*, Torino, 1959.

V. PISANI, *Profilo storico della linguistica moderna*, „Paideia" 21, 1966.297-308.

W. PORZIG, *Das Wunder der Sprache. Probleme, Methoden und Ergebnisse der modernen Sprachwissenschaft*, Berna, 1950.

H.J. POS, *Phénoménologie et linguistique*, „Revue internationale de philosophie" I, 1939. 354-365.

S. POSPELOV, *O lingvističeskom nasledstve S. Karcevskogo*, V.Ja. 6 : 4, 1957. 46-56.

L. PRIETO, *Principes de noologie*, Haga, 1964.

M. V. A. PUEBLA DE CHAVES, *Problemas de fonética experimental*, La Plata, 1948.

B. QUADRI, *Aufgaben und Methoden der onomasiologischen Forschung. Eine entwicklungsgeschichtliche Darstellung*, Berna, 1952.

G. REDARD, *F. de Saussure Pionnier de la linguistique*, „Journal de Genève", 23-24 noiembrie 1957.

P.-F. REGARD, *Contribution à l'étude des prépositions dans la langue du Nouveau Testament*, Paris, 1919.

H. REGNÉLL, *Semantik. Filosofiska och språkvetenskapliga grundfrågor inom betydelseläran*, Stockholm, 1958.

R.H. RENSCH, *F.d.S. und Georg von der Gabelentz*, „Phonetica" 15, 1966. 32-41.

R.H. ROBINS, *Ancient and Medieval Grammatical Theory in Europe, with Particular Reference to Modern Linguistic Doctrine*, Londra, 1951.

R.H. ROBINS, *General Linguistics in Great-Britain, 1930-60*, in *Trends in Modern Ling.*, 1963. 11-37.

K. ROGGER, *Kritischer Versuch über de Saussure's Cours général*, Z.R.Ph. 61, 1941. 161-224.

K. ROGGER, recenzie la Sechehaye, 1940, Z. R. Ph. 62, 1941. 98-106.

K. ROGGER, *Langue-parole und die Aktualisierung*, Z. R. Ph. 70, 1954. 341-375.

J. RONJAT, *Le Cours de linguistique de F.d.S.*, „Journal de Genève", 26 iunie, 1916.

A. ROSETTI, *Le mot. Esquisse d'une théorie générale*, ed. a 2-a, Copenhaga--București, 1947.

A. ROSETTI, *Sur la théorie de la syllabe*, Haga, 1959.

L. ROSIELLO, *La semantica moderna e l'opera di S. Ullmann*, cf. Ullmann, 1962.

L. ROSIELLO, *Struttura, uso e funzioni della lingua*, Florența, 1966.

A. ROSSI, *Gli anagrammi di Saussure : Poliziano, Bach e Pascoli*, „Paragone-Letteratura" 19, 1968. 113-127.

J. RUDHARDT, *Réflexions philosophiques à l'occasion d'un exercice de traduction*, C.F.S. 21, 1964. 55-85.

N. RUWET, *Introduction à la grammaire générative*, Paris, 1967.

L.V. ŠČERBA, *Russkie glasnie v kačestvennom i količesivennom otnošenii*, Petersburg, 1912.

L.V. ŠČERBA, *I. A. Boduen de Courtenay i jego značenie v nauke o jazyke*, in *Izbrannie raboty po russkomu jazyku*, Moscova, 1957. 85-96.

A. SCHAFF, *Sprache und Erkenntnis* (trad. a *Jezik a poznanie*, Varșovia, 1964), Viena, 1964.

A. SCHAFF, *Introduzione alla semantica* (după trad. în engleză a vol. *Wstep do semantyki*, Varșovia, 1960), Roma, 1965.

W. SCHMIDT, *Lexikalische und aktuelle Bedeutung. Ein Beitrag zur Theorie der Wortbedeutung*, Berlin, 1963.

H.G. SCHOGT, *Baudouin de Courtenay and Phonological Analysis*, „La linguistique" 2 : 1, 1966. 15-29.

H. SCHUCHARDT, recenzie la *C.L.G.*, „Literaturblatt für germanische und romanische Philologie", 38, 1917.1-9 (= *Hugo Schuchardt-Brevier*, ed. de L. Spitzer, ed. 1, Halle, 1922, ed. a 2-a 1928. 135, 318-320, 329-330, 408-409, 411-412, 418, 420, 434).

A. SECHEHAYE, *Programme et méthodes de la linguistique théorique. Psychologie du langage*, Paris-Leipzig-Geneva, 1908.

A. SECHEHAYE, *Les problèmes de la langue à la lumière d'une théorie nouvelle*, „Rev. Philos." 84, 1917.1-30.

A. SECHEHAYE, *L'école genevoise de linguistique générale*, I.F. 4, 1927.217-241.

A. SECHEHAYE, *Les mirages linguistiques*, J. Ps. 27, 1930.337-366.

A. SECHEHAYE, *La pensée et la langue ou comment concevoir le rapport organique de l'individuel et du social dans le langage ?* J. P. 30, 1933.57-81.

A. SECHEHAYE, *Évolution organique et évolution contingentielle*, in *Mélanges Bally*, Geneva, 1939. 19 şi urm.

A. SECHEHAYE, *Les trois linguistiques saussuriennes*, V.R. 5, 1940. 1-48.

A. SECHEHAYE, Ch. BALLY, H. FREI, *Pour l'arbitraire du signe*, A.L. 2, 1940-1941. 165-169.

A. SECHEHAYE, *De la définition du phonème à la définition de l'entité de langue*, C.F.S. 2, 1942. 45-55.

A. SECHEHAYE, recenzie la Buyssens 1942, C.F.S. 4, 1944. 65-69.

C. SEGRE, *Nota introduttiva*, in Ch. Bally, *Linguistica generale e linguistica francese*, trad. din franceză, Milano, 1963. 11-35.

B. SIERTSEMA, *A Study of Glossematics. Critical Survey of its Fundamental Concepts*, Haga, 1955.

V. SKALIČKA, *The Need for a Linguistics of la parole*, „Recueil linguistique de Bratislava" I, 1948. 21-38.

N. SLUSAREVA, *Quelques considérations des linguistes soviétiques à propos des idées de F. de Saussure*, C.F.S. 20.1963. 23-46.

E. SOLLBERGER, *Note sur l'unité linguistique*, C.F.S. 11, 1953. 45-46.

A. SOMMERFELT, *Points de vue diachronique, synchronique et panchronique en linguistique générale*, „Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap" 9, 1938. 240-249 = Sommerfelt 1962. 59-65.

A. SOMMERFELT, *Tendances actuelles de la linguistique générale*, „Diogène" 1, 1952.77-84.

A. SOMMERFELT, *Diachronic and Synchronic Aspects of Language*, Haga, 1962.

H. SPANG-HANSSEN, *Recent Theories on the Nature of the Language Sign*, T.C.L.C. 9, 1954. 95-99.

N.C.W. SPENCE, *A Hardy Perennial: the Problem of la langue and la parole*, „Archivium linguisticum" 9, 1957.1-27.

N.C.W. SPENCE, *Langue et parole yet again*, N. Ph. 46, 1962. 192-201.

O. SPRINGER, *Probleme der Bedeutungslehre*, „The Germanic Review" 13, 1938. 157-174.

J. STAROBINSKI, *Les anagrammes de Ferdinand de Saussure, textes présentés par J.S.*, „Mercure de France" 350, februarie 1964. 243-262.

J. STAROBINSKI, *Les mots sous les mots : textes inédits des cahiers d'anagrammes de Ferdinand de Saussure*, in *To Honor Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Seventieth Birthday*, Haga-Paris, 1967. 1906-1917.

J. STAROBINSKI, *Le nom caché. Textes inédits extraits des cahiers d'anagrammes de F. de Saussure*, în *L'analisi del linguaggio teologico : il nome di Dio*, Roma, 1969. 55-70.

S. STELLING-MICHAUD, *Notice biographique* [Serge Karcevskij] C.F.S., 14, 1956. 5-7.

W. STREITBERG, *F. de Saussure*, „Indogermanisches Jahrbuch" 2, 1914 (1915), 203-213.

E.H. STURTEVANT, *An Introduction to Linguistic Science*, New Haven, 1947.

C. TAGLIAVINI, *Introduzione alla glottologia*, 2 vol., Bologna, 1963.

B.A. TERRACINI, recenzie la *C.L.G.*, „Bollettino di filologia classica", 25, 1919.73-78.

B.A. TERRACINI, *Paleontologia ascoliana e linguistica storica*, in *Silloge linguistica dedicata alla memoria di G. I. Ascoli*, Torino, 1929. 649-655.

B.A. TERRACINI, recenzie la Troubetzkoy, 1939, „Revista de filologia hispánica" 4, 1942. 173-180.

B.A. TERRACINI, *Guida allo studio della linguistica storica*, Roma, 1949.

B.A. TERRACINI, *Pagine e appunti di linguistica storica*, Florenţa, 1957.

B.A. TERRACINI, *Lingua libera et libertà linguistica. Introduzione alla linguistica storica*, Torino, 1963.

L. TESNIÈRE, *Phonologie et mélange de langues*, T.C.L.P. 8, 1939. 183-194.

Tezisy dokladov na konferencii „jazyk i reč", Moscova, 1962.

Thèses. Mélanges linguistiques dédiés au premier congrès des philologues slaves, T.C.L.P. 1, 1929. 5-29.

R. TITONE, *Le lingue estere. Metodologia didattica*, cu colaborarea lui J.B. Carroll, Zürich, 1966.

Trends in Modern Linguistics. Edited in the occasion of the Ninth International Congress of Linguists, de Chr. Mohrmann, F. Norman, A. Sommerfelt, Utrecht, 1963.

J. TRIER, *Deutsche Bedeutungforschung*, in *Germanische Philologie. Festschrift für O. Behagel*, Heidelberg, 1934. 174-200.

B. TRNKA, *Synchronie a diachronie v strukturálnim jazykozpytu*, „Časopis pro moderni filologii" 20, 1934. 62-64.

N.S. TROUBETZKOY [Trubeckoj], *Principes de phonologie*, trad. [de Trubetzkoy, 1939] de J. Cantineau, ed. 1, Paris, 1949, (ed. a 2-a, 1964), cu *Notes autobiographiques* de R. Jakobson. XV-XXIX.

N.S. TRUBECKOJ, *La phonologie actuelle*, J.Ps. 30, 1933. 227-246.

N.S. TRUBETZKOY [Trubeckoj], *Grunzüge der Phonologie* (= T.C.L.P. 7), Praga, 1939.

C.C. UHLENBECK, recenzie la *C.L.G.*², „Museum", iulie 1923, col. 257.

S. ULLMANN, *Word-form and Word-meaning*, „Archivum linguisticum" 1, 1949. 126-139.

S. ULLMANN, *The Principles of Semantics*, ed 1, Glasgow-Oxford, 1951, ed. a 2-a (cu adaosuri), 1959.

S. ULLMANN, *Descriptive Semantics and Linguistic Typology*, W. 9, 1953. 225-240.

S. ULLMANN, *Semantics : An Introduction to the Science of Meaning*, Oxford, 1952 (trad. în italiană, Bologna, 1966, cu o introducere de L. Rosiello, pp. VII-XLVI).

W.M. URBAN, *Lenguaje y realidad. La filosofia del lenguaje y los principios del simbolismo* (trad. după vol. în engleză *Language and Reality*, Londra, 1939), Mexico, 1952.

J. VACHEK, *Zum Problem der geschriebenen Sprache*, T.C.L.P. 8, 1939. 94-104.

R. VALIN, *La méthode comparative en linguistique historique et en psychomécanique du langage*, Québec, 1964.

C. VALLINI, *Problemi di metodo in Ferdinand de Saussure indoeuropeista*, „Studi e saggi linguistici", 9, 1969, extras de 84 de pagini.

N. VALOIS, *F.d.S.*, „Comptes rendus de l'Académie des inscriptions" 1913.68-70 = Saussure *Lettres* 126-128.

E. VASILIU, *„Langue", „parole", stratification*, „Revue de linguistique", 5, 1960. 27-32.

J. VENDRYES, *Le caractère social du langage et la doctrine de F.d.S.*, J. Ps. 18, 1921. 617-624 = Vendryes, 1952. 18-25.

J. VENDRYES, *Le langage. Introduction linguistique à l'histoire*, ed. 1, Paris, 1921, ed. a 5-a, Paris, 1950.

J. VENDRYES, *Sur les tâches de la linguistique statique*, J. Ps. 30, 1933. 172-184 = Vendryes, 1952. 26-38.

J. VENDRYES, *Sur la dénomination*, B.S.L. 48, 1952. 1-13.

J. VENDRYES, *Choix d'études linguistiques et celtiques*, Paris, 1952.

J.V.M. VERHAR, *Speech, Language and Inner Form (Some Linguistic Remarks on Thought)*, în *Proceedings of the 9th Internat. Congress of Linguists. Cambridge, Mass., 1962*, Haga, 1964. 748-755.

P.A. VERBURG, *Taal en funktionaliteit*, Wageningen, 1952.

P.A. VERBURG, *Het schaakspel-model bij F.d.S. en bij Wittgenstein*, in *Wijsgerig perspectief op maatschappij en wetenschap*, Amsterdam, 1961. 227-234.

B.E. VIDOS, *Manuale di linguistica romanza*, trad. din olandeză, Florenţa, 1959.

J.P. VINAY, J. DARBELENET, *Stylistique comparée du français et de l'anglais*, Paris, 1958.

A.G. VOLKOV, *O teoretičsckich osnovanijach dichotomičeskoj gipotezy jazỳka i reči F. de Sosjura*, „Vestnik Moskovskogo Universiteta" VII, 19 : 2, 1964. 40-53.

V.N. VOLOŠINOV, *Marksism i filosofija jazyka*, Leningrad, 1930.

D.N. VVEDENSKIJ, *F. de Sosjur i ego mesto v lingvistike*, in F.d.S., *Kurs obščej lingvistiki*, Moscova, 1933. 5-30.

J. WACKERNAGEL, *Ein schweizerisches Werk über Sprachwissenschaft*, „Sonntagsblatt der Basler Nachrichten", 15 şi 22 octombrie 1916. 165-166, 172.

R.L. WAGNER, *Introduction à la linguistique française*, Geneva, 1947.

W. VON WARTBURG, *Das Ineinandergreifen von deskriptiver und historischer Sprachwissenschaft*, „Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissens. zu Leipzig", Phil.-hist. Kl. 83: 1, 1931.1-23.

W. VON WARTBURG, *Betrachtungen über die Gliederung des Wortschatzes*, Z. R. Ph. 57, 1937. 296-312.

W. VON WARTBURG, *Betrachtungen über das Verhältnis von historischer und deskriptiver Sprachwissenschaft*, in *Mélanges de ling. offerts à Ch. Bally*, Geneva, 1939. 3-18 (parţial reluat în W. v. Wartburg, *Von Sprache und Mensch*, Berna, 1956. 159-165).

W. VON WARTBURG, *Einführung in Problematik und Methodik der Sprachwissenschaft* (ed. 1. Halle, 1943), zweite, unter Mitwirkung von S. Ullmann verbesserte und erweiterte Auflage, Tübingen, 1962.

J.T. WATERMAN, *F.d.S. Forerunner of Modern Structuralism*, „Modern Language Journal" 40, 1956.307-309.

J.T. WATERMAN, *Perspectives in Linguistics. An Account of the Background of Modern Linguistics*, Chicago, 1963.

H. WEIN, *Sprachphilosophie der Gegenwart. Eine Einführung in die europäische und amerikanische Sprachphilosophie des 20. Jahrhunderts*, Haga, 1963.

L. WEISGERBER, *Die Bedeutungslehre – ein Irrweg der Sprachwissenschaft ?* „Germanisch-Romanische Monatsschrift" 15, 1927. 171-183.

L. WEISGERBER, *Vorschläge zur Methode und Terminologie der Wortforschung*, I.F. 46, 1928.305-325.

L. WEISGERBER, recenzie la F. de Saussure, *Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft*, „Teuthonista" 8, 1932.248-249.

R.S. WELLS, *De Saussure's System of Linguistics*, W. 3, 1947. 1-31.

R.S. WELLS, recenzie la *Recherches structurales 1949* (= T.C.L.C. 5), Lg. 27, 1951. 554-570.

N. VAN WIJK, *Umfang und Aufgabe der diachronischen Phonologie*, in *Mélanges de ling. et de philol. offerts à J. v. Ginneken*, Paris, 1937. 93-99.

N. VAN WIJK, *De Saussure en de phonologische school*, in *Album philolog. voor Th. Baader*, Amsterdam, 1939. 9-14.

N. VAN WIJK, *L'étude diachronique des phénomènes phonologiques et extraphonologiques*, T.C.L.P. 8, 1939. 297-300.

L. ZAWADOWSKI, *The So-Called Relative Motivation in Language*, in *Proceedings of 8th Congr. Ling.*, Oslo, 1958. 420-422.

L. ZAWADOWSKI, *The So-Called Relative Motivation in Language*, in *Omagiu lui Iorgu Iordan*, Bucureşti, 1958. 927-937.

Zeichen und System der Sprache, Veröffentlichung des I. Internationalen Symposium „Z. u. S. d. S." vom 28.9. bis 2.10.1959 in Erfurt, 3 vol., Berlin, 1961-1964.

V.M. ŽIRMUNSKIJ, *O sinhronii i diahronii v jazykoznanii*, V. Ja. 7 : 5, 1958. 43-52.

V.M. ŽIRMUNSKIJ, *O sootnošenii sinhronnogo analizia i istoričeskogo izučenia jazyka*, Moscova, 1960.

Index

(Cifrele trimit la pagini)

Cuprins

INTRODUCERE

APENDICE
Principii de fonologie

PARTEA ÎNTÂI
Principii generale

PARTEA A DOUA

Lingvistica sincronică

PARTEA A TREIA
Lingvistica diacronică

PARTEA A PATRA
Lingvistica geografică

PARTEA A CINCEA

Probleme de lingvistică retrospectivă
Concluzie

Seria: **Litere**

au apărut :

Paul Cornea – *Introducere în teoria lecturii*
Adelina Piatkowski – *Jocurile cu satyri în Antichitatea greco-romană*
Adrian Marino – *Comparatism şi teoria literaturii*
Ferdinand de Saussure – *Curs de lingvistică generală*

în pregătire:

Dumitru Irimia – *Introducere în stilistică şi poetică*
Daniel-Henri Pageaux – *Literatura generală şi comparată*
D.M. Pippidi – *Formarea ideilor literare în Antichitate*

Seria: **Filosofie**

au apărut :

Petre Andrei – *Prelegeri de istorie a filosofiei. De la Kant la Schopenhauer*
Petre Andrei – *Filosofia valorii*
Petre Botezatu – *Introducere în logică*
Ion Petrovici – *Teoria noţiunilor*
Aurel Codoban – *Sacru şi ontofanie. Pentru o nouă filosofie a religiilor*
Andrei Marga – *Reconstrucţia pragmatică a filosofiei* (vol. I)
Jacques D'Hondt – *Hegel şi hegelianismul*
Ilie Pârvu – *Introducere în epistemologie*
Ernest Stere – *Din istoria doctrinelor morale*
Nicu Gavriluţă – *Mentalităţi şi ritualuri magico-religioase*

în pregătire:

Andrei Marga – *Reconstrucţia pragmatică a filosofiei* (vol. II)

Seria : **Ştiinţe juridice**

au apărut :

Valerius M. Ciucă – *Procedura partajului succesoral*
Valerius M. Ciucă – *Lecţii de sociologia dreptului. Câteva repere în sociologia generală a dreptului*
Marian Enache – *Controlul parlamentar*
Valerius M. Ciucă – *Lecţii de drept roman* (vol. I)

în pregătire :

Valerius M. Ciucă – *Lecţii de drept roman* (vol. II)
M.B. Cantacuzino – *Elementele dreptului civil*
Eugeniu Safta-Romano – *Contracte civile*

Seria : **Psihologie, Ştiinţele educaţiei**

au apărut :

Constantin Cucoş – *Pedagogie*
Liviu Antonesei – *Paideia. Fundamentele culturale ale educaţiei*
Adrian Neculau (coord.) – *Psihologie socială. Aspecte contemporane*
Andrei Cosmovici – *Psihologie generală*
W. Doise, J.-C. Deschamps, G. Mugny – *Psihologie socială experimentală*
Gilles Ferréol, Adrian Neculau (coord.) – *Minoritari, marginali, excluşi*
Constantin Cucoş – *Minciună, contrafacere, simulare. O abordare psihopedagogică*
Mielu Zlate (coord.) – *Psihologia vieţii cotidiene*
R.Y. Bourhis, J.-P. Leyens (coord.) – *Stereotipuri, discriminare şi relaţii intergrupuri*
Serge Moscovici – *Psihologia socială sau maşina de fabricat zei*
Adrian Neculau (coord.) – *Câmpul universitar şi actorii săi*
Carmen Creţu – *Psihopedagogia succesului*
Jean-Marc Monteil – *Educaţie şi formare. Perspective psihosociale*
Adrian Neculau (coord.) – *Psihologia câmpului social. Reprezentările sociale*
J. Barus-Michel, F. Giust-Desprairies, Luc Ridel – *Crize. Abordare psihosocială clinică*
Andrei Cosmovici, Luminiţa Iacob (coord.) – *Psihologie şcolară*
Şerban Ionescu – *Paisprezece abordări în psihopatologie*
Serge Moscovici (coord.) – *Psihologia socială a relaţiilor cu celălalt*
W. Doise, G. Mugny – *Psihologie socială şi dezvoltare cognitivă*
Gabriel Albu – *Introducere într-o pedagogie a libertăţii*
Ana Stoica-Constantin, Adrian Neculau – *Psihosociologia rezolvării conflictului*
Adrian Miroiu (coord.), Vladimir Pasti, Gabriel Ivan, Mihaela Miroiu – *Învăţământul românesc azi*
André Sirota – *Conduite perverse în grup*
Adrian Neculau, Gilles Ferréol – *Psihosociologia schimbării*

în pregătire:

Mihai Stanciu – *Reforma conţinuturilor în învăţământul preuniversitar*
Adrian Neculau, Pierre De Visscher (coord.) – *Dinamica grupurilor. Texte de bază*

Seria : **Ştiinţe politice**

au apărut :

Vladimir Tismăneanu – *Reinventarea politicului. Europa Răsăriteană de la Stalin la Havel*
Vladimir Tismăneanu – *Mizeria utopiei. Criza ideologiei marxiste în Europa răsăriteană*
Alina Mungiu-Pippidi (coord.) – *Doctrine politice. Concepte universale şi realităţi româneşti*
Aurelian Crăiuţu – *Elogiul libertăţii. Studii de filosofie politică*

în pregătire:

Ernest Gellner – *Condiţiile libertăţii*
Vasile Boari – *Alternative est-europene*
Vladimir Tismăneanu – *Fantasmele mântuirii*
Giovanni Sartori – *O teorie revizuită a democraţiei*

Seria : **Sociologie**

au apărut :

Petre Andrei – *Sociologie generală*
Elisabeta Stănciulescu – *Teorii sociologice ale educaţiei*
Ion I. Ionescu – *Sociologia şcolii*
Elisabeta Stănciulescu – *Sociologia educaţiei familiale* (vol. I)
Traian Rotariu, Petru Iluţ – *Ancheta sociologică şi sondajul de opinie*
Joachim Wach – *Sociologia religiei*
Petru Iluţ – *Abordarea calitativă a socio-umanului*
Gilles Ferréol (coord.) – *Dicţionar de sociologie*
Petre Andrei – *Sociologia revoluţiei. Studii de sociologie politică*
Claudette Lafaye – *Sociologia organizaţiilor*
Ion I. Ionescu – *Sociologii constructiviste*
Elisabeta Stănciulescu – *Sociologia educaţiei familiale* (vol. II)

în pregătire:

François de Singly, Alain Blanchet, Anne Gotman, J.-C. Kaufmann – *Metode ale anchetei sociologice: chestionarul şi interviul*
Traian Rotariu – *Statistica socială*

Seria: **Media**

au apărut :

Mihai Coman (coord.) – *Manual de jurnalism. Tehnici fundamentale de redactare*
David Randall – *Jurnalistul universal*
Norbert Bakenhus – *Radioul local. Ghid practic pentru jurnalişti*

în pregătire:

Melvin L. DeFleur, Sandra Ball-Rokeach – *Teorii ale comunicării mass-media*
C.J. Bertrand – *Media. O introducere în presă, radio şi televiziune*
Werner J. Severin, James W. Tankard Jr. – *Teorii ale comunicării. Origini, metode şi practici în mass-media*

Seria: **Ştiinţe economice**

au apărut :

I.D. Adumitrăcesei, E. Niculescu, N.G. Niculescu – *Economie politică. Teorie şi politică economică pentru România. Structuri şi mecanisme economice*
Ioan Ciobanu – *Management strategic*
Ştefan Prutianu – *Comunicare şi negociere în afaceri*
N.G. Niculescu, M. Ponta, E. Niculescu – *Economie politică. Teorie şi politică economică pentru România. Micro şi macroeconomie*
Ştefan Prutianu, Corneliu Munteanu, Cezar Caluschi – *Inteligenţa marketing plus*

în pregătire:

Constantin Sasu – *Marketing internaţional*

Seria : **Metodică**

au apărut :

Mihaela Neagu, Georgeta Beraru – *Activităţi matematice în grădiniţă*
Teresa Siek-Piskozub – *Jocuri şi activităţi distractive în învăţarea limbilor străine*
Aurel Dascălu – *Educaţia plastică în ciclul primar (clasele II-IV)*
Ileana Dăscălescu, Ana Alexandru, Sonia Hudac – *Îndrumar în sprijinul desfăşurării activităţilor de cunoaştere a mediului înconjurător la grupa pregătitoare în grădiniţă*
Elena Simionică, Fănica Bogdan – *Gramatica... prin joc*
Elena Simionică, Veronica Anton – *Caietul învăţătorului*
Vasile Ghica – *Ghid de consiliere şi orientare şcolară*

în pregătire:

Elena Simionică, Florica Caraiman – *Matematica... prin joc*

Seria: **Practic**

au apărut :

Ewa Drozda-Senkowska – *Capcanele raţionamentului*
Gilles Ferréol, Noël Flageul – *Metode şi tehnici de exprimare scrisă şi orală*
A. Neculau – *Noi şi ceilalţi. Teste psihologice pentru cunoaşterea ta şi a celuilalt*

Bun de tipar: octombrie 1998. Apărut : 1998
Editura Polirom, B-dul Copou nr. 3 • P.O. Box 266
6600, Iaşi • Tel. & Fax (032) 21.41.00 ; (032) 21.41.11 ;
(032) 21.74.40 (difuzare) ; E-mail : polirom@mail.dntis.ro
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7;
Tel.: (01) 313.89.78



Tiparul executat la Polirom S.A. 6600 Iaşi
Calea Chişinăului nr. 32
Tel. : (032) 230323 ; Fax : (032) 230485

Litere

Ferdinand de Saussure

CURS DE LINGVISTICĂ GENERALĂ

- **Prima traducere integrală în limba română a ediţiei critice Saussure, *Curs de lingvistică generală***
- **O lectură fundamentală pentru lingvişti, filologi, studenţi la facultăţile de profil**

În spaţiul privilegiat al *Cursului de lingvistică generală* – text de referinţă în ştiinţa limbii, a cărei istorie îl consemnează ca pe un moment-cheie marcînd o expansiune conceptuală şi doctrinară fără precedent în domeniu – îşi găsesc soluţia, de multe ori definitivă, unele dintre cele mai controversate probleme ale lingvisticii şi ale obiectului acesteia, limba.

Dincolo de aprecieri şi de contestări, de elogii şi de critici, de ridicarea textului la rang de Biblie a lingviştilor şi de coborîrea lui în zona locurilor comune, ca referinţă istorică printre alte referinţe istorice, *Cursul* rămîne ceea ce este, prin el depăşindu-se o anumită fază din dezvoltarea lingvisticii (şi nu numai, dacă avem în vedere paradigmele şi instrumentele pe care teoria saussuriană le oferă altor discipline).

Întocmit de Bally şi Sechehaye prin reconstituirea concepţiei magistrului (exprimată în cele trei cursuri de lingvistică generală ţinute de Saussure la Universitatea din Geneva), *Cursul* cunoaşte cea mai valoroasă variantă a sa prin ediţia critică datorată lui Tullio De Mauro, ediţie la care publicul român are, în sfîrşit, acces.

76 Collegium



Editura POLIROM
ISBN 976-683-127-2